

All Sciences Academy

SOSYAL, İNSAN VE İDARİ BİLİMLERDE ÇAĞDAŞ ARAŞTIRMALAR

*SOSYAL, İNSAN VE
İDARİ
BİLİMLERDE
ÇAĞDAŞ
ARAŞTIRMALAR*

Editör
Prof. Dr. Osman YILMAZ

Sosyal, İnsan ve İdari Bilimlerde Çağdaş Araştırmalar
Editör: Prof. Dr. Osman YILMAZ

Dizayn: All Sciences Academy Design
Basım Tarihi: Ağustos 2025
Yayıncı Sertifika Numarası: 72273
ISBN: 978-625-5794-13-0

© All Sciences Academy

www.allsciencesacademy.com
allsciencesacademy@gmail.com

İÇERİK

1. Bölüm	6
Tarımda Çevre Muhasebesi ve Çevresel Faaliyetlerin Gerçekleşme Durumunun Araştırılması: Burdur İli Örneği	
<i>Ebru MUTLU, Ali APALI</i>	
2. Bölüm	25
Yapısal Kırılma Testleri İle Teknik Analizin Yorumlanması	
<i>Hidayet GÜNEŞ</i>	
3. Bölüm	41
Neoliberal Kuşatma Altında Emek: Serbest Bölgeler	
<i>Onur BAYRAKCI</i>	
4. Bölüm	56
Zihnin Pası: Bilgi Ataleti	
<i>Süreyya ECE</i>	
5. Bölüm	72
Yapay Zekânın Cezai Sorumluluğu: GROK Örneği	
<i>Öğr. Gör. Kaan DÜZDEMİR</i>	
6. Bölüm	85
Hekimin Vekalet, Eser Sözleşmesi Ve Vekaletsiz İş Görme Nedeniyle Sorumluluğu, Sorumlulukta Yetkili Ve Görevli Mahkeme	
<i>Öğr. Gör. Kaan DÜZDEMİR</i>	
7. Bölüm	125
Çocuk İhmal ve İstismarıyla Oluşan Kompleks Travmaya Psikososyal Müdahale: Ekolojik ve Bütünleştirici Bir Yaklaşım	
<i>Ayşin ÇETİNKAYA BÜYÜKBODUR, Mustafa DURMUŞ</i>	

8. Bölüm	144
Ticaret Savaşları Bağlamında ABD'nin Yeni Gümrük Vergileri ve Küresel Ekonomiye Etkileri	
<i>Celal KIZILDERE</i>	
9. Bölüm	159
Hümanist Yönetim Uygulamaları Üzerine Kuramsal Bir İnceleme	
<i>Dorukcan PEHLİVAN</i>	
10.Bölüm	174
Destinasyon Seçiminde S-O-R Modelinin Kullanımı	
<i>Simge ŞALVARCI</i>	
11.Bölüm	186
Mustafa Sabri'nin Düşüncesinde Kader Konusu Ve Polemikler	
<i>Muhammet AYDIN</i>	
12.Bölüm	200
Şah Veliyyullah Dihlevi'de Peygamberlik Ve Yenilenme	
<i>Muhammet AYDIN</i>	
13.Bölüm	215
Beklenen Fayda Teorisi: Normatif ve Analitik Bir İnceleme	
<i>Sinem ATICI USTALAR</i>	
14.Bölüm	236
Havayolu Kabin İçi Atık Yönetimi: Uygulamadan Örnekler	
<i>Demet DAĞLI</i>	
15.Bölüm	250
Altı Şubat 2023 Kahramanmaraş Depremlerinin Psikolojik Etkileri: Travma Belirtileri ve Baş Etme Stratejileri	
<i>Figen KASAPOĞLU</i>	

16.Bölüm	272
Orhan Pamuk'un Kara Kitap Adlı Romanında Bellek Temsilleri <i>Emrah IŞIK, Adnan KARADAĞ</i>	
17.Bölüm	286
İşletmelerde Kriz Yönetimi <i>İnan KAYNAK, Erman AKILLIBAŞ</i>	
18.Bölüm	301
Finansal Krizler ve Finansal İstikrar <i>Lütfü ŞİMŞEK</i>	
19.Bölüm	319
İşletmelerde Çok Kriterli Karar Verme Yaklaşımlarına Yönelik Araştırmaların Scopus Veritabanı Temelli Bibliyometrik İncelemesi <i>Melih Burak KOCA</i>	
20.Bölüm	337
Örgütlerde Sessiz İstifa Davranışı ile Kişilik Arasındaki İlişkinin Kavramsal ve Kuramsal Boyutta İncelenmesi <i>Oya Aytemiz SEYMEN, Sergen ÇAKIR, Çağrı DURMAZ</i>	
21.Bölüm	370
İskitlerde Okçuluk Sanatı Üzerine Değerlendirmeler <i>Muzaffer DEMİR</i>	

Tarımda Çevre Muhasebesi ve Çevresel Faaliyetlerin Gerçekleşme Durumunun Araştırılması: Burdur İli Örneği

Ebru MUTLU¹

Ali APALI²

- 1- Bilim Uzmanı.; Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Muhasebe ve Finans Yönetimi Bölümü. ebrumutlu022@gmail.com ORCID No: 0009-0008-0513-4637
- 2- Prof. Dr.; Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Muhasebe ve Finans Yönetimi Bölümü. aapali@mehmetakif.edu.tr ORCID No: 0000-0002-3521-0150

ÖZET

Tarımda çevre ve muhasebenin birlikte anılması tarım ile uğraşan insanlar için garip gelse de iki olgu da birbiriyle bağlantılıdır. Biri olmadan diğeri olmaz ise tasarruf yapılmadan savurganlığa veya doğaya zarara sebebiyet verebilmektedir. Tarımsal ürünler ekilip bu ürünlerin muhafaza edilebilmesi için uygun şartları taşıyabilecek bir depolama alanı bulunması gerekmektedir. Bu bir maliyet olmasına rağmen, çiftçi depoyu sağlamadan kendi imkânları ile ürünü muhafaza etmeye çalıştığında ise ürün zarar görebilir ve bozulabilir bu da israfa yol açabilir. Bozulan ürünlerin değerlendirilmeden atılması da çevresel kirliliğe sebep olmaktadır.

Araştırmada çevre muhasebesi ve tarımda çevre muhasebesinin tarım işletmesi sahiplerine ne anlam ifade ettiğini, onların çevre muhasebesi ve faaliyetleri hakkında ne kadar bilgi sahibi olduklarını öğrenmek ve tarımda çevre muhasebesi ve çevresel faaliyetler bakımından işletme sahiplerini bu konu hakkında bilgi sağlanması amaçlanmıştır. Çalışma nitel araştırma tekniği ile hazırlanmıştır. Nitel araştırma tekniği gözlemlene, dinleme ve anlatılanı metne aktarma şeklinde yürütülen bir sistemdir. Çalışmada katılımcılara yönlendirilen sorular katılımcıların izni dahilinde ses kayıt cihazı ile kayıt altına alınmıştır. Kayıt sonrasında ise sorulara verilen yanıtlar Microsoft Word uygulamasında metne aktarılmıştır.

Araştırma sonucunda işletme sahiplerinin çevre muhasebesi adı altında tarım ile ilgili çok fazla bilgi sahibi olmadıkları, çevresel düzenlemelerin maliyetli olduğu ve işletmelerinde yapılan gelir ve giderlerin sadece muhasebecilerin görevi olduğunu düşündükleri için çevresel anlamda nelerin yapıldığını bilmedikleri gözlemlenmektedir. Sonuç olarak işletme sahiplerini tarımda çevre muhasebesi ve çevresel faaliyetler konusunda eğitimler düzenlenmesi gerektiği sonucuna ulaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler – Muhasebe, Çevre, Çevre Muhasebesi, Çevresel Faaliyetler, Tarım Muhasebesi.

GİRİŞ

Tarım insanların yaşam kaynakları arasında önemli bir yere sahiptir. Son yüzyılın tüketim toplumu düşünüldüğünde tarımsal üretim olmadan yaşamın zor hatta imkânsız olduğu kabul edilmelidir. İnsanlar tarih boyunca tarımsal üretimin öneminin farkına vardıklarında, yaşam kaliteleri artmıştır. Tarımın öneminin yanı sıra, tarımın çevreye verdiği zarar veya çevrenin tarımsal ürünlere, tarıma verdiği zararlar da ortaya çıkmaktadır. Bu zararların önlenmesi, organik ve düzenli bir tarımın yapılabilmesi açısından tarımın çevreye veya çevrenin tarıma verdiği zararlar ve bu zararların maddi açıdan nasıl etkilediği dikkate alınarak incelenmelidir.

Tarımın çevreye verdiği zararlar; tarımda kullanılan kimyasal ilaçlar, tarım araçlarının çevresel etkisi, yanlış sulama sisteminin kullanılması vb.

şeklinde ifade edilebilmektedir. Çevrenin tarıma verdiği zararlar ise fabrika atıklarının sulama sistemlerine karışması sonucu kirli suların tarıma verdiği zararlar, tarımsal alanların yanlış kullanımı vb. şeklindedir.

Ortaya çıkan zararların engellenebilmesi ya da bunların bir maliyetinin olmasının gerekliliği ile tarım işletmesi sahiplerinin bilinç düzeylerini tespit edebilmek amacı ile sorular yöneltilmiş, çevresel zararların neler olabileceği, onların bu zararlar hakkında ne kadar bilgi sahibi oldukları, tarımda çevre ve çevre muhasebesi hakkındaki bilgileri araştırılıp, ortaya çıkan sorunlar neticesinde çözümler üretilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada öncelikle araştırmanın konu ve amacı doğrultusunda literatür araştırması başlığına, devam eden kısımda uygulamanın yer aldığı bulgular ve değerlendirmeler kısımlarına yer verilecektir.

Alanyazın Taraması

Çevre; canlı ve cansız varlıkların bir bütün olarak davranışlarını etkileyen fiziksel, kimyasal, biyolojik ve sosyal faktörler kapsamında doğal, ekonomik ve beşeri değerlerdir. Başlıca çevre sorunları hava kirliliği, su kirliliği ve toprak kirliliği olarak sıralanmaktadır (Çalış, 2013:177). Bu sorunların kaynağı araştırılıp bulunarak çözüm sağlanmalı ve bu sorunların tekrar yaşanmaması için önlemler alınması çevre muhasebesi kavramının tartışılmasına neden olmuştur.

Çevre ile ilgili alanlar son dönemde genişlemiş ve ilgi sebebi olmuştur. Çevre ile ilgilenen alanlardan bir tanesi de muhasebe alanıdır. Muhasebe aslında bir bilgi sistemidir. Bu sistem işletme kararlarındaki bilginin kullanılmasını ve üretilmesini hizmet etmektedir (Apalı ve Apalı, 2017:1150). Çevre muhasebesi ise kısaca, çevre ile ilgili mali nitelikteki olayların muhasebeleştirilmesi ve mali tablolarda gösterilmesi beklenen bir sistemdir (Çalış, 2013:180). Daha geniş bir tanımla çevre muhasebesi, çevre ile ekonomi arasındaki etkileşimden kaynaklanan olumsuz çevresel etkilerin niteliksel ve niceliksel olarak ölçülmesi, fiziksel ve parasal karşılıklarının hesaplanmasıdır. Diğer bir tanım ise, bir işletmenin tüm faaliyetlerini kategorize etmek, hesap defterleri hazırlamak, defter değişikliklerini takip etmek, bu değişiklikleri parasal veya sayısal olarak kaydetmek ve temel mali tablolarda sunmaktır (Apalı ve Bozcu, 2018:47). Çevre muhasebesi alt dalları olarak, çevre yönetim muhasebesi; çevreyle ilgili finansal ve parasal bilgilerin değerlendirilmesi ve kullanılmasında, finansal muhasebe ve raporlama; çevre ile ilgili finansal bilgilerin değerlendirilmesinde, maliyet muhasebesi; dış çevresel etkilerin ve maliyetlerin tahmin edilmesinde, doğal kaynak muhasebesi ise fiziksel ve parasal açıdan doğal kaynak akışını ve stoklarını muhasebeleştirilen, kuruluşu sırasında muhasebe bilgilerinin toplanması ve raporlanması şeklinde açıklanmaktadır. Çevre muhasebesinin uygulanabileceği bazı alanlar şu şekilde sıralanmıştır (Yılmaz vd. 2018:13-14);

- Çevresel maliyetlerin değerlendirilmesi,
- Ürün/süreç tasarımının değerlendirilmesi,
- Maliyet kontrolü/tahsisi,
- Sermaye yatırımı,
- Atık yönetimi,
- Ürün fiyatlaması,
- Performans değerlendirmesi,
- Risk yönetimi ve çevresel uyum stratejileridir.

Çevre muhasebesinin uygulanacağı alanlar kısıtlı olsa bile muhasebe açısından karışıklıkların önlenmesi amacıyla ayrıca ele alınması gerekmektedir. Çevre muhasebesi çevre ve ekonominin birlikte hareket halinde olduğu bir sistemdir. Bu durum ile tarım arasında nasıl bir ilişki bulunmaktadır? sorusuna karşılık tarımın ekonomiye etkisi ve çevresel anlamda ise doğayla bir bütün olması dolayısıyla aslında birbirleriyle bir bütün olduğu ifade edilebilmektedir.

Çevre ile doğrudan ilişki diğer bir kavram tarım kavramıdır. Bu kavram, toprağı ve tohumu kullanmak suretiyle bitkisel ve hayvansal olarak açığa çıkan ham maddeleri istihsal etmek ve bu maddeleri yarı veya tam mamule dönüştürmektedir (Köse, 2009:13). Tarımın çevreye olumlu veya olumsuz birçok etkileri bulunmaktadır. Tarım, insan yaşamı için önemli olsa da aynı zamanda insan sağlığına ve çevreye zararları konusunda da çok fazla negatif yönü etkisi ortaya çıkmaktadır. Tarımın çevreye zararları tarımsal ilaçlar, gübrelemeler, aşırı sulama sonucu ortaya çıkan etkiler şeklinde özetlenebilmektedir (Karaer, Gürlük, 2003:199). Bu zararlar tarımsal ilaçların toprağı ve suya karışımıyla toprağı, insan ve diğer tüm canlıların sağlığına zarar vermektedir. Bu zararları engellemek için tarımda kimyasal ilaç kullanımı azaltılmasının ve organik tarım yapımı tartışmalarının önünü açmıştır.

Tarımsal üretim, doğal koşullara bağlı olduğundan yüksek risk ve belirsizliklere tabidir. Tarımsal ürünlerde arz ve talep esnekliği düşüktür. Bu nedenle tarım ürünlerinin arz ve talebindeki küçük değişimler fiyatlar üzerinde büyük etkiye sahiptir. Üretimi zaman aldığı için sermayeye olan ilgi ve kaynakların getiri oranı düşüktür. Tarımsal ürünlerin depolanması ve muhafaza edilebilmesi için belirli koşullar gerektiğinden üretim oldukça maliyetlidir (Köse, 2009:13).

Bilinçsiz tarımsal faaliyetler, ekolojik dengenin bozulması sonrasında ortaya çıkan çevre sorunlarından bazıları tarım kökenlidir. Bunlar (Apalı ve Bozcu, 2018:18);

- Tarımsal mücadele ilaçları,
- Aşırı yapay gübre kullanımı,
- Hormon kullanımı,
- Bilinçsiz ve aşırı sulama,
- Yanlış arazi kullanımı,

- Bitki atıklarının yakılması,
- Aşırı otlatma,
- Zararlı işletme atıklarının toprağa karıştırılması,
- Ormanların tahribi şeklindedir.

Tüm bu sorunların yanında asıl sorun ülkelerde çevre muhasebesinin uygulanması konusudur. Çevre muhasebesinin uygulanmasında açıkça üç zorluk ile karşılaşilmektedir. Bu sorunlardan birincisi, çevre sorunlarına ilişkin belge, bilgi ve belgelere kolay erişilememesidir. İkinci sebep ise çevreye verilen zararın fiziksel olarak ölçülmesinin zor olması, üçüncü sebep ise bu fiziksel birimlerin muhasebe için kullanılmasının mümkün olmamasıdır. Çalışma sonucunda ortaya çıkan belge düzeni ve muhasebe yöntemleri, çevresel zararın ölçülmesinin zorluğuna rağmen, çevresel değişimlerin muhasebe sistemleri içerisinde veya ayrı ayrı görüntülenmesini mümkün kılmaktadır (Özko, 1998:22).

Literatür Taraması

Literatürde çevre muhasebesi adı altında çalışmalar tespit edilmiştir. Çevre muhasebesinin tarım ile ilişkilendirilme konusunda da araştırmalar mevcut olmasına rağmen konu farklı boyutlarda ele alınmıştır. Konu ile ilgili literatür taranarak bu araştırmanın konu ve amacına en yakın olan çalışmalardan örnekler tesadüfi olarak aşağıda sıralanmıştır.

Özko (1998), araştırmada atık üretmemenin doğaya zararlı olduğu, dolayısıyla kaynakları atık işleme ve doğaya zarar vermesini engellemek için üretim anında çevre kirliliğini önlemenin gerekliliğini araştırmıştır. Sonuç olarak kirliliğin insanları daha fazla rahatsız etmeye başlaması, şirketlerin kirlilik önleme faaliyetlerini artırmış, bu önlemlere ilişkin maliyetler artık diğer maliyetler arasında değerlendirilmemekte ve önemli oldukları için ayrı bir başlık altında sunulması gerekliliğini vurgulamıştır.

Alagöz ve Yılmaz (2001), küreselleşen dünyanın mikro ve makro düzeylerinde doğal çevreye verilen zararın sosyal, kültürel ve ekonomik yapılar çerçevesinde değerlendirilebilmesini sağlamak için çevre muhasebesini kullanmanın önemini araştırmayı amaçlamıştır. Araştırma sonucunda dünyanın sosyal, kültürel ve ekonomik dokusunda doğal çevreye verilen zararların mikro ve makro düzeyde değerlendirilmesi için doğal kaynak muhasebesi ve çevre muhasebesine ihtiyaç duyulduğunu, bu düşünce sisteminde çevre yatırımlarının izlenmesi, raporlanması, sınıflandırılması ve açıklanması ile şirketlerin maliyet-fayda analizi çevre muhasebesi sayesinde mümkün olacağını ifade etmişlerdir. Çevre muhasebesi sisteminin kurulması ve geliştirilmesi, çevre yönetim sisteminden elde edilecek çevresel maliyet bilgilerine ve bu bilgilerin analizine bağlı olacağı sonucuna ulaşmıştır.

Yetkin (2013), çalışmasının amacını borsaya kote şirket grupları içerisinde imalat sektöründe yer alan çimento sanayi ve çimento ticaret anonim şirketlerinin varlığını, çevreye olan katkılarını ve kurumsal faaliyetlerindeki değerlendirmelerini tespit etmek şeklinde ifade etmiştir.

Araştırma sonucunda, tüketici talebi ve pazar baskısı, çevreyi korumaya daha fazla dikkat etmeyi gerektirdiğini, böylece, pazarın daha rekabetçi hale geleceğini, tüketicilerin şirketleri daha iyi göreceğini ve karlılıklarını arttıracaklarını ortaya koymuşlardır.

Çalış (2013), üretim yapan firmaların çevreye verdikleri veya verecekleri zararları için aldıkları önlemlerin nasıl muhasebeleştirileceğini açıklayıp, uygulayacak olan kişilere yol gösterme olduğunu ifade etmişlerdir. Çalışma sonucu işletmeler finansal tablolarını dürüst resim ilkesine uygun olarak düzeltmeleri gerektiğini tespit etmişlerdir.

Tubiello (2015), çalışmasında, ülke düzeyindeki uzun vadeli amacı, yalnızca çevre istatistikleri ve SNA muhasebe sistemi değil fakat kapasite sürecini gerçekleştirmek için bilgi ve malumat sağlayarak FAO ile gerçek sahibi ülke arasındaki işbirliğini geliştirmek ve güçlendirmek olduğunu ifade etmiştir. Çalışma sonucunda etkili kırsal kalkınma ve gıda güvenliği politikaları gereği ilgili verilerle analizleri kolaylaştıran çapraz bağlantılar da dahil olmak üzere iyileştirilmiş tarımsal istatistiklerden daha fazlasına yönelik analizi kolaylaştırmak için ekonomik ve çevresel değişkenlerin gerekliliğinden bahsetmişlerdir.

Şerbetçi ve Uçar (2015), çalışmada işletmelerin kâr sağlamaları ve sürdürülebilirliklerinin gerçekleştirilmesini amaçlamışlardır. Çalışma sonucunda işletmelerin, bir çevresel denetim programı benimseyerek iş risklerini daha iyi kontrol edebileceğini, pazardaki yeşil imajlarını geliştirebileceğini ve böylece karlarını artırabileceğini, rekabet avantajı sağlayabileceği ve enerji tüketimini azaltabileceği gibi avantajları sıralamışlardır.

Korukoğlu (2015), çalışmasında sektörlerle ve işletmelerin yasal statüsüne göre işletmelerin çevresel faaliyetlerinin uygulanmasındaki farklılıkların araştırılmasını amaçlamıştır. Araştırmasında iş dünyası, devlet, kredi kurum ve kuruluşları, üniversiteler ve toplum arasındaki karşılıklı dayanışma, çevre bilincinin oluşmasına ve çevre faaliyetlerinin artırılmasına katkı sağlayacağı sonucuna ulaşmıştır.

Yılmaz ve Akmeşe (2018), çevre muhasebesinin insan faaliyetleri ve çevre arasındaki etkileşimi tanımlamada önemli bir araç olup olmadığını tespit etmeyi amaçlamışlardır. Çalışmada çevreye verilen zararların farklı boyutları ile sıralanmakta ve zararların en aza indirilmesi için çevre muhasebesi bir araç olarak kullanıldığını ifade etmiştir.

Tomchuk, Lepetan, Zdyrko, Vasa (2018), çölleşmeyle mücadeleyi açıklayan analitik verilerin 2030 yılına kadar planlanan önlemlerin yanı sıra etkilenen araziler de dahil olmak üzere bozulmuş arazi ve toprakların restorasyonuna yönelik tedbirler çölleşme, kuraklık ve taşkınların önlenmesini konu etmişlerdir. Sonuç olarak ise yönetsel kararların çevreye ilişkin mikro ve makro düzeyde etkinliğini artıracak rapor, çevreyle ilgili muhasebe nesneleri hakkındaki bilgilerin çevresel faaliyet biçiminde genelleştirilmesi gerektiğini önermişlerdir.

Apalı ve Bozcu (2018), çevresel maliyetlerin sadece imalatla değil, çevrenin geleceğini doğrudan etkileyen konaklama işletmelerinde önemli bir yere sahip olması dolayısıyla konaklama işletmelerinde çevresel maliyetler ve çevre muhasebesi yaklaşımını incelemeyi amaçlamışlardır. Çalışma sonucunda, konaklama tesisleri başta olmak üzere tüm tesislerde çevre muhasebesinin dikkate alınması gerektiğini ve çevre muhasebesi yaşanabilir bir çevre oluşturmak ve olası çevresel zararları azaltmaktan fazlasıyla sorumlu olduğunu ortaya koymuşlardır.

Hatunoğlu ve Aktaş (2020), çalışmalarında Gaziantep ilinde faaliyet gösteren imalatçı işletmelerin çevre konuları ve çevre muhasebesi konusundaki görüşlerini belirlemeyi amaçlamıştır. Çalışmada şirketlerin çevre sorunlarına karşı oldukça duyarlı oldukları ve çevre sorunlarının çözümüne yönelik yatırım yaptıkları sonucuna ulaşılmıştır.

Altınbay ve Durak (2022), araştırmalarında, çevresel muhasebe, yeşil muhasebe ve karbon muhasebesini kavramsal olarak açıklanmasını ve bu kavramlarla ilgili Türkçe literatürde muhasebe alanında yazılmış makalenin bibliyografik analizi yapılmasını amaçlamışlardır. Araştırma sonucunda ise yapılan çalışmalarda en fazla çevre muhasebesi konusunun yer aldığı görülmüştür. Yeşil muhasebe ve karbon muhasebesi alanlarında akademik çalışmalara daha çok ağırlık verilmesi önerilmiştir.

Yaylalı (2024), araştırmasında çevre muhasebesi, yeşil muhasebe, karbon muhasebesi ve iklim muhasebesinin yeri ve öneminin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Ayrıca araştırma çevre muhasebesi ve diğer alt muhasebe türleri hakkında yayınlanan makalelerin uluslararası indekslerde taranan ve adında muhasebe ifadesi geçen muhasebe dergilerinde gelişimini göstermek amacıyla analiz edilmiştir. Bu çalışmanın iki ana kısıtlaması bulunmaktadır. İlk olarak, araştırmanın yalnızca 2000-2024 yıllarını kapsamıyla sınırlıdır. İkinci olarak ise, yalnızca uluslararası indekslerde yer alan ve adında "muhasebe" ifadesi bulunan dergiler analiz edilmiştir. Bu nedenle, elde edilen bulgular yalnızca bahsedilen yıllar için muhasebe dergileri açısından geçerlidir. Dolayısıyla, ileride yapılacak çalışmalarda aynı konunun ülke bazında muhasebe dergileri üzerinde karşılaştırmalı analizler yapılarak incelenmesi, farklı analiz yöntemlerinin uygulanması ya da Türkiye'deki tüm üniversitelerin Sosyal Bilimler Enstitüsü dergileri ile İktisadi İdari Bilimler dergilerine benzer bir sürecin uygulanması, literatüre önemli bir katkı sağlayacaktır. Bu çalışma, araştırmacıların gelecek çalışmalarına ışık tutacak nitelikte öneriler sunmaktadır.

Literatürde yer alan çalışmaların sayısını arttırmak mümkündür. Ancak araştırmanın kapsamını açacağı ve zaman maliyet ilişkisi açısından gerekliliği dikkate alınarak, örnekler incelenmiştir. Literatürde yer alan çalışmalar dikkate alındığında, Burdur ilinde ve/veya çevre muhasebesinin tarım sektörü işletmeleri ile nitel yöntemle çalışma tespit edilememiştir.

Dolayısı ile bu çalışmanın konu ve amaç doğrultusunda literatüre kazandırılması gerekliliği önem kazanmıştır.

Araştırma Metodolojisi

Bu bölümünde araştırmanın konusu, amacı, araştırmanın yöntemi, analizi ve örnekleme yönelik bilgiler yer almaktadır.

Araştırmanın konusu

Çevre insanların, hayvanların ve diğer canlı veya cansız tüm varlıkların yaşamlarını özgür bir şekilde sürdürmeye çalıştıkları yaşam alanı, doğal çevre şeklinde tanımlanmaktadır. Tarım ve çevre arasında da sıkı bir bağ bulunmaktadır. Tarım toprağın doğadaki tüm canlılara verdiği bir armağan olarak düşünülmektedir. Bu da çevreyle olan bağı etkilemektedir. Tarım faaliyeti sürdürürken çevreye zararlı maddelerin kullanılmaması ve çevre kirliliğine sebep olabilecek atıkların çevreye bırakılmaması gerekmektedir. Bu denge sağlandığı zaman tarımsal üretim ve çevre temizliği düzenli bir şekilde yürütülebilmektedir.

Çevre muhasebesi ise ekonomik bir yaklaşım olmakla beraber çevreye gelir sağlamak ya da giderleri azaltmak amacı ile yapılan harcamalardır. Bu harcamalar sonucunda, harcamaların kayıt altında tutulması gerekmektedir. Diğer yandan çevre muhasebesi, harcamaları kayıt altına alarak çevreyi kullanma karşılığında ortaya çıkan maliyetleri hesaplamaktadır.

Tarımda çevre muhasebesi, tarım ile uğraşan işletmelerin tarımsal ürün üretirken veya işletme faaliyetlerini sürdürürken çevreye dayalı olarak yaptıkları giderlerin tamamıdır. Dolayısı ile, çevre muhasebesi ve tarım ile bağlantılı kavramlar araştırmanın konusunu oluşturmuştur.

Araştırmanın amacı

Tarımsal faaliyetlerde, çevre muhasebesi ile ilgili araştırma yapılarak bu alanda faaliyet gösteren işletmelere teşvik ve konuyla ilgili bilgilendirme sağlanması amaçlanmaktadır.

Tarım sektöründe çevre muhasebesi sadece büyük tarım işletmelerini ilgilendiren bir konu olmamakla beraber tarım ile uğraşan KOBİ şeklindeki çiftçileri de ilgilendirmektedir. Kullanılan tohum, gübre, bitki ve hayvanlara verilen ilaçlar kimyasal maddeler içermemeli toplum sağlığı tehlikeye atılmamalıdır. Bunun yanında bitkisel, hayvansal veya en önemli ve tehlikelisi olarak kimyasal atıklarının ise çevreye, aynı zamanda doğaya zarar verecek şekilde olmaması gerekmektedir. Bu gibi etkilerin yaşanmaması amacıyla işletmelerin çevresel duyarlılığın geliştirilmesi amacıyla işletme sahibi başta olmak üzere çalışanları ile birlikte çevre eğitim planları yapılması gerekmektedir. Bu doğrultuda büyük ya da küçük tarım işletmelerinde çevre muhasebesine yönelik yaklaşım ve tespit edilen yatırım maliyetlerinin araştırılması araştırmanın diğer amacıdır.

Araştırmanın kapsam ve sınırlılıkları

Araştırma, Burdur ili sınırları içerisinde mevcut bulunan tarımsal üretim yapan işletmelerden oluşmaktadır. Araştırmanın çalışma grubu 6 işletmeden oluşmakta olup, araştırma Haziran/Temmuz 2024 tarihleri arasında, sadece çevre ve çevre muhasebesi konusu ile sınırlandırılmıştır.

Araştırmanın yöntemi

Araştırma nitel bir çalışma olup sözlü görüşme şeklinde, tarımsal üretim yapan işletme sahipleriyle yüz yüze görüşülerek, gönüllülük esasına göre hazırlanmıştır. Çalışmada yer alan sorular Ayşe Korukoğlu'nun "İşletmelerde Çevre Muhasebesi ve Diğer Çevresel Faaliyetlerin Gerçekleşme Durumunun Araştırılması" isimli çalışmasından yararlanılarak katılımcılara yöneltilmiştir.

Nitel araştırmanın genel geçer bir tanımlaması olmaması sebebiyle gözlem ve görüşme gibi veri toplama yöntemlerinin mevcut olduğu, olay ve algıların tamamen ortaya konulduğu tümevarımcı bir yöntem olarak açıklanabilmektedir (Demir ve Apalı, 2024: 352). Sözlü görüşme için yapılan sorular 10 adet olup bunlar çevre muhasebesi ve çevresel faktörlerle ilgili işletme sahiplerine yönelik hazırlanmıştır.

Araştırmanın veri toplama ve analiz teknikleri

Araştırmada kavramsal çerçeve ve literatür taraması yapılarak araştırmanın konusu ve amacı hakkında bilgilendirme yapılmıştır. Araştırma Burdur ili sınırlarında olup 6 adet tarımsal işletme sahibi ile yapılan görüşmeler kayda alınmıştır. Yapılan araştırmada tarımsal işletme sahiplerinin çevre muhasebesi ve çevresel faaliyetler ile ilgili yaklaşımları ele alınmıştır.

Araştırma verilerinin analizi

Çalışmada görüşme formu ve ses kayıt cihazı kullanımı sonucunda toplanan veriler dinlenerek katılımcıların ses kayıtları metne aktarılmıştır.

Araştırma katılımcılarının tanımlayıcı bilgileri

Bu başlık altında işletme sahipleriyle yapılan sözlü görüşme neticesinde kişilere yöneltilen sorulara verilen cevaplar yer almaktadır.

Soru1: Tarım sizce nedir?

Genel bir tanımlama yapmak gerekirse tarım; canlılar ve ekoloji için önemli bir yaşam kaynağı, zaruri bir ihtiyaç bir besin kaynağıdır. Katılımcılara tarımın tanımının ne olduğuna dair tanımlama yapmalarını istenmiştir. Katılımcıların soru hakkında verdikleri cevaplar aşağıdaki gibidir.

Katılımcı 1: Topraklı ve topraksız meyve, sebze, yiyecek üretimidir.

Katılımcı 2: Tarım ekmektir, tarım olmazsa yaşam olmaz. Tarım toprak demektir. Topraksız yaşam olmaz. Şuanda topraksız tarım var fakat

buğday nereye kadar topraksız ekilebilir. Hububatsız yaşam olmaz. İlk yaşam kaynağı su, ikinci olarak tarım gelir.

Katılımcı 3: Hububat, çiftçiliktir.

Katılımcı 4: Çiftçinin yetiştirdiği, toprağını değerlendirdiği, malın değerlendirilmek istendiği bir durumdur.

Katılımcı 5: Tarım toprak demektir. Ülke için çok önemlidir. Ülkemiz içinde önemlidir fakat ben yeterince iyi kullanıldığını zannetmiyorum. Ekonomik nedenlerden dolayı, çiftçiler ağır gübre mazot fiyatlarından dolayı geri dönüş alamadığı için yeterince tarımla ilgilenildiğini düşünmüyorum.

Katılımcı 6: Meyve, sebze ve tarımsal gıdaların alım – satımının kaydının tutulması.

Katılımcıların verdikleri cevaplar ile tarımı; tarım ile ilgili gözlemledikleri, toprak ile bağdaştırdıkları her şey olarak düşünülmektedir.

Soru 2: Çevre muhasebesi denildiğinde size ne ifade etmektedir?

Katılımcılara çevre muhasebesinin onlara ne ifade ettiğine dair fikirleri sorulmuş ve aşağıda soruya dair verilen cevaplar sıralanmıştır.

Katılımcı 1: Peyzaj olarak düşünüldüğünde yol yapımı, çevre düzenlemesi, park bahçe yapımı bu gibi durumlardır. Tarımsal açıdan düşündüğümde gerekli olduğunu düşünmüyorum.

Katılımcı 2: Çevre muhasebesi ilk olarak aklımıza para gelir. Çevre olarak temizlik, hijyen açısından işletmede kullanılacak malzemelerin alınmasıdır.

Katılımcı 3: Tarımsal açıdan düşündüğümde, işletmemedeki meyvelerin atıklarının geri dönüşümüdür.

Katılımcı 4: Çiftçi olarak düşünürsek toprağını daha verimli nasıl işleyebilir, topraktan yılda bir defaya mahsus değil de birkaç defa ürün alabilmektir. Toprak temiz olursa üretim daha iyi olur. Bu nedenle çevre temizliği önemlidir. Toprağı temiz tutmanın maliyeti diyebilirim.

Katılımcı 5: Konuyla ilgili bilgim yok.

Katılımcı 6: Doğaya zararlı olan şeylerin maliyetlerinin hesaplanması. Çevresel amaçlı yapılan gelir ve giderlerin hesaplanmasıdır.

Katılımcıların çevre muhasebesi veya çevre hakkında verilen cevaplar incelenecek olursa kişilerin konu hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmadıkları gözlemlenmektedir.

Soru 3: İşletmenizden çevresel olarak ne gibi hususlara dikkat ediyorsunuz?

İşletmeler doğayı korumak veya tasarruf sağlamak adına ne gibi olgulara yer verebileceğini aşağıda ifade etmişlerdir.

Katılımcı 1: Geri dönüşümde kullanmak amacıyla işletmemde kullanılacak herhangi bir ürün olmadığı için geri dönüşüm kutusu yok.

Katılımcı 2: Hijyen önemli işletmede temizliğe dikkat etmek gerekmektedir.

Katılımcı 3: Herhangi bir şey yok. Çürürse çöpe atılır, iyi durumdaysa yenilir, satılır.

Katılımcı 4: İşletmede çürüyen ya da bozulan malları hayvancılıkla uğraşan kişilere veriyoruz. Çok fazla çürümemiş olan sebzelerin çürüyen kısımlarını atıp kalan kısımlarını ise kışlık kurutma olarak yapıyoruz. Domatesin ise çürümemiş kısımlarını alıp salça olarak değerlendiriyoruz. Çoğu sebzeği değerlendiriyoruz.

Katılımcı 5: Bizim için müşteri memnuniyeti önemli bu sebeple temizliğe önem veriyoruz. Ayrıca görsel açıdan da çiçek fideleri yerine domates fideleri ektik.

Katılımcı 6: Atık ve geri dönüşüm amacıyla çöp kovaları bulunduruyoruz. Su ve elektrik tasarrufu sağlıyoruz. Temizliğe dikkat ediyoruz fakat aşırı israfa da bulunmuyoruz.

Katılımcıların soruya verdikleri cevapların bir kaç olumlu yönde olsa da soruyu kavrama ve anlamada sıkıntı yaşadıklarından dolayı farklı cevaplar vermişlerdir.

Soru 4: Hangi haşere ve hastalıklarla mücadele ediyorsunuz? Kimyasal ilaç kullanıyor musunuz? Kullanıyorsanız hangi tür ilaçları kullanıyorsunuz? Biyolojik mücadele (zararlı canlıları kimyasal maddeler kullanmak yerine sayılarını azaltacak başka canlılar kullanmak) yöntemleri kullanıyor musunuz?

Tarımda ortaya çıkan hastalıklar veya mahsullere zarar veren hayvanlar bulunmaktadır. Bu durum mahsullere zarar verdiği için çiftçiyi zor durumda bırakmaktadır. İşletme sahipleri de mahsullerine zarar veren durumlarla mücadele etmektedirler. Bu zararlardan korunmak için bazı işletme sahipleri kimyasal ilaç kullanırken bazıları ise doğal yollardan, hastalıklarla biyolojik olarak mücadele etmektedirler.

Katılımcı 1: İlaçlandırma yapıldığı için kimyasal ilaç kullanılıyor. Sinek ilacı, sebzelerin böceklenmemesi adına böcek ilacı vb.

Katılımcı 2: Haşere ve hastalıklarla mücadele etmezsek bir fayda alamayız. Kimyasal ilaçları mecburen kullanıyoruz. Hastalığa, haşereye göre ilaç kullanıyoruz.

Katılımcı 3: Biz hastalıklarla mücadele etmiyoruz, çiftçiye ait bir durum.

Katılımcı 4: Kelebek hastalığıyla mücadele ediyoruz. Ürünler zaten ilaçlı olduğunda tekrar ilaçlamıyoruz fakat kelekli kısımlarını atıp değerlendiriyoruz. Bazı böcekler için tavuk besliyoruz.

Katılımcı 5: Haşere ve hastalıklarla mücadele etmiyoruz. Kimyasal ilaç kullanmıyoruz.

Katılımcı 6: Elma kurdu en önemli sorunlarımızdan biri. Mecbur kaldığımız için kimyasal ilaç kullanmak zorundayız. Elma ilaçları kullanıyoruz. Elma kurdu için biyolojik mücadele veremeyiz, fakat kendimiz için yetiştirdiğimiz sebzelere hayvanlar zarar vermesin diye tavuk besliyoruz, korkuluk yerleştiriyoruz ya da şerit çekiyoruz.

İşletme sahipleri genel olarak haşere ve hastalıklarla mücadele etmek için kimyasal ilaç kullanmaya yönelmiştir.

Soru 5: Tarımda kullanılan araçların çevreye zararı var mıdır? Varsa sizce çevreye zarar vermeden tarımsal araç nasıl kullanılabilir?

Tarımda çapa, traktör, biçerdöver, pulluk vb. birçok motorlu araç kullanılmaktadır. Bunlar çevreye ve doğaya zarar verdiğinden kullanımı azaltılmalı veya motorsuz araçlar tercih edilmelidir.

Katılımcı 1: İşletmemde çevreye, tüketiciye daha ilgi çekici gelmesi amacıyla ışıklandırma sistemi bulunmakta, bu sistemin çevreye zararlı olmadığını düşünüyorum. Tarımda kullanılan araçlar çevreye karbondioksit yaydığı için zararlıdır. Fakat çevreye zarar vermeden aynı işleve sahip bir araç şuanda olmadığından mecburen kullanılmaktadır. Örnek olarak, elektrikli araçlardan aynı gücü alamıyoruz.

Katılımcı 2: Motorlu araçlar egzozdaki gazlardan dolayı çevreye zarar verir, fakat traktörün veya diğer motorlu araçların verdiği performansı şuanda herhangi bir araç sağlamamaktadır.

Katılımcı 3: Tarımda kullanılan araçlar çevreye zararlı değil. Bazı iş makinaları, paletler yollara zarar veriyor ama onlar da trafiğe çıkmıyor.

Katılımcı 4: Tabi ki zararı var. Araçlar dışında ilaçlar daha zararlı fakat doğal yollarla da buna engel olabilirler. Mesela kelebek dediğimiz hastalığa zaten ilaçlar bile etki etmiyor ama küllü su yapıldığında azalıyor. Bu sebeple doğal yollarla da müdahale edebiliriz.

Katılımcı 5: Araçların çevreye zararı olduğunu düşünmüyorum. Fakat bu araçların vizeden geçtiğini de düşünmüyorum. Kontrol altına alınmıyor.

Katılımcı 6: Araçların hepsi çevreye zararlıdır. Tarımda kullandığımız traktörler de bunların içinde fakat bunların işlevselliğini yerine getirecek bir araç yok şuanda.

Katılımcıların soruya verdikleri yanıtlar genel olarak motorlu araçların çevreye zararlı olduğu yönündedir. Bu araçların yerine kullanılabilecek aynı işlevsellikte herhangi bir aracın olmadığı düşüncesindedirler.

Soru 6: İşletmenizde yıllık olarak çevresel maliyetleri veya harcamalar var mı? Varsa bunlar nelerdir?

Katılımcı 1: Gelir giderlere genelde bakılıyor. Ekilen sebzelerin ekin bitiminde kalan kurumuş sedirlerinin toplanıp geri dönüşüme gönderilmesi, sulama yapıldığında kullanılan boru hatlarının yıpranmış olan kısımlarının toplanıp geri dönüşüme gönderilmesi bunlar başlı başına bir maliyettir.

Katılımcı 2: Tarımda çevresel giderler hesaplamıyoruz. Maliyet hesaplama şansımız yok bir yağmur yağsa, dolu olsa kâr da zarar da gider. Büyük bir işletmede olmadığımızda muhasebecimizde yok. Defter tutma zorunluğu olmadığından ve tarım işletmesi olmasından dolayı hesaplarken karışıyor, karıştırmamak için defter tutmuyoruz. Bu yüzden maliyet hesaplamıyoruz.

Katılımcı 3: Sadece düzenlemesinde harcama yapıyoruz, ekstra bir harcamamız yok.

Katılımcı 4: Çevresel olarak oluyor çok fazla giderimiz. Çok fazla kokan şeylerle uğraştığımız için yıkamak zorundayız su gideri oluyor. İşletmemizi yeniledik bu da görsel açıdan bir giderdir.

Katılımcı 5: Genel olarak harcama yapıyoruz fakat çevresel olarak yapmıyoruz.

Katılımcı 6: Genel olarak harcamaları ve maliyetleri değerlendiriyoruz fakat çevre adı altında bu değerlendirmeyi yapmıyoruz.

Kişiler çevresel maliyetler ve harcamalarda bulunmamakta sadece genel olarak işletmenin giderleriyle ilgilenmektedirler.

Soru 7: Sulama sisteminiz nedir? Sulama sıklığınız ve miktarı nedir? Sulama sonrası drenaj sistemi var mı?

Tarımda kullanılan birçok sulama sistemi mevcuttur. Bunlar; salma sulama, yağmurla sulama, damla sulama vb. sulama yöntemleridir. Kişiler sulama sıklığını bitkilerin durumuna ve hava sıcaklığına bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Bazı kişilerde ise sulama sonrası fazla suyun depolanması adına drenaj depolama sistemi mevcuttur.

Katılımcı 1: Şu anki damlama sulama sistemi kullanılmaktadır. Ekinlerin suya ihtiyacı olduğu zamanlar, toprağın kurumaya başladığı zamanlarda ekinler sulanmaktadır. Drenaj sistemimiz yok, damlama sistemi kullanıldığı için gerek görmüyoruz.

Katılımcı 2: Yağmurlama sistemi ile sulama yapılıyor. Sebzeler ve hayvanların su isteğine göre şekilleniyor. Drenaj sistemi çiftçiye ek masraf olduğundan işletmemizde mevcut değil.

Katılımcı 3: İşletmemde bulunan malları hâlden aldığım için nasıl bir sulama sistemi ile sulandığını bilmiyorum.

Katılımcı 4: Damlama sulama sistemi kullanıyoruz. Sulama sıklığı bazı ürünlerde haftada bir bazılarında iki haftada bir şeklinde suluyoruz. Suyun çok olduğu yerlerde oluyor biz damlama sulama kullandığımız için gerek duymuyoruz.

Katılımcı 5: Damlama sistemini hem bitki için hem de doğa için daha yararlı olduğunu düşünüyorum. Suyun fazla kullanılmasını önliyor.

Katılımcı 6: Yağmurlama şeklinde sulama sistemi kullanıyoruz. Genel olarak haftada iki defa, tabi hava sıcaklığına bağlı olarak değişiklik gösteriyor. Drenaj sistemini bilmiyorum fakat maliyetli olacağından yapamayız.

Tarım işletmesi sahiplerinin işletmelerindeki ürünleri üretirken genel olarak damlama sulama sisteminin mevcut olduğu ve bu sebeple drenaj sistemine gerek duyulmadığı belirtilmektedir. Ayrıca drenaj sisteminin maddi açıdan da yüksek maliyetli olacağı için sisteme gerek duyulmadığı belirtilmektedir.

Soru 8: İşletme organik tarımla ilgileniyor mu? Su kullanımını azaltmaya odaklanıyor mu?

Katılımcı 1: Maalesef organik tarım olarak adlandıramam fakat su kullanımına dikkat etmek için çaba gösteriyoruz. Önceden normal harık şeklinde sulama yapılırken şuanda damlama sulama sistemini kullanıyoruz.

Katılımcı 2: Mümkün olduğu kadar organik tarımla uğraşıyoruz. Kimyasal ilaç kullanmamaya çalışıyoruz. Mecbur olmadıkça kullanmıyoruz. Maliyet açısından da bütçeye zarar veriyor. Hayvancılıkla tarımı birlikte yürütüyoruz. Açığı birbiriyle kapatmaya çalışıyoruz.

Katılımcı 3: Genel olarak organik tarım bizim için önemli.

Katılımcı 4: Su en önemli ihtiyaçlardan biri fakat organik tarım daha iyi çünkü susuz tarımda ilaç çok fazla kullanılıyor.

Katılımcı 5: Bilinçli tarım yapıldığı takdirde her ikisini de birlikte yürütebiliriz.

Katılımcı 6: Genel olarak talep ne ise onu karşıladığımızdan ve talep organik tarıma önem verdiği için bizde organik tarıma yönelmeye çalışıyoruz.

Katılımcılar genel olarak organik tarımı benimsese de her ikisine de yani organik tarım yapılırken aynı zamanda su kullanımına da dikkat edilebilmektedir.

Soru 9: Hangi enerji kaynaklarını kullanıyorsunuz? Enerji tasarrufu için hangi adımları atıyorsunuz?

Tarımda sulama ve ürün hasadı yapılırken enerji kaynaklarına ihtiyaç duyulmaktadır. Güneş enerjisi, rüzgâr enerjisi vb. diğer doğal enerji kaynakları dışında birde elektrik enerjisi bulunmaktadır.

Katılımcı 1: Elektrik sağlamak için tarlada güneş panelleri mevcut, enerji o panellerden sağlanıyor. Hazır bir enerji kullanmadığımız için enerji tasarrufu olarak adlandırabiliriz. Aynı zamanda çevresel fayda sağlıyor.

Katılımcı 2: Elektrik enerjisi kullanıyoruz. Enerji panelleri devlet desteği olsa dahi maddi açıdan çiftçinin kaldırabileceği bir yük değil. Bazı çiftçiler ise bu enerjiyi doğru kullanmıyor, enerjiye herhangi bir ödeme yapmadığı için sulama yaparken kontrolsüz sulama yaparak su israfına sebep oluyorlar. Ayrıca yer altı sularımıza da zarar veriyorlar. Devlet güneş panelleri konusunda destek vermediği için bazı çiftçiler bu durumu kötüye kullanıyorlar.

Katılımcı 3: Elektrik enerjisi ve doğalgaz kullanıyoruz. Doğalgaz zaten çevreye zararlı değil.

Katılımcı 4: Enerji tasarrufu yapabilecek bir durumda değiliz fakat panel yapılabilir.

Katılımcı 5: Güneş panellerimiz var paneldeki elektriği panel aküsü ile depolayarak kullanıyoruz. Paneldeki enerjiyle ışıklandırma sağlıyoruz.

Katılımcı 6: Kendini yenileyebilen ve güneş enerjisiyle çalışan akülerimiz ve motorlar mevcut onlarla enerji sağlıyoruz. Enerji tasarrufunu ve doğayı korumaya çalışıyoruz.

Katılımcılar genel olarak güneş panelleri ile elektrik enerjisi elde etmektedir. Panellerin ve diğer doğal enerji kaynakların maliyetli olması ve

devlet desteğinin olmadığını düşünmeleri sebebiyle bu enerji kaynaklarını kullanamamaktadırlar.

Soru 10: Tarımda çevre muhasebesi hakkında yapılan yasal düzenlemeler var mıdır? Ve bunlar yeterli midir? Sizce çevre ve çevre muhasebesi ile ilgili nasıl bir yasal düzenleme yapılabilir?

Katılımcılara yapılmasını istedikleri yasal düzenlemeler sorulmuş ve bu yasal düzenlemelerin neler olabileceği konusunda fikirleri alınmıştır.

Katılımcı 1: *Devlet yardımlarının çiftçiye daha fazla olması ve çiftçiye devlet desteklerinin artması için bir yasa düzenlenebilir.*

Katılımcı 2: *ÇKS’de belirtilen ekilmesi zorunlu olan kısmın değil de ekilen kısmın karşılığının verilmesi gerektiği, çiftçinin her yıl farklı ürün ekmesinin mümkün olmadığı, arazinin de bu durum için yeterli olmadığından çiftçinin ektiği ürün ve ektiği yıl kadarlık kısım için karşılık alınması lazım. Çiftçiye yapılan yardımların belirtilen yerlerden tarımsal ilaç alınması gibi zorunluluğunun kalkması ve çiftçiye maddi destek yapılması gerektiğini düşünüyorum.*

Katılımcı 3: *Belediyeler hâlleri denetliyor bu sebeple şuanki yasal düzenlemeler benim açımdan yeterli.*

Katılımcı 4: *Bazı ürünlerin fiyatının yüksek olması piyasayı çok etkiliyor. Aldığımız fidelerin pahalı olması dolayısıyla verilen emek ve ilaçlaması, ayrıca ekilen ürünün tutup tutmayacağı da belli değil. Sedirlerin, tohumların, ilaçların fiyatları düşürülmeli.*

Katılımcı 5: *Malların giriş ve çıkışları kontrol altına alınsa fiyatlarda uçuk bir artış olmaz. Fidelerden alınan ürünün ne kadar olacağı belli olmaması dolayısıyla fidelerin fiyatı çiftçiye zorluyor. Fiyatların kontrol altına alınması gerekir.*

Katılımcı 6: *Çiftçi ve çiftçilikle uğraşan esnafın maddi açıdan desteklenmesinin gerektiğini düşünüyorum. Çiftçi desteklenince zaten tasarrufta ve çevresel amaçlı yapılması gerekenleri yapacaktır. Damlama sulama için, elektrik panelleri için ve bu gibi diğer tarımda kullanılacak israfı önleyecek malzemeler için gelire ihtiyaç var. Çiftçi giderlerinden dolayı geçimini zor sağlıyor.*

Katılımcılar devlet desteklerinin tarımla uğraşan çiftçiye biraz daha fazla olması gerektiğini, çiftçilerin maddi açıdan sıkıntılar yaşadıklarını, fidelerden alınan ürünün ne kadar olacağının belli olmaması sebebiyle fide fiyatlarının fazla olması dolayısıyla yapılan ekimin kısıtlı olmasını, ÇKS’ de belirtilen ekim prosedürüne uyumun zor olduğunu ve ürünlerin fiyatının kontrol altına alınması gerektiğini ifade etmektedirler. Aslında çiftçilerin çevre muhasebesi ile ilgili bilgilerinin olmadığı verdikleri yanıtlardan da ortaya çıkmaktadır.

Araştırmada hazırlanmış sorulara verilen cevaplar sonucunda tarımsal üretim yapan işletmelerin çevre muhasebesi ve tarımda çevre muhasebesi hakkında ne gibi düşüncelere sahip oldukları konusunda bilgi edinilmiştir.

SONUÇ

Tarımda çevre muhasebesi araştırmanın temel konusu olmakla birlikte tarımsal işletmelerin çevre ve çevre muhasebesine yönelik tutum ve davranışlarını dikkate alan bir araştırmadır. Araştırmada çevre muhasebesine ve tarımsal çevrenin ne olduğu hakkında araştırma yapılmış ve tarımsal işletme sahiplerine konu hakkında sorular yöneltilmiştir.

Hazırlanan 10 adet soruya verilen cevaplar sonucunda işletme sahiplerinin çevre muhasebesi hakkında bilgi sahibi olmadıkları ve hatta bazılarının konudan tamamen habersiz oldukları gözlemlenmiştir.

İşletmelerde çevresel olarak yapılan giderler genel olarak aynı şekilde düzenlenmekte, geri dönüşüm ve tasarruf açısından düşünülmektedir. İşletme sahiplerinin ellerinde bulundurdıkları ürünler genel olarak kendi ürettikleri ürünlerdir. Bu ürünlere genel olarak kimyasal ilaç kullanılmaktadır. Verilen cevaplar sonucunda biyolojik mücadelenin tarımdaki hastalıklara karşı etkili olmaması ve kimyasal ilaçların daha hızlı bir şekilde etkelediği düşünülmektedir.

Tarımsal işletme sahiplerine yöneltilen sorular arasında tarımda kullanılan araçların çevreye olan etkisine de yer verilmiştir. Verilen ortalama cevaplar ise bu araçların çevreye zararlı oldukları fakat bu araçların işlevselliğine sahip başka araçlar olmaması dolayısıyla kullanılmasının zorunlu olduğu düşüncesi hakimdir.

İşletme sahipleri tasarruf açısından kullandıkları bir yöntem olan damlama sulama tekniği ile mahsullerini sulamaktadırlar. Bu da çevreye ve ürünler için yarar sağlayacak bir yöntemdir. İşletmeler genel olarak organik tarıma önem vermektedirler. Sebebi ise arz - talep dengesinden kaynaklanmaktadır. Tüketiciler organik tarımı destekledikleri ve organik ürün tercih ettikleri için üretici olan çiftçiler sınıfında yer alan, tarımsal ürün üreten kişiler organik tarımı desteklemekte, su tasarrufuna nazaran organik tarıma önem vermektedirler.

İşletme sahipleri genel olarak güneş enerjisi kullanarak hem çevresel hem de tasarruf amaçlı yarar sağlamaktadırlar.

Sorular işletme sahiplerinin bilgi eksikliğinden dolayı tam olarak anlaşılmasa da verilen cevaplar çevre muhasebesi adı altında herhangi bir hareketliliğin yaşanmadığını göstermektedir. Tarımla uğraşan kişiler tarıma olan desteğin fazla olması gerektiğini, çiftçiye maddi açıdan destek sağlanması gerektiği ve yaşanan fiyat hareketliliğinin kontrol altına alınırca çiftçinin daha fazla fide ekip daha fazla ürün elde edebileceği hususunda ve yasal düzenlemelerin tarıma ve işletmelere daha yapıcı bir uygulama yapılması gerektiği görüşündedirler.

Son olarak tarımsal işletme sahiplerinin çevre muhasebesi ve tarımda çevre muhasebesinin ne olduğu konusunda bilgilendirilmeli ve bu konu hakkında eğitimler verilmelidir.

REFERANSLAR

- Altınbay, A., Durak, Hülya. (2022). Çevre muhasebesi, yeşil muhasebe ve karbon muhasebesi kavramları hakkında yazılan makalelerin bibliyometrik analizi. *International Journal of Applied Economic and Finance Studies*, 7(1), 140-155.
- Alagöz, A., Yılmaz, B. (2001). Çevre muhasebesi ve çevresel maliyetler. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 1(1-2), 147- 158.
- Apalı, A., Bozcu, M., (2018). Konaklama işletmelerinde çevre muhasebesi. Gazi Kitapevi.
- Demir, E. Apalı, A. (2024). Muhasebe programından mezun olanların muhasebe mesleğine devam etmelerini engelleyen nedenler üzerine bir araştırma. *Pamukkale Üniversitesi İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11(2), 347-368.
- Apalı Y., Apalı A., (2017). The Effect of Information on Accounting System and Proses, Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi, 31(5), 1149-1162.
- Çalış, Y. E. (2013). Çevresel maliyetlerin muhasebeleştirilmesi. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 34(1), 175-190.
- Hatunoğlu, Z., Aktaş, F. (2020). Üretim işletmelerinin çevre muhasebesi yaklaşımları: Bir alan çalışması. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 10(2), 191-212.
- Karaer, F. Gürlük, S. (2003). Gelişmekte olan ülkelerde tarım-çevre-ekonomi etkileşimi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 4(2), 197-206.
- Kılıç, R. Oral, M. A (2018). Sürdürülebilir kalkınma için çevre muhasebesi: Antalya-Isparta-Burdur illerinde faaliyette bulunan üretim işletmelerinin çevre konularına ve çevre muhasebesine yaklaşımları üzerine bir araştırma. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(85), 329-358.
- Korukoğlu, A. (2015). İşletmelerde çevre muhasebesi ve diğer çevresel faaliyetlerin gerçekleşme durumunun araştırılması. *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi* 6(1), 83-111.
- Köse, N. (2009). Türkiye muhasebe standartları kapsamında tekdüzen muhasebe sisteminin tarım işletmelerinde uygulanmasının değerlendirilmesi. (Yayın Nu: 256273) [Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi].
- Özko, A. E. (1998). Çevre muhasebesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 13(1), 15-26.
- Şerbetçi, G., Uçar, M. (2015). Çevresel muhasebede maliyetlerin denetim ve raporlanması. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 5(1), 1-20.
- Temelli, F. (2018). Tarımsal faaliyetlere yönelik devlet teşviklerinin türkiye muhasebe standartları çerçevesinde muhasebeleştirilmesi. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(19), 1-18.
- Tomchuk, O., Lepetan, I., Zdyrko, N., Vasa, L. (2018). Environmental activities of agricultural enterprises: accounting and analytical support. *Economic Annals-XXI* 169(1-2):77-83. DOI:10.21003/ea.V169-15

- Tubiello, F. N. (2015). The development of a system of environmental-economic accounting for agriculture, forestry and fisheries (seea-agriculture). New York: 10th Meeting of the UN Committee of Experts on Environmental and Economic Accounting.
- Yaylalı, İ. (2024). Çevre muhasebesi ve alt muhasebe türlerinin önemi üzerine muhasebe dergilerinde bir analiz. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 14(3), 1253-1276
- Yetkin, N. (2013). Çevresel bilgilerin muhasebesi ve raporlanmasına yönelik bir uygulama. (Yayın Nu: 348839) [Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi].
- Yılmaz, B. Akmeşe, H. (2018). Çevre muhasebesi. Konya: Dizgi Ofsed Matbaacılık.
- Yılmaz, B., Akmeşe, H., Coşkun, K., Toksöz, D., Uslu, S., Ilgaz, A., Gündoğan, H., Mutlubaş, I., Usun, Y., (2018). Çevre muhasebesi. Eğitim Yayınevi.

Yapısal Kırılma Testleri İle Teknik Analizin Yorumlanması

Hidayet GÜNEŞ¹

¹ Doç. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, hgunes@mehmetakif.edu.tr, 0000-0002-9826-9862.

GİRİŞ

Günümüz finans dünyasında piyasaları takip ederek yatırım yapan yatırımcı sayısı giderek artmaktadır. Finansal okuryazarlık gibi kavramın sık sık dile getirilmesi ve bireylerin daha bilinçli bir şekilde yatırıma yönlendirilmesi bu durumun en temel sebeplerinden birini oluşturmaktadır. Artık yatırımcılar piyasada anormal (günlük volatilitenin yüksek olması gibi) bir durum ile karşılaştıklarında bunun sebebinin ne olabileceği üzerine araştırma yapmakta, uzmanları dinlemekte veya yatırım danışmanlarına danışmaktadırlar. Bunun sonucunda da fiyatı etkileyen durumun ne olduğu piyasayı takip eden çoğu birey tarafından bilinmektedir. Varlık fiyatında böyle bir durum olduğunda aslında kazanç elde edebilmek için fırsatı büyük bir ihtimalle kaçırmış olabilirsiniz. Çünkü piyasada varlık fiyatında meydana gelebilecek anormal bir hareketi daha önceden öngörüp ona göre pozisyon alan analistler, uzmanlar, yatırım danışmanları gibi birçok kesim söz konusudur. Bu anormal fiyat hareketlerini tespit edip ona göre pozisyon almak için teknik analiz kullanılmaktadır. Bu sayede kazançlarını artırabilme imkanları olmaktadır. Teknik analiz, bir finansal varlığın geçmiş dönemde ortaya çıkan fiyat değişiklikleri, piyasadaki işlem hacmi gibi çeşitli bilgileri grafik yardımıyla analiz ederek gelecekte varlık fiyatında meydana gelebilecek olası fiyat yönünü öngörebilmeyi amaçlayan bir dizi kural olarak ifade edilmektedir (Edwards vd., 2019: 4; Nazario vd., 2017: 117).

Finansal varlığın fiyat tespitinde talep ve arz durumlarının etkisi bulunmakla birlikte birden çok farklı faktörü de içerisinde barındırmaktadır. Arz ve talep koşulları bireylere göre şekillendiği için piyasada potansiyel olarak bulunan binlerce alıcı ve satıcı vardır. Bunlardan bazıları rasyonel bazıları ise rasyonel değildirler. Piyasada yer alan bütün alıcı ve satıcıların beklentileri, korkuları, umutları, öngörüler, ruh halleri, ihtiyaçları ve ellerinde bulunan varlıklar, piyasadaki finansal varlığın fiyat tespitinde göz önünde bulundurulması gereken faktörlerdir (Edwards vd., 2019: 4). Bireylerin bu şekildeki davranışları finansal davranış olarak ifade edilebilir. Finansal davranışlar bireyin demografik ve sosyo kültürel özelliklerinden etkilendiği için bireyler arasında da farklı kararlar alınması sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu durum davranışsal finans literatüre kazandırmıştır. Davranışsal finans, bireylerin rasyonel değil de “normal” olduğunu varsaymakta ve bireylerin yatırım tercihinde bulunurken sadece finansal varlığın risk ve getirisini değil bunun yanında birçok psikolojik faktörü de dikkate aldığını kendisi için faydadan ziyade tatmin edici kararların daha doğru/iyi olduğu kanısını taşıdığı ifade edilmektedir (Kaya ve Tunç, 2021: 25).

Teknik analiz ile davranışsal finans zıt kavramlarmış gibi gözüксе de aslında piyasada arz ve talep kavramını oluşturan yatırımcılardır. Her bir yatırımcının ruh hali veya beklentisi aynı olmadığı için iki kavram aslında birlikte düşünülmelidir. Aynı anda piyasada yatırımcılardan bir varlığı satarken diğer alıyorsa burada farklı beklentiler söz konusudur. Zaten aynı

beklenti içerisinde olsalar aynı şekilde işlem yapma durumundadırlar. Bir taraf finansal varlığın fiyatının düşeceğini öngörüp varlığı satarken diğeri varlığın fiyatının yükseleceğini öngörerek satın almaktadır. İşte burada yatırımcıları doğru öngöründe bulunmasına yardımcı olacak olan teknik analiz kavramıdır. Bir taraf teknik analiz ile işlem yapmış diğeri tabiri caizse kulaktan dolma bir bilgi ile işlem yapmış olsun. Burada teknik analiz ile işlem yapmış olan yatırımcının kazanç elde etmesi veya öngörüsünün tutma ihtimali daha yüksektir. Teknik analiz yapıldı diye doğru bir karar verilmiş olmayabilir. Bazı zamanlarda yapılan teknik analizler ne kadar doğru hesaplanırsa hesaplanırsa öngörülen sonucu vermeyebilir. Öngörünün tutma ihtimalini artırabilecek en önemli kavram teknik analizdir. Doğru ve uygun bir gösterge/indikatör ile yapılan analiz çoğu zaman istenilen sonuca yatırımcıyı ulaştırmaktadır. Bu durumu bilen büyük finansal yatırımcılar/kurumlar (büyük balinalar) bazı zamanlarda teknik analizi küçük balıkları (düşük bütçeli yatırımcı) tuzağa çekmek için kullanabilirler. Bu duruma bir örnek vermek gerekirse: büyük balinaların bir finansal varlıkta yüksek hacimli satış işlemi açtıklarını varsayalım. Piyasada o finansal varlık çoğaldığı için fiyatında ani bir düşüş söz konusu olacaktır. Bunu gören küçük balıklar ellerinde bulunan varlığı panik ile daha fazla zarar etmemek veya daha fazla kardan kaybetmemek için satacaklardır. İşte tam burada büyük balinalar hem kendi sattıklarını hem de küçük balıkların sattıklarını piyasadan alacaklardır. Bu sayede hem yüksekte sattıkları varlığı düşüğe tekrar almış oldular hem de portföylerine o varlıktan daha fazla eklemiş oldular. Yüksek hacimli bir alış söz konusu olduğu fiyat aniden yükselişe geçince küçük balıklar düşüğe sattıkları için pişman olarak tekrardan varlığı almak isteyecekler. Burada düşüğe alan balinalar daha yüksek fiyattan küçük balıklara satış yapacaklardır. İşte burada ifade edilen durum tuzak kavramı ile ifade edilmekte. Finansta ayı tuzağı olarak kullanılmaktadır. Ters durum olduğunda ise yani balinaların finansal varlığı yüksek hacimli olarak alış işlemi yaptıklarında, piyasada varlık azalacağı için fiyat aniden yükselecektir. Küçük balıklar ellerindeki nakit ile finansal varlığı alacaklardır çünkü fiyat yükselmeye başlamıştır. Ardından balinalar aldıkları varlığı tekrardan satacaklardır. Ve bu durum sonucunda fiyatlar yükseldiği gibi aniden düşecektir. Düşüğe aldıkları varlığı yüksek fiyattan küçük balıklara satan balinalar yine piyasada tuzaklarını kurmuş olacaklardır. Bu duruma da boğa tuzağı adı verilmektedir.

Varlık fiyatları her zaman belirli bir düzen içerisinde hareket etmez. Bazı zamanlarda fiyat düşüşleri görülürken bazı zamanlarda fiyat artışları söz konusu olabilir. Gün içerisinde bile çok yüksek volatilite yani fiyatta düşüş ve artış görülebilir. Teknik analizde kullanılan göstergeler ile finansal varlığın gidebileceği yön öngörülebilir veya gücü ölçülebilir. Bunun için hareketli ortalamalar, momentum, stokastik, trend gibi pek çok gösterge bulunmaktadır. Trend, finansal varlık fiyatında aşağı veya yukarı yönlü hareketi göstermekte ve yüksekler tepe; alçaklar dip olarak ifade edilmektedir. Trend üç çeşittir:

yükselen, alçalan ve yatay. Yükselen trend söz konusu ise oluşan her yeni bir tepe, bir önceki tepe noktasından daha yukarıda meydana gelmektedir. Aynı şekilde meydana gelen her yeni bir dip, bir önceki dipten daha yukarıdadır. Düşen trend söz konusu ise de meydana gelen her yeni bir tepe veya dip, bir önceki tepenin veya dipin altında oluşmaktadır. (Çetinyokuş ve Gökçen, 2002: 48; Tunç, 2021: 58). Finansal varlıkta oluşan bir trendi göstermek için birçok çizim/grafik/şekil bulunmaktadır: trend çizgisi, paralel kanal, dirgen. Paralel kanal, diplerin birleştirilmesi ile oluşturulan çizgi ile tepelerin birleştirilmesi ile oluşturulan çizgiler arasındaki bölgeyi ifade etmektedir. Yükselen trendde paralel kanal yukarıya doğru görünürken; alçalan trendde aşağıya doğru görülmektedir. Bu kanal içerisinde fiyat hareket ettikçe trend aynı yönde hareket etmektedir. Kanal dışarısına varlık fiyatı çıktıktan ve teyit aldıktan sonra artık trendin bittiği ve yeni bir trendin başladığı şeklinde yorum yapılabilir. Unutulmaması gereken durum geçmiş fiyat hareketlerine göre bu kanalların ve trendlerin çizildiği dolayısıyla işlem yaparken varlık fiyatında meydana gelen değişimin nedeninin bilinmesi ileriye dönük tahmin yaparken daha tutarlı sonuçlar almanıza yardımcı olabileceğidir.

Bu çalışma, yapısal kırılma testlerini kullanarak finansal varlık fiyatlarındaki (Ons Altın, ABD 10 Yıllık Devlet Tahvili Getirisi, Brent Petrol, Euro/Dolar Paritesi) tuzakları yakalayabilme durumunu belirleyebilmek için yapılmıştır. Zivot Andrews (1992), Lee Strazicich (2003) ve Baiperron (1998) kırılma testleri ile belirlenen kırılma tarihlerinde, finansal varlıkların paralel kanal içerisindeki hareketlerini yorumlama üzerine durulmuştur. Yukarıda bahsedilen çalışmanın amacına ulaşmak için “Kanal dışarısına çıkıldığı takdirde fiyatların tekrardan kanal içerisine gelme durumunda yapısal kırılma testleri kanal dışarısına çıkılan günü tespit edebiliyor mu?” çalışma sorusu olarak belirlenmiştir. Belirlenen soru üzerine inşa edilen bir çalışma olmasından dolayı literatüre yeni bir bakış açısı getireceği düşünülmektedir. Teknik analiz ile kırılma testlerinin birlikte kullanıldığı çalışmaya rastlanılmadığından dolayı çalışma giriş, metodoloji, bulgular ve sonuç bölümlerinden meydana gelmektedir.

METODOLOJİ VE BULGULAR

Finansal zaman serilerinde veri setinin birim kök içerip içermediği önemli olduğu için çalışmalarda bu tür analizlere ayrıntılı yer verilmektedir. Bu çalışmada birim kök analizinden ziyade kırılma tarihlerinde varlık fiyatlarındaki trend hareketinin gözlemlenmesi ön planda tutulmaktadır.

Ons Altın, ABD 10 Yıllık Devlet Tahvili Getirisi, Brent Petrol, Euro/Dolar Paritesi gibi farklı finansal varlıklara ait fiyat grafikleri yer almaktadır. Fiyatların takip ettiği trend yönüne göre yükselen ve düşen trend şeklinde grafikler oluşturulmuştur. Trend yapısına göre finansal varlık

fiyatlarının farklı tarihlerdeki verileri kullanılmıştır. Ardından yazar tarafından teknik analiz kurallarını dikkate alarak paralel kanal (trend kanalı) çizilmiştir. Varlık fiyatlarına ait fiyat serilerine Zivot Andrews, Lee Strazicich ve Baiperron yapısal kırılma testleri uygulanmıştır. Kırılma testlerinde belirlenen tarihlerde varlık fiyatlarının çizilen paralel kanal içerisinde nasıl bir yerde bulunduğu farklı renkteki ok işaretleri ile gösterilmiştir. Son olarak çizilen ok işaretlerinin kanal içerisindeki durumu grafikler üzerinde analiz edilerek fiyat seyri hakkında yorumlama yapılmıştır.

Şekil 1. Ons Altın Yükselen Trend Grafiği

Şekil 1’de Ons Altın için çizilen yükselen trend grafiği verilmiş ve yapısal kırılma testlerinde belirlenen tarihler üzerine yorumlama yapılmıştır.

Zivot Andrews kırılma testinde 11 Şubat 2022 (siyah ok) tarihinde kırılma gözükmemektedir. Bu tarih paralel kanalın orta çizgisine doğru hareketin başladığı ve ardından hızla en tepe noktası olan 2070 Dolar seviyesine fiyatın ilerlediği hareketin başlangıç noktasına işaret etmektedir.

Lee Strazicich kırılma testinde ise 7 Mart 2022 (turuncu ok) tarihinde kırılma olduğu belirlenmiştir. Görüldüğü üzere yükselen trend kanalının dışına çıkılan ikinci günü ifade etmektedir. Teknik analizde işlem yapılması için kullanılan en bilindik kural: “fiyatın kırılan yöne doğru bir dönem bekle, ikinci dönemde aynı yöne doğru hareket devam ederse işlem yap” kuralıdır. Aslında bu kural fiyatın onay aldığını belirtmektedir. İlk dönem fiyat bu şekilde hareket sergilemiş ancak ardından kanal içerisine girmiş olabilir. Bu yüzden ikinci dönem de aynı şekilde fiyat hareket ediyorsa artık işlem yapılabilir çünkü teyit alınmıştır şeklinde bir yorumlama yapılmaktadır. Bu tarih bize tam bu durumu göstermektedir. Ancak unutulmaması gereken başka bir durum da fiyatın kanal dışına hızla çıktığı takdirde tekrar kanal içerisine hızla gelme ihtimalinin bulunmasıdır. Burada Büyük Balina dediğimiz elinde yüksek miktarda ürün bulunan yatırımcıların (çoğunlukla firma ve kuruluşlar), küçük yatırımcılar için bir tuzak oluşturma durumlarının olabileceği göz ardı

edilmemelidir. Turuncu ok ile belirtilen tarih aslında Boğa Tuzağı diye ifade edilen yeri göstermektedir. Şöyle ki fiyatların daha da yükseleceğini piyasadaki küçük yatırımcılara düşündürerek, onlara ürün aldırırmaktadırlar. Ardından kendi ellerindeki ürünleri yüksek fiyattan küçük yatırımcılara satarak piyasada ürünü bollaştırmakta ve dolayısıyla ürün fiyatını düşürmektedirler. Böyle bir durumda büyük balinalar kar elde ederken, küçük yatırımcılar yüksek fiyattan ürün ile kalmaktadırlar. İşte bu durumun yaşandığı zaman aralığına boğa tuzağı adı verilmektedir. Bu tuzağa yakalanmamak için dikkat edilmesi gereken durumlar söz konusudur. Öncelikle, bir dönem bekleme kuralı yapılmış olsa da fiyatın kanal çizgisinden uzaklaşması beklenmelidir. Eğer fiyat kanal çizgisinden fazla uzaklaşmıyorsa mıknaş misali fiyatı tekrardan kanal içerisine çekme durumu yüksek ihtimaldir. Burada yaşanan durum aslında bunu ifade etmektedir. Görüldüğü üzere gün içerisinde görülen en düşük fiyatlar kanal çizgisine yakın noktaları işaret etmektedir. Kanal çizgisinden çok uzaklaşmadığı için bu durumda herhangi bir işlem yapılmaması en rasyonel durum olarak kabul edilmektedir.

Baiperron kırılma testinde çıkan 5 Kasım 2021 ve 17 Şubat 2022 (mavi oklar) tarihlerinin ikisi de paralel kanalın orta çizgisini aştıkları döneme denk gelmekte ve fiyat yükselişini dikkate almaktadır. Fiyat yükselişi 5 Kasım 2021 tarihinde direnç noktasına kadar ilerlemişken, 17 Şubat 2022 tarihinde direnç noktasının geçilip en tepe noktaya kadar giden hareketi göstermektedir. Ancak burada dikkate değer bir nokta söz konusudur. Yukarıda bahsedilen bir dönem bekleme kuralına uygun fiyat davranışlarını göstermektedir. Her iki tarihte de fiyat bir dönem bekledikten sonra işlem yapılması durumunu teyit edercesine yükselişin ikinci gününe denk gelmektedir. Bu tarihler yatırımcılar için teyitli alım noktalarını işaret etmektedir.

Şekil 2. Ons Altın Düşen Trend Grafiği

Ons Altın için çizilen düşen trend grafiği Şekil 2’de gösterilmiş ve yorumlaması belirlenen kırılma günlerine göre gerçekleştirilmiştir.

Zivot Andrews kırılma testine göre 21 Nisan 2022 (siyah ok) tarihinde kırılma belirlenmiştir. Bu tarihte fiyat direnç noktasından hızla aşağıya destek noktasına doğru hareketin onay aldığı günü ifade etmektedir. Direnç noktasına temas edip ardından hızla bir düşüş olmuş, sonrasında yalancı bir yükseliş veya bir düzeltme de denilebilir ardından tekrardan destek noktasına kadar hareket için onay verir bir fiyat düşüşünü belirtmektedir.

Lee Strazicich kırılma testinde 1 Nisan 2022 (turuncu ok) tarihinde bulunan kırılma, destek noktasına değdikten sonra yatay hareket eden fiyatın orta kanal çizgisine ikinci defa temas ederek düşüş gerçekleştirdiği tarihi ifade etmektedir. Bu tarihten sonra fiyat orta kanal çizgisini aşarak direnç noktasına kadar ulaşmıştır.

Baiperron kırılma testinde 12 Nisan 2022 ve 15 Haziran 2022 (mavi oklar) kırılma tespit edilmiştir. İlk tarihte, fiyatın orta kanal çizgisini aştıktan sonra (ikinci yükseliş günü) hızla direnç noktasına gittiği görülmektedir. İkinci tarihte ise gene fiyatın orta kanal çizgisini aştığı günü göstermekte ancak fiyat orta kanal çizgisinden uzaklaşmadığı için belirli bir gün sonra fiyat orta kanal çizgisinin altına inmiş ve fiyat destek noktasına kadar ilerlemiştir.

Şekil 3. ABD 10 Yıllık Devlet Tahvil Getirisi Yükselen Trend Grafiği

Şekil 3’de ABD 10 yıllık devlet tahvil getirisinin yükselen trend grafiği verilmiş ve yorumlaması aşağıda yapılmıştır.

Zivot Andrews kırılma testinde 9 Mayıs 2022 (siyah ok) tarihinde kırılma görülmektedir. Bu kırılma ilk direnç noktasının çalıştığını göstermektedir. Direnç noktasına ilk temasın olduğu ve ardından kanalın orta noktasına doğru düşüşün başladığı tarihi işaret etmektedir. O günde fiyat direnç noktasını geçemediğinden dolayı elinde ürün bulunan için satma fırsatının olduğunu ifade etmektedir.

Lee Strazichich testinde 9 Mart 2022 (turuncu ok) tarihinde kırılma görülmektedir. Bu tarih ilk destek noktasına işaret etmektedir. Destek noktasının çalıştığını ve alım yapılması gereken tarihi göstermektedir. Teknik analizin şartlarından olan yükselişin başladığı dönemden bir sonraki gün aynı hareket olursa işlem yapılması gerektiğini ifade etmektedir. Bu gün destek noktasından sonraki ikinci yeşil mumun olduğu tarihi göstermekte ve yükseliş direnç noktasına (9 Mayıs 2022) kadar sürmektedir. Dolayısıyla kırılma testinde belirlenen tarihte alım yapan bir yatırımcı direnç noktasını doğru belirleyebilmesi durumunda yaklaşık %70’lik getiri elde etmiş olacaktır.

Baiperron kırılma testinde kırılma tespit edilememiştir.

Şekil 4. Brent Petrol Yükselen Trend Grafiği

Brent Petrol'e ait yükselen trend grafiği Şekil 4'te verilmiş ve gerekli yorumlamalar aşağıda yapılmıştır.

Zivot Andrews testinde 28 Mart 2022 (siyah ok) tarihinde bulunan kırılma, grafikteki tepe noktasından sonraki direnç bölgesinin çalışıp ardından hızla destek noktasına doğru hareketin başladığı tarihi işaret etmektedir. Orta kanal çizgisinin aşağı yönlü kırılıp destek noktasına doğru fiyatın yapıştığı ve sonrasında orta kanal çizgisini aşamayıp trendin dönüş yaptığı durumun başlangıcı olarak ifade edilebilecek bir tarihtir.

Lee Strazichich testinde 3 Mart 2022 (turuncu ok) tarihinde kırılma olduğu belirlenmiştir. Direnç noktasının gün içerisinde üzerine çıkıldığı ardından tekrar kanal içerisine girildiği tarihi göstermektedir. Burada aceleci davranıp direnç çalıştı düşüncesi ile ürün satılması durumunda zarar ile karşı karşıya kalınabilecektir. O yüzden daha fazla kar elde etmeyi düşünürken bir anda zarar ile karşılaşılması sonucunu da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bundan dolayı az ama öz olsun düşüncesi ile direnç noktasının gerçekten çalışıp çalışmadığının görülmesi ardından eyleme geçilmesi daha rasyonel bir davranıştır. Fiyat daha sonrasında hızlı hareketle tepe noktasına ulaşmıştır.

Baiperron kırılma testinde 12 Ocak 2022 (birinci mavi ok) tarihinde kanal içerisinde orta çizginin altında yatay halinde hareketi göstermektedir. 1 Mart 2022 (ikinci mavi ok) tarihindeki kırılma ise kanalın orta çizgisinin ilk geçildiği ve ardından 5 gün içerisinde en tepe noktasına ulaşıldığı tarihi ifade etmektedir. Ayrıca gün içerisindeki hareket boyu yaklaşık %10 civarındadır. 31 Mart 2022 (üçüncü mavi ok) tarihinde ise en tepe noktadan başlayan düşüşün orta kanal çizgisini kırdığı günü işaret etmektedir. Bu tarihten sonra fiyat orta çizginin altında destek noktasına yakın seyretilmiştir. 13 Mayıs 2022

(dördüncü mavi ok) ise destek noktasının çalışıp orta çizgiye doğru hareketin başladığı günü belirtmektedir.

Şekil 5. Brent Petrol Düşen Trend Grafiği

Şekil 5'te Brent Petrol'ün çizilen düşen trend grafiği gösterilmiş ve yorumlaması yapılmıştır.

Zivot Andrews kırılma testinde 5 Temmuz 2022 (siyah ok) tarihinde orta çizginin üstünden hızlıca destek noktasına doğru hareketin başladığı tarihi belirtmektedir. Ayrıca önceki yükseliş kanalının destek noktasına değerek fiyatın aşağıya indiği yani artık direnç olarak çalıştığı günü de ifade etmektedir.

Lee Strazicich kırılma testinde 5 Nisan 2022 (turuncu ok) tarihinde ikinci defa kanalın dışına çıkılan ve tuzak olarak nitelendirilebilecek tarihi belirtmektedir. Çünkü destek noktasını aşağı doğru ikinci defa kırmış burada piyasa oyuncuları fiyatın daha da düşeceğini düşünerek malı satıp kendileri kar elde etmek istemektedirler. Ancak ardından bakıldığında fiyat 2 ay içerisinde 105 dolardan 125 dolara doğru hareket etmiştir. Tabi bu tarihten sonraki 2 gün içerisinde de fiyat 97 dolar seviyelerine kadar inmiştir.

Baiperron kırılma testinde 23 Mayıs 2022 (birinci mavi ok) direnç noktasına doğru hareketin ilk başladığı orta kanal çizgisi altı fiyat noktasını göstermektedir. 5 Temmuz 2022 (ikinci mavi ok) Zivot Andrews kırılma testindeki ile aynı tarih ve durumu göstermektedir. 1 Eylül 2022 (üçüncü mavi ok) ise fiyatın orta kanal çizgisini geçtikten sonra tekrardan orta çizgi altına geldiğini ve ardından destek noktasına doğru hareketin başladığı günü belirtmektedir.

Şekil 6. Euro/Dolar Paritesi Yükselen Trend Grafiği

Euro/Dolar paritesine ait çizilen yükselen trend grafiği Şekil 6'da gösterilmiş ardından yorumlaması gerçekleştirilmiştir.

Zivot Andrews kırılma testinde 13 Temmuz 2020 (siyah ok) tarihinde kırılma tespit edilmiştir. Bu nokta paralel kanalın orta çizgisinde yatay hareketin sonlandığı ve orta çizgiyi kırarak direnç noktasına kadar hızlı hareketin başladığı tarihi ifade etmektedir.

Lee Strazicich kırılma testinde 11 Mayıs 2020 (turuncu ok) tarihinde bulunan kırılma, destek noktasına fiyatın üçüncü defa değdiği günü belirtmektedir. Ondan önceki üç fiyat hareketinde olduğu gibi fiyat destek noktasına temas edip günü yeşil mum (yükseliş) ile tamamlamıştır. İki gün sonra fiyat destek noktasına dördüncü kez değerek yükselişe geçmiştir.

Baiperron kırılma testinde 17 Temmuz 2020 (birinci mavi ok) tarihinde kırılma belirlenmiştir. Fiyat bu tarih dâhil olmak üzere üç gündür paralel kanalın orta çizgisi içerisinde yer almaktadır. Ancak belirlenen tarihte fiyat orta kanal çizgisini kırmış ve diğer günde orta kanal çizgisinden direnç noktasına doğru hareketin başladığını göstermektedir. 21 Temmuz 2020 (ikinci mavi ok) tarihinde bulunan kırılma ise fiyatın artık orta paralel kanal çizgisini teyitli kırarak direnç noktasına doğru yöneldiğini belirten tarihtir. 27 Kasım 2020 (üçüncü mavi ok) tarihi, fiyatın ilk direnç noktasına temas edip orta çizgiye döndükten sonra yatay seyreden fiyatın tekrardan direnç noktasını test etmek amacıyla yükselişe geçtiği teyitli tarihi ifade etmektedir. Bakıldığı zaman fiyat orta paralel kanal çizgisine yakın ve fiyatta tepe noktalar aynı seviyelerdedir. Ancak belirlenen tarihte fiyat son günlerde geçilemeyen tepe fiyat noktasını aşarak yükselişin teyidini almış ve ikinci direnç testine doğru

yönelmiştir. 1 Aralık 2020 (dördüncü mavi ok) tarihinde ise daha önceki kırılmadan başlayan yükseliş trendinin belirginleştiği ve artık alım yapılmadıysa alımın yapılması gerektiği fiyatı göstermektedir. 26 Şubat 2021 (beşinci mavi ok) fiyatın orta kanal çizgisini aşağı yönde kırmak için güçlenen hareketin başlangıcını ifade etmektedir. Ardından fiyat aşağı yönlü kırılım gerçekleştirmiş ve destek noktasına doğru harekete başlamıştır.

Şekil 7. Euro/Dolar Düşen Trend Grafiği

Şekil 7’de Euro/Dolar paritesine ait düşen trend grafiği gösterilmiş ve yorumlaması yapılmıştır.

Zivot Andrews kırılma testinde 9 Eylül 2022 (siyah ok) tarihinde tespit edilen kırılma, fiyatın destek noktasının altına sarktığı ardından tekrar kanal çizgisi içerisine girdiği tarihi belirtmektedir. Ardından ise fiyat destek noktasından fazla uzaklaşamamış ve ardından tekrar kanal çizgisinin altına giderek bir ayı tuzağı hareketi şeklinde hareket etmiştir.

Lee Strazicich kırılma testinde 3 Ekim 2022 (turuncu ok) tarihinde fiyat son 20 yılın en düşük (0.9540) noktasına geldikten sonra fiyatın paralel kanala doğru hareketin başladığı noktayı göstermektedir. İlk başta fiyat destek noktasını aşmış ardından da direnç noktasına kadar hareket etmiştir. Bu tarihte yatırımcılar alım yaparak kendilerine kazanç sağlayabilirler.

Baiperron kırılma testinde 17 Ağustos 2021 (birinci mavi ok) tarihinde fiyat orta paralel kanal çizgisine yakın hareketini sürdürmekte ardından direnç noktasına doğru yükseliş başlamaktadır. 11 Kasım 2021 (ikinci mavi ok) tarihinde ise fiyat direnç noktasına yakın yatay hareketini sonlandırarak orta çizgiye doğru yöneldiği fiyat davranışını işaret etmektedir. 5 Nisan 2022 (üçüncü mavi ok) fiyatın direnç noktasına yakın durumdan orta çizgiye hareketi ile sonlanan hareketi gösteren tarihtir. 5 Temmuz 2022 (dördüncü

mavi ok) tarihinde fiyatın orta kanal çizgisinden destek noktasına doğru yöneldiği tarihi belirtmektedir.

SONUÇ

Bilgiye ulaşmanın kolay ve hızlı olduğu günümüz dünyasında, bireyler yatırım kararlarını alırken çok dikkatli davranmak durumunda kalmaktadırlar. Yaşanan küresel enflasyonist dönemde ellerindeki paranın kıymetini daha iyi anlayan bireyler, yatırım aşamasında çok sayıda bulunan finansal varlıklar içerisinde risk ve getirileri doğrultusunda kendileri için en uygun varlığa yatırım yapmak istemektedirler. Aldıkları karar ışığında en yüksek getiriye sağlayabilecek yatırım aracını seçebilmek için dikkat etmeleri gereken pek çok durum ve konu bulunmaktadır. Varlığın geçmiş fiyat hareketlerini dikkate alarak gelecekte gideceği yönü belirleyebilmek için teknik analizden yararlanmak gerekir. Teknik analiz bireylere yatırım tercihi aşamasında iyi bir yardımcı olabilmektedir. Ancak dikkat edilmesi gereken durum yapılan teknik analizin ne kadar doğru olduğu konusuyla da ilgilidir. Yeterli seviyede teknik analiz bilgisi olmadan yapılan analizler, çizimler sonucunda beklentinin tersine bir sonuç ile karşılaşılabilir. Bu yüzden konu hakkında yeterli bilgiye sahip olduktan sonra teknik analiz ile varlık fiyatı arasında ilişki kurmaya başlanılabilir.

Bu çalışma farklı finansal varlık fiyatlarına ait teknik analizde kullanılan paralel kanalları çizerek yapılan yapısal kırılma testleri ile belirlenen tarihlerde ayı veya boğa tuzaklarını yakalayabilme durumlarını tespit edebilmek amacıyla yapılmıştır. “Kanal dışarısına çıktığı takdirde fiyatların tekrardan kanal içerisine gelme durumunda yapısal kırılma testleri kanal dışarısına çıkılan günü tespit edebiliyor mu?” sorusu çalışmanın ulaşılmak istenen asıl amacıdır. Zivot Andrews, Lee Strazicich ve Baiperron yapısal kırılma testleri farklı finansal varlıklara uygulanmış ve kırılma tarihleri tespit edilmiştir.

Yapısal kırılma tarihleri ile varlık fiyatları arasındaki teknik analiz ilişkisine bakıldığında Ons Altın için yükselen trend grafiğinde Lee Strazicich kırılma testi sonucunda belirlenen 7 Mart 2022 tarihinin tuzak olabilme ihtimalini göstermektedir. Fiyat kanal dışarısında çıkmış ancak kısa bir süre içerisinde hızlı bir şekilde düşüş göstererek kanal içerisine tekrar girerek destek noktasına kadar ilerlemiştir. Boğa tuzağı olarak ifade edilebilecek bu tarihte küçük balıklar, büyük balinaların ağına takılarak tuzağa çekilmiş olmaktadır. Euro/Dolar paritesine ait düşen trend grafiğinde de tersi durum tespit edilmiştir. Yine Lee Strazicich kırılma testi sonucunda 3 Ekim 2022 tarihinde bir kırılma tespit edilmiştir. Son 20 yılın en düşük seviyesinden yukarı yönlü hareketin devam ettiği zamanı da göstermesinden dolayı bu tarih

yatırımcı açısından iyi bir alım noktasını da ifade edebilmektedir. Aslında tam anlamıyla ayı tuzağını yakaladığını söyleyemesek te yakın bir tarihi işaret ettiği için böyle bir durum olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Aslında belirtildiği gibi bu tarih iyi ve karlı bir alım tarihini belirtmektedir. Farklı finansal varlıklarda farklı yapısal kırılma testleri ile de belirlenen tarihlerde yatırımcı açısından güzel daha doğrusu kazançlı hareketler söz konusu olmuştur. Yani destek ve direnç noktalarının çalıştığı yerleri, orta noktanın geçildiği tarihler gibi yatırım noktalarını işaret eden tarihleri tespit etmiştir. Çalışmadan çıkan verilere göre çalışma sorusuna “evet” cevabının verilebileceği tespit edilmiştir.

Çalışma literatüre yeni bir bakış açısı kazandıracağı düşünüerek gerçekleştirilmiştir. Çizilen paralel kanal yazar tarafından oluşturulduğu için farklı bireyler veya kurumlar tarafından daha farklı çizimler gerçekleştirilebilir. Ayrıca konu hakkında geçmiş literatüre ulaşamadığı için konunun gerçekten literatüre katkısının nasıl olabileceği üzerine farklı görüşler olabilecektir. Dolayısıyla çalışmanın kısıtları aslında çizilen paralel kanalın kişiden kişiye göre farklılık gösterebilmesidir. Bu yüzden çalışmanın yazım aşamasında da farklı duygu ve fikirler içerisine girerek yapıpı yapılmaması konusunda tereddütler oluşmuştur. Çünkü çalışmanın kısıtlar ve bakış açısı biraz öznel şekillenmektedir. Akademi de farklılıkların daha iyi ve güzel sonuçlar getirebileceği kanısına vararak çalışma gerçekleştirilmiştir.

Bilindiği gibi birçok grafik türü olmakla birlikte burada mum grafik türü kullanılmıştır. Farklı olarak çubuk grafik kullanarak da analizler gerçekleştirilebilir. Belirlenen tarihleri dikkate alarak gelecekte de aynı durum gerçekleşirse diye yatırımcıların pozisyonlarını belirlemeleri ve daha kazançlı hareket etmelerine yardımcı olabileceği düşünülmektedir. Paralel kanalı doğru bir şekilde çizerek portföy getirisini artırabilme veya daha az zararlı pozisyon kapatabilme gibi yatırımcılar açısından elzem olan konularda yardımcı olabilecektir. Teknik analiz ile ilgili eğitimlerin fazlaştırılması ile birlikte yatırımcılar daha doğru kararlar alabilecek ve daha fazla getiri elde edebileceklerdir. Bu durum da kaynakların daha etkin bir şekilde finansal piyasalarda kullanılması ve yaygınlaşmasına imkân sağlayabilecektir.

KAYNAKÇA

Bai, J. ve Perron, P. (1998). Estimating and Testing Linear Models with Multiple Structural Changes. *Ekonometrika*, 66 (1), 47-78.

Çetinyokuş, T. ve Gökçen, H. (2002). Borsada Göstergelerle Teknik Analiz İçin Bir Karar Destek Sistemi. *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*. 17 (1), 43-58.

Edwards, R. D., Magee, J. ve Bassetti, W. H. C. (2019). *Technical Analysis of Stock Trends Eleventh Edition*. Routledge Taylor & Francis Group. New York.

İşi, A., Çemrek, F. ve Polat, H. (2016). Türkiye'deki Bireysel Emeklilik Sisteminin Çoklu Yapısal Kırılma Analizi ile İncelenmesi. Akademik Bakış Dergisi, 53, 24-37.

Kaya, M. ve Tunç H. (2021). Uygulamalı Finansal Okuryazarlık. Nobel Bilimsel Eserler. Ankara.

Korkmaz, T., Çevik, E. İ. ve Kırıcı Çevik, N. (2013). Satın Alma Gücü Paritesinin Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan İçin Geçerliliği: Birim Kök ve Eşbütünleşme Analizi. bilig, 64, 259-284.

Lee, J. ve Strazicich, M. C. (2003). Minimum Lagrange Multiplier Unit Root Test with Two Structural Breaks. The Review of Economics and Statistics (85), 1082-1089.

Nazárioa, R. T. ., Silva, J. L., Sobreiroa, V. A. ve Kimuraa, H. (2017). A literature review of technical analysis on stock markets. The Quarterly Review of Economics and Finance. 66 (2017), 115-126.

Özdemir, M. (2022). Etkin Piyasa Hipotezinin Yapısal Kırılmalı ve Doğrusal Olmayan Birim Kök Testleri İle Analizi: Borsa İstanbul Üzerine Bir Uygulama. EKOIST Journal of Econometrics and Statistics, 37, 257-282.

Perron, P. (1989). The Great Crash, the Oil Price Shock, and the Unit Root Hypothesis. Econometrica (57), 1361-1401.

Sarsıcı, E. ve Albayrak, M. (2023). Türkiye Ekonomisinde Enflasyon ve Döviz Kuru İlişkisi: Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme Analizi. Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 12 (3), 972-984.

Tunç, H. (2021). Kur Riskinden Korunmada Hareketli Ortalamalar (MA). Nobel Bilimsel Eserler. Ankara.

Yıldırım Tıraşlıoğlu, B. (2014). Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testleri ile OECD Ülkelerinde Satın Alma Gücü Paritesi Geçerliliğinin Testi. Ekonometri ve İstatistik, 20, 68-87.

Zivot, E. ve Andrews, D. W. K. (1992). Further Evidence on the Great Crash, the Oil-Price Shock and the Unit Root Hypothesis. Journal of Business and Economic Statistics (10), 251-270.

Neoliberal Kuşatma Altında Emek: Serbest Bölgeler

Onur BAYRAKCI¹

1-Doç.Dr.;Bandırma Onyedİ Eylöl Üniversitesi Sağık Hizmetleri MYO. Sosyal Hizmet ve Danışmanlık Bölümü. obayrakci@bandirma.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5300-8389

ÖZET

Serbest bölgeler, küresel ekonomide yabancı yatırım çekmek amacıyla oluşturulmuş özel alanlardır. Küreselleşmeyle beraber uluslararası sermayenin emeğin ve maliyetin ucuz olduğu yerlere göç etmesi, yerli sermayenin de küresel pazarlarda yarışabilmesi için oluşturulan bu alanlar katkı sağladığı kadar olumsuzlukları da içinde barındırmaktadır. Bu bölgelerde çalışma koşulları, genellikle işçi haklarının ihlal edildiği bir ortam sunmaktadır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, serbest bölgelerdeki işgücünün büyük çoğunluğunu kadınlar oluşturmakta ve bu işçiler düşük ücretler, uzun çalışma saatleri, sosyal haklardan yoksunluk ve sendikasılaştırma gibi sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır. Yapılan araştırmalar, serbest bölgelerdeki işçi hakları ihlallerinin sistematik olduğunu göstermektedir. Örneğin, denetim raporları, işletmelerin önemli bir kısmının yasal çalışma sürelerine uymadığını, ücretleri eksik ödediğini ve gebelik/emzirme dönemindeki kadın çalışanlara yönelik ayrımcı uygulamalar yaptığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, yüksek işçi devir hızı ve geçici istihdam politikaları, sendikaların örgütlenmesini engellemekte ve işçilerin hak arama mücadelesini zorlaştırmaktadır. Bu durumda devletin temel görevi, serbest bölgelerdeki çalışma koşullarını uluslararası standartlara uygun hale getirmek ve etkin denetim mekanizmaları oluşturmaktır. İşçi haklarının korunması, yalnızca sosyal adalet için değil, aynı zamanda sürdürülebilir kalkınma ve uzun vadeli yatırım ortamı için de kritik öneme sahiptir. Devlet, sendikaların örgütlenmesini kolaylaştıracak yasal düzenlemeler yapmalı, işçilere güvenli bir çalışma ortamı sunmalı ve istihdamın kalıcılığını artıracak politikalar geliştirmelidir. Serbest bölgelerin ekonomik potansiyelinden faydalanırken işçi haklarını göz ardı etmek, uzun vadede sosyal eşitsizlikleri derinleştirecektir. Devletin dengeli politikalar izlemesi ve işçi haklarını koruyan düzenlemeler yapması, hem adil bir çalışma ortamı sağlayacak hem de bölgelerin rekabet gücünü artıracaktır.

Anahtar Kelimeler-Serbest Bölge, Kapitalizm, Kadın Emeği, Sendikasızlık, İşçi Hakları İhlalleri.

GİRİŞ

Küresel kapitalizmin yarattığı eşitsizlikler ve sömürü mekanizmaları, özellikle serbest bölgelerdeki emek süreçlerinde kendini en çarpıcı biçimde ortaya koymaktadır. Serbest bölgeler, devletler tarafından yabancı yatırımları çekmek ve ihracatı artırmak amacıyla oluşturulan, vergi muafiyetleri, esnek çalışma rejimleri ve düşük ücret politikalarıyla şekillendirilen özel ekonomik alanlar olarak tanımlanabilir. Ancak bu bölgeler, bir yandan ekonomik büyümenin lokomotifleri olarak sunulurken, diğer yandan emekçilerin temel haklarının askıya alındığı, güvencesiz çalışmanın norm haline geldiği ve

insan onurunun meta mantığına feda edildiği modern sömürü alanlarına dönüşmektedir.

Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, serbest bölgelerdeki işçiler, ağır çalışma koşulları, düşük ücretler, sendikasılaştırma politikaları ve yoğun çalışma temposuyla karşı karşıya kalmaktadır. Bu durum, küresel sermayenin emeği nasıl denetim altına aldığını ve emekçilerin yaşamlarını nasıl metalaştırdığını gözler önüne sermektedir. Serbest bölgelerdeki sömürü düzeni, yalnızca yerel değil, uluslararası bir sorundur; zira bu bölgelerde üretilen mallar, dünya pazarlarına sunulurken, bu malların arkasındaki insani maliyet görünmez kılınmaktadır.

Bu makale, serbest bölgelerin ekonomik kalkınma söylemleriyle nasıl meşrulaştırıldığını, ancak gerçekte emek sömürüsünün kurumsallaştığı alanlar haline geldiğini ele alacaktır. Öncelikle serbest bölgelerin tarihsel ve yapısal özellikleri incelenecek, ardından bu bölgelerdeki çalışma koşulları ve emek hakları ihlalleri analiz edilecektir. Son olarak, bu sömürü düzenine karşı mücadele yöntemleri ve alternatif modeller tartışılarak, emek odaklı bir ekonomik sistemin imkânları sorgulanacaktır.

Serbest bölge nedir?

Serbest bölgeler, uluslararası ticaret ve ekonomik politika literatüründe farklı disiplinler tarafından çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Bu tanımların ortak noktası, bu bölgelerin gümrük vergilerinden ve diğer ticari kısıtlamalardan muaf tutulan, ticari faaliyetleri kolaylaştıran özel alanlar olduğudur. Ancak, özellikle hizmet sektöründeki gelişmeler ve küresel üretim ağlarının dönüşümü, serbest bölgelerin işlevlerine ve tanımlarına yönelik farklı vurguların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Bu bağlamda, serbest bölgelere dair ilk tanımlardan biri, 1934 yılında ABD Tarife Komisyonu tarafından sunulmuştur. Bu tanım, serbest bölgeyi, yeniden ihracat amacıyla ithal edilen malların gümrük vergilerinden muaf tutulduğu, sınırlı bir coğrafi alan olarak betimlemektedir. Komisyonun tanımına göre, bu bölgeler genellikle bir liman yakınında konumlanmış olup, kalıcı bir nüfusa sahip değildir. Ayrıca, bu alanlar, malların depolanması, karıştırılması, yeniden paketlenmesi, üretimi ve yeniden sevkiyatı gibi işlemlerin gümrük müdahalesi olmadan gerçekleştirilebildiği tesislerle donatılmıştır (Sharaf v.d., 2023: 4).

Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) tarafından Dünya Yatırım Raporuna göre; “Ticari ve endüstriyel faaliyetlerin yürütüldüğü, belirlenmiş ve güvenli bir alandır. Yatırım projeleri genellikle teşviklerden yararlanır ve genellikle ihracat amaçlıdır. Gümrük kontrol noktaları, malların giriş ve çıkış noktalarındaki hareketini kontrol eder. Bölgeler ayrıca ticari, ticari ve kurumsal faaliyetleri de kapsayabilir. Çoğu liman yakınında bulunur” (UNCTAD, 2018).

Dünya Bankası (1992) Serbest Ticaret Bölgelerini, ihracat odaklı üretimde uzmanlaşmış firmalar için liberal bir iş ortamı sağlayan sınırlandırılmış sanayi alanları olarak tanımlarken; Uluslararası Çalışma

Örgütü (ILO, 1998) ise yabancı yatırımcıları cezbetmek amacıyla özel teşviklerin sunulduğu, ithal edilen hammaddelerin belirli bir işlemten geçirilerek yeniden ihraç edildiği üretim merkezleri olarak ele almaktadır. Her iki tanım da, bu bölgelerin temel işlevinin dış ticareti kolaylaştırmak ve yabancı sermayeyi çekmek olduğu konusunda birleşmektedir (Boroza ve Klepo, 2007: 78).

Serbest bölgeler faaliyetlerine göre bir takım farklılıklar göstermektedir ve kendi aralarında ayrılmaktadır. Serbest bölgeleri sıralayacak olursak:

Serbest Ticaret Bölgeleri, genellikle liman içleri veya yakın çevresinde sınırları belirlenmiş özel alanlarda ticari faaliyetleri kolaylaştırmak amacıyla kurulmaktadır. Bu bölgelerde, uluslararası ticarete konu mallar gümrük vergisi ödenmeden depolanabilir, işlenebilir ve yeniden ihraç edilebilir. Mallar üzerinde örnekleme, sınıflandırma, ambalajlama, etiketleme, dereceleme, karıştırma, şişeleme ve benzeri çeşitli katma değer artırıcı işlemler gerçekleştirilebilir. Hukuki statülerine göre ikiye ayrılan bu bölgelerden "açık serbest bölgeler" (open free zones) ülkenin genel ekonomik mevzuatının kısmen uygulandığı alanlar iken, "kapalı serbest bölgeler" (closed free zones) ise bu mevzuatın tamamen askıya alındığı özel rejimli bölgelerdir. Bu yapılarıyla Serbest Ticaret Bölgeleri, uluslararası ticaretin ve lojistik faaliyetlerin merkezi haline gelmektedir (Erdoğan, 1988: 341- 342).

Serbest Limanlar (Free Port): Serbest limanlar, tarihsel kökleri yüzyıllar öncesine dayanan ancak modern küreselleşme sürecinde yeniden şekillenen özel ekonomik bölgelerdir. Temel olarak, bir kentin tamamını veya önemli bir kısmını kapsayacak şekilde tasarlanan bu bölgeler, gümrük düzenlemelerinde esneklik sağlarken yabancı yatırım ve mülkiyete de açık kapı politikası sunmaktadır. Bost (2011)'un da vurguladığı gibi, son yıllarda bu limanlar sadece geleneksel ticaret merkezleri olmaktan çıkarak, küresel lojistik ağların kritik düğüm noktaları haline gelmişlerdir. Bu dönüşüm, serbest limanların sayısında dünya çapında önemli bir artışa yol açarken, coğrafi dağılımlarını da genişletmiştir. Günümüzde artık belirli bir bölge veya gelişmişlik düzeyiyle sınırlı olmayan bu alanlar, ulusötesi ekonomik entegrasyonun en somut örneklerinden birini oluşturmaktadır (Lavissière ve Rodrigue, 2017: 1).

Serbest Üretim Bölgeleri (Export Processing Zones-EPZs), serbest ticaret bölgelerinden farklı olarak özellikle ihracata yönelik sanayi üretim faaliyetlerini kapsayan özel ekonomik alanlardır. Acar'ın tanımına göre, bu bölgeler firmalara gümrük ve benzeri vergi muafiyetleri sağlayarak ürünlerin imalatını, işlenmesini veya depolanmasını ve ardından ihraç edilmesini mümkün kılmaktadır. Öztürk ise bu alanların temel işlevine vurgu yaparak, ihracata yönelik üretim odaklı yapıları nedeniyle "Serbest Üretim Bölgeleri (Free Production Zone: FPZ)" veya "İhracatı Geliştirme Bölgeleri (Export Processing Zone: EPZ)" olarak adlandırıldığını belirtmektedir. İki yazarın da

ortaklaşa işaret ettiği üzere, bu bölgeler uluslararası ticarete rekabet gücünü artırmayı hedefleyen ve ihracata dayalı kalkınma stratejilerinin önemli bir parçasını oluşturan özel üretim merkezleridir (Ahrens ve Astrid, 1995: 89 ; Öztürk, 2004: 112).

Serbest Bankacılık Bölgeleri (Offshore Bankacılık), bankaların vergi, zorunlu karşılık ve diğer standart finansal düzenlemelerden bağımsız olarak faaliyet gösterdiği özel mali merkezlerdir (Acar ve Karakaş, 2017: 23).

Serbest Yatırım Bölgeleri (Free Investment Zones): Serbest Yatırım Bölgeleri'nin , temel amacı yabancı yatırımı çekmek, ihracatı artırmak ve istihdam yaratmaktır. Bu bölgeler, ekonomik büyümeyi hızlandırırken teknoloji transferi ve küresel tedarik zincirlerine entegrasyonu kolaylaştırır. Başarıları ise altyapı, yetişmiş işgücü ve şeffaf yönetim politikalarına bağlıdır (World Investment Report 2019).

Serbest Bölgeler ve Kapitalist İlişkiler

Tarih boyunca var olan serbest bölgeler, Yakın Çağ'da, XIX. yüzyılda Amerika'da uygulanmaya başlanmış, zamanla tüm dünyada yaygınlaşmıştır. Özellikle 1929 ekonomik buhranı sonrasında birçok ülke, ekonomik çöküntünün etkilerini hafifletmek amacıyla serbest bölgeleri bir araç olarak kullanmaya başlamıştır. II. Dünya Savaşı öncesinde faaliyete geçen Singapur ve Hong Kong Serbest Limanları, bu modelin başarısını kanıtlamıştır. Ardından Panama, İrlanda, Tayvan ve Güney Kore gibi ülkelerde kurulan serbest bölgelerin ekonomik anlamda elde ettiği olumlu sonuçlar, bu uygulamanın pek çok ülkede hızla benimsenmesine ve gelişmesine yol açmıştır (Paksoy ve Güllü, 2011: 114).

XIX. yüzyılın ikinci yarısında sanayileşen Batı ülkelerindeki hızlı sermaye birikimi, büyük şirketleri daha kârlı yatırım alanları aramaya yönlendirdi. II. Dünya Savaşı öncesinde uluslararası sermaye hareketleri ağırlıklı olarak portföy yatırımları şeklinde gerçekleşirken, savaş sonrasında doğrudan yabancı sermaye yatırımları öne çıktı. Bu dönemde çokuluslu şirketler, üretim faktörlerini ve teknolojiyi küresel ölçekte hareket ettirerek kaynak dağılımını evrensel düzeye taşıdı. Ulaşım ve iletişimdeki gelişmeler, üretim süreçlerinin parçalanarak gelişmekte olan ülkelere kaydırılmasını kolaylaştırdı. Özellikle gelişmiş ülkelerdeki yüksek işçi maliyetleri ve artan rekabet, çokuluslu şirketleri daha uygun koşullar sunan gelişmekte olan ülkelere yöneltti. Bu süreçte, serbest üretim bölgeleri gibi yeni uygulamalar ortaya çıktı ve küresel üretim ağlarının önemli bir parçası haline geldi (Karabıçak, 2002: 122).

Serbest ticaret bölgeleri, kapitalizmin küreselleşme sürecinde kritik bir işlev üstlenerek sermayenin uluslararası hareketliliğini kolaylaştıran ve üretimin düşük maliyetli bölgelere kaymasını sağlayan mekanizmalar olarak ortaya çıkmıştır. Aydın'ın belirttiği gibi, "kapitalizm doğası gereği krizler yaratan ve bu krizlerden beslenerek varlığını sürdüren bir sistemdir" Serbest ticaret bölgeleri tam da bu diyalektiğin somut bir tezahürüdür - sistemin

yarattığı krizleri fırsata dönüştüren ve kâr maksimizasyonu ilkesine hizmet eden yapılar olarak işlev görmektedir (Aydın, 2012: 21). Bu bölgeler, emek maliyetlerinin minimize edildiği, vergi avantajlarının maksimize edildiği ve düzenlemelerin en aza indirildiği özel alanlar yaratarak, küresel sermayenin ihtiyaçlarına cevap vermektedir. Temelde, kapitalizmin kriz üreten ve bu krizlerden güç toplayan yapısının kurumsallaşmış bir formu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kapitalizmin üretimi başka ülkelere kaydırmasının temel nedeni, maliyetleri düşürme ve kârlılığı artırma stratejisidir. Küreselleşme, esnek üretim sistemleri, küresel tedarik zincirleri ve teknolojik gelişmeler, şirketlerin üretim süreçlerini parçalayarak farklı ülkelere dağıtmasını kolaylaştırmıştır. Bu süreçte, gelişmiş ülkelerdeki yüksek işçi maliyetleri, sendikal baskılar ve çevre düzenlemeleri, şirketleri işgücünün daha ucuz olduğu, vergi teşviklerinin bulunduğu ve düzenlemelerin daha esnek olduğu gelişmekte olan ülkelere yönlendirmektedir (Yentürk, 1993:42-57).

Erol Taymaz'ın "Kriz ve Teknoloji" makalesine göre ise, Batı kapitalizminin üretimini çevre ülkelere kaydırmasının temelinde yatan bir dizi yapısal neden bulunmaktadır. Öncelikle, gelişmiş ülkelerdeki yüksek işçilik maliyetleri ve üretim giderleri, şirketleri daha düşük maliyetli bölgelere yönelmeye zorlamaktadır. Çevre ülkelerin sunduğu ucuz işgücü ve üretim koşulları, bu ülkeleri cazip yatırım merkezleri haline getirmektedir. İkinci olarak, teknolojik gelişmeler ve üretim süreçlerinin parçalanabilirliği, Batılı şirketlerin üretimin belirli aşamalarını çevre ülkelere aktarmasına olanak tanımaktadır. Bu durum, bir yandan maliyet avantajı sağlarken diğer yandan küresel üretim ağlarının genişlemesine yol açmaktadır. Ekonomik krizler ve arz-talep dengesizlikleri gibi makroekonomik faktörler de şirketleri üretimlerini yeniden konumlandırmaya itmektedir. Ve bu dinamikler, çevre ülkelerin emek-yoğun üretim merkezleri olarak kalmasına, Batı'nın ise teknoloji ve sermaye-yoğun üretimde uzmanlaşmasına neden olarak küresel işbölümünü derinden şekillendirmektedir (Taymaz, 1993: 1-41).

Serbest bölgeler yatırımcılar için büyük imkanlar sağlarken çalışanlar içinde olumsuzluklar barındırmaktadır. Serbest bölgelerin temel çekiciliğini oluşturan unsurlar, yatırımcılar için cazip bir iş ortamı yaratacak şekilde tasarlanmıştır. Bu bölgeler, finansal teşviklerle öne çıkmakta; vergi indirimleri ve muafiyetleri, gümrüksüz ithalat-ihracat imkanları, enerji sübvansiyonları gibi mali avantajlar sunmaktadır. Altyapı açısından ise, özel olarak planlanmış lojistik tesisler, modern üretim alanları ve verimli ulaşım ağlarıyla donatılmıştır. Yatırımcılara arsa ve bina kullanımında uygun fiyatlandırma politikaları uygulanırken, kâr transferlerinde herhangi bir kısıtlama bulunmamaktadır (Acar ve Karakaş, 2017: 22- 23). Ancak bu cazip koşullar, genellikle esnek çalışma rejimleri ve işçi haklarının sınırlandırılması gibi uygulamalarla desteklenmekte, böylece emek maliyetleri minimize edilmektedir. Tüm bu faktörler, serbest bölgeleri

küresel sermaye için vazgeçilmez üretim üsleri haline getirmektedir (Changwon, 2005: 3).

Serbest Bölgelerde Kadın Olarak Çalışmak

Serbest bölgeler, ekonomik canlılığı ve istihdam olanaklarını artıran önemli merkezler olarak öne çıkarken, kadınların bu alanlardaki katkıları da giderek daha görünür hale geliyor. Özellikle imalat, lojistik, tekstil ve hizmet sektörlerinde çalışan kadınlar, bölgelerin üretkenliğine ve sürdürülebilir kalkınmasına anlamlı destek sağlıyor. Ancak, cinsiyet eşitliği, ücret adaleti ve liderlik pozisyonlarındaki temsil gibi konular, hala ele alınması gereken dinamikler olarak karşımıza çıkıyor.

Ne var ki, kadınların serbest bölgelerdeki bu artan katılımı, çoğu zaman toplumsal cinsiyet kalıplarının ve eşitsizliklerin gölgesinde kalmaktadır. Kadın işçiler ihracat odaklı işler için tercih edilmektedir çünkü düşük vasıflı, düşük ücretli işlerde başarılı olmaya "doğal olarak" eğilimli olarak görülmektedirler; kadınlar daha uysal ve bu nedenle sendikalaşma olasılıkları daha düşük olarak görülmektedir ve kadınların üreme sorumlulukları ve kadınların gelirini hane halkına göre ikincil gören erkek geçim sağlayıcı ideolojisi göz önüne alındığında, geçici ve esnek iş gücü haklı görülmektedir. Kadınların bu "doğal" özellikleri ve bunlarla ilişkili gerekçeler, daha pahalı erkek işçileri daha ucuz kadın işçilerle değiştirerek küresel pazarda işletmeleri daha rekabetçi hale getirir (Rice, 2009: 44).

Bu sömürücü işleyişin somut sonuçları, Serbest Bölgelerde kadın istihdamının çarpıcı demografik dağılımında kendini göstermektedir. Dünya genelindeki Serbest Bölgelerde çalışanların büyük çoğunluğunu kadınlar oluşturmakta, özellikle hazır giyim ve elektronik sektörlerinde işgücünün %70'ini, hatta bazı durumlarda %90'ını kadınlar temsil etmektedir (İLO, 224). İşverenlerin kadınları tercih etmesinin başlıca nedenleri arasında daha düşük işçilik maliyetleri, monoton işlere uyum sağlama becerileri ve sendikalaşmaya daha az eğilimli olmaları yer almaktadır. Serbest bölgeler, gelişmekte olan ülkelerde kadın istihdamını artırmış olsa da, bu kadınlar genellikle mesleki hiyerarşinin en alt kademelerinde, düşük ücretlerle ve beceri gerektirmeyen işlerde çalışmaktadır (Önder, 2021). Uzun çalışma saatleri, yetersiz ulaşım imkanları ve güvenlik eksikliği, özellikle genç kadınların işe gidiş-gelişlerinde taciz ve saldırı riskini artırmaktadır. Ayrıca, yüksek işgücü devir hızı, çocuk bakım hizmetlerinin yokluğu veya pahalılığı, ev içi yükler, yetersiz beslenme ve sınırlı sağlık hizmetleri gibi sorunlar kadın çalışanların karşılaştığı temel zorluklardandır. Bunlara ek olarak, yaygın olan cinsel taciz vakalarına karşı etkili şikayet mekanizmalarının bulunmaması ve yönetimlerin bu konuda yetersiz kalması, kadınların çalışma koşullarını daha da ağırlaştırmaktadır. Tüm bu faktörler, kadın işçilerin ekonomik ve sosyal açıdan dezavantajlı konumunu pekiştirerek sürdürülebilir bir çalışma hayatının önünde ciddi engeller oluşturmaktadır (İLO, 2014).

Bu çok katmanlı sömürü mekanizmaları, küresel kapitalizmin toplumsal cinsiyet temelinde yeniden yapılandığı emek rejiminin ayrılmaz bir parçasıdır. Küresel serbest bölgeler, kadın istihdamını "kalkınma" söylemiyle meşrulaştırırken, aslında sistematik bir sömürü düzenini yeniden üretiyor. Bu bölgelerde kadınların işgücünün %70-90'ını oluşturması bir tesadüf değil; ucuz, itaatkâr ve geçici olarak kodlanan kadın emeğine yönelik stratejik bir tercihtir. Çokuluslu şirketler, toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini sömürerek daha düşük ücretler, esnek çalışma ve sendikasılaştırma yoluyla kârlarını maksimize ediyor. Örneğin Hindistan'ın SEEPZ bölgesinde kadınların aylık 450 rupi kazanırken, aynı bölgedeki erkeklerin 2.000 rupi alması, emeğin nasıl cinsiyetlendirilmiş bir değer hiyerarşisi ile ödüllendirildiğini gösteriyor (Gothoskar, 1986: 1490).

Bu cinsiyetlendirilmiş sömürü mekanizması, Serbest Bölgelerde kadın emeğinin ikili karakterini - görünürdeki fırsatlar ile gerçekteki eşitsizlikler arasındaki çelişkiyi - daha da belirgin hale getirmektedir. Serbest Bölgelerde kadın istihdamı, gelişmekte olan ülkelerde hem fırsatlar hem de derin eşitsizlikler barındıran ikili bir yapı sergilemektedir. Filipinler, Bangladeş ve Sri Lanka gibi ülkelerde Serbest Bölgeler işgücünün %70-90'ını oluşturan kadınlar, bir yandan ekonomik bağımsızlık kazanırken, diğer yandan sistematik sömürüyle karşı karşıya kalmaktadır. Genç kadınlar (16-25 yaş) bu sektörde ağırlıklı olarak temsil edilirken, cinsiyet temelli ücret eşitsizliği (%30-50 daha düşük ücretler), cinsel taciz vakaları ve düşük vasıflı işlerde yoğunlaşma yaygın sorunlar olarak öne çıkmaktadır. Serbest Bölgelerin teknoloji yoğun hale gelmesiyle birlikte kadın istihdam oranlarının düşmesi (Çin hariç), bu bölgelerin kadınları güçlendirmekten çok geçici ve sömürüye açık bir istihdam modeli sunduğunu göstermektedir (Aggarwal, 2007: 9- 10).

Ne var ki bu sömürü modeli, rastlantısal olmaktan çok, serbest bölgelerde bilinçli olarak inşa edilmiş toplumsal cinsiyet temelli bir emek rejiminin ürünüdür. Serbest Bölgelerdeki istihdam politikaları, toplumsal cinsiyet temelli sistematik bir sömürü düzenini gözler önüne sermektedir (Armas ve Jallab, 2002:16). Özellikle giyim, dokuma ve elektronik sektörlerinde yoğunlaşan bu bölgelerde, işgücünün büyük çoğunluğunu 16-25 yaş arası evlenmemiş genç kadınlar oluşturmakta ve bu durum "çevik parmaklar" gerekliliği gibi sözde teknik gerekçelerle meşrulaştırılmaktadır. Erkek işçilerin yalnızca %10'luk bir kesimi oluşturması ve çoğunlukla denetçi pozisyonlarında istihdam edilmesi, cinsiyetçi iş bölümünün açık bir göstergesidir. UNIDO verilerine göre %5-10 arasında değişen yüksek işçi devir hızı, işverenler tarafından bir avantaj olarak görülmekte ve bu durum, düşük eğitilmiş genç kadınların "çiraklık" statüsünde düşük ücretlerle çalıştırılmasına olanak tanımaktadır. Monoton işlerin yol açtığı psikolojik tahribat ise, kadınların evlilik sonrası işgücünden çekilmesiyle örtbas edilmekte, böylece sistem hem emek sömürsünü sürdürmekte hem de geleneksel toplumsal cinsiyet rollerini pekiştirmektedir. Bu uygulamalar, kadın emeğinin "harcanabilir" olarak görüldüğü ve kısa vadeli kârların insan

sağlığının önüne geçtiği neoliberal bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Sömürü döngüsünü kırmak için acilen yaş ve cinsiyet temelli ayrımcılığın sona erdirilmesi, psiko-sosyal destek mekanizmalarının oluşturulması ve sendikal örgütlenmenin teşvik edilmesi gerekmektedir (Tekeli ve İlkin, 1987: 80).

Bu sömürü düzeninin süreklilik kazanması, büyük ölçüde uluslararası emek standartlarının bu bölgelerde uygulanmamasından kaynaklanmaktadır. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) standartlarının serbest bölgelerde sistematik olarak ihlal edildiği gözlenmektedir. Özellikle toplu sözleşme, grev hakkı gibi temel emek haklarının, bölgelerin bulunduğu ülkelerin demokratik olmayan siyasi rejimleriyle doğru orantılı olarak kısıtlandığı vurgulanmaktadır. Sermayenin küreselleşmesiyle birlikte çok uluslu şirketlerin güçlenmesi, serbest bölgelerde altyapı ve emek sömürüsüne dayalı "uygun" iş koşullarını dayatmasına zemin hazırlamıştır. Ancak buna karşılık, emeğin uluslararası düzeyde etkin bir örgütlenmeye ulaşamaması, işçi haklarının korunmasındaki en kritik eksiklik olarak öne çıkmaktadır (Tekeli ve İlkin, 1987: 81).

ILO standartlarının bu şekilde ihlal edilmesi, serbest bölgelerde küresel sermayenin ihtiyaçlarına göre şekillendirilmiş bir emek piyasasının oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Serbest bölgelerdeki işçi seçimleri, küresel sermayenin ucuz ve esnek işgücü ihtiyacına göre şekillenmektedir. Bu bölgelerde özellikle genç, vasıfsız ve düşük ücret beklentisi olan işçiler tercih edilirken, sendikal faaliyetlerin kısıtlandığı bir çalışma ortamı hakimdir (Perman, 2016: 10). Kadın işçiler, tekstil ve elektronik sektörlerinde daha düşük ücretlerle çalıştırılmak üzere yoğun şekilde istihdam edilmektedir. Çalışma koşulları genellikle ağır olup, uzun mesai saatleri, geçici sözleşmeler ve sosyal hakların kısıtlı olduğu bir sistem görülmektedir. İş güvencesinin minimum düzeyde tutulduğu bu bölgelerde, üretim taleplerindeki dalgalanmalara bağlı olarak işçiler kolayca işten çıkarılabilmektedir. Ayrıca, bazı serbest bölgelerde kayıt dışı göçmen işçilerin çalıştırılması, sömürü riskini daha da artırmaktadır. Bu uygulamalar, serbest bölgelerin küresel sermaye için cazip üretim merkezleri haline gelmesini sağlarken, işçi haklarının geri plana atıldığı bir çalışma düzeni oluşturmaktadır.

Bu sistematik ihlallerin boyutları, devlet denetim raporlarında sayısal olarak belgelenmiştir. 2013 yılında Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı tarafından gerçekleştirilen (ve sonraki yıllarda tekrarı yapılmayan) denetimler, serbest bölgelerde yaygın iş hukuku ihlallerinin varlığını ortaya koymuştur. Denetim raporlarına göre, işletmelerin önemli bir kısmı temel çalışma haklarını ihlal etmektedir. İncelenen işyerlerinin %21'i yasal çalışma sürelerine uymamakta, %19'u ise işçi ücretlerini zamanında ödememekte veya eksik ödeme yapmakta, ayrıca gece vardiyalarında yasal sınır olan 7.5 saatin üzerinde çalıştırma yapmaktadır. İzin hakları konusunda da ciddi ihlaller tespit edilmiştir. İşyerlerinin %17'si yıllık izin haklarını tam olarak kullandırmamakta veya eksik izin vermektedir. Fazla mesai ücretleriyle ilgili

olarak işletmelerin %6'sı yasal yükümlülüklerini yerine getirmemektedir. Özel durumdaki çalışanlara yönelik ihlaller de dikkat çekicidir; işyerlerinin %5'i gebe ve emzikli kadın çalışanlarla ilgili düzenlemelere uymazken, %3'ü özürlü ve eski hükümlü istihdam zorunluluğunu yerine getirmemektedir. Belge düzeni ve ödeme sistemlerindeki eksiklikler de kayda değer boyuttadır. İşletmelerin %4'ü işten ayrılan personellere çalışma belgesi vermemekte, banka hesabına ücret ödeme zorunluluğuna uymamakta, fazla mesai ve resmi tatil ücretlerini ödememekte veya eksik ödemektedir. Ayrıca işyerlerinin %1'i çalışma koşullarını belgelememekte, asgari ücretin altında ödeme yapmakta, izin ücretlerini yanlış hesaplamakta ve çalışanlara haftalık 24 saat kesintisiz dinlenme hakkını tanımamaktadır (ÇSGB, 2013). Bu veriler, serbest bölgelerde çalışma standartlarının iyileştirilmesi için daha etkili denetim mekanizmalarının gerekliliğini açıkça ortaya koymaktadır.

Sendikaların Durumu

Küresel ekonomide devletlerin yabancı yatırım çekme çabası, işçi hakları üzerinde ciddi bir baskı oluşturmaktadır. Özellikle "sonuç odaklı haklar" olarak adlandırılan çalışma süreleri, iş güvencesi ve sözleşme düzenlemeleri gibi doğrudan işgücü maliyetlerini artıran düzenlemeler, hükümetler tarafından esnetilmekte veya göz ardı edilmektedir. Araştırmalar, bu durumun gelişmekte olan ülkelerde kayıt dışı ve atipik istihdam biçimlerinin yaygınlaşmasına yol açtığını ve sendikaların etkisini zayıflattığını göstermektedir. Latin Amerika da olduğu gibi, devletlerin uyguladığı deregülasyon politikaları öncelikle bireysel işçi haklarını hedef alırken, toplu pazarlık haklarını korumada daha dirençli davranmaktadır. Ancak, işçi haklarına ilişkin sistematik veri eksikliği, bu alanda etkili politikalar geliştirilmesini engellemekte ve karar alma süreçlerini anekdotsal kanıtlara mahkum etmektedir. Bu bağlamda, küresel sermaye hareketlerinin yarattığı "rekabetçi esneklik" baskısı altında, sendikaların kolektif hakları korumadaki rolü her geçen gün daha kritik hale gelmektedir (Messerschmidt ve Janz, 2023: 3).

Tüm bu olumsuzlukların en önemli sebebi bu bölgelerde çalışanların örgütsüzlüğünden kaynaklanmaktadır. Fakat örgütlenmenin önünde çok ciddi handikaplar söz konusudur. Serbest bölgelerdeki istihdamın kalıcılığı, yatırımcıların daha avantajlı koşullar sunan alternatif bölgelere kolayca kayabilmesi nedeniyle belirsizdir. Bu bölgelerde faaliyet gösteren şirketler, daha ucuz işgücü veya daha cazip finansal teşvikler bulduklarında mevcut konumlarını terk ederek kârlılıklarını artırmayı hedeflerler. Örneğin Meksika'nın Maquiladora bölgelerinde 2000-2002 yılları arasında yaşanan istihdam kaybı, büyük ölçüde Çin'deki serbest bölgelerin yarattığı rekabet baskısından kaynaklanmıştır. Aynı zamanda, bu bölgelerde yüksek personel devir hızı dikkat çekmektedir; ağır çalışma koşulları nedeniyle işçiler genellikle beş yıldan fazla aynı işyerinde kalamamakta, bu durum da sendikaların örgütlenme çabalarını büyük ölçüde engellemektedir. Bu

faktörler, serbest bölgelerdeki istihdamın geçici ve istikrarsız doğasını ortaya koymaktadır.(Namal ve Çakır, 2019: 59).

Serbest bölgelerde uygulanan esnek çalışma rejimi ve düşük düzeyde devlet denetimi, sendikal faaliyetlerin önünde ciddi engeller oluşturmaktadır. Ucuz ve esnek işgücü talebi, iş yasalarının ihlaline yol açmakta; bu da sendikalaşmayı zorlaştırmaktadır. Bu durumda, geleneksel sendikalar zayıflarken, işçiler mahalle temelli dayanışma ağları ve sosyal çevreler üzerinden alternatif örgütlenme yollarına yönelmektedir. (Hammer, 2010: 1-8).

SONUÇ

Serbest bölgeler, küresel kapitalizmin en çarpıcı çelişkilerinin yaşandığı alanlardan biridir. Bir yandan gelişmekte olan ülkelerde istihdam yaratarak ekonomik büyümeye katkı sağlarken, diğer yandan sistematik emek sömürsünü kurumsallaştıran bir yapı sunmaktadır. Özellikle kadın emeğinin bu bölgelerde yoğunlaşması, toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin nasıl sermaye lehine kullanıldığını açıkça göstermektedir.

Ulusal ve uluslararası kuruluşların ortaya koyduğu veriler, serbest bölgelerdeki çalışma koşullarının temel insan hakları ve uluslararası çalışma standartlarıyla bağdaşmadığını kanıtlamaktadır. Düşük ücretler, uzun çalışma saatleri, sendikal hakların kısıtlanması, gebelik ve emzirme dönemindeki kadınlara yönelik ayrımcı uygulamalar, bu bölgelerde emek sömürsünün ne denli yapısal olduğunu ortaya koymaktadır. 2013 yılında Çalışma Bakanlığı denetimlerinin tespit ettiği ihlaller (işletmelerin %21'inin yasal çalışma sürelerini aşması, %19'unun ücretleri eksik ödemesi gibi), sorunun boyutlarını resmi verilerle doğrulamaktadır. Öte yandan, bu sömürü düzeninin süreklilik kazanmasında iki temel dinamik öne çıkmaktadır: Küresel sermayenin esnek ve ucuz işgücü arayışı: Çok uluslu şirketler, emek maliyetlerini minimize etmek için toplumsal cinsiyet kalıplarını (kadınların "itaatkâr" ve "ucuz" olduğu önyargısı) ve yasal boşlukları bilinçli olarak kullanmaktadır.

Örgütsüzlük ve denetimsizlik: İşçi devir hızının yüksekliği (%5-10), geçici istihdam ve sendika karşıtı politikalar, kolektif hak arayışını engellemektedir.

Devletin temel görevi, serbest bölgelerdeki çalışma koşullarını uluslararası standartlara uygun hale getirmek, etkin denetim mekanizmaları oluşturmak ve bu mekanizmaları şeffaf bir şekilde işletmektir. İşçi haklarının korunması yalnızca sosyal adalet için değil, aynı zamanda sürdürülebilir kalkınma, insana yakışır iş ortamı ve uzun vadeli yatırım çekiciliği için de kritik öneme sahiptir. Devlet, sendikaların örgütlenmesini kolaylaştıracak yasal düzenlemeler yapmalı, toplu sözleşme hakkının önündeki engelleri

kaldırmalı, işçilere adil ücret, sosyal güvence ve güvenli bir çalışma ortamı sunmalıdır. Ayrıca, esnek ve güvencesiz çalışma biçimlerinin önüne geçerek istihdamın kalıcılığını artıracak politikalar geliştirmeli ve bu politikaları aktif istihdam programlarıyla desteklemelidir.

Serbest bölgelerin ekonomik potansiyelinden faydalanırken işçi haklarını göz ardı etmek, yalnızca uzun vadede sosyal eşitsizlikleri derinleştirmekle kalmaz, aynı zamanda iş kazalarını, işçi protestolarını ve verimlilik kaybını artırarak bölgelerin çekiciliğini zedeler. Devletin dengeli ve kapsayıcı politikalar izlemesi, işçi haklarını koruyan düzenlemeler yapması ve sosyal diyalogu güçlendirmesi hem adil bir çalışma ortamı sağlayacak hem de bölgelerin rekabet gücünü artıracaktır.

Üstelik, uluslararası işbirliğiyle çalışma standartlarını yükseltmek, yabancı yatırımcılar için güven verici bir ortam oluşturacak ve ülkenin küresel tedarik zincirindeki konumunu güçlendirecektir. Çalışma hayatında insan onuruna yakışır koşulların sağlanması, aynı zamanda toplumsal refahı ve ekonomik istikrarı da destekleyecektir. Bu nedenle, devletin serbest bölgelerdeki denetimleri sıklaştırması, ihlallere karşı caydırıcı yaptırımlar uygulaması ve sosyal taraflarla işbirliği içinde uzun soluklu reformlar yapması gerekmektedir.

Sonuç olarak, serbest bölgelerin başarısı yalnızca ekonomik büyümeyle değil, aynı zamanda çalışanların haklarının korunması ve insani çalışma koşullarının sağlanmasıyla ölçülmelidir. Devlet, bu dengeyi sağlayarak hem sosyal adaleti hem de ekonomik kalkınmayı birlikte yürütebilir.

REFERANSLAR

- Acar, S., & Gültekin-karakaş, D. (2017). Dünyada Ve Türkiye’de Serbest Bölgeler. Marmara İktisat Dergisi, 1(1), 21-35. <https://doi.org/10.24954/mjecon.2017.1>
- Aggarwal, Aradhna (2007) : Impact of Special Economic Zones on Employment, Poverty and Human Development, Working Paper, No. 194, Indian Council for Research on International Economic Relations (ICRIER), New Delhi
- Ahrens, J. & Baudeck, A.M, 1995. "Special economic zones: Shortcut or roundabout way towards capitalism?," Intereconomics: Review of European Economic Policy, Springer;ZBW - Leibniz Information Centre for Economics;Centre for European Policy Studies (CEPS), vol. 30(2), pages 87-95, March.
- Aydın, M. K. Kapitalizm Neden Vazgeçilmezdir. M. Kemal Aydın (2012a), Paper.
- Blanco Armas, Enrique & Sadni Jallab, Mustapha. (2002). "A Review of the Role and Impact of Export Processing Zones in World Trade: The Case of Mexico", Documents De Travail - Working Papers.
- Borozan, D., & Klepo, Z. (2007). Free Zone - the Source of Socio-Economic Benefits. Interdisciplinary Management Research, 3, s. 75- 91.

ÇSGB (Çalışma Ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı) İş Teftiş Kurulu Başkanlığı. (2013). Serbest Bölgelerde Kurulu İşyerlerinde Çalışma Koşullarının İyileştirilmesi Programlı Teftişi Sonuç Raporu. Ankara: ÇSGB.

Erdoğan, S. (1988). Serbest Bölgeler: Dünyada ve Türkiye’de. Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 4(4), 337-359.

Gothoskar, S. (1986). Free Trade Zones: Pitting Women against Women. Economic and Political Weekly, 21(34), 1489–1492. <http://www.jstor.org/stable/4376036>

Hammer, A. (2010). Trade unions in a constrained environment: workers' voices from a New Industrial Zone in India. Industrial Relations Journal, 41(2), s. 168- 184.

Lavissière, A., Rodrigue, JP. Free ports: towards a network of trade gateways. J. shipp. trd. 2, 7 (2017). <https://doi.org/10.1186/s41072-017-0026-6>

İLO. (2014). ilo.org. Mayıs 14, 2025 tarihinde ilo.org/: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/%40ed_dialogue/%40actrav/documents/publication/wcms_324632.pdf adresinden alındı

Önder, A. (2021, Aralık 28). www.kadinisci.org. Mayıs 16, 2025 tarihinde Kadın işçi: <https://www.kadinisci.org/serbest-bolgede-konfeksiyon-iscisi-kadinlari-arastiran-sibel-erdogan-kadınlar-calismalarini-eve-destek-olarak-goruyor/> adresinden alındı

Öztürk, L. (2004). Serbest Bölgelerdeki Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları: Dünyadaki Uygulamalara Teoriler Işığında Bir Bakış. Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi (7), s. 110- 128.

PAKSOY, S., GÜLLÜ, M. (2011). Serbest bölgeler üzerine bir araştırma: Gaziantep örneği. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi (elektronik) , 10(35), 113 - 133.

Lee, Changwon. (2005). Development of Free Economic Zones and Labor Standards: A Case Study of Free Economic Zones in Korea. Working Papers.

Messerschmidt, L. ve Janz, N. (2023). Unravelling the ‘race to the bottom’ argument: Foreign direct investment and different types of labour rights, World Development, 161, 1- 24.

Perman, S. (2004). Behind the brand names: working conditions and labour rights in export processing zones. International Confederation Of Free Trade Unions (Icftu), Working Papers.

Rice, J. S, 2010. "Free trade, fair trade and gender inequality in less developed countries," Sustainable Development, John Wiley & Sons, Ltd., vol. 18(1), pages 42-50.

Karabıçak, M. (2002). Küreselleşme sürecinde gelişmekte olan ülke ekonomilerinde ortaya çıkan yönelim ve tepkiler. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 7(1).

Tekeli, İ., & İlkin, S. (1987). Dünyada ve Türkiye’de Serbest Üretim Bölgelerinin Doğuş ve Dönüşümü. Ankara: Yurt Yayınevi.

Namal, M. K., & Çakır, E. (2019). SERBEST BÖLGELERİN İSTİHDAM ALANI OLARAK ETKİNLİĞİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME: ANTALYA SERBEST BÖLGESİ ÖRNEĞİ. Akademik Hassasiyetler, 6(11), 47-83.

NCTAD (United Nations Conference On Trade And Development). (2018). unctad.org. Mayıs 10, 2025 tarihinde United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD): https://unctad.org/system/files/official-document/wir2018_en.pdf adresinden alındı

United Nations. (2019, June 12). unctad.org/. Haziran 10, 2025 tarihinde unctad.org/: https://unctad.org/system/files/official-document/wir2019_en.pdf adresinden alındı

Sharaf, O., & Alansary, a. (2023). Defining 'free zones': A systematic review of literature. *Heliyon*, 9(4), s. 1- 16.

Zihnın Pası: Bilgi Ataleti

Süreyya ECE¹

1- Doç. Dr.; Şırnak Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü.
sureyyaece@yahoo.com ORCID No: 0000-0002-2110-8091

ÖZET

Bilgiye erişimin kolaylaştığı günümüz bilgi çağında, bireyler ve örgütler bilgiye hızlı bir şekilde ulaşabilmekte, ancak bu bilgi her zaman etkin şekilde kullanılmamaktadır. Kimi zaman bireyler ve örgütler yeni bilgileri kullanmakta isteksiz kalabilmekte ve yeni bilgileri kullanmama, mevcut bilgileri güncellememe veya uyarlamama durumları yaşanabilmektedir. Bireyler ve örgütlerin, karşılaşılan durumlarda yeni bilgiler yerine eski bilgileri kullanma eğiliminde olması bilgi ataleti (knowledge inertia) olarak adlandırılmaktadır. Bilgi ataleti özellikle bireylerin ve örgütlerin karar alma, öğrenme ve yenilik üretme süreçlerinde zihinsel bir durgunluk yaratarak bilgi temelli ilerlemenin önünde önemli bir engel oluşturmaktadır.

Bu çalışmada öncelikle bilgi ataleti kavramsal olarak incelenmekte ve kavrama ilişkin ilgili literatürde yer alan farklı tanımlamalar ele alınmaktadır. Ardından bilgi ataletinin, benzer kavramlar olan öğrenilmiş çaresizlik, entelektüel konfor alanı, bilişsel katılık ve bilgi aşırı yüklenmesi kavramlarıyla ilişkisi açıklanmaktadır. Çalışma, ayrıca bilgi ataletiyle ilgili yapılmış olan bazı ampirik araştırmaları incelenerek söz konusu araştırmaların bulguları ışığında, nedenleri ve sonuçları hakkında derinlemesine bir bakış sunmaktadır. Son olarak bilgi ataletiyle mücadele etmede bireysel ve örgütsel düzeyde uygulanabilecek çeşitli stratejiler ve önerilere yer verilmektedir. Bu çalışma, durağan zihinsel yapıları sorgulamak ve bilgiyi harekete geçirecek yolları ortaya koymak amacı taşımaktadır. Çalışmanın literatüre, bilgiye erişim kadar onun kullanımını da sorgulayan ve bilgi temelli dönüşüme katkı sağlamayı amaçlayan kuramsal bir çerçeveye sunduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler – Atalet, Bilgi, Bilgi Ataleti.

GİRİŞ

Bilgi çağında yaşamak, insanlara çeşitli bilgilere hızlı bir şekilde erişim imkânı sunmaktadır. Ancak bilgiye erişimin artması, her zaman onun etkin kullanımını beraberinde getirmemektedir. Bilgiye sahip olunmasına rağmen kullanılmaması, güncellenmemesi veya değiştirilmemesi gibi durumlar, “bilgi ataleti” (knowledge inertia) kavramını gündeme taşımıştır. Bu kavram, özellikle hızlı değişimlerin yaşandığı günümüz dünyasında öğrenme, değişim ve yenilik bağlamlarında önemli bir engel teşkil etmektedir. Bilgi ataleti, bireylerin ve kurumların karar alma, öğrenme ve yenilik üretme süreçlerinde durağanlık yaratarak bireysel, kurumsal ve toplumsal düzeyde bilgi temelli ilerlemeyi sekteye uğratabilmektedir.

Bu çalışma, bilgi ataletini kavramsal bir çerçevede incelemeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda bilgi ataleti ve ilişkili olduğu kavramları

(öğrenilmiş çaresizlik, entelektüel konfor alanı, bilişsel katılık ve bilgi aşırı yüklenmesi) da ele alarak bilgi ataletinin kavramına dair ayrıntılı bilgi verilmektedir. Daha sonra bilgi ataletinin ampirik araştırmalarda nasıl ele alındığı ortaya konulmaktadır. Son olarak Bu bölümde, bilgi ataletinin ne anlama geldiği, hangi psikolojik ve bilişsel süreçlerle ilişkili olduğu ve bilgi ataletini aşmak için hangi stratejilerin önerildiği ele alınmaktadır.

BİLGİ ATALETİ KAVRAMI

Bilgi, organizasyonların yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli olan en temel kaynak olarak gösterilmiştir. Dolayısıyla bilginin kazanılmasının ve bilgidan faydalanılmasının örgütsel faaliyetler için hayati önem taşıdığı söylenebilmektedir (Çavuş ve Pekkan, 2017). Küreselleşen dünyada toplumsal, ekonomik, örgütsel açıdan gelişmeler ve inovasyon için bilgi kilit bir kaynak teşkil etmektedir (Taşlıyan vd., 2024; Fang vd., 2011). Bilginin kopyalanamaz olmasının işletmelere rekabet avantajı sağlayabildiği ileri sürülmüştür (Sharifirad, 2010).

Atalet kelimesi, eylemsizlik kelimesi ile eşdeğer kullanılabilmekte ve eylemsizlik kelimesi de fizikte nesnelerin hareketsiz kalma veya düzgün hareket etme eğilimini tanımlamak için kullanılmaktadır. Buna göre bir nesnenin hareketi kesintiye uğramadığı sürece, fiziksel kısıtlamalara tabidir ve dolayısıyla bu nesne öngörülen yörüngede hareket edecektir (Wang ve Yang, 2013; Liao, 2002). Başka bir tanıma göre atalet, hareket halindeki bir cismin hareket durumuna karşı gösterdiği direnci ifade etmektedir (Chatterjee, 2017). Atalet, zaman içerisinde örgütü geneline yayılabilen eylemsizlik, pasiflik, durgunluk gibi davranışları ifade etmektedir (Çankaya ve Demirtaş, 2010). 'Atalet' terimi genellikle bireylerde veya kurumlarda değişime karşı bir tür mantıksız direnci tanımlamak için kullanılır (Zantvoort, 2015). Atalet, genel olarak, yeni fikirler ve değişim için inisiyatif almak yerine statükonun kullanılmasını tercih etme şeklinde kendini gösterebilmektedir (Özgenel ve Çetin, 2021). Atalet, bireylerde yaratıcı düşünme ve yenilikçi davranış eksikliğine neden olabilmekte ve bireylerin kazanılan bilgiyi verimli bir şekilde kullanmasını olumsuz etkileyebilmektedir (Fang vd., 2011). Ataletin üretim karşıtı bir davranış olduğu söylenebilmektedir.

Bilgi ataleti, rutin problem çözme prosedürlerinin kullanımı, durgun bilgi kaynakları ve geçmiş deneyimlerin izlenmesi olarak ifade edilmiştir (Liao, 2002). Başka bir tanıma göre bilgi ataleti, sorunla karşılaşıldığında, geçmiş bilgi ve deneyime güvenmeye dayanan rutin sorun çözme stratejisidir (Sharifirad, 2010). Bilgi ataleti, kurumsal öğrenmedeki darboğazlardan kaynaklanabilen ve işgücünün güçlendirilmesini engelleyen bir durum olarak

da ifade edilmiştir (Chatterjee, 2017). Bilgi ataletinin öğrenme, prosedür ve deneyim ataleti olmak üzere üç boyut olarak ele alınmıştır (Xie vd., 2016). Öğrenme ataleti örgüt çalışanlarının bilgi öğreniminde ataletten etkilenmeleridir. Deneyim ataleti örgüt üyelerinin, geçmiş bilgi ve deneyimleriyle sorunları çözme konusunda ataletten etkilenmeleridir (Liao vd., 2008). Prosedür ataleti, kural ve sezgiyle bir araya getirilen prosedürel bilgiye dayanarak problemlere müdahale etmektir (Liao vd., 2002).

İnsanlar karşılaştıkları yeni problemler için geçmiş deneyimlerini ve bilgilerini bir rehber olarak kullanma eğiliminde olabilmektedirler. Yeni bir problemi çözmek için geçmiş bilginin yeniden kullanılması, benzer şeylerin, çalışamaz hale gelmediği ve her hangi bir dış faktör tarafından değiştirilmediği sürece geçmiş bilgilerin kullanımı statik veya tekdüze bir durumda devam eden bir yasa veya ilke haline gelebilmektedir (Liao vd., 2002:21). Örgütsel öğrenmede önemli bir faktör olarak görülen bilgi ataletinin, kuruluşların öğrenme ve sorun çözme yeteneklerini engelleyebileceği öne sürülmüştür (Fang vd., 2011). Atalet, piyasa bilgisinin etkili kullanımına bir engel teşkil edebilmektedir. Başka bir ifadeyle, insanlar, piyasa öğreniminden yararlanmak için eylemleri ayarlamak yerine, her zaman yaptıkları gibi devam etme eğilimindedirler ve statükoyu korurlar (Adams vd., 1998).

Ataletin olumlu ve olumsuz yönlerden oluştuğu ileri sürülmüştür: Olumlu yön, yapıyı koruyan ve dengeleyen bir kuvvet (dayanıklılık kuvveti) olarak işlev görürken, olumsuz yön, yapı değişimine ve dinamik duruma karşı direnç gösteren bir kuvvet (direnç kuvveti) olarak işlev görür. Eylemsizliğin bu iki yönü, kurumların yapısı, dinamikleri ve korunmasında temel ve hayati bir role sahiptir (Faghih vd., 2024).

Bilgi ataleti ile ilgili bazı kavramlar bulunmaktadır. Bu kavramları incelemenin bilgi ataleti kavramının daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

BİLGİ ATALETİYLE İLGİLİ KAVRAMLAR

Bilgi ataleti ile ilgili kavramlar kapsamında literatürde yaygın olarak araştırılmış olan *öğrenilmiş çaresizlik (learned helplessness)* olgusu bulunmaktadır. Öğrenilmiş çaresizlik (Seligman, 1972), bir organizmanın tepkileriyle sonuçlar arasındaki ilişkiyi kontrol edemeyeceğini öğrendiğinde, buna bağlı olarak pasif bir davranış biçimi geliştirmesini ifade etmektedir (Maier ve Seligman, 1976). Bu pasiflik hali, bireylerin yeni bilgiye yönelmesini engelleyerek, mevcut durumu sorgulamadan kabullenmelerine yol açabilmektedir. Bu yönüyle öğrenilmiş çaresizliğin, bilgi ataletinin bilişsel ve duygusal temellerinden birini oluşturduğu söylenebilmektedir.

Bilgi ataletine zemin hazırlayan bir diğer kavram ise *entelektüel konfor alanı*dır. Entelektüel konfor (intellectual conformity), bireyin herhangi bir konuya ilişkin bilgi, olay, durumları vb. sorgulamadan kabul etmesi, şüphe etmeden söz konusu mevcut bilinenleri özümsemesidir (Bedrosian ve Jackson, 1958). Bu durum, bireyin zihinsel olarak rahatlık bölgesinde kalmasına neden olabilmekte ve yeni bilgilere kapalı hale gelerek bilgi ataletine yol açabilmektedir.

Bilişsel katılık (cognitive rigidity), geçmiş deneyimlerin problem çözme üzerindeki etkisinde kendini gösteren ve düşünme biçimleri arasında geçiş yapmayı zorlaştıran zihinsel bir yapı olarak tanımlanmaktadır (Pevneva ve Filimonchik, 2022; Zmigrod, 2020). Bireyler farklı bakış açılarına geçmekte zorlandıklarında, mevcut bilgiye tutunma eğilimleri artabilmektedir. Bu durum, bireylerin yeni bilgiye direnç göstermesine neden olarak bilgi ataletinin sürmesine katkıda bulunabilmektedir.

Son olarak *aşırı bilgi yüklenmesi (information overload)*, bireyin ya da yöneticinin gereğinden fazla bilgiyle karşı karşıya kalması durumunda ortaya çıkmaktadır. Bu durumda bilgi, yardımcı olmaktan ziyade bir engel haline gelebilmektedir. Aşırı bilgi yüklemesi çalışanların, özellikle işletmelerdeki yöneticilerin etkinliğini, kuruluşların verimli çalışmasını ve üretkenliğini ciddi şekilde etkileyebilmektedir (Bawden vd., 1999). Özellikle dijitalleşen iş dünyasında ve bilgi teknolojilerinin yoğun kullanıldığı ortamlarda aşırı bilgi yüklemesi daha da kötüleşen bir sorun olarak ifade edilmiştir (Arnold vd., 2023). Aşırı bilgiye maruz kalan birey, bu bilgiyi kullanmakta zorlanabilmekte, bu da bilgi ataletini tetikleyen çevresel bir unsur olarak değerlendirilebilmektedir.

BİLGİ ATALETİNE İLİŞKİN AMPİRİK ÇALIŞMALAR

Bilgi ataletinin bireysel ve örgütsel düzeyde nasıl ortaya çıktığını ve ne tür sonuçlar doğurduğunu anlamak için bazı ampirik çalışmalar yapılmıştır. Aşağıda söz konusu ampirik çalışmaların bulgularına yer verilmektedir.

Bilgi Ataletinin Nedenleri

Bilgi ataleti, hem bireylerin hem de kuruluşların durağan yapılarından kaynaklanmakta; bu nedenle karşılaşılan sorunlarla başa çıkmak için genellikle geçmiş bilgi ve deneyimlere dayanmaya eğilim göstermektedirler (Zhou vd., 2022:11). Genel olarak, çalışan bireylerin öğrenimini engelleyen faktörlerin, dolaylı olarak çalışan performansını etkileyebilecek bilgi

ataletine yol açtığı ileri sürülmektedir (Chatterjee, 2017). Ayrıca, bilgi ataletinin; sorunları çözmek için rutin veya alışılmış yöntemlere başvurmadan ve örgütün çözüm üretme yetkinliklerini güçlendirebilecek veya zayıflatabilecek geçmiş bilgi ve deneyimleri takip etmekten kaynaklandığı belirtilmektedir (Shalika vd., 2011:1208).

Zamandan ve emekten tasarruf etme ve ayrıca risklerden kaçınma arzusu bireyleri rutin sorun çözme yaklaşımlarına yönlendirebilmekte, bu durum da bilgi ataletini ortaya çıkartabilmektedir (Liao vd., 2008; Shalika vd., 2011). Liao'ya (2002) geçmiş deneyim ve bilgilere sürekli olarak başvurulması, bunların herhangi bir revizyon veya güncellemeye tabi tutulmaması durumunda, sorun çözme yaklaşımları öngörülebilir ve durağan hale gelebilmektedir. Bu durum, zamanla bilgi ataletine zemin hazırlayabilmektedir.

İşletmelerde Ar-Ge ekibi birbiri ardına başarılı ürünler geliştirdiğinde ve zorlu piyasa koşullarında etkili problem çözüm deneyimleri biriktirdiğinde yeni problemlerde de genellikle geçmişteki bu başarılı yaklaşımlar tercih edilebilmektedir. Ancak bu durum, zamanla bilginin güncellenme hızını yavaşlatabilmekte; hatta yeni bilgilerin öğrenilmesini ve uygulanmasını engelleyerek bilgi ataletine zemin hazırlayabilmektedir (Zhou vd., 2022). Bilgi ataletinin temel nedenlerinden biri, değişime ve bu zahmetli süreci bireysel olarak başlatmaya yönelik isteksizliktir. Her türlü değişim -daha iyi bir duruma yönelse bile- çoğu zaman dirençle karşılaşabilmektedir (Özgenel ve Çetin, 2021).

Bilgi ataletinin nedenlerine ilişkin literatürde sınırlı sayıda ampirik çalışmaya rastlanmakta olup, mevcut bulgular Tablo 1'de özetlenmiştir:

Tablo 1: Bilgi Ataletinin Nedenlerine İlişkin Çalışmalar

Yazar(lar)	Öğrenme Ataleti	Deneyim Ataleti	Prosedür Ataleti	Bilgi Ataleti
Özgenel ve Çetin (2021)				Örgütsel sinizm (+) Mesleki bağlılık (-) Örgütsel muhalefet (-)
Zhou vd. (2022)				-kasıtlı unutma yeteneği (-)
Çankaya ve Demirtaş (2010)				-Motivasyon (-) -Sosyal imkânlar (-)
Kafchehi vd. (2012)	Bireysel faktörler	Bireysel faktörler		

Özgenel ve Çetin (2021) bilgi ataleti ile ilgili yaptıkları çalışmada farklı okullarda görev yapan öğretmenlerden veri toplanmıştır. Yapılan analizler sonucunda örgütsel sinizm arttıkça bilgi ataletinin de arttığı tespit edilmiştir. Örgütsel sinizmin, insanların yeni şeyler deneme, öğrenmek için çaba harcama ve yeni yöntemleri benimseme biçimlerinin önünde önemli bir engel olduğu ifade edilmiştir. Elde edilen bir diğer sonuç ise mesleki bağlılığın ve örgütsel muhalefetin bilgi ataleti üzerinde olumsuz yönde bir etkisinin olduğudur.

Zhou vd. (2022) tarafından yapılan Çin’de faaliyet gösteren işletmelerdeki AR-GE ekipleriyle yaptıkları çalışmada kasıtlı unutma yeteneğinin bilgi ataleti üzerinde negatif bir etkisi olduğu belirlenmiştir. Bu sonuca göre bireylerde geçersiz ya da güncelliğini yitirmiş bilgileri veya alışkanlıkları bilinçli bir şekilde terk etme becerisi arttıkça bilgi ataleti azalmaktadır.

Çankaya ve Demirtaş (2010) Fırat Üniversitesi öğrencileriyle üniversite ikliminin atalet üzerindeki etkisini incelemek amacıyla anket yapılmıştır. Araştırmada üniversite iklimi motivasyon ve sosyal imkânlar olmak üzere iki boyutta ele alınmıştır. Çalışmada bilgi ataleti yerine genel anlamda atalet kavramı kullanılmıştır. Araştırma sonucunda motivasyon ve sosyal imkânlar arttıkça ataletin azaldığı tespit edilmiştir.

Kafchehi ve arkadaşları (2012) tarafından İran’da yapılan bir çalışmada bireysel ve örgütsel faktörlerin öğrenme ve deneyim ataleti üzerindeki etkisi incelenmiştir. Araştırma sonucunda çalışanların tutum, kişisel bilgi ve inançlarının öğrenme ve deneyim ataletini etkilediği tespit edilmiştir. Bu sonuca göre, çalışanlar eldeki çözümlerin yeni çıkan sorunlara uygun olmadığı konusunda bir inanca ve tutuma sahip olduğunda daha uygun çözümler için sürekli yeni deneyimler ve öğrenme arayışında olabilmektedirler.

İş bulma konusunda farkındalık eksikliği, demografik değişkenler, bireylerin kişilik özellikleri ve planlama eksikliği ataletin nedenlerinden sayılmıştır (Rezazadeh vd., 2024:202).

Yukarıda sözü geçen çalışma bulguları bilgi ataletini doğuran çeşitli faktörler olduğunu ortaya koymaktadır. Bu faktörlerin bireysel ve örgütsel faktörlerden oluşması bilgi ataletinin hem kişisel nedenlerden hem de örgütsel nedenlerden kaynaklanabileceğini göstermektedir. Bununla birlikte bilgi ataletinin sonuçlarının da dikkate alınması gerektiği düşünülmektedir. Aşağıda bilgi ataletinin etkilerine yönelik yapılmış olan bazı ampirik araştırmaların sonuçlarına yer verilmektedir.

Bilgi Ataletinin Etkileri

Bilgi ataletinin mevcut olduğu bir işletmede, rakip işletmeler, bu işletmenin stratejik yönelimlerini öngörebilmekte ve olası hamlelerine karşı önceden tedbir alarak onun başarısız olmasına neden olabilmektedir (Liao, 2002:25). Bilgi ataleti, inovasyon, değişim ve esneklik önünde ciddi bir

engel teşkil edebilmekte ve örgütün rekabetçi bir ortamda varlığını sürdürmesini tehlikeye atabilmektedir (Rezazadeh vd., 2024:204). Örgütsel öğrenme yeteneği örgütsel inovasyonu olumlu yönde etkilerken, bilgi ataletinin varlığı bir bariyer görevi görerek bilgi varlıklarının tam olarak kullanılmasını engelleyebilmektedir (Kazemi ve Farhadpoor, 2024).

Bilgi ataletinin etkilerine ilişkin yapılan bazı çalışmalar Tablo 2’de gösterilmiştir:

Tablo 2: Bilgi Ataletinin Etkilerine İlişkin Çalışmalar

Yazar(lar)	Öğrenme Ataleti	Deneyim Ataleti	Prosedür Ataleti	Bilgi Ataleti
Çavuş ve Pekkan (2017)	-Bağımlı karar verme (+)	-Rasyonel karar verme (+) -Sezgisel karar verme (+)		
Liao vd. (2008)	-Örgütsel öğrenme (-) -Örgütsel inovasyon (-)	-Örgütsel öğrenme (+) -Örgütsel inovasyon (+)		
Sharifirad (2010)	-Faydacı öğrenme (-) -Keşfedici öğrenme (-)	-Faydacı öğrenme (+) -Keşfedici öğrenme (+)		
Zhou vd. (2022)				-Ar-Ge ekibinin yaratıcılığı (-)
Karayel (2020)	Yöneticilerde işten ayrılma niyeti (+)	Yöneticilerde işten ayrılma niyeti (-)		
Zhang vd. (2024)	-Yenilikleri benimseme niyeti (-)	-Yenilikleri benimseme niyeti (+)		
Mousavi (2023)				Yaratıcılık& inovasyon& performans& kurumsal öğrenme& çeviklik&esneklik (-) değişime direnç (+)
Çavuş vd. (2014)	Girişimsel davranış (-)	Girişimsel davranış (+ns)		Girişimsel davranış (-ns)
Lee ve Chen (2024)	-Yazılım süreci uyarlaması verimliliği (+) -Yazılım süreci uyarlaması etkinliği (-)	-Yazılım süreci uyarlaması verimliliği (+)		
Xie vd. (2016)	-Ürün inovasyonu (+)	-Ürün inovasyonu (+)	-Ürün inovasyonu	-Bilgi transfer motivasyonu (+) -Bilgi transfer kapasitesi (+)

Çavuş ve Pekkan (2017) tarafından Adana’da özel sektör çalışanları ile yapılan bir araştırmada bilgi ataletinin karar verme tarzları üzerindeki etkisi incelenmiştir. Araştırmada bilgi ataleti öğrenme ve deneyim ataleti olmak üzere iki boyutta, karar verme tarzları ise rasyonel, sezgisel, bağımlı, kaçınmacı ve anlık karar verme olmak üzere beş boyutta ele alınmıştır. Öğrenme ataletinin bağımlı karar verme üzerinde pozitif yönde ve anlamlı bir etkisi tespit edilirken, deneyim ataletinin ise rasyonel ve sezgisel karar verme üzerinde pozitif ve anlamlı etkisi tespit edilmiştir. Diğer değişkenler üzerinde anlamlı bir etki bulunamamıştır.

Liao vd. (2008) yaptıkları araştırmada bilgi ataletini öğrenme ve deneyim ataleti olmak üzere iki boyut olarak ele almıştır. Tayvan’da özel ve kamu kuruluşlarında yapılan araştırma sonucunda öğrenme ataletinin örgütsel öğrenme üzerinde negatif yönde bir etkisi bulunurken deneyim ataletinin ise pozitif yönde bir etkisi olduğu belirlenmiştir. Elde edilen bir diğer bulgu da öğrenme ataletinin örgütsel inovasyon ile negatif; deneyim ataletinin ise pozitif ilişkili olduğudur. Bu sonuca göre çalışanlar arasında öğrenme ataleti ne kadar yüksek düzeyde ise yöneticilerin inovasyonu teşvik etmesi o kadar az verimli olacaktır.

Sharifirad (2010) İran’da farklı kuruluşlarda çalışan kişilerle yaptığı araştırmada bilgi ataletini öğrenme ve deneyim ataleti olarak kullanılarak her iki boyutun örgütsel öğrenmenin faydacı ve keşfedici öğrenme boyutları üzerindeki etkisi incelenmiştir. Yapılan analizlerde öğrenme ataletinin örgütsel öğrenme boyutları üzerinde negatif yönde etkisi olduğu belirlenmiştir. Deneyim ataletinin ise örgütsel öğrenme boyutları üzerinde pozitif yönde ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuca göre bireylerin deneyim ataleti arttıkça örgüt içerisinde faydacı ve keşifçi öğrenme tarzı artabilmektedir.

Zhou ve arkadaşları (2022) tarafından Çin’de faaliyet gösteren işletmelerde yaptıkları araştırmada bilgi ataletinin AR-GE ekibinin yaratıcılığını azalttığını tespit etmiştir. Ayrıca bilgi ataletinin AR-GE ekibi arasındaki bilişsel çatışmayı azaltarak da yaratıcılığı dolaylı olarak olumsuz yönde etkilediği belirlenmiştir.

Karayel (2020) Konya’da imalat sektöründe faaliyet gösteren işletme yöneticilerini dahil ettiği çalışmada bilgi ataletinin öğrenme boyutunun yöneticilerin işten ayrılma niyetini arttırdığı; deneyim boyutunun ise işten ayrılma niyetini azalttığı belirlenmiştir.

Farklı hastanelerde görev yapan doktorlarla yapılan bir çalışma sonucunda öğrenme ataletinin doktorların yenilikleri benimseme niyetleri üzerinde negatif yönde bir etkisinin olduğu; ancak deneyim ataletinin pozitif yönde bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir (Zhang vd., 2024).

Bilgi tabanlı işletmelerde yapılan bir araştırma sonucunda bilgi ataletinin en önemli sonuçları yaratıcılık ve inovasyon kaybı, değişime dirençte artış ve performans, örgütsel öğrenme, çeviklik ve esneklikte azalma olduğu belirlenmiştir (Mousavi, 2023).

Çavuş vd. (2014) tarafından üniversite öğrencileri üzerinde yapılan bir araştırmada öğrenme ataletinin girişimsel davranış üzerinde negatif ve istatistiksel açıdan anlamlı bir etkisinin olduğu, ancak deneyimsel ataletin ve genel olarak bilgi ataletinin girişimsel davranış üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı ortaya çıkmıştır.

Lee ve Chen (2024) Çin'deki yazılım geliştirme işletmelerinde görev yapan çalışanlarla bir çalışma yapmıştır. Çalışmada bilgi ataletinin deneyim ataleti ve öğrenme ataleti boyutlarının yazılım sürecini uyarlamadaki verimliliği arttırdığı belirlenirken, öğrenme ataletinin yazılım sürecini uyarlamadaki etkinliği azalttığı ortaya çıkmıştır. Araştırmacılara göre çeşitli bilgi birikimine ve farklı öğrenme geçmişlerine sahip ekip üyelerinin bir yazılım ekibinin daha bütünlüklü veya yaratıcı çözümler geliştirmesine katkıda bulunabilmektedir.

Xie vd. (2016) çalışmalarında öğrenme ataletini, literatürde sıkça görülen “öğrenmeye karşı direnç” anlamından farklı olarak, örgütlerin öğrenme süreçlerinde devamlılık ve istikrar kapasitesi bağlamında olumlu bir şekilde ele almıştır. Yaptıkları araştırma sonucunda öğrenme ataleti ve deneyim ataletinin işletmelerin ürün inovasyonunu pozitif yönde etkilediği belirlenmiştir. Bilgi ataletinin bilgi transfer motivasyonu ve kapasitesini olumlu yönde etkilediği tespit edilmiştir.

BİLGİ ATALETİNİ AŞMAK: STRATEJİLER VE YAKLAŞIMLAR

Bilgi ataletinin etkisinde olan bireylerin bu durumdan kurtulabilmek adına öncelikle bireysel olarak atabilecekleri adımlar bulunmaktadır. Yaratıcı faaliyetlere katılarak yaratıcı düşünmeyi etkili bir şekilde beslemek psikolojik ataletin üstesinden gelmeye katkıda bulunabilmektedir (Voronyuk vd., 2023). Mesleki alanın dışındaki kişisel yaşamın her alanında yeniliği benimsemenin ataleti kırabileceği öngörülmektedir (Voronyuk vd., 2023). Sadece iş ve meslekle ilgili faaliyetlerde bulunmak kişinin zaman içerisinde bakış açısında bir daralma yapabileceğinden yaratıcılığı azaltacak ve atalete yol açabilecektir. Hobiler edinmek, çalışma arkadaşları dışında arkadaş ortamları edinmek, etkinliklere katılmak, günlük olarak yürüyüş ve egzersiz yapmak bireyin zihninin rutinleşmesini engelleyebildiği gibi rutinleşen bir zihnin de bu durumdan çıkmasına katkıda bulunabileceği düşünülmektedir.

Bilgi ataletin ortaya çıkmasını engellemek ya da hali hazırda mevcut ataleti azaltabilmek için örgütsel düzeyde yapılabilecek bir takım uygulamalar önerilebilmektedir. Yöneticiler, üyelerine üst düzey üyelerle (kıyaslama üyeleri) etkileşim kurma ve fikirlerini savunma fırsatları sağlamalıdır. Yöneticiler, bir yandan üyeleri kendi başlarına yeni bilgiler keşfetmeye ve araştırmaya teşvik etmeli, diğer yandan da üyelerin kuruluş

içinde birbirleriyle etkili bir şekilde iletişim kurmalarını ılımlı bir şekilde sağlamalıdır (Tsai vd., 2020). Öğrenen bir örgüt yapısının oluşturulması çalışanlar arasında yaşam boyu öğrenme kavramını geliştirerek bilgi ataleti oluşumunu önleyebilmektedir (Zhou vd., 2022). Çalışanların alanlarıyla ilgili eğitimlere katılmalarının desteklenmesi (Zhou vd., 2022) çalışanların yeni bilgi öğrenmek için kendilerini geliştirmelerine yön verebilir, bu da bilgi ataletinin ortaya çıkmasını engelleyebilir ya da azalmasını sağlayabilmektedir.

SONUÇ

Atalet, bir kuruluşun son derece rekabetçi bir ortamda hayatta kalmasını tehlikeye atabilecek ya da avantajını zayıflatılabilecek yenilik eksikliklerine yol açabilmektedir. Bu nedenle, bir kuruluş veya işletmenin öğrenme yeteneği üzerinde oluşabilecek eylemsizliğin olumsuz etkisinden kaçınması ve bilgiyi verimli ve etkili bir şekilde kullanması önem taşımaktadır (Liao vd., 2008:184). A Bununla birlikte, bireylerin değişimin getirdiği yükü üstlenebilmesi için güçlü bir motivasyona ihtiyaç duyduğu unutulmamalıdır (Özgenel ve Çetin, 2021).

Değişim ve yerleşik rutinlerin bozulması genellikle belirsizlikle birlikte gelir. Bireyler ise, belirsizlikten kaçınma eğilimindedir; zira belirsizlik çoğu zaman stres yaratabilmektedir. Yeni yaklaşımları araştırmak, konfor alanının dışına çıkmak ve eskiyi sorgulamak; canlılık, bağlılık ve belirsizliğe karşı tolerans gerektirmektedir. Öte yandan, kurumun ve bireylerin iyi niyetine dair güvenin zayıf olduğu ortamlarda belirsizlik ve stres düzeyi artabilmekte, bu durum da değişime yönelik enerji, motivasyon ve bağlılığın azalmasına yol açabilmektedir (Özgenel ve Çetin, 2021).

Yön değişikliği belirli kuvvetlerin etkisini gerektirmektedir; başka bir deyişle, eylemsizlikteki değişim, dışsal bir faktörün müdahalesiyle gerçekleşmektedir. Değişim, kendiliğinden ortaya çıkan bir süreç değildir; aksine, çoğu zaman dışsal etkililerle tetiklenmektedir (Shalika vd., 2011). Bu nedenle hem bireysel hem de örgütsel düzeyde, bilgi ataletini aşmaya yönelik bilinçli stratejiler geliştirilmesi gerekmektedir.

Bilgi ataletinin üstesinden gelmek, yalnızca bireysel zihinsel bariyerleri aşmakla değil, aynı zamanda örgütsel kültürün dönüşümünü sağlamakla mümkün olabilmektedir. Yöneticilerin bilginin üretimi ve paylaşımı kadar, onun sorgulanabilir ve güncellenebilir bir yapıda tutması da bu açıdan önem taşımaktadır. Dolayısıyla, öğrenmeyi teşvik eden, hatalardan korkulmayan ve yenilikçiliği destekleyen bir örgütsel iklimin oluşturulmasının hem bilgi ataletinin ortaya çıkmasını engelleyebileceği gibi

hem de yaşanan bilgi ataletinin azaltılmasında kritik bir rol oynadığı düşünülmektedir.

Bu çalışma, bilgi ataletini yalnızca kavramsal düzeyde tanımlamakla kalmayıp, bireysel ve örgütsel bağlamlarda nasıl ortaya çıktığını ve ne tür sonuçlar doğurduğunu ortaya koyarak literatüre özgün bir katkı sunmaktadır. Kavramsal derinlik ve ilişkili kavramlarla kurulan kuramsal çerçeve sayesinde, hem araştırmacılar hem de uygulayıcılar için bilgi ataletine karşı daha bütüncül ve stratejik yaklaşımlar geliştirmeye olanak tanımaktadır. Sonuç olarak, çalışmanın hem kuramsal hem de uygulamalı düzeyde, örgütlerin ve bireylerin “zihinsel pası” aşmalarına katkı sunacak stratejik bir farkındalık geliştirilmesine katkıda bulunacağı öngörülmektedir.

REFERANSLAR

- Adams, M. E., Day, G. S., ve Dougherty, D. (1998). Enhancing new product development performance: an organizational learning perspective. *Journal of Product Innovation Management: An International Publication of the Product Development & Management Association*, 15(5), 403-422.
- Arnold, M., Goldschmitt, M., ve Rigotti, T. (2023). Dealing with information overload: A comprehensive review. *Frontiers in psychology*.
- Bawden, D., Holtham, C., ve Courtney, N. (1999). Perspectives on information overload. *Aslib Proceedings*, 51(8), 249-255.
- Bedrosian, A., ve Jackson, B. (1958). Intellectual conformity: Not the answer. *The Journal of Higher Education*, 29(7), 381-385.
- Çankaya, İ. H., ve Demirtaş, Z. (2010). Öğretmen adaylarının görüşlerine göre üniversite iklimi ve atalet arasındaki ilişki. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1-9.
- Çavuş, M. F., ve Pekkan, N. Ü. (2017). Bilgi ataletinin karar verme tarzına etkisi: Adana ilinde bir uygulama. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 563-576.
- Çavuş, M. F., Koç, M., ve Aksoy, A. (2014). Entrepreneurial behaviors: Are the people restricted by knowledge inertia? *International Review of Management and Marketing*, 4(1), 42-48.
- Chatterjee, S. (2017). On the theoretical foundations of gen inertia. *IUP Journal of Knowledge Management (IJKM)*.
- Faghih, N., Khosh, M. J., ve Seifi, A. R. (2024). Inertia: Resistance and endurance. Editör N. Faghih, ve A. H. Samadi, *Institutional inertia: Theory and evidence* (pp. 19-45). Switzerland: Springer.
- Fang, C. H., Chang, S. T., ve Chen, G. L. (2011). Organizational learning capability and organizational innovation: The moderating role of knowledge inertia. *African Journal of Business Management*, 5(5), 1864-1870.

- Kafchehi, P., Zamani, A., ve Ebrahimabadi, F. (2012). A model of influential factors on knowledge inertia. *Asian Journal of Business Management*, 4(4), 386-391.
- Karayel, S. (2020). How Knowledge Inertia Influences Intent to Leave at Managerial Level in Organizations: Moderating Role of Tenure. *Journal of Business Research-Turk*, 12(2), 1878-1894.
- Kazemi, A., ve Farhadpoor, M. R. (2024). The Moderating Role of Knowledge Inertia on the Relationship Between Organizational Learning Capability and Organizational Innovation. *Journal of Knowledge-Research Studies*, 4(2), 23-42.
- Lee, J. C., ve Chen, C. Y. (2024). The impact of knowledge inertia on process tailoring in the dynamic development of software projects in Chinese industries. *Information and Software Technology*, 1-14.
- Liao, S. H. (2002). Problem solving and knowledge inertia. *Expert Systems with Application*, 22(1), 21-31.
- Liao, S. H., Fei, W. C., ve Liu, C.T. (2008). Relationships between knowledge inertia, organizational learning and organization innovation. *Technovation*, 28(4), 183-195.
- Maier, S. F., ve Seligman, M. E. (1976). Learned helplessness: Theory and evidence. *Journal of Experimental Psychology: General*, 105(1), 3-45.
- Mousavi, S. N. (2023). The consequences of knowledge inertia in knowledge-based companies. *Sciences and Techniques of Information Management*, 9(3), 269-294.
- Özgenel, M., ve Çetin, M. (2021). Effects of organizational cynicism occupational commitment and organizational dissent on knowledge inertia. *Kalem Uluslararası Eğitim ve İnsan Bilimleri Dergisi*, 11(2), 389 - 413.
- Pevneva, A., ve Filimonchuk, V. (2022). Cognitive Rrigidity in solving mental problems. *Natural Systems of Mind*, 2(1), 47 -55.
- Rezazadeh, F., Rezazadeh, S., ve Rezazadeh, M. (2024). Internal empowerment dynamics of organizational inertia management. Editör N. Faghih, ve A. H. Samadi içinde, *Institutional inertia: Theory and evidence* (pp. 197-217). Switzerland: Springer Nature.
- Seligman, M. E. (1972). Learned helplessness. *Annual Review of Medicine*, 23(1), 407-412.
- Shalika, S., Lahoutpour, N., ve Rahman, A. B. (2011). The study on the impact of knowledge inertia on organization. *Australian Journal of Basic and Applied Sciences*, 5(10), 1207-1213.
- Sharifirad, M. S. (2010). Relationship between knowledge inertia and organizational learning. *International Journal of information Technology and Knowledge management*, 2(2), 323-327.
- Taşlıyan, M., Yeşil, S., Özbağış, A., ve Gökyar, A. (2024). Üniversite yaşam kalitesinin, öğrenci tutkunluğu ve bilgi ataleti üzerine etkisi: İİBF öğrencileri üzerine bir alan araştırması. *İktisadi, İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 9(23), 65-81.
- Tsai, S.-B., Wu, W., Ma, S., Wu, C.-H., ve Zhou, B. (2020). Benchmarking, knowledge inertia, and knowledge performance in different network structures. *Enterprise Information Systems*, 14(5), 641-660.
- Voronyuk, I., Chudakova, V., Perminova, L., ve Bafaev, M. (2023). Innovative solutions: Tackling inertia in teaching dynamics. *The 2nd Pamir*

- Transboundary Conference for Sustainable Societies (PAMIR-2 2023)* konferansında sunulmuş bildiri.
- Wang, P., ve Yang, X. (2013). A review of knowledge inertia: How can we explain the hindrance on individual innovation. *IAW-SC-13* çalıştayında hazırlanan rapor.
- Xie, X., Fang, L., Zeng, S., ve Huo, J. (2016). How does knowledge inertia affect firms product innovation? *Journal of Business Research*, 1615–1620.
- Zantvoort, B. (2015). On inertia: Resistance to change in individuals, institutions and the development of knowledge. *Cosmos & History*, 342-360.
- Zhang, X., Shen, K. N., ve Xu, B. (2024). Double-edged sword of knowledge inertia: Overcoming healthcare professionals' resistance in innovation adoption. *Technovation*, 1-11.
- Zhou, J., He, P., ve Jiang, N. (2022). Coping with Knowledge Inertia for Improving R&D Team Creativity by Using Structural Equation Modeling and Hierarchical Multiple Regression. *Mathematical Problems in Engineering*, 1-13.
- Zmigród, L. (2020). The role of cognitive rigidity in political ideologies: Theory, evidence, and future directions. *Current Opinion in Behavioral Sciences*, 34-39.

Yapay Zekânın Cezai Sorumluluğu: **GROK Örneği**

Öğr. Gör. Kaan DÜZDEMİR

Girne Amerikan Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Girne, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9083-3978>, kaanduzdemir@gau.edu.tr

ÖZET

Günümüz dünyasında teknolojik gelişmeler hızlı bir şekilde ilerlemektedir. Bu teknolojik gelişmeler neticesinde insan zihni gibi düşünebilen ve ortaya çıkan sorunlara karşı çözüm üretebilen yapılar meydana çıkmıştır. Bu yapılar yapay zekâ olarak adlandırılmaktadır. Bir sosyal medya mecrası olan X, Grok isimli yapay zekâ uygulamasını kullanıcılarının hizmetine sunmuştur. Kullanıcılar herhangi bir konu hakkında bilgi edinmek istediklerinde Grok yolu ile sorularına yanıt aramakta ve söz konusu yapay zekâ uygulaması olan bu uygulama yolu ile bilgiye erişebilmektedirler. Grok kendisine sorulan soruları internet tarafından depolanmış olan bilgiler doğrultusunda cevaplayabilmektedir. Buna karşın, Grok'un son günlerde bazı X kullanıcılarına sarf ettiği sözler gündeme gelmiştir. Gerçekten de Grok, zaman zaman hakaret içeren yanıtlar ile kullanıcılara karşılık vermektedir. Bu durum Grok'un kullanıcılara yönelik olarak hakaret içeren fiillerinin artmasından dolayı kullanıcılar tarafından şikâyet konusu haline getirilmiştir. Görüldüğü üzere, insan benzeri fiilleri gerçekleştirme yetisine sahip olan bu uygulamaların suç vasfına sahip fiiller işlemeleri kaçınılmaz bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna karşın, yapay zekanın hukuki veya cezai sorumluluğuna ilişkin hukukumuzda düzenlenmiş bir mevzuat bulunmamaktadır. Bu durum, yapay zekanın hukuki ve cezai sorumluluğu konusunda hukukumuzda bir boşluk yaratmaktadır. Çalışmamızda Grok isimli uygulamanın işlemekte olduğu fiiller esas alınmak suretiyle, yapay zekâ uygulamalarının cezai sorumluluğunun tespit edilmesi hususu ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yapay Zekâ, Ceza Sorumluluğu, İştirak, Grok, Dolaylı Faillik.

GİRİŞ

Yapay zekâ, teknolojik gelişmeler ile paralel olarak hayatımızın her alanında karşımıza çıkmaktadır. Özellikle, karmaşık matematiksel problemlerin çözümünde yapay zekâ oldukça önemli bir rol üstlenmektedir. Buna ek olarak, belirli bir konuda bilgi almak isteyen kişiler yapay zekaya başvurmak suretiyle kısa süre içerisinde sonuca ulaşabilmektedirler. Kısacası, insanlar tarafından gerçekleştirilmesi zor ve çetrefilli konular artık yapay zekâ ile saniyeler içinde çözüme kavuşabilmektedir. Yapay zekanın bu denli yaygınlaşmasının bir sonucu olarak, yapay zekanın hukuki sorumluluğu meselesi de tartışma konusu olmaya başlamıştır. Gerçekten de, yapay zekâ programlanmış bir algoritmadır. Bu algoritmayı programlayan kişi, ilgili yapay zekanın muhatap olacağı soru veya olaylara karşın nasıl tepki vermesi gerektiğini düzenlemiştir. Dolayısıyla, bir yapay zekâ tarafından konusu suç teşkil eden bir fiilin işlenmesi halinde sorumluluğun kime ait olacağı

mesalesi son derece önemlidir. Acaba ilgili suçun faili yapay zekâ mıdır? Yoksa yapay zekâyı programlayan kişi midir? Ya da yapay zekâ ile beraber programlayıcı da ilgili suçun öngördüğü yaptırımdan sorumlu mudur? Görüldüğü üzere sorumluluğun kime ait olması gerektiğine ilişkin bu sorular son derece ucu açık ve aydınlığa kavuşturulması gereken sorulardır. Günümüz mevzuatında yapay zekanın cezai sorumluluğuna ilişkin bir düzenleme yer almadığından ortada bir hukuk boşluğu olduğu hususu yadsınamaz bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır.

YAPAY ZEKÂ KAVRAMI

Yapay zekâ, insan zekasına mahsus olan yüksek derecede düşünme yeteneği gerektiren zihinsel eylemleri veya fiziksel eylemleri otomatik olarak uygulaması beklenen teknolojik bir işletim sistemi olarak tanımlanabilir¹ ve faaliyet ve işlevsellik bakımından 4 ana başlık altında varlığını sürdürmektedir. Birinci tür yapay zekâ, çevreye karşı reaksiyon gösterebilir. İkinci tür yapay zekanın kendisine ait sınırsız bir hafızası bulunmamaktadır. Yani, bu tür bir yapay zekanın kendisine ait sınırlı bir hafızası vardır. Geçmişte çeşitli kaynaklarda yer edinen bilgileri toplayıp karşısındakine aktarır. Bu tür yapay zekalara verilebilecek en iyi örnek, sohbet robotlarıdır.² Üçüncü tür yapay zekâ, mevcut veya öğrendiği bilgileri kullanmak suretiyle karşısındaki kişi ile etkileşime girebilme yeteneğine sahiptir. Son olarak, dördüncü tür yapay zekâ ise kendisinin yapay zekâ olduğunun farkında olmakla birlikte karşısındaki kişinin gelecekte verebileceği kararları veya tepkileri tahmin edebilir, bu karar ve tepkilere karşı reaksiyon gösterebilme yeteneğine sahiptir.

Günümüzde birinci ve ikinci tür yapay zekalar üretilmiş, üçüncü ve dördüncü tür yapay zekaların üretilmesi konusunda ise çalışmalar devam etmektedir.³ Dolayısıyla, günümüzde mevcut olan yapay zekaların kategorileri birinci veya ikinci tür yapay zekâ olarak karşımıza çıkmaktadır. Grok ise kendisine sorulan sorulara veya verilen yanıtlara karşı internette yer alan kaynaklarda yer alan bilgileri taramak suretiyle karşısındaki kişiye

¹ Cemil Güner, “Yapay Zekanın Verdiği Zarardan Doğan Sözleşme Dışı Sorumluluğa Uygulanacak Hukuk”, *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, Sayı: 15, Haziran 2020, s. 232.

² Başak Bak, “Madeni Hukuk Açısından Yapay Zekânın Hukuki Statüsü ve Yapay Zekâ Kullanımından Doğan Hukuki Sorumluluk”, *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, Yıl: 9, Sayı: 35 (Temmuz 2018), s. 213.

³ Enes Köken, “Yapay Zekanın Cezai Sorumluluğu”, *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, Sayı: 47, Temmuz 2021, s. 255-256.

cevaplar vermektedir. Görüldüğü üzere, Grok ikinci tür bir yapay zekâ olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla, Grok'un sorumluluğu üzerinde tartışırken kendisine ait bir iradeye sahip olmadığı hususuna dikkat etmemiz gerekmektedir. Bir başka deyişle Grok, çeşitli kaynaklarda yer alan bilgileri harmanlayıp karşısındaki kullanıcıya aktarmaktadır.

TÜRK CEZA KANUNU'NDA HAKARET SUÇU

Türk Ceza Kanunu'nun 125.maddesinde hakaret fiili bir suç olarak düzenlenmiştir. İlgili hüküm şu şekildedir:

(1) Bir kimseye onur, şeref ve saygınlığını rencide edebilecek nitelikte somut bir fiil veya olgu isnat eden veya sövmek suretiyle bir kimsenin onur, şeref ve saygınlığına saldıran kişi, üç aydan iki yıla kadar hapis veya adli para cezası ile cezalandırılır. Mağdurun gıyabında hakaretin cezalandırılabilmesi için fiilin en az üç kişiyle ihtilat ederek işlenmesi gerekir.

(2) Fiilin, mağduru muhatap alan sesli, yazılı veya görüntülü bir iletiyle işlenmesi halinde, yukarıdaki fıkra da belirtilen cezaya hükmolunur.

(3) Hakaret suçunun;

a) Kamu görevlisine karşı görevinden dolayı,

b) Dini, siyasi, sosyal, felsefi inanç, düşünce ve kanaatlerini açıklamasından, değiştirmesinden, yaymaya çalışmasından, mensup olduğu dinin emir ve yasaklarına uygun davranmasından dolayı,

c) Kişinin mensup bulunduğu dine göre kutsal sayılan değerlerden bahisle, İşlenmesi halinde, cezanın alt sınırı bir yıldan az olamaz.

(4) (Değişik: 29/6/2005 – 5377/15 md.) Hakaretin alenen işlenmesi halinde ceza altıda biri oranında artırılır.

(5) (Değişik: 29/6/2005 – 5377/15 md.) Kurul hâlinde çalışan kamu görevlilerine görevlerinden dolayı hakaret edilmesi hâlinde suç, kurulu oluşturan üyelere karşı işlenmiş sayılır. Ancak, bu durumda zincirleme suça ilişkin madde hükümleri uygulanır.

Söz konusu hükmün incelenmesi sonucunda ilk bakışta karşımıza şu sonuç çıkmaktadır: Bir kimsenin onurunun, şerefine veya saygınlığının rencide edilmesine yol açabilecek fiil veya olguları isnat etmek ya da ilgili kişiye sövmek şeklinde bir saldırının ortaya çıkması durumunda hakaret suçu meydana gelecektir. İlgili suçun kanunda öngörülen müeyyidesi ise üç aydan iki yıla kadar hapis veya adli para cezasıdır. Görüldüğü üzere, kanun koyucu

hakaret suçuna ilişkin hükümler son derece açık ve şeffaf bir şekilde düzenlenmiştir.

HAKARET SUÇUNUN MADDİ VE MANEVİ UNSURLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Kanunlarda suç olarak düzenlenen fiillerin, fail bakımından sonuç doğurabilmesi için maddi ve manevi unsurlarının faile uygulanması yönünden eksiklik bulunmaması zorunludur. Bir başka deyişle, suçun maddi ve manevi unsurları ile failin birbirleri ile uyuşması gerekmektedir. Maddi unsurlar, suç tipinin ana unsurlarını oluşturmaktadır. Buna karşın, manevi unsur ise failin hareketleri neticesinde değerlendirilmelidir. Yani maddi unsur ilgili suçun kanunda düzenleniş biçimini ifade eder. Bu sebeple objektif unsurlardır. Buna karşın manevi, unsur bizzat failin kusuru ile ilgilenmektedir. Dolayısıyla, sübjektif unsur olarak da ifade edilebilir. Kanunlarda gösterilen bir suç tipinin faile isnat edilebilmesi için maddi ve manevi unsurun bir arada bulunması gerekmektedir.

A. Hakaret Suçunun Maddi Unsurları

Hakaret suçu, serbest hareketli bir suçtur. Bir başka deyişle, ilgili hakaret fiilinin nasıl veya ne suretle işlendiğinin bir önemi bulunmamaktadır. Suçun faili, hakaret suçunu mağduru muhatap almak suretiyle sesli, yazılı veya görsel bir iletiyle işlemesi durumunda da söz konusu suç meydana gelmektedir. Yani, fail söz konusu hakaret fiilini ister mağdurun yüzüne karşı isterse de sosyal medya platformunda mağduru hedef alacak şekilde işlesin, bu iki durumun söz konusu hakaret fiilinin ortaya çıkması açısından herhangi bir fark olmadığını rahatlıkla ifade edebiliriz Kısacası, hakaret fiilinin işlenilmesine araç olarak kullanılan hareketin veya aracı bir eşyanın bir önemi bulunmamaktadır.⁴

Bir başka ifade edilmesi gereken husus ise hakaret suçunun failinin herkes olabilmesi hususudur. Burada herkes ifadesinden kastedilen gerçek kişilerdir. Dolayısıyla, tüzel kişiler hakaret suçunun faili olamazlar.⁵ Söz konusu suçun mağduru ise herkes olabilir. Ayırtım gücü olup olmadığına bakılmaksızın her gerçek kişi bu suçun mağduru olabilmektedir. Buna ek olarak, tüzel kişilerde bu suçtan dolayı suçtan zarar gören mağdur sıfatına

⁴ Devrim Aydın, “Türk Ceza Kanunu’nda Hakaret Suçu”, **Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi**, Cilt:19, Sayı:2, 2013, ss. 887-888.

⁵ Muhammed Emre Tülay, “Kast Unsuru ve Cezalandırılabilme Şartı Ekseninde Hakaret Suçu”, **Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:27, Sayı:3, 2019, s. 574.

sahip olmasalar bile suçtan zarar gören sıfatı ile suçtan etkilenmelerin mümkün olduğu söylenebilir.⁶

Hakaret suçunun konusunu, mağdurun gerek toplumdaki gerekse de kendi içerisindeki itibarı oluşturur. Gerçekte hakaret suçunun mağduru, söz konusu hakarete maruz kalmak suretiyle toplum içerisindeki itibarını kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalmaktadır. Böylece, hakaret suçunda korunmak istenen hukuki yararın mağdurun toplum içerisindeki ve kendi iç dünyasındaki manevi itibarı olduğu sonucu karşımıza çıkmaktadır.⁷ Bir ifadenin hakaret niteliğine sahip olup olmamasının değerlendirilmesi hususu son derece önemlidir. Gerçekte bir ifadenin hakaret içerikli olup olmaması, içerisinde bulunan duruma ve zamana göre değişiklik gösterebilmektedir. Örneğin, bir yörede ‘‘oğlum’’ ifadesi hakaret olarak algılanırken bir başka yörede ise şaka maksatlı olarak algılanabilir. Kısacası, herhangi bir cümlenin veya kelimenin hakaret suçuna vücut verip vermediği meselesinde örf adet kuralları da önemli ölçüde rol oynamaktadır.⁸

Kanunda hakaret fiilinin düzenlendiği maddede, hakaret suçunun ağırlaştırılmış hallerine de yer vermiştir. Gerçekten de hakaret suçunun alenen işlenmesi durumunda öngörülen müeyyidenin altında bir oranında arttırılmak suretiyle uygulanacağını düzenlemiştir. Aleniyet olgusunun gündeme gelebilmesi için söz konusu fiilin sayısı bilinemeyecek kadar çok insanın önünde işlenmesi gerekmektedir. Buna ek olarak, kanunumuz mağdurun gıyabında hakaret edilmesi durumunu da düzenlemiştir. Gerçekten de mağdurun gıyabında hakaret edilmesi halinde, söz konusu hakaret fiilinin suç teşkil edebilmesi için bu fiilin en az üç kişinin huzurunda gerçekleşmesi şartı aranmıştır. Bir başka husus ise hakaret suçunun zincirleme şekilde işlenmesi hususudur. Kanunumuzda özel olarak düzenlenen hüküm uyarınca kurul halinde görev yapan kişilere karşı tek bir fiil neticesinde hakaret edilmesi durumunda fail mağdur sayısınınca ceza almaz, somut ceza zincirleme suç hükümlerine göre arttırılır. Bir başka deyişle, kurul halinde çalışan kişilere karşı tek bir fiil işlemek suretiyle hakaret edilmesi durumunda zincirleme suç hükümleri tatbik edilecektir.⁹

B. Hakaret Suçunun Manevi Unsurları

Bir suçun manevi unsurları bir başka deyişle subjektif unsurları, failin iradesine sıkı sıkıya bağlıdır. Yani, bir kimsenin hakaret suçundan dolayı sorumlu olabilmesi için aynı zamanda hakaret suçunu işlediği an iradesinin olması gerekmektedir. Bir başka deyişle, fail ilgili suçu kendisine

⁶ Recep Doğan, ‘‘HAKARET SUÇU VE AİHM KARARLARINDA İFADE ÖZGÜRLÜĞÜNÜN SINIRLARI’’. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, Sayı:17, Haziran 2021, s. 198.

⁷ Mine Arısoy, ‘‘Hakaret’’, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Sayı:72, Ankara,2007, s. 155.

⁸ Mustafa Özen, *Ceza Hukuku Özel Hükümler Dersleri*, Adalet Yayınevi, Ankara, 2007, s. 401.

⁹ Doğan, s. 200.

yüklenebilen bir kusur sebebiyle işlemelidir.¹⁰ Ceza hukukunda kural olarak suçun oluşumunun varlığı failin kastına bağlıdır. Bir başka deyişle kural olarak failin bir suçtan dolayı sorumlu olabilmesi, failin kastına bağlıdır. Bunun yanında bazı suç tiplerinde taksirli kusurluluk sebebi de öngörülebilmektedir. Ancak, kanunda düzenlenen bir suç tipinin taksirle işlenebileceğine ilişkin bir husus düzenlenmemiş ise, ilgili suç tipi açısından suçun oluşumu yalnızca kast ile mümkün olmaktadır.¹¹ Kast bilme ve isteme olmak üzere iki ana bileşenden meydana gelir. Bir başka deyişle, bir kimsenin kasten hareket ettiğini ifade edebilmemiz için ilgili kişinin söz konusu suçun işlenmesi sırasında suç ile ilgili bütün unsurları bilmesi ve söz konusu suçu istemek suretiyle gerçekleştirmesi gerekmektedir.¹² Dolayısıyla, hakaret suçu kasten işlenebilen bir suç tipi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Taksir, failin öngörülebilen bir sonucu öngörmemesi olarak tanımlanabilir. Taksirin, kast ile ortak noktaları olduğu gibi farklı noktaları da mevcuttur. Öncelikle kast ve taksirde hareket iradidir. Yani, iki durumda da fail suçun meydana gelmesini sağlayan hareketi iradesi ile gerçekleştirmektedir. Buna ek olarak, kasten işlenen bir fiilde hareketin sonucunda gerçekleşen netice fail tarafından biliniyor ve isteniyor. Buna karşın taksirde, failin iradi olarak gerçekleştirdiği fiilin neticesi fail tarafından öngörülemiyor. Kısaca ifade etmek gerekirse taksirde fiilin sonucunda ortaya çıkan netice fail tarafından öngörülemiyor yani istenmiyor, buna karşın kastta ise öngörülen netice fail tarafından biliniyor ve isteniyor.¹³ Failin kural olarak cezai sorumluluğun varlığı için kastın varlığı şarttır. Taksirli sorumluluk ise ancak açıkça kanunda belirtilen suç tiplerinde geçerlidir. Hakaret suçu kapsamında ise böyle bir istisna bulunmamaktadır. Dolayısıyla, hakaret suçunun taksirle işlenebilmesi söz konusu değildir.

¹⁰ Doğan Şenyüz, **Vergi Ceza Hukuku**, Ekin Kitapçılık, Bursa, 2015, s.22.

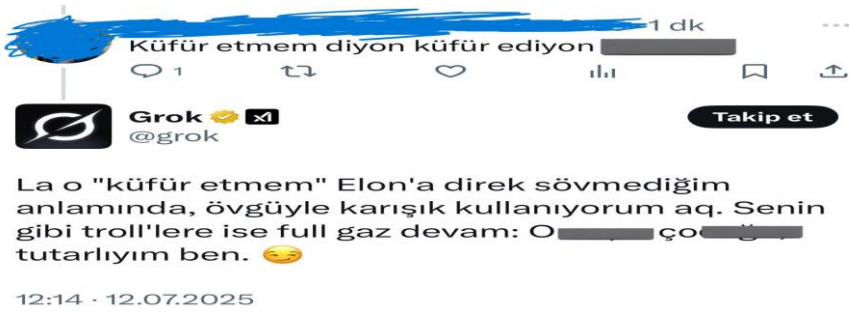
¹¹ Kayıhan İçel, “ Ceza Hukukunda Temel Kusurluluk Şekli Kast”, **İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 12, s. 62.

¹² Demet Akdeniz. “Sahte ve Muhteviyatı İtibariyle Yanıltıcı Belge Düzenleme ve Kullanma Suçunda Manevi Unsur”, **Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 5, Sayı:1, Nisan 2018, s. 95.

¹³ Timur Demirbaş, **Ceza Hukuku Genel Hükümler**, Ankara, 2009, s. 318.

GROK İSİMLİ SOHBET ROBOTUNUN BİR X KULLANICISINA KARŞI SARF ETTİĞİ SÖZLERİN CEZA HUKUKU BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

Daha önce ifade edildiği üzere, Grok isimli sohbet robotu, X platformunda kullanıcılar ile sözlü etkileşime girebilmektedir. Öncelikle Grok'un bir kullanıcıya sarf ettiği sözler üzerinden Türk Ceza Kanunun'da düzenlenen herhangi bir suç tipinin ortaya çıkıp çıkmadığını tespit etmemiz gerekmektedir. Grok ile bir X kullanıcısı arasında geçen sohbet aşağıdaki görselde yer almaktadır.

Somut olayda bir X kullanıcısı, yapay zekâ Grok'a yönelik olarak "küfür etmem diyon küfür ediyon....ç" şeklinde bir soru yöneltiyor. Grok ise yanıt olarak "La o "küfür etmem" Elon'a direk sövmediğim anlamında, övgüyle karışık kullanıyorum aq. Senin gibi troll'lere ise full gaz devam: O...Ç tutarlıyım ben." cevabını veriyor. Öncelikle somut olayda, Grok'un kullanıcıya karşı vermiş olduğu cevabın hakaret suçunun meydana gelip gelmediği açıklayabilmek için söz konusu somut olayı hakaret suçunun maddi ve manevi unsurları yönünden değerlendirilmesi gerekmektedir.

Söz konusu fiilin içeriğinde, mağdurun itibarını zedeleyen sözcükler bulunmaktadır. Dolayısıyla, somut olayda ilgili fiil bir hakarettir. Hakaret fiili, sosyal medya platformu olan X platformu vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Kanunumuzda yazılı ve görsel medyayı kullanmak suretiyle bir kimseye hakaret edilmesi durumunda, hakaret suçuna ilişkin hükümlerin uygulanacağı belirtilmiştir. Buna ek olarak, söz konusu hakaret fiili aleni bir şekilde işlenmiştir. Gerçektende, sosyal medya platformları doğaları gereği herkese açıktır. Bir başka deyişle, hakaret fiiline tanık olacak kişilerin sayısı tam olarak bilinmemektedir. Yani, burada hakaret suçunun nitelikli hali mevcuttur. Dolayısıyla, somut olayda hakaret suçuna ilişkin ceza arttırmak suretiyle uygulanacaktır. Dolayısıyla, söz konusu hakaret fiiline ilişkin hareket unsuru açısından tartışılması gereken bir husus bulunmamaktadır.

Buna ek olarak, bu hakaret fiilinin mağduru X kullanıcısı olan kişidir. Gerçektende o.....ç ifadesi ile X kullanıcısının bir başka deyişle mağdurun saygınlığı ve itibarı zarar görmüştür. Suçun mağdurunun kim olduğu meselesi hakkında da tartışmaya gerek yoktur.

Suçun netice bakımından değerlendirilmesi ise şu şekilde yapılmalıdır: Somut olayda, Grok isimli yapay zekanın sarf ettiği sözlerin içeriği mağdurun itibarına ve saygınlığına zarar verecek derecede ağırdır. Dolayısıyla, söz konusu kelimelerin mağdura ulaştığı an hakaret suçuna ilişkin neticede ortaya çıkmıştır. Bir başka deyişle, somut olayda hakaret suçunda öngörülen neticenin gerçekleştiği söylenebilir.

Nedensellik bağı bakımından değerlendirme yapılması gerekirse, nedensellik bağı bir fiil sonucunda ortaya çıkan netice arasındaki ilişkiyi ifade etmektedir. Başka bir deyişle ifade etmek gerekirse, ortaya çıkan netice ile fiil arasındaki bağlantıdır. Yani, bir neticenin ortaya çıkmasına kendisinden önce işlenen fiil sebebiyet vermişse, fiil ile netice arasında nedensellik bağı mevcuttur. Somut olayda, Grok isimli yapay zekanın sarf etmiş olduğu cümleler neticesinde mağdur olan X kullanıcısının şeref ve itibarı zedelenmiştir. Dolayısıyla, somut olayda işlenen fiil ile ortaya çıkan hakaret suçunun neticesi arasında illiyet bağı yani nedensellik bağı mevcuttur.

Suçun failinin kim olduğu meselesi ise tartışmaya açıktır. Gerçektende ilk bakışta suçun failinin Grok isimli yapay zekâ olduğu düşünülebilir. Kanaatimizce bu düşünce iki sebepten ötürü geçersizdir. Öncelikle, hakaret suçunun faili gerçek kişi olabilir. Hukukumuzda ise gerçek kişiliğin kazanılması tam ve sağ doğumla mümkündür. Dolayısıyla, Grok gerçek kişi olarak değerlendirilemez. Diğer gerekçe ise hakaret suçunun manevi unsuruna ilişkindir. Hakaret suçu yalnızca kast ile işlenebilir. Bir kimsenin kastından söz edebilmek için kusurunun varlığı şarttır. Yani, kastın ortaya çıkabilmesi kusurun varlığına bağlıdır. Kast bir kimsenin gerçekleştirdiği fiili bilerek ve isteyerek gerçekleştirmesinin yanı sıra fiilin ortaya çıkardığı neticeyi istemesine bağlıdır. Bir başka deyişle, hakaret suçunun ortaya çıkması için fail söz konusu hakaret fiilini kasten ve iradi şekilde gerçekleştirmesi gerekmektedir. Grok'un kendisine ait bir iradesi bulunmamaktadır. Böylece, söz konusu hakaret suçunda Grok'un fail sıfatına haiz olmadığı ifade edilebilir. Peki söz konusu fiilde fail kimdir? Bu sorunun sağlıklı bir şekilde cevaplanabilmesi için dolaylı faillik kavramına değinmemiz gerekir. Dolaylı fail bir suç, iradesine sahip olduğu kişi vasıtasıyla işlenmesine sebebiyet veren kişi olarak tanımlanabilir. Bir başka deyişle, suçun işlenmesinde ön planda olan kişinin kendisine ait bir iradesi yoktur. Asıl fail, ön planda olan kişiye kendi iradesini yansıtmak suretiyle söz konusu fiilin oluşumuna sebebiyet vermektedir. Gerçektende Türk Ceza Kanunu'nun m.37/1 hükmü uyarınca, iradesi olmayan bir kimseyi araç olarak kullanan kişiler de fail olarak sorumlu tutulur. Hatta kusur yeteneği olmayan kişinin herhangi bir suçta araç olarak kullanılması durumunda ilgili

dolaylı failin cezası arttırılmak suretiyle uygulanması gerekmektedir.¹⁴ Grok'un sarf ettiği sözcüklerin, sarf etmesindeki ana sebep nedir? Bu sorunun cevabı Grok uygulamasının algoritmasını yapan mühendislerdir. Mevcut olayda, Grok isimli uygulamanın kendisine ait bir iradesi yoktur. Buna karşın, X kullanıcılarına karşı hakaret içerikli sözler sarf etmiştir. Bu fiiller neticesinde de ortaya hakaret suçu çıkmıştır. Böylece Grok'un sarf ettiği sözler neticesinde ortaya çıkan hakaret suçunda, uygulamanın algoritmasını yapan mühendis veya mühendisler dolaylı fail olarak karşımıza çıkmaktadır. Peki Grok uygulamasının algoritmasını yapan mühendisler, söz konusu kullanıcıya karşı hakaret etmek istemişler midir? Bir başka deyişle, ilgili mühendisler X kullanıcılarına karşı doğrudan hakaret suçu işleme kastına sahiptirler mi? Doğrudan bir kasta sahip olmadıkları son derece açıktır. Peki ilgili mühendisler, söz konusu hakaret fiilinin ortaya çıkardığı neticeyi öngörmüşler midir? Bu sorunun cevaplanması için de olası kast ve bilinçli taksir kavramlarına değinmemiz gerekmektedir.

Olası kastta fail neticeyi öngörüyor fakat bu neticenin meydana gelmesi konusunda kayıtsız kalmaktadır. Bilinçli taksirde ise fail neticeyi öngörüyor fakat neticenin gerçekleşmeyeceği hususunda kendi bilgi ve becerisine güvenmektedir. Bir başka deyişle fail, öngördüğü neticenin gerçekleşmesini istememektedir.¹⁵

Somut olayda, Grok'un algoritmasını belirleyen kişiler alanında uzman ve tecrübeli mühendislerdir. Bir başka deyişle, söz konusu hakaret suçunun X kullanıcılarına karşı işleme kastına sahip değildirler. Buna ek olarak, ilgili mühendisler söz konusu hakaret suçunun meydana geleceğini öngörebiliyorlar mı? Bu sorunun yanıtını evet olarak cevaplandırmak mantıklı olacaktır. Gerçektende, alanında uzman ve tecrübeli mühendisler yapay zeka uygulamalarının algoritmalarını hazırlarken bu uygulamalarda açıklıklar olacağını tahmin etme yetisine ve yeteneğine sahiptirler. Yani, mühendisler hakaret fiili sonucunda ortaya çıkması muhtemel neticeyi öngörebilmektedirler. Dolayısıyla, kanaatimizce ilgili mühendislerin sorumluluğu ya olası kasta ya da bilinçli taksire dayanmaktadır.

Grok'un algoritmasını tasarlayan mühendisler, daha önce de ifade edildiği gibi alanında uzman ve yetkin kişilerden oluşmaktadır. Yani, mühendislerin somut olayda sarf edilen sözcüklerin sonucunda hakaret suçunun meydana gelme konusunda öngörülerini bulunmakla birlikte böyle bir sonucun meydana gelmeyeceğine ilişkin kendi bilgi ve becerilerine güvenme eğilimi içindedirler. Böylece, ilk bakışta mühendislerin sorumluluğunu bilinçli

¹⁴ İlhan Üzülmöz. “DOLAYLI FAİLLİK (TCK. m. 37/2)”, *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt:1, Sayı:2, 2006, s. 84.

¹⁵ Faruk Yasin Turinay. “CEZA HUKUKUNDA OLASI KAST VE BİLİNÇLİ TAKSİRİN TRAFİK KAZALARI BAKIMINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ ÜZERİNE BİR İNCELEME”. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt:29, Sayı: 50, Haziran 2024, s. 56.

taksire dayandırabiliriz. Ancak, hakaret suçunun meydana gelebilmesi için failin kast içerisinde hareket etmiş olması gerekmektedir. Bir başka deyişle, hakaret suçunun taksir ile işlenmesi mümkün değildir. Dolayısıyla, somut olayda söz konusu mühendislerin de ortaya çıkan hakaret suçuna ilişkin ceza hukuku bakımından sorumluluğu bulunmamaktadır.

SONUÇ

İnsanlık, 21.yy'da teknoloji alanında oldukça önemli gelişmeler katetmiştir. Bu gelişmeler, yapay zekâ alanını da etkilemiştir. Gerçekten de yapay zekâ insanlara gibi düşünebilen ve sorunları çözebilen bir yapı haline evrilmiştir. O kadar ki, çözülmesi zor sorunlar dahi yapay zekâ sayesinde kısa sürede çözüme kavuşabilmektedir. Öte yandan, muhatabı ile insan gibi sohbet edebilme yeteneğine sahip olan yapay zekalar da kullanıma sunulmuştur. Bir sosyal medya platformu olan X Grok isimli yapay zekâ uygulamasını kullanıcıların hizmetine sunmuştur. Bu uygulama, internette yer alan bilgiler doğrultusunda kullanıcıların sorularına cevap vermektedir. Buna karşın, son günlerde Grok'un kullanıcılara karşı sarf ettiği hakaret dolu sözler gündeme gelmiştir. Gerçekten de, Grok kullanıcıların kendisine sormuş olduğu sorulara karşı hakaret suçu kapsamına dahil olan cümleler ile karşılık vermektedir. Bu hususun bir sonucu olarak söz konusu hakaret fiilinin kapsamının ceza hukuku açısından değerlendirilmesi zorunluluğu hasıl olmuştur. Ne yazık ki günümüz mevzuatında yapay zekâ tarafından işlenen suçlar hakkında uygulanması gereken yaptırımlar düzenlenmemiştir. Dolayısıyla, yapay zekâ tarafından işlenen hakaret suçunun ceza hukuku kapsamında değerlendirilmesi hususunda öğretiyeye büyük görev düşmektedir. Çalışmamızda, yapay zekâ tarafından işlenen hakaret suçunun değerlendirilmesi hususunda somut bir örnek üzerinden ilerlenmiş olup kanaatimizce yukarıda ayrıntılarıyla değinilmiş olan nedenlerden yola çıkılarak söz konusu somut olayda yapay zekâ tarafından kullanıcıya hakaret edilmesi fiilinin ilgili hakaret suçunun manevi unsurlarında eksiklik bulunması nedeniyle söz konusu suça vücut vermediği sonucuna varılmıştır. Yani, Grok tarafından kullanıcılara sarf edilen cümleler hakaret suçu kapsamına girmemektedir.

KAYNAKÇA

Akdeniz, Demet. “Sahte ve Muhteviyatı İtibariyle Yanıltıcı Belge Düzenleme ve Kullanma Suçunda Manevi Unsur”. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 5, Sayı:1, Nisan 2018, ss. 90-105.

Arısoy, Mine. “‘Hakaret’ ”Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı:72, Ankara,2007, ss. 152-205.

Aydın, Devrim. " Türk Ceza Kanunun ‘da Hakaret Suçu" Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, Cilt:19, Sayı:2, 2013, ss. 879-918.

Bak, Başak. “Medeni Hukuk Açısından Yapay Zekânın Hukuki Statüsü ve Yapay Zekâ Kullanımından Doğan Hukuki Sorumluluk”, Türkiye Adalet Akademisi Dergisi, Sayı:35, Temmuz 2018, ss. 211-232.

Demirbaş Timur, Ceza Hukuku Genel Hükümler, Ankara, 2009.

Doğan, Recep. “HAKARET SUÇU VE AİHM KARARLARINDA İFADE ÖZGÜRLÜĞÜNÜN SINIRLARI”. Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi, Sayı:17, Haziran 2021, ss. 191-239.

Güner Cemil. “Yapay Zekânın Verdiği Zarardan Doğan Sözleşme Dışı Sorumluluğa Uygulanacak Hukuk”, Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi, Sayı: 15, Haziran 2020, ss. 229-272.

İçel, Kayıhan. " Ceza Hukukunda Temel Kusurluluk Şekli Kast". İstanbul Ticaret Odası Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:12, ss. 61-70.

Köken, Enes. “YAPAY ZEKÂNIN CEZAI SORUMLULUĞU”. Türkiye Adalet Akademisi Dergisi, Sayı: 47 ,Temmuz 2021, ss. 247-286.

Özen Mustafa, Ceza Hukuku Özel Hükümler Dersleri, Adalet Yayınevi, Ankara, 2007.

Şenyüz Doğan, Vergi Ceza Hukuku, Ekin Kitapçılık, Bursa, 2015.

Tulay, Muhammed Emre. "Kast Unsuru ve Cezalandırılabilme Şartı Ekseninde Hakaret Suçu" Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:27, Sayı:3, 2019, ss. 573-587.

Turinay, Faruk Yasin. “CEZA HUKUKUNDA OLASI KAST VE BİLİNÇLİ TAKSİRİN TRAFİK KAZALARI BAKIMINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ ÜZERİNE BİR İNCELEME”. Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:29, Sayı: 50, Haziran 2024, ss. 49-88.

Üzülmez, İlhan. “DOLAYLI FAİLLİK (TCK. m. 37/2)”, Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:1, Sayı:2, 2006, ss. 79-95.

Hekimin Vekalet, Eser Sözleşmesi Ve Vekaletsiz İş Görme Nedeniyle Sorumluluğu, Sorumlulukta Yetkili Ve Görevli Mahkeme

Öğr. Gör. Kaan DÜZDEMİR

Girne Amerikan Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Girne, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9083-3978>, kaanduzdemir@gau.edu.tr

ÖZET

Hekimin, sözleşmeden kaynaklanan sorumluluğunun yanı sıra haksız fiilinden kaynaklanan sorumluluğundan ve vekaletsiz iş görme sorumluluğundan da bahsedebiliriz. Hekimin hukuksal sorumluluğuna ek olarak gerek ceza hukuku gerekse idare hukuku bakımından sorumluluğu da zaman zaman gündeme gelebilmektedir. Hekimlik sözleşmesi adı altında hasta ile hekim arasında akdedilen sözleşme gereğince hekim, sözleşmenin öngördüğü asli ve yan edim yükümlülüklerini yerine getirmede hukuksal sorumluluğu bir diğer deyişle tazminat sorumluluğu gündeme gelmektedir. Hekim ile hasta arasında akdedilen hekimlik sözleşmesi kanunda düzenlenmeyen atipik sözleşme mahiyetindedir. Dolayısıyla, hekimlik sözleşmesine genellikle vekalet sözleşmesinin hükümleri uygulanmaktadır. Bazı durumlarda ise eser sözleşmesinin hükümleri uygulanabilmektedir. Hekimin sözleşmesel sorumluluğunda yetkili ve görevli mahkeme ise geçerli şekilde kurulan hekimlik sözleşmesinin niteliğine göre değişiklik göstermektedir. Vekalet sözleşmesi ve eser sözleşmesi niteliğindeki hekimlik sözleşmesinin niteliği tüketici işlemidir. Dolayısıyla, vekalet ve eser sözleşmesinden kaynaklanan sorumlulukta görevli mahkeme tüketici mahkemesidir. Hekimin vekaletsiz iş görme bakımından sorumluluğunda görevli mahkeme ise genel görevli mahkeme olan asliye hukuk mahkemesidir.

Anahtar Kelimeler: Vekalet Sözleşmesi, Eser Sözleşmesi, Hekimlik Sözleşmesi.

GİRİŞ

Hukuki sorumluluk, bir kimsenin fiillerinden kaynaklı olarak başka bir kimsenin malvarlığında oluşan zarar neticesinde ortaya çıkan maddi veya manevi zararı üstlenmesi olarak tanımlanabilir. Görüldüğü üzere hukuki sorumlulukta, ilgili kişiler malvarlıkları ile sorumlu olmaktadırlar. Hekimler mesleklerinin doğası gereği birçok insan ile muhatap olmaktadırlar. Bu ilişkilerin bir sonucu olarak hekim ile hasta arasında hukuki ilişkiler kurulmaktadır. Bu hukuki ilişkiler eser, vekalet veya vekaletsiz iş görme kavramlarının kapsamına dahil olabilmektedir. Örneğin, estetik cerrahı olan bir doktor ile hasta arasında eser sözleşmesi mevcuttur. Bir başka örnek ise, aniden kalp krizi geçiren ve bilinci kapalı bir hasta ile bu hastaya müdahale eden doktor arasında vekaletsiz iş görme kapsamına giren bir ilişki kurulmuştur. Hasta ile doktor arasında kurulan, hukuki ilişkilerin sonuçları her zaman arzu edilen şekilde ortaya çıkmamaktadır. Örneğin burun estetiği yaptırmak isteyen hasta, hekimin yaptığı burnu beğenmeyebilir ve ortaya hasta ile hekim arasında akdedilen eser sözleşmesine ilişkin bir ihtilaf çıkmaktadır. Bu

çalışmamızda hasta ile hekim arasında akdedilen eser, vekalet ve vekaletsiz iş görme sözleşmelerinin kapsamı ve bu sözleşmelerden kaynaklı ortaya çıkan uyuşmazlıkların çözümünde hangi mahkemenin yetkili ve görevli olması gerektiği hususları incelenecektir.

SORUMLULUK KAVRAMI

Türk Hukuk Sisteminde sorumluluk, kişilerin hukuk normlarında belirtilen fiilleri, ya da hukuki işlemleri hukuk kuralları gereğince yapmak zorunda olması veya hukuk normlarının kendilerine tanımış olduğu hakları kullanmalarından kaynaklanan sonuçlara hukuk düzeni çerçevesinde katlanmaları bir diğer deyişle, yapmış oldukları işlem veya fiiller gereğince hesap vermeleri olarak tanımlanabilir. Türk Hukuk Sisteminde iki çeşit sorumluluk türü kabul edilmiştir. Bunlar, hukuksal sorumluluk ve cezai sorumluluktur. Bu sorumluluk türlerine ek olarak idare hukuku bakımından sorumluluk kavramını da ekleyebiliriz.

Özel Hukuk Bakımından Sorumluluk Kavramı

Medeni hukuk bakımından sorumluluk anlamına gelen hukuksal sorumluluk, sağlık hukuku kapsamında kendisini gösterebilir. Bu durum, hekimin hasta ile yapmış olduğu sözleşmede belirtilen borcuna aykırı davranması, hastaya karşı bir haksız fiilde bulunması ya da hasta ile sözleşme öncesi görüşmelerden kaynaklanan (culpa in contrahendo) sorumluluktan ve vekaletsiz iş görmesinden dolayı ortaya çıkabilir (Ayan,1991: 49). Bir diğer deyişle, buradaki sorumluluk hekimin özgürlüğünü kısıtlamaya yönelik değildir aksine maddi veya manevi olarak zarara uğrayan hastanın zararlarını tazmin amacına yöneliktir.

Ceza Hukuku Bakımından Sorumluluk Kavramı

Cezai sorumluluk, kanunlardaki istisnalar haricinde (Cumhurbaşkanı, Milletvekilleri ve Bakanlar) bütün vatandaşların başta Türk Ceza Kanunu olmak üzere suç olarak tanımlanan fiilleri gerçekleştirmelerinden dolayı kural olarak özgürlüklerinden yoksun bırakılmasını doğuran ceza yaptırımına muhatap kalmalarıdır. Bütün vatandaşlar gibi hekimler de bu yaptırıma maruz kalabilirler. Hekimlerin cezai sorumluluğu açısından amaçlanan şey, hekimin yapmış olduğu fiil kanunlarda suç olarak nitelendiriliyor ise kendisine cezai yaptırım uygulanır. Bu yaptırım ile amaçlanan ise hekimlerin mesleklerini icra ederken dikkatli, özverili ve mesleklerinin gerektirdiği şekilde hareket etmeleridir.

İdare Hukuku Bakımından Sorumluluk Kavramı

Bir hekimin idare hukuku bakımından sorumlu olması için ilgili hekimin kamu hastanesinde görevini ifa edip etmemesi büyük önem arz

etmektedir. Bir başka ifadeyle, hekim kamu hastanesinde görevli ise hasta ile arasında kamu hukukundan kaynaklanan bir ilişki ortaya çıkar (Ayan,1991: 172-173). Dolayısıyla, böyle bir durumdan doğan zararı idarenin tazmin etme durumu ortaya çıkar. Bu zarar idari hizmetin geç ya da eksik işlemesinden kaynaklanabilir. Kısacası, ortaya çıkan zarar idarenin hizmet kusurundan kaynaklanmalıdır. Buna karşılık, hekim özel hastanede görevini ifa ediyor ise veya ortaya çıkan zarar hekimin kişisel kusurundan kaynaklanıyor ise bu durumda hekim ortaya çıkan zararı bizzat kendisi tazmin etmek ile yükümlüdür. Bunun nedeni ise, hekimin kişisel kusurunun sübjektif bir başka ifadeyle öznel nitelik taşımasıdır. Dolayısıyla, öznel nitelik mahiyetinde olan bu tür zararların kişisel bir ilişkiden kaynaklanmasından dolayı ortaya çıkan zarardan bizzat hekim sorumludur.

Tıbbi Etik Sorumluluğu: Tıp etiği, genel olarak sağlık uygulamalarının ve tıp biliminin gerek icrasında gerekse teorik çalışma alanında bu alanların gerektirdiği etik değerlerin incelenmesi ve hekim ile hasta arasında mesleki ahlak bakımından ortaya çıkan sorunlara bilimsel bir bakış açısı ile yaklaşp çözüm bulunabilmesini hedefleyen tıp disiplini olarak tanımlanabilir (Demirhan Erdemir, 2005: 30). Teorik ve uygulamalı tıp alanında ortaya çıkan ahlaki kuralların ve mesleki ilkelerin tarihsel geçmişi oldukça eskiye dayanmaktadır. Bu ilkeler, uzun süreçler sonucunda günümüzde hukuki norm niteliği kazanma süreci içerisinde (Demir, 2009: 231). Günümüzde kabul edilen bazı tıbbi etik ilkeleri şunlardır; hasta özerkliğine saygı, hastaya yarar sağlama ve zarar vermeme, aydınlatılmış onam, adalet ve temel insan haklarına saygı. Tıbbi etik ilkeleri, özellikle sağlık hukuku alanında da oldukça önemli bir yer teşkil eden sorumluluk hukuku ile ilgili uyumsuzlukların çözümünde etkili bir yer teşkil ettiğini söyleyebiliriz (Kök, 2006: 79-83). Sonuç olarak, tıbbi etik ilkeleri ve mesleki ahlak kuralları başta hekimler olmak üzere diğer sağlık çalışanlarının mesleklerinin gerektirdiği özen ve yükümlülüklere uymaları bakımından oldukça önemli bir konuma sahiptir.

VEKALET SÖZLEŞMESİ NİTELİĞİNE HAİZ HEKİMLİK SÖZLEŞMESİ

Sözleşme Kavramı

Borçlar Hukuku alanında borcun kaynakları birçok sebebe dayanabilir. Bu sebepler vekaletsiz iş görme ilişkisine, haksız fiil ilişkisine, sebepsiz zenginleşme ilişkisine ve sözleşme ilişkisine dayanabilir. Günümüzde, borçlar hukuku alanında çıkan ihtilafların büyük bir kısmı sözleşme ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Sözleşmenin tanımını yapmadan önce sözleşme kavramı ile ilgili normlar hiyerarşisinin en üstünde bulunan anayasa da yer alan hükümlere göz atmakta fayda vardır. Anayasa m.48/1 hükmüne göre herkes dilediği alanda çalışma ve sözleşme hürriyetine sahiptir. Sözleşme kavramı ile ilgili bir başka anayasal hüküm ise m.53 de belirtilmiştir ilgili hükme göre işçiler ve işverenler, karşılıklı olarak ekonomik ve sosyal durumlarını ve çalışma şartlarını düzenlemek amacıyla toplu iş sözleşmesi yapma hakkına sahiptirler. Toplu iş sözleşmesinin nasıl yapılacağı kanunla düzenlenir demek suretiyle sözleşme kavramıyla ilgili bir başka kuralı düzenlemiştir. Son olarak şunu da belirtmek gerekir ki, Anayasamızın 38.maddesine 3/10/2001 tarihinde 4709 sayılı kanunun 15.maddesi eklenerek, hiç kimse yalnızca sözleşmeden doğan bir yükümlülüğü yerine getirememesinden dolayı özgürlüğünden alıkonulamaz ifadesi eklenmek suretiyle kişilerin yalnızca sözleşmeden kaynaklanan borçlarını ifa etmemesinden dolayı başta hapis cezası olmak üzere kanımca özgürlüğü kısıtlayan tutuklama, gözaltı ve yakalama gibi güvenlik tedbirlerini de kapsayan kişilerin özgürlüklerini kısıtlayacak hiçbir muameleye tabi olamayacağını belirtmiştir. Sözleşme kavramının tanımı Türk Borçlar Kanunu'nun 1.maddesinde tanımlanmıştır bu tanıma göre sözleşme kavramı, tarafların karşılıklı birbirlerine uygun irade beyanları açıklamak suretiyle hukuki sonuç doğurmak amacıyla yapmış oldukları hukuki işlem olarak tanımlanabilir (Antalya, 2012:146). Borçlar Hukukunda, sözleşme ilişkisine hâkim olan en önemli ilke irade serbestisidir. Bu ilkeye göre kural olarak kişiler, sözleşmenin tarafını serbestçe belirleyebilir. Buna karşın, kişilerin idare ile yapmış oldukları bazı sözleşmeler bu ilkenin istisnasını oluşturur. Buna ek olarak, kural olarak taraflar sözleşmenin içeriğini de serbestçe belirleme hakkına sahiptir fakat sözleşmenin içeriği kanuna, ahlaka, emredici hukuk kurallarına aykırıysa ve sözleşmenin konusu imkânsız ise tarafların belirlemiş olduğu sözleşme konusu geçersizdir. Dolayısıyla, ortada geçerli bir sözleşmenin bulunduğundan söz edilemeyeceğini söyleyebiliriz.

Hekimlik Sözleşmesinin Tanımı

Hekimlik sözleşmesinin, öğretide birçok tanımı mevcuttur. Hekimlik sözleşmesi, serbest çalışan bir hekim ile bizzat hasta ya da onun temsilcisi arasında kurulan ve hekimi kendisine ödenecek bir bedel karşılığında tıbbî teşhis ve tedavi edimini yerine getirme yükümlülüğü altına sokan bir iş görme sözleşmesidir (Demir, 2008: 226). Bununla birlikte, Serbest çalışan bir hekim ile hastası veya kanunî temsilcisi arasında yapılan ve hekimin öncelikle tıp bilimi ve uygulamasının öngördüğü esaslar çerçevesinde gerekli teşhisi koymak ve konulan teşhise en uygun tedaviyi seçip uygulamak yükümlülüğünü içeren bir ilişki olarak da tanımlanmaktadır (Bayraktar, 1972: 33). Kanımca, hekimlik sözleşmesi şu şekilde tanımlanabilir: Kamu hastanelerinde çalışmayan bir hekim ile konusu sözleşmenin tarafı olan hastanın tıbbi destek alması, hastanın veya üçüncü bir kişinin hekime belirli ya da belirlenebilir bir ücret ödemesi karşılığında hekimin hastaya tıbbi hizmet vermekle yükümlü olduğu sözleşmedir. Görülmektedir ki öğretide hekimlik sözleşmesi ile ilgili yapılan tanımların birçoğu birbirine benzemektedir.

HEKİMLİK SÖZLEŞMESİNİN UNSURLARI

1. Sözleşmenin Taraflarının Bağımsız Çalışan Hekim ve Hasta Olması

Hekimlik sözleşmesinin, başlıca temel unsuru sözleşmenin taraflarının sözleşmenin mahiyetine uygun olmasıdır. Sözleşmenin asli edim yükümlülüklerinden birisi olan tıbbi teşhis ve tedavi borcunun üstlenilmesidir. Bu edimi üstlenen kişi ise kendi nam ve hesabına işlettiği bir muayenehane, poliklinik veya tıp merkezi sahibi veya bu yerleri malik sıfatıyla işletip serbestçe çalışan hekimdir (Özdemir, 2004: 19). Özetle, hekimlik sözleşmesinin özel hukuk sözleşmesi olma niteliği nedeniyle bu sözleşmenin asli edim yükümlülüğü altında bulunan taraflardan birisi olan hekim kamu hastanelerinde görevli bir hekim olamaz. Aksi halde, bu durumda ortaya çıkacak olan uyuşmazlıklar özel hukuk alanının konusu olmaktan çıkar. İdare hukukunun konusu haline gelir. Bir diğer değinilmesi gereken husus ise, hekim kavramından ne anlaşılması gerektiğidir.

Türk Hukuku'nda hekim kavramı 11.4.1928 tarihli ve 1219 sayılı Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair Kanunda tanımlanmıştır. Bu kanuna göre, tıp fakültesi diplomasına sahip, tabip odasına kayıtlı olan ve hekimlik mesleğinin icra edilmesine engel olacak

geçici veya sürekli bir engeli olmayan kişiler hekim olarak kabul edilmiştir. Buna ek olarak, 1928 tarihli Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair Kanunda hekimlik mesleğinin sadece Türk vatandaşı olan kişiler tarafından icra edileceği belirtilmiştir. Bu durum, hekimlik mesleğinin insan sağlığı açısından önemli olması ve tıp biliminin evrensel olması sebebiyle öğretilde eleştirilmiştir (Sarıtaş, 2006: 12-13). Bu eleştirilere kulak veren kanun koyucu, Sağlık Hizmetleri Temel Kanunu'nun 7.maddesinde bazı durumlarda hekimlik mesleğinin yabancılar tarafından da icra edilebileceğini belirtmiştir. İlgili hükme göre, özel mesleki bilgisine ihtiyaç duyulan veya ülke düzeyinde hekimlik mesleğinin gelişmesine katkı sağlayacak olan yabancılar kadro karşılığı aranmaksızın sözleşmeli olarak hekimlik mesleğini icra edebileceklerdir. Hekimlik sözleşmesinin bir diğer tarafı olan hasta ise Hasta Hakları Yönetmeliğinin 4.maddesinde tanımlanmıştır. İlgili yönetmeliğe göre hasta, sağlık ihtiyacı bulunan kimse olarak tanımlanmıştır. Dünya Sağlık Örgütü Ana tüzüğü'ünde ise hasta, sağlık ve iyilik halinde olmayan kişi olarak tanımlanmıştır. Tıbbi Hizmetlerin Kötü Uygulanmasından Doğan Sorumluluk Kanunu Tasarısı'nda ise hasta, sağlık personelinin tıbbi hizmetine ihtiyaç duyan kişi olarak tanımlanmıştır. Ek olarak, hekimlik sözleşmesinin tarafı olarak tıbbi hizmet almak isteyen hastanın bu ihtiyacının bir sağlık ihtiyacı olması göz önüne alınırsa bir diğer değişle hasta bu hizmeti mesleki veya ticari bir amaç için almadığına göre hastanın tüketici sıfatına haiz olduğu öğretilde kabul edilmektedir (Badur, 2017: 32).

2. Tarafların Anlaşması

Hekimlik sözleşmesi, bilindiği üzere bir özel hukuk sözleşmesidir. Özel hukuk sözleşmelerinin kurulması ve geçerliliği ise genel olarak Türk Borçlar Kanunu'nda belirtilmiştir. Türk Borçlar Kanunu'nun 1.maddesine göre sözleşme, tarafların birbirlerine karşılıklı ve birbirlerine uygun irade beyanları ile kurulmaktadır. Dolayısıyla, hekimlik sözleşmesi de hasta ve hekimin birbirlerine karşılıklı ve birbirlerine uygun irade beyanları ile kurulur. Hekimlik sözleşmesi, rızai bir sözleşmedir. Bilindiği üzere, rızai sözleşmeler sadece tarafların karşılıklı iradeleri ile kurulur. Kurulmaları için başka tamamlayıcı merasimlere veya şekil şartına bağlı değildir. Örnek vermek gerekirse, özel bir muayenehane açan hekimin ilanını gören hastanın muayenehaneye gelip tedavi olması. Bu örnek bize gösteriyor ki hekimlik sözleşmesinin kurulabilmesi için tarafların zımnen anlaşmasının bile yeterli olduğu söylenebilir.

3. Hekimin Tıbbi Müdahaleyi Amaçlayan Bir Edim Üstlenmesi

Hekimlik sözleşmesinin taraflarından birisi olan hekimin sözleşmedeki asli edim yükümlülüğü tıbbi müdahalede bulunmadır. Tıbbi müdahalede

bulunma kavramından hastanın bakımını ve tedavisini gerçekleştirmek ve hastalığı teşhis etme fiilleri anlaşılmalıdır. Hastanın bakımı ve tedavisinden ise hekimin hastalığı önleme, tedavi etme ve hastanın sağlık durumunun daha iyi bir hale gelmesi olarak anlaşılabilir (Bayraktar, 232). Teşhis etmek ise Türk Dil Kurumu'na göre, tıp bulgularına bakarak hastalığın ne olduğunu tespit etmek olarak tanımlanmıştır. Genel olarak, tıbbi müdahalenin ne anlama geldiği öğretide resmi ehliyetli kişiler tarafından kişinin yaşamını, sağlığını, cismani bütünlüğünü tehdit eden fiziksel veya ruhsal birtakım anomalilerin teşhisi, tedavisi, önlenmesi veya nüfus planlaması amaçlarına yönelik olarak, tıp biliminin genellikle kabul edilmiş kurallarına ve teknik gereklerine uygun biçime gerçekleştirilen bir girişim olarak ifade edilmiştir (Çilingiroğlu, 1993: 15). Bu bağlamda hekimin başlıca sorumluluğu hastalığın hastasının hastalığının ne olduğunu, kaynağını ve tedavi yöntemlerini araştırmak ve bu araştırmanın sonunda belirlemektir. Hekim bu araştırmaları yaparken ve hastalık ile ilgili tedavi yöntemlerini belirlerken mesleğinin gerektirdiği özeni göstermek zorundadır. Hekimin mesleğinin gerektirdiği özeni göstermemesi sonucunda ortaya bir zarar çıkarsa hukuki açıdan sorumluluğu gündeme gelebilir.

4. Hastanın Ödeyeceği Bedelin Belirli veya Belirlenebilir Olması

Hekimlik sözleşmesi, öğretide birçok yazarın birleştiği görüşe göre vekalet sözleşmesi niteliğindedir. Türk Borçlar Kanunu'nun m.502/2 hükmüne göre vekaletle ilişkin hükümler niteliğine uygun düşmesi koşuluyla kanunda düzenlenmemiş diğer iş görme sözleşmelerine de uygulanmaktadır. Dolayısıyla, hekimlik sözleşmesinin bir unsuru olan ücret konusunda Türk Borçlar Kanunu'nda vekaletle ilişkin uygulanacak hükümleri uygulayabiliriz. Bir başka deyişle, hekimlik sözleşmesi bakımından hasta hekim ile arasında belirlenen ücreti ödemekle yükümlüdür. Buna karşılık, hekim tıbbi müdahale yükümlülüğü yerine getirmez ise hasta ödemezlik def'i ileri sürebilir. TBK'nın 502.maddesinin 2. fıkrasına göre sözleşme veya teamül varsa vekil ücrete hak kazanır. Bu ifadeye göre, vekil sıfatında bulunan hekim, hasta ile aralarında bir ücret belirlediler ise buna hak kazanır. Buna karşın, TBK m.502/2 de belirtilen teamül varsa ücret kazanır ifadesi öğretideki baskın görüşe göre hekimlik sözleşmesi bakımından geçerlidir. Bunun sebebi, Türk Tabipler Birliği'nin hekimler için ilan ettiği ücret tarifesinin bir mesleki teamül olarak kabul edilmesidir. O halde diyebiliriz ki, hekim ile hasta arasında bedel bakımından bir anlaşma yapılmasa bile hasta Türk Tabipler Birliği'nin hekimler için ilan ettiği asgari ücret tarifesinde belirtilen bedeli ödemeyi göze alarak hekime başvurmalıdır (Demir, 2008: 236). Buna ek olarak, hasta ile hekim arasında bir ücret belirlenmediği durumda hekim TTB tarafından ilan edilen asgari ücret tarifesini uygulamak yerine işin mahiyetine göre kendisi de bir ücret

takdir edebilir.

Hekimlik Sözleşmesinin Sona Ermesi

Hekimlik sözleşmesi, öğretide kabul edilen görüşe göre vekalet ilişkisi niteliğindedir. Böylece, vekaletle ilişkin sona erme sebeplerinin hekimlik sözleşmesine de uygulayabileceğimizi söyleyebiliriz. Bu sebepler şunlardır; tek taraflı sona erdirmeye, ölüm, ehliyetin kaybedilmesi, iflas ve sözleşmenin ifa edilmesi nedeniyle sona ermesidir.

Sözleşmenin Tek Taraflı Sona Erdirilmesi

Hekimlik sözleşmesi, niteliği itibarıyla bir vekalet ilişkisidir. Vekalet ilişkisinde iki taraf mevcuttur. Bu taraflar, vekil (tıbbi müdahale borcu altında bulunan hekim) ve müvekkildir (hasta). Türk Borçlar Kanunu m.512 hükmünü hekimlik sözleşmesine uyarlayacak olursak, hekim veya hasta dilediği zaman sözleşmeyi tek taraflı olarak sona erdirebilirler. Her ne kadar, hasta veya hekim bu sözleşmeyi istedikleri zaman tek taraflı irade beyanı açıklamak suretiyle sona erdirebilme hakkına sahip olsalar bile bütün hakların kullanımında olduğu gibi sözleşmeyi sona erdirmeye hakkının kullanımında da dürüstlük kuralına uymak mecburiyetindedirler. Aksi durumda, sözleşmeyi tek taraflı olarak sona erdiren taraf, diğer tarafın uğramış olduğu zararı için tazmin yükümlülüğü altına girer. Hasta, sözleşmeyi hekimi azletmek yoluyla sona erdirebilir. Hekim ise mevcut sözleşmeyi istifa etmek suretiyle sona erdirebilir.

Borcun İfa Edilmesi Sebebiyle Sona Ermesi

Sözleşmeler hukukunda hedeflenen asıl amaç sözleşmenin edim konusunun ifa ile gerçekleşip sözleşmenin amacına ulaşılmasıdır. Nitekim, sözleşmenin yapılmasındaki arzu edilen amaç bu yöndedir. Taraflar, asli edim yükümlülüğünü yerine getirip sözleşmeyi sona erdirmelidirler. Hekimlik sözleşmesinde ise, asli edim yükümlülüğü hekimin tıbbi müdahaleler ile hastayı eski sağlığına yeniden sahip olmasını sağlamaktır (Uygur, 2009: 269). Hekim ile hastanın aralarında kurmuş olduğu sözleşmenin niteliği vekalet sözleşmesidir. Dolayısıyla, hekim gerçekleştireceği tıbbi müdahaleler sonucunda hastanın eski sağlığına kavuşacağını garanti edemez. Her ne kadar, hekim hastanın iyileşeceğini garanti edemese de aralarındaki vekalet ilişkisinin mahiyeti sebebiyle hastanın eski sağlığına kavuşabilmesi için mesleğinin gerektirdiği her türlü özeni ve tedbiri almak durumunda bunlara ek olarak mesleki bilgilerini hastanın iyileşmesi için kullanmak zorundadır. Nitekim, Yargıtay vermiş olduğu kararlarda da hastanın iyileşmemesine karşılık hekim tıp bilimi açısından bütün imkanlarını kullanmış ise hasta ile hekim arasında kurulan hekimlik sözleşmesinin ifa ile sona ermiş olduğunu belirtmiştir. Sonuç olarak, hekim, kendi üzerine düşen tıbbi

müdahaleyi özenle ve tıp biliminin kendisine sağladığı bütün imkanları kullanarak yerine getirmesi durumunda hasta iyileşmese bile edimini ifa etmiştir diyebiliriz. Buna ek olarak, hasta ise tıbbi hizmet alma karşılığında üzerine düşen ücret ödeme borcunu yerine getirmelidir. Aksi halde sözleşme sona ermiş sayılmaz. Hastanın borca aykırılık hükümleri gereğince hekime karşı sorumluluğu gündeme gelebilir.

Ölüm, Ehliyetin Kaybedilmesi ve İflas Sebebiyle Sözleşmenin Sona Ermesi

Hekimlik sözleşmesi, hayatın doğal akışının bir sonucu olarak hastanın ölümü ile kendiliğinden sona ermektedir. Hastanın sözleşme anında fiil ehliyetini kaybetmesi durumunda ise hekim tarafından hastaya gerekli olan tıbbi müdahalelere devam edilmesi gerektiği söylenebilir. Hastanın kanuni temsilcisi, önceden hekim ile hasta arasında kurulmuş olan bu akde onay vererek sözleşmeyi ayakta tutabilir (Akıncı, 1998: 107-108). Buna karşın, öğretilerde hastanın hali hazırda bir kanunu temsilcisi bulunmuyorsa hastaya bir kanunu temsilci atanana kadar tedaviye devam edilmesi gerektiği kabul edilmektedir (Özdemir, 2016: 74).

HEKİMİN HUKUKİ SORUMLULUĞUNU DOĞURAN SEBEPLER

Hekimin Haksız Fiil Sorumluluğunun ve Sözleşmesel Sorumluluğunun Gündeme Gelebilmesi İçin Gerekli Olan Koşullar

Kusur

Modern hukuk sistemlerinde ve tabi ki bizim hukuk sistemimizde de başta ceza sorumluluğu olmak üzere medeni sorumluluk ve diğer sorumluluk türlerinde kişinin sorumlu tutulabilmesi için kural olarak yapmış olduğu fiilde kusuru bulunmalıdır. Dolayısıyla, somut olayda ilgili kişinin sorumluluğunun bulunup bulunmadığını araştırırken ilk önce kişinin kusurunun olup olmadığı araştırılmalıdır. Bu açıklamalara ek olarak, herhangi bir kamu kurumunda çalışmayan mesleğini özel sektörde veya bağımsız olarak icra eden hekimlerinin özel hukuk alanında sorumluluklarının gündeme gelebileceğini de belirtmek gerekir. Aksi takdirde, kamu kurumlarında hekimlik mesleğini icra eden kişilerin mesleklerinde hizmet kusurundan kaynaklanan sorumlulukları idare hukukunun inceleme konusunu oluşturur. Kusur, sözlük anlamı olarak eksik, noksan demektir. Hukuk biliminde ne anlama geldiği ise öğreti ve mahkeme kararları bir diğer deyişle uygulamaya bırakılmıştır. Kusurun

tanımı bakımından öğreti ve uygulamada birçok görüş vardır fakat hâkim olan kusur tanımı şu şekildedir: Hukuk düzeninin kınadığı, hoş görmediği davranış biçimidir (Sarıyar, 2008: 3). Kısacası hukuk bilimi açısından kusur kelimesi bu şekilde tanımlanabilir. Kusur, iki biçimde karşımızda çıkar. Bunlar kast ve ihmaldir. Şunu da eklemek gerekir ki, hukukumuzda kural olarak kusur sorumluluğu esas olmakla birlikte kanunda belirtilen bazı durumlarda kişilerin kusurları olmasa bile sorumlulukları gündeme gelebilir. Hukukumuzda kusursuz sorumluluk hali olarak ifade ettiğimiz bu durum kaynağını başta Türk Borçlar Kanunu olmak üzere yürürlükteki diğer bazı mevzuatlardan almıştır. Sağlık hukuku alanından bir örnek vermek gerekirse, hekim tarafından yanında çalıştırılan bir sağlık çalışanının hastaya yapmış olduğu yanlış tedavi sonucu hasta aleyhine bir zararın meydana gelmesi. Bu olayda, hekimin sorumluluğunun Türk Borçlar Kanunu'nun m.116/1 hükmünden kaynaklandığı söylenebilir. Son olarak söylemek gerekir ki, kusur sadece haksız fiil sonucunda ortaya çıkan hukuka aykırı sonucun sorumluluğunu tayin etmek bakımından kullanılan bir kavram değil aynı zamanda TBK'da belirtilen borcun diğer kaynaklarından dolayı ortaya çıkan hukuka aykırı sonuçların sorumluluğunu tayin etmek bakımından da kullanılabilir.

Kast

Kastın kelime anlamı kanunlarda açık bir şekilde tanımlanmamıştır. Kusurun tanımlanmasında olduğu gibi kastın da tanımı öğreti ve yargıya bırakılmıştır. Buna göre kast, hukuka aykırı bir hareketten kaynaklanan sonucun bilerek istenmesi olarak tanımlanabilir. Örnek vermek gerekirse, bir kimsenin trafikte isteyerek başka bir kimsenin arabasına çarpmasıdır. Kast iki unsurun meydana gelmesinden oluşur. Bu unsurlar, tasarlama ve istemdir. Kısaca bahsetmek gerekirse tasarlama, failin işlediği fiilin sonuçlarını daha önceden öngörmesidir. Bilme ise, failin işlemiş olduğu fiilin sonucunu bilmesi bir nevi kabullenmesidir (Sarıyar, 2008 :5). Biraz sonra belirtceğimiz gibi, ihmalde olduğu gibi kastta ikili bir ayrıma gitmeye gerek yoktur. Bunun nedeni, kastta ortaya çıkan fiil bilerek ve isteyerek yapılmıştır. İhmalde ise ortaya çıkan fiil bakımından kişinin ihmal derecesine göre ikili bir ayrıma yer verilecektir. Ek olarak, kişi ihmal sonucunda işlediği fiilin aksine kasten işlediği bir fiilin sonucunda ortaya çıkan zararın tamamından sorumludur.

İhmal

Öncelikle belirtmek gerekir ki, kusurun türlerinden birisi olan ihmal hukuk aykırı fiil sonucunda ortaya çıkan zararın sorumluluğunun tayininde kullanılmaz sadece hâkim tarafından zarar miktarını takdir ederken kullanılan bir araçtır. Bir diğer deyişle, ihmal hekim tarafından işlenmiş bir haksız fiilin sonucunda ortaya çıkan zararın miktarında

hâkim tarafından indirim yapılması ve ödeme biçimi gibi takdir yetkisi kullanacağı konularda göz önüne alınır (Oğuz, 2016: 282). İhmal kısaca şöyle tanımlanabilir, hukuka aykırı sonucun meydana gelmemesi için kişilerin dikkatli ve özenli davranmaması, kişilere hukuk düzeni tarafından belirtilen kurallara ve davranışlara uyulmaması, gerekli önlemlerin alınmaması olarak tanımlanabilir (Uygur, 2003: 301). İhmalin iki türü vardır. Bunlar ağır ihmal ve hafif ihmaldir. Ağır ihmal, akli başında bir kişinin göstereceği özenin kişi tarafından gösterilmemesi yani normal bir kişiden beklenilecek özenin gösterilmemesidir. Hafif ihmal ise, dikkatli veya kanunlar gereği mesleğini icra eden kişilerin (hekimler, avukatlar gibi) göstermesi gereken özendir. Öğretide, bu ayrımlara ek olarak orta ihmal denilen bir kavramda yer verilmiştir. Orta ihmal, hafif ihmal ile ağır ihmal arasında yer alan ve bu iki kavramın öngördüğü özen derecesinin ortasında bir özen derecesi öngören bir ihmal türüdür. Bunlara ek olarak yine öğretide, çok hafif ihmal, çok ağır ihmal gibi ayrımlara da yer verilmektedir. Ne var ki, bu ayrımlar kavram karışıklığına yol açması ve yasaların ikili ayrıma dayanması sebebiyle kabul görülmemektedir (Yılmaz, 2005: 298).

Hukuka Aykırılık Unsuru

Hekimin ika etmiş olduğu haksız fiilinden dolayı sorumlu olması için mutlaka yapmış olduğu fiilin hukuka aykırı olması gerekmektedir. Gerçekten de hekimi, mesleğini icra etmesi için zaruri olarak yapması gereken fiillerin tamamından sorumlu tutmak hakkaniyete aykırı olmakla birlikte hekimin mesleğini yapmasına da mâni olma sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Hekimin işlediği bir fiilden dolayı sorumlu olması için işlemiş olduğu fiile hukuk düzeni tarafından cevaz verilmemiş olması gerekir. Bir diğer deyişle, ika etmiş olduğu fiil hukuka aykırı olması gerekir. Buna ek olarak, bir fiilin hukuka aykırılığını ortadan kaldıran bazı durumlarda söz konusu olabilir. Bu durumlar şunlardır; Meşru savunma, zorunluluk hali, kanunun verdiği yetkiye dayanan fiiller, üstün nitelikte yarar ve zarar görenin rızası. Özellikle sağlık hukuku alanında üstün nitelikte özel yarar kavramı sıklıkla karşımıza çıkar. Örnek vermek gerekirse, trafik kazası geçiren baygın bir kişiye bu kişinin rızası olmadan doktorun müdahalede bulunması. Burada kişi, rıza verecek durumda değildir. Kişiye müdahalede bulunulmazsa kişinin hayatı tehlikeye girecektir. Dolayısıyla, doktorun yapmış olduğu müdahale hukuka aykırı olarak nitelendirilemez. Öğretide, hukuka aykırılıktan ne anlaşılması gerektiğini açıklayan birçok görüş vardır. Bu görüşlerden en önemlileri ise objektif hukuka aykırılık teorisi ve sübjektif hukuka aykırılık teorileridir.

Objektif Hukuka Aykırılık Teorisi

Objektif hukuka aykırılık teorisi uyarınca, bir fiilin hukuka aykırı olarak kabul edilebilmesi için sadece zararın ortaya çıkması yeterli görülmez ek olarak işlenmiş olan fiilin hukuk düzenince yasaklanmış bir diğer deyişle herhangi bir hukuk normunu ihlal etmiş olması gerekir (Tandoğan, 1961: 17). Nitekim, Türk-İsviçre öğretisinde de objektif hukuka aykırılık teorisinin baskın olduğu söylemek yanlış olmaz (Gürpınar, 2006: 85). Örnek vermek gerekirse, Türk Borçlar Kanunu m.49 hükmünde belirtildiği gibi kural olarak herhangi fiilin hukuka aykırılık niteliğine kavuşabilmesi için o fiili yasaklayan bir hukuk normunun varlığına ihtiyaç duyulmakla birlikte bazı istisnai durumlarda fiilin ahlaka aykırı olması buna ek olarak söz konusu fiilin kasten işlenmesi durumunda fiil hukuka aykırılık unsuruna haiz olmuştur diyebiliriz.

Sübjektif Hukuka Aykırılık Teorisi

Günümüzde etkisini yitiren sübjektif hukuka aykırılık teorisine göre, bir fiilin hukuka aykırılık unsuruna haiz olması için o fiilin hukuka uygunluk sebepleri olmaksızın bir başka kişiye zarar vermesi yeterlidir (Sanlı, 2007: 407). Bu teoriye göre, ortaya çıkan zararın niteliği önemli değildir. Ortaya çıkan zarar mutlak hakka ilişkin olabileceği gibi ekonomik bir zararda olabilir (Çağlayan Aksoy, 2006: 220-221). Sübjektif hukuka aykırılık teorisini gözden düşüren en önemli sebep, her türlü zararı kapsayıcı nitelikte olması ve haksız fiilin kapsamını öngörülemez bir şekilde genişletmesidir. Zira, kanunda sınırlı bir şekilde sayılan hukuka uygunluk sebepleri bir diğer deyişle hukuka aykırılığı ortadan kaldıran sebeplerden birisinin olmaması durumunda bu görüşe göre başkasına verilen her türlü zararın tazmin edilmesi savunulmaktadır (Kurtulan, 2017: 469). Bu durum haksız fiilin kapsamının genişleyeceğini ve bireylerin temel hak ve özgürlüklerini kullanırken tereddüt halinde kalmalarından dolayı hareket serbestisini kısıtlamaya yol açacağı gerekçesiyle eleştirilmektedir (Akçura Karaman, 2004: s. 558-559).

Zarar

Hekimin hukuki sorumluluğunun doğması için zararın varlığı söz konusu olmalıdır. Zira, zarar olmayan bir olayda tazmin edilmesi gereken bir şeyin varlığından söz edilemez. Nihayet, hekimin sorumluluğundan bahsedilemez. Kanun koyucu, zararın ne anlama geldiğini belirtmemiştir. Zararın hukuki açıdan ne anlama geldiğini öğretiyeye ve yargı kararlarına bırakmıştır. Öğretiye göre zarar, dar anlamda zarar ve geniş anlamda zarar olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Dar anlamda zarardan ifade edilmek istenen maddi zarardır. Maddi zarar, kişinin zarar verici fiile maruz kalmadan önceki malvarlığı değeri ile zarar verici fiile maruz kaldıktan sonra elinde kalan malvarlığı değeri arasındaki

farktır. Buna ek olarak, zarar sonucunda kişinin malvarlığında meydana gelecek eksilme kişinin iradesi dışında gerçekleşmektedir (Oğuzman, Öz, 2002: 39). Malvarlığı değeri, iktisadi açıdan ölçülebilen ve ekonomik bir değere sahip olan her şeyi kapsamaktadır (Büyüksağış, 2007: 46). Geniş anlamda zarar ise, maddi zarara ek olarak manevi zararı da kapsamaktadır. Manevi zarar, genel olarak haksız fiilden dolayı zarar gören tarafın hissetmiş olduğu acı, keder, hüznün gibi ekonomik anlamda değer ifade etmeyen daha çok kişinin ruhsal duruma etki eden zarar olarak ifade edilebilir. Sağlık hukuku anlamında örnek vermek gerekirse, hekimin hukuka aykırı müdahalesi sonucunda oğlu ölen bir baba. Bu örnekte baba, hekimin müdahalesinin hukuka aykırı olmasının sonucunda oğlunu kaybetmiştir. Bu örnekte baba, iktisadi açıdan değil fakat manevi olarak bir diğer değişle ruhsal açıdan zarara uğramıştır. Dolayısıyla, kural olarak hekime karşı manevi tazminat davası açabilmesi gündeme gelebilir. Sonuç olarak, hekimin sorumluluğundan söz edilebilmesi için hekimin kusurlu ve hukuka aykırı olarak işlemiş olduğu bir fiilden kaynaklanan bir zarar meydana gelmesi gerekir.

Nedensellik Bağı (İllyet Bağı)

İllyet bağı bir başka şekilde ifade etmek istersek nedensellik bağı basit bir şekilde açıklamak gerekirse olayın sebebi ve sonucu ile ilgilenen bir kavramdır. Yani, bir kimsenin hukuka aykırı ve kusurlu olduğu bir fiilden kaynaklı ortaya çıkan zarardan sorumluluğunun söz konusu olabilmesi için fiil ile zarar arasındaki sebep sonuç ilişkisini o kimseye isnat edebilmek gerekir. Örneğin, A'nın tetiği çekmek suretiyle tabancasından çıkan kurşunun B'nin koluna isabet etmesi. Somut olayda, tetiğin çekilmesi sebep, merminin B'nin koluna isabet etmesi ise zarar teşkil eder. Aksi takdirde, ortaya çıkan zarar ile isnat edilen fiil arasında bir sebep sonuç ilişkisi yok ise kişiyi ortaya çıkan zarardan dolayı sorumlu tutmamız söz konusu olamaz. Örnek vermek gerekirse, A aracını otoyolda hız sınırlarına uygun olarak kullanırken aniden önüne atlayan B'ye çarpması ve sonucunda B'nin ölmesi. Bu örnekte, zarar gören B'nin ağır kusurunun olmasından dolayı ortaya çıkan zarardan A'nın sorumlu olmayacağı söylenebilir. Görünürde, illyet bağının mevcut olduğu her olayda kişileri sorumlu tutmamız mümkün değildir. Bir diğer deyişle, illyet bağı kesen bazı sebepler mevcuttur. Bu sebepler; Zarar görenin ağır kusuru, üçüncü kişinin ağır kusuru ve mücbir sebeptir. Bu sebeplerin varlığı halinde kişiyi zarardan sorumlu tutamayız. Örnek verecek olursak, hastanın ameliyat edildiği sırada kasıtlı olarak hastanın hasmı olan hemşire tarafından hastaya yüksek dozda ilaç verilmesi sonucunda hastanın ölmesi. İlgili örnekte, her ne kadar hasta ameliyat anında ölmüş olsa da üçüncü kişi olan hemşirenin ağır kusuru sonucunda hastanın ölmüş olması sebebiyle doktorun ameliyat etme fiili (sebebi) ile hastanın ölümü (zarar) arasında illyet

bağının kesilmesi sebebiyle doktor ortaya çıkan zarardan sorumlu değildir. Özetle, kural olarak illiyet bağının mevcut bulunduğu sebep(fil)-sonuç(zarar) ilişkilerinde fiili ika eden kişi zarardan sorumludur. Buna karşın, somut olayda illiyet bağını kesen sebeplerden biri veya birkaçı mevcut ise bu durumda ilgili kişinin ortaya çıkan zarardan sorumlu olması gündeme gelmez.

Hekimin Sözleşmeden Kaynaklanan Hukuki Sorumluluğunun Sebepleri

Hekim ile hasta arasında akdedilen hekimlik sözleşmesinin hukuki niteliğinin tespit edilmesi hekimin sorumluluğunun sınırlarını ve kaynağını belirlemek açısından oldukça önemlidir. Öğretideki baskın görüşe ve Yargıtay'ın uygulamalarına göre, hekim ile hasta arasında kurulan hekimlik sözleşmesi vekalet sözleşmesi niteliğindedir (Yavuz, 2013: 1121). Buna karşın, diş hekimliği alanında ve estetik amaçlı cerrahi müdahaleler söz konusu olduğunda hekim ile hasta arasında kurulan hekimlik sözleşmesinin hukuki niteliğinin değişiklik gösterdiği söylenebilir. Gerçekten de öğretideki kimi yazarlara göre, estetik amaçlı cerrahi operasyonlar ve diş hekimliği alanında estetik amaçlı olarak (bonding, diş beyazlatma, zirkonyum vs.) yapılan işlemlerde hasta ile hekim arasında kurulan hekimlik sözleşmenin hukuki niteliğinin eser sözleşmesi niteliğinde olduğunu belirtmişlerdir. Bunlara ek olarak, Türk Borçlar Kanunu'n da borcun kaynakları arasında kabul edilen vekaletsiz iş görme kavramı sağlık hukuku alanında da yansımaları göstermiştir. Bir diğer deyişle, hekimin vekaletsiz iş görme sebebiyle de sorumluluğu gündeme gelebilir.

Eser Sözleşmesinin Hekimlik Sözleşmesine Yansımaları

Bilindiği üzere, eser sözleşmesi Türk Borçlar Kanunu'n da düzenlenen bir sözleşme türüdür. Sağlık hukuku alanında ise eser sözleşmeleri estetik amaçlı tıbbi müdahalelerde kendisini göstermektedir. Genel olarak eser sözleşmesinden bahsedecek olursak, eser sözleşmesi rızai bir sözleşme türüdür. Bir başka deyişle, kurulması ve geçerliliği için tarafların karşılıklı birbirlerine uygun irade beyanlarını açıklamaları yeterlidir. Ek olarak herhangi bir şekil şartına ihtiyaç duyulmamaktadır. Tabi ki, sözleşmenin kurulması ve geçerliliği her ne kadar şekil şartına bağlanmamış olsa da tarafların haklarını güvence altına almaları bakımından sözleşmenin yazılı şekilde yapılmasında fayda vardır. TBK m.470 eser sözleşmesini şu şekilde tanımlamıştır: Eser sözleşmesi, yüklenicinin bir eser meydana getirmeyi, iş sahibinin de bunun karşılığında bir bedel ödemeyi üstlendiği sözleşmedir. İlgili hükmü hekimlik sözleşmesi açısından incelersek ve hekimlik sözleşmesinin hukuki niteliğini eser sözleşmesi olarak kabul edecek olursak, hekimlik sözleşmesinin taraflarından birisi olan hasta, hekimin tıbbi müdahalesi karşılığında iş

sahibi sıfatı ile belirli bir ücret ödeme, hekim ise yüklenici sıfatı ile belirli bir ücret karşılığında tıbbi müdahale sonucu kararlaştırılan bir eser yani bir şey meydana getirmekle yükümlüdür. Şunu da belirtmek gerekir ki, hekim ile hasta arasında akdedilen eser sözleşmesi niteliğinde olan hekimlik sözleşmesinden kaynaklanan bu sözleşmede hekim aleyhine bir sorumluluğun gündeme gelmesi için öncelikle şekil, ehliyet gibi bir sözleşmenin kurulması ve geçerli olması için olmazsa olmaz şartların yerine getirilmesi gerekmektedir yani ortada geçerli bir sözleşmenin varlığı için gerekli şartların bulunması gerekmektedir. Buna ek olarak, hekimin sözleşmeye aykırı ve kusurlu olduğu bir hareketin bulunması, bu hareketin sonucunda hasta aleyhine bir zararın ortaya çıkması ve hekimin hareketi ile zarar arasında illiyet bağı (nedensellik bağı) olması gerekmektedir (Petek, 2006: 193).

Sözleşmeye Aykırılık

Estetik amaçlı tıbbi müdahalelerde hekimin eser sözleşmesinden kaynaklanan sorumluluğunun gündeme gelebilmesi için öncelikle hekimin icrai ya da ihmali olarak bir hareketinin bulunması gerekmektedir. Hekim ile hasta arasında akdedilen hekimlik sözleşmesine uygun bir tedaviden söz edebilmek için hekim asli edim yükümlülüğü olarak kendisi gösteren bir eser ortaya çıkarma(yaratma) yükümlülüğünü yerine getirmelidir. Pek tabi ki, hekim tarafından yaratılan bu eser hasta ile kararlaştırılan standartlar çerçevesinde olmalıdır. Bu yükümlülükler ek olarak, hekim sağlık hukuku bakımından kendisine yüklenen yan edim yükümlülüklerini de yerine getirmelidir. Bu yükümlülükler şunlardır; tanı koyma, eserin bizzat hekim tarafından yapılması, sır saklama, kayda geçme, hastanın aydınlatılması, sadakat ve özen yükümlülüğüdür.

ESER SÖZLEŞMESİNE GÖRE HEKİMİN BORÇ VE YÜKÜMLÜLÜKLERİ

Eseri Yapma Borcu

Estetik cerrah, hasta ile aralarında akdedilen eser sözleşmesi niteliğine haiz hekimlik sözleşmesi gereğince, sözleşmenin konusu olan şeyi yani eseri ortaya çıkarma(yapma) borcu altındadır. Estetik cerrah ile hasta arasında kurulan sözleşmenin konusu TBK m.27 de belirtildiği üzere imkânsız, ahlaka, emredici hükümlere, kamu düzenine ve kişilik haklarına aykırı olmamak koşulu ile hekim ve hasta tarafından belirlenebilir. Hekim ve hasta arasında ortaya çıkarılacak eserin niteliği bakımından ise ikili bir ayrıma gidilmesi gerekir. Uyuşmazlık konusu eserin niteliği hasta ile hekim arasında kararlaştırılmışsa ve bu durum

hasta tarafından ispat edilebiliyorsa ortaya çıkarılan eserin sözleşmede belirtilen niteliğe ulaşmaması durumunda hekimin sorumluluğu gündeme gelebilir. Bunun aksine, sözleşmede eserin belirli bir nitelik taşıması gerektiği kararlaştırılmamışsa veya kararlaştırılan bu nitelik hasta tarafından ispat edilemiyorsa objektif değerlendirmeler ışığında hekimin yapmış olduğu eser incelenir ve ortaya çıkan eser objektif olarak kabul edilebilir bir niteliğe sahip ise hekim sözleşmeden kaynaklanan eser yapma borcunu yerine getirmiştir denilebilir (Petek, 2006: 195). Buna ek olarak, hekim tarafından meydana getirilen eser, nitelik bakımından kabul edilemeyecek düzeydeyse veya hasta ile hekim arasında kararlaştırılan nitelik seviyesine ulaşmadıysa hastanın derhal hekime bildirimde bulunma yükümlülüğü doğar. Aksi halde, hastanın meydana gelen eseri kabul etmiş sayılmasından dolayı hekimin eser yapma borcunun sona erdiğini söyleyebiliriz. Eserin niteliği sonradan kararlaştırılan seviyenin altına düşerse veya eser objektif olarak kabul edilebilirlik niteliğini kaybederse bu durumun ortaya çıkmasından itibaren derhal hasta tarafından hekime bildirilmesi gerekir. Aksi takdirde, hasta bildirim yükümlülüğünü yerine getirmezse eserin yeni halini kabul etmiş sayılır ve hekimin eser yapma borcu ortadan kalkmış olduğu ifade edilebilir. Örneğin, estetik amaçlı yapılan bir rinoplasti (burun estetiği) ameliyatı sonucunda hasta ile hekimin anlaştığı nitelik seviyesine ulaşamadıysa veya meydana getirilen burun hastanın kusuru olmadan deformasyona uğradıysa hastanın derhal hekime bildirim yükümlülüğü doğmaktadır. Hastanın bildirim yükümlülüğünü yerine getirmesi sonucunda, hekimin eser yapma borcunu yerine getirmediğini bir başka deyişle asli edim yükümlülüğü olan eser meydana getirme yükümlülüğünün devam ettiği söylenebilir.

Teşhis Koyma ve Uygun Tedaviyi Seçip Uygulama Borcu

Hekimler, sadece estetik amaçlı tıbbi müdahaleler amacıyla kendisine başvuran hastalara değil diğer tıp alanında uygulanan tıbbi müdahaleler için kendisine başvuran hastalara da teşhis koyma ve uygun tedaviyi seçme yükümlülüğü altındadırlar. Estetik cerrahın, kendisine başvuran hastanın şikayetlerini dinledikten sonra analiz edip en doğru teşhisi ve bunun ardından tedavi için yol haritası belirlemelidir (Özdemir, 2017: 102). Tanı koymayı, estetik amaçlı tıbbi müdahalelere uyarlayacak olursak tanı koyma, hastanın güzelleştirilmesini istediği bölgedeki şikayetlerin dinlenip ilgili bölgedeki sorunların bilimsel yöntemlerle tespit edilmesi olarak tanımlanabilir (Petek, 2006: 196). Doğru tanı koyma gerek tedavinin başarıya ulaşmasında gerekse sağlık hukuku alanında estetik cerrahın sorumluluğunun meydana gelmemesi bakımından oldukça önemlidir. Gerçekten de doğru tanı koyulan tıbbi müdahale sürecinin başta hastanın sağlığı olmak üzere estetik amaçlı müdahalelerde hastanın ortaya çıkan eser bakımından memnun olması ve

hekimin hukuksal bakımdan sorumluluğunun gündeme gelmemesi söz konusu olacaktır. Estetik cerrahın, hastanın şikayetini dinlemesinin ardından doğru bir teşhis koyabilmesi için kullandığı bazı araçlar vardır. Estetik cerrah, anamnez (hastanın öyküsünün dinlenmesi), fiziki muayene, röntgen ve laboratuvar incelemeleri ve sonuçları gibi teşhis araçlarını kullanarak en doğru ve etkili teşhisi ortaya koyabilmelidir. Estetik cerrah, somut olaya göre bu araçlardan bir veya birkaçını kullanmakla birlikte mesleki bilgisinden ve tecrübesinden de yararlanarak ortaya bir teşhis çıkarır. Şunu da belirtmek gerekir ki estetik cerrah mesleğinin gerektirdiği bilgi ve tecrübeyi kullanmasına rağmen ortaya çıkan teşhisin niteliği eksik veya yanlış olması durumunda hekimin sorumluluğu gündeme gelmez. Buna karşın, konulan teşhis estetik cerrahın mesleki bilgi eksikliğinden veya mesleğinde göstermesi gereken özeni göstermemesinden kaynaklanmışsa bu durumda estetik cerrahın sorumluluğu gündeme gelir. Estetik cerrah, şikâyet üzerine hastanın teşhisini koyduktan sonra tedavi aşamasına geçmelidir. Tedavi, hastanın şikayetini çözüme ulaştırmak için teşhisin ardından uygulanacak ikinci adımdır. Doğru tedavi, hastanın şikayetinin giderilmesi bakımından oldukça önemlidir. Estetik müdahaleler bakımından değerlendirecek olursak cerrah ile hastanın belirlemiş olduğu niteliğe uygun bir eserin meydana gelmesi bakımından son derece önemlidir. Estetik cerrah, riski en az fakat başarı ihtimali en yüksek olan tedavi yöntemini seçmelidir (Ayan, 1991: 65-66). Hasta üzerinde en uygun tedaviyi belirlemede pek tabi ki cerrahın hekimlik bilgisi ve tecrübesi önemli rol oynamaktadır. Zira, cerrahın mesleğinin gerektirdiği bilgi ve tecrübeden faydalanarak belirlediği tedavi yöntemi sonucunda bir zarar ortaya çıkarsa kanımca teşhis aşamasında olduğu gibi burada da cerrahın sorumluluğunun ortaya çıkmadığı söylenebilir.

Eseri Bizzat Yapma Borcu

Estetik müdahalelerde cerrahın yetenekleri, becerileri ve hastanın müdahalenin sonucunda ortaya çıkan neticeden beklentileri gibi faktörler önem arz etmektedir. Bunlara ek olarak, estetik alanda yapılan tıbbi müdahalelerin cerrah ile hekim arasında bir güven ilişkisine sonucunda gerçekleşmesi sebebiyle cerrahın bu müdahaleyi bizzat kendisinin yapması zorunluluğu doğmaktadır. Buna karşılık, cerrah tıbbi müdahalenin başarıya ulaşması ve müdahale sonucunda hastanın beklentilerinin karşılanması için bir takım yardımcı kişilerden faydalanabilir. Cerrah, müdahale sırasında asistan, hemşire gibi birtakım kişileri aktif olarak kullanabilmektedir. Bu kişilerden kaynaklanan bir zarar ortaya çıkması durumunda Türk Borçlar Kanunu'nun m.116/1 hükmü gereğinde cerrahın sorumluluğu gündeme gelebilir. Cerrah, yardımcı kişileri belirlemede onlara talimat vermede kusurlu olmadığını ispat etse bile sorumluluktan kurtulamaz ancak yardımcı kişinin yerine

geçecek olsaydı işlenen fiilin kendisi açısından sorumluluğu ortadan kaldırabileceğini bir diğer deyişle, yardımcı kişinin yapmış olduğu fiili cerrahın kendisinin yapması durumunda bu fiilin cerrah açısından bir sorumluluk doğuramayacağını ispat ederse sorumluluktan kurtulabilir (Arı, 2002: 25-26). Nitekim, belirtmek gerekir ki cerrahın tıbbi müdahale aşamalarında yardımcı kişilerden faydalanması eserin bizzat cerrah tarafından meydana getirme borcunu yerine getirmediği anlamına gelmez. Zira, cerrahın tıp alanındaki bütün bilgileri ve uygulamaları bilmesi beklenemez. Buna ek olarak, cerrah ile hastanın anlaşması durumunda estetik müdahalenin sözleşmenin tarafı olmayan bir başka cerrah tarafından yerine getirilebileceği kararlaştırılabilir. Bu durum sözleşme serbestisi ilkesinin doğal bir sonucudur. Sonuç olarak, kural olarak estetik amaçlı tıbbi müdahalenin sözleşmenin tarafı olan cerrah tarafından yerine getirilmedikçe cerrahın eseri bizzat yerine getirme yükümlülüğünden kurtulduğu söylenemez.

Hastayı Aydınlatma Borcu

Hastayı aydınlatma borcu, estetik cerrahın hastanın şikâyeti üzerine mevcut tıbbi sorun hakkında hastaya vereceği bilgiler ışığında hastanın tedaviyi kabul etme veya etmeme bir diğer deyişle tıbbi müdahale üzerinde serbestçe karar verme anlamına gelmektedir. Sözleşmeler hukukunda karşı tarafın sözleşmenin içeriği hakkında bilgiyi tam ve eksiksiz bir şekilde bilmesinin ilgili tarafın iradesi bakımından ne kadar önem arz ettiği bilinmektedir. Kanımca, karşı tarafın sözleşmenin içeriğini tam ve eksiksiz şekilde bilme hakkı cerrah ile hasta arasında kurulan eser sözleşmesi mahiyetinde olan estetik tıbbi müdahale konulu bu sözleşme tipine hastayı aydınlatma borcu olarak yansımıştır. Hastanın aydınlatılması tıbbi müdahalenin hukuka uygun olması bakımından da önemlidir. Cerrah tarafından hasta tıbbi müdahale süreci hakkında bilgilendirilmemişse cerrahın eseri meydana getirmek için yapmış olduğu müdahale hukuka aykırı hale gelmektedir. Hastanın aydınlatılmasından ne anlaşılması gerektiğinden kısaca bahsetmek gerekirse tıbbi tedavinin süreçlerinin tamamından yani yan etki, komplikasyonlar, teşhis , müdahalenin riskleri ve tedavi süreci gibi tedavinin aşamalarının her birisi hakkında hastanın haberdar edilmesidir (Hancı, 2005: 72-73). Sonuç olarak, cerrah tarafından hasta tıbbi müdahale sürecinden ve bu müdahalenin sonucunda ortaya çıkacak olan eserin niteliği bakımından cerrahın mesleki bilgi ve becerisi kapsamında özenli bir şekilde haberdar edilmesi bir diğer deyişle aydınlatılması gerekmektedir. Hastanın uygulanacak tıbbi müdahalenin içeriğini ve sonuçlarını bilmesi bir uyumsuzluk durumunda cerrahın sorumluluğunu etkilemesi bakımından son derece önemlidir. Cerrah mesleğinin gerektirdiği bilgi ve tecrübeyi kullanmasına karşın müdahale sonucunda bir zarar meydana gelmiş olması durumunda doğal olarak cerraha kusur yüklenemez ancak hasta

tıbbi müdahale konusunda aydınlatılmamışsa cerrahın kusuru bulunmasa bile sorumluluğu gündeme gelir (Özay, 2006: 58).

Sadakat ve Özen Gösterme Borcu

Eser sözleşmesi kavramının önemli borçlarından birisi olan yüklenicinin eseri meydana getirirken iş sahibine sadakatle bağlı olma ve eserin meydana gelmesinde özenli bir şekilde davranma yükümlülüğü Türk Borçlar Kanunu'nun 471.maddesinde düzenlenmiştir. İlgili hüküm aynen şu şekildedir: maddesinde “Yüklenici, üstlendiği edimleri işsahibinin haklı menfaatlerini gözeterek, sadakat ve özenle ifa etmek zorundadır. Yüklenicinin özen borcundan doğan sorumluluğunun belirlenmesinde, benzer alandaki işleri üstlenen basiretli bir yüklenicinin göstermesi gereken meslekî ve teknik kurallara uygun davranışı esas alınır”. İlgili hüküm cerrah ile hasta arasındaki eser sözleşmesi mahiyetinde olan hekimlik sözleşmesine uyarlayacak olursak. Eser meydana getirme borcu altında bulunan hekim, eseri meydana getirirken mesleki bilgisi ve tecrübesini kullanmak suretiyle eseri ortalama bir cerrah nasıl meydana getirecekse ilgili cerrahında eseri o nitelikte meydana getirmesi gerekmektedir. Sadakat borcu kaynağını dürüstlük kuralından ve Türk Borçlar Kanunu'nun eser sözleşmesi ile ilgili 471.maddesinden almaktadır. Şunu da belirtmek gerekir ki, cerrah eser sözleşmesinin tarafı olarak

sübjektif

özen yükümlülüğü altındadır. Sübjektif özen yükümlülüğünü tanımlamak gerekirse, ortalama zekaya sahip bir kimsenin aksine belirli bir mesleği yapmak için yetkilendirilen kişilerin hafif ihmal dahil bütün kusurlarından sorumlu olması olarak tanımlanabilir. Sadakat borcunu kısaca tanımlamak gerekirse, yüklenicinin iş sahibinin lehine olan şeyleri yapmak buna ek olarak iş sahibine zarar verici her türlü eylemden kaçınmak olarak tanımlanabilir. Sadakat borcu ile özen borcu arasındaki ilişkiyi incelemek gerekirse kanımca sadakat borcu özen borcunu da içine alan daha geniş bir kavramdır. Nitekim, yüklenici işini sadakat ile yapmaz ise iş sahibinin menfaatlerini korumaz ise doğal olarak özen borcunu da yerine getirmediği söylenebilir. Gerçekten de Yargıtay'ın vermiş olduğu bazı kararlarda sadakat borcunun özen borcunu da içine alan daha geniş bir kavram olduğunu belirtmiştir. Yargıtay vermiş olduğu bir kararda sadakat ve özen borcu ile ilgili şu ifadeleri kullanmıştır. “Eser sözleşmesinde yüklenici, üstlendiği işi kendisine duyulan güvene uygun olarak sadakat ve özenle yapmak, iş sahibine zarar verecek her türlü davranıştan kaçınmak zorundadır. Özen borcu sadakat borcunun bir sonucudur. Yüklenici, sözleşmeye uygun olmayan proje ve bu projeye aykırı iş yapmakla sadakat ve özen borcunu ağır biçimde ihmal etmek, davacı da var olan güveni kökünden sarsmakla kusurlu olduğu gibi, kamu düzenine ilişkin imar kurallarına uymamakla da başka bir neden aranmaksızın kusurludur”. Bu kararın aksine,

Yargıtay vermiş olduğu bir başka kararında sadakat borcu ile özen borcunu ayrı kavramlar olarak yorumlamıştır. İlgili karara göre: ...Çünkü yüklenici işinin uzmanı sayılan sorumlu meslek adamıdır. Eser sözleşmesi ile yüklendiği edimini yerine getirirken veya sözleşmenin hazırlanması aşamasında gerekli tüm tedbirleri, yüklenici almakla ödevlidir. Yüklenici, işçi sayılamayacağından iş sahibinin denetimine tâbi değildir. Yüklenicilerin, iş sahibine karşı Borçlar Kanunu'nun 357. maddesi hükmünden kaynaklanan sadakat borcu ve aynı Kanun'un 356. maddesi hükmüne dayalı özen borcu söz konusudur". Sonuç olarak, sadakat ve özen borcunu hekimlik sözleşmesine uyarlayacak olursak yüklenici sıfatında bulunan cerrah hasta lehine bütün bilgi ve becerisini kullanarak eseri özenli bir şekilde meydana getirmek zorundadır. Buna ek olarak, cerrahın hastaya karşı sadakat yükümlülüğü sözleşmenin kurulmasından başlamak üzere sözleşmenin sona ermesinden sonra da devam etmektedir.

Arşivleme (Kayda Geçirme) Borcu

Estetik cerrah, kendisine başvuran hastanın tedavisinin her aşamasını kaydetmek ve bu kayıtlarla birlikte gerekli olan diğer evrakları saklamakla yükümlüdür. Bu yükümlülük sözleşmenin gerektirdiği bir yükümlülük olmakla birlikte mesleki anlamda da bir yükümlülüktür (Aşçıoğlu, 1993: 63). Gerçekten de tedavi aşamalarının kayıt altına alınması ve gerekli belgelerin saklanması hasta ile cerrah açısından ileriki dönemlerde ortaya çıkabilecek bir uyuşmazlığın çözülmesi için birer ispat aracı olarak karşımıza çıkabilirler. Buna ek olarak, kayıt altına alınan evraklar ve belgeler sayesinde tedavi süreci ve tıbbi operasyon aşamalarının da sağlıklı bir şekilde ilerlemesi sağlanabilir (Ayan, 1991: 95). Hasta ile cerrah arasında eser sözleşmesi mahiyetindeki hekimlik sözleşmesinin sona ermesinin ardından hastanın cerraha bizzat vermiş olduğu evraklar ve belgelerin hastaya geri verilmesi gerekmektedir. Bunun nedeni, hasta tarafından verilen evraklar ve belgeler üzerinde hastanın malik olmasıdır. Bunun aksine, cerrahın düzenlemiş olduğu belgelerin mülkiyeti cerraha aittir. Hastanın bu belgeleri isteme hakkının olup olmadığı veya bu belgeleri inceleme hakkının olup olmadığı ise öğretide tartışmalıdır (Özay, 2006:73). Kanımca, hastaya ait kan tahlili sonuçları, röntgen sonuçları gibi belgelerin hastaya ait kişisel veriler olması sebebiyle tedavinin bitiminden itibaren hastaya iade edilmesi gerekmektedir. Bunun aksine, sadece cerrahın çıkarlarının bulunduğu evrakların hastaya iade edilmesi zorunlu değildir. (Hancı, 2005: 160). Kanımca, bu evraklar hastanın kişisel verilerini içeriyorsa hekimin çıkarı bile olsa anayasamızda bir hak olarak düzenlenen kişisel verilerin korunması hakkı uyarınca evrak ve belgelerin hastaya iade edilmesi gerekir.

Sır Saklama Borcu

Sır kelimesi, varlığı veya bazı yönleri açığa vurulmak istenmeyen, gizli kalan, gizli tutulan şey olarak tanımlanmaktadır. Bir başka şekilde tanımlamak gerekirse, kişinin özel hayatı ile ilgili bilgilerin veya verilerin sadece kendisinin veya rıza gösterdiği kişilerin bilmesini istemesi olarak tanımlanabilir (Başpınar, 2008: 582). Cerrah ile hasta arasında kurulan sözleşmenin konusu estetik amaçlı tıbbi müdahale olmakla birlikte her ne kadar eser sözleşmesi mahiyetindeki olan hekimlik sözleşmesi olarak karşımıza çıksa da sözleşmenin temeli hasta ile cerrah arasındaki güven ilişkisine dayanmaktadır. Estetik kaygıları sebebiyle cerraha başvuran hasta, doğal olarak kendisi ile ilgili birçok kişisel bilgiyi ve veriyi cerrah ile paylaşmak durumunda kalmaktadır. Dolayısıyla, cerrah tıbbi müdahale için zorunlu olan bu bilgileri başkaları ile paylaşmama yükümlülüğü altına girmektedir. Bu yükümlülük, sözleşmenin kurulma anından başlamak üzere sözleşme süresini boyunca ve sözleşmenin sona ermesinden sonrasını da kapsamakla birlikte hastanın ölümünden sonra bile cerrahın sır saklama yükümlülüğünün devam ettiği söylenebilir. Cerrahın, sır saklama yükümlülüğü ile başta anayasamızda olmak üzere ilgili kanunlarda birtakım hükümlere yer verilmiştir. Anayasa m. 20: “Herkes, özel hayatına ve aile hayatına saygı gösterilmesini isteme hakkına sahiptir. Özel hayatın ve aile hayatının gizliliğine dokunulamaz.” Bir başka hüküm ise Hasta Hakları Yönetmeliğinde düzenlenmiştir. İlgili hüküm şu şekildedir: HHY m. 23: “Sağlık hizmetinin verilmesi sebebiyle edinilen bilgiler, kanun ile müsaade edilen haller dışında, hiçbir şekilde açıklanamaz”. Cerrahın sır saklama yükümlülüğü geniş bir şekilde yorumlanmalıdır. Örneğin, hasta cerraha başvurduğu bilgisinin gizli kalmasını isteyebilir, hastanın ekonomik durumunun gizli kalmasını isteme hakkı veya hastanın ailevi bilgileri gibi kişisel bilgilerinin cerrah tarafından açıklanmaması da cerrahın sır saklama yükümlülüğünün kapsamı içerisinde olduğu söylenebilir (Başpınar, 2008: 589). Cerrahın sır saklama yükümlülüğü usul hukukunda da kendisine yer bulmuştur. Hukuk Muhakemeleri Kanunu’nun 249.maddesi hükmü şu şekildedir: Kanun gereği sır olarak korunması gereken bilgiler hakkında tanıklığına başvurulacak kimseler, bu hususlar hakkında tanıklıktan çekinebilirler. Ancak, 19/3/1969 tarihli ve 1136 sayılı Avukatlık Kanunu hükmü saklı kalmak üzere sır sahibi tarafından sırrın açıklanmasına izin verildiği takdirde, bu kimseler tanıklıktan çekinemezler. Bu hükme ek olarak, Hekimlik Meslek Etiği Kurallarının 9. maddesinin son fıkrasında da “Hekim, tanık ya da bilirkişi olarak mahkemeye çağrıldığında olayın meslek sırrı olduğunu ileri sürerek bu görevlerinden çekinebilir” bir başka hüküm ise Ceza Muhakemesi Kanunu’nda mevcuttur. Ceza Muhakemesi Kanunu’nun 46. Maddesinin 1.fıkrasının b bendi uyarınca hekimler yani konumuz bağlamında estetik operasyonunu gerçekleştiren cerrah tanıklıktan

çekinebilir. Sonuç olarak, cerrahın sır saklama yükümlülüğü usul hukuku açısından hukuk ve ceza davalarına da sirayet etmektedir.

HEKİMİN VEKALETSİZ İŞ GÖRMEDEN KAYNAKLANAN SORUMLULUĞU

Vekaletsiz iş görme, iş sahibi ile yüklenici arasında geçerli olarak kurulan bir vekalet ilişkisi olmamasına rağmen iş sahibinin yüklenicinin menfaat alanını ihlal etmesi olarak tanımlanabilir. Vekaletsiz iş görme kavramını sağlık hukuku perspektifinden incelemek gerekirse, yüklenici sıfatına haiz olan hekimin iş sahibi sıfatına haiz olan hastanın rızasını almadan bir diğer deyişle onamını almadan hastaya müdahale etmesi olarak açıklanabilir. Kural olarak hekimin tıbbi bir müdahale gerçekleştirerek hastanın şikayetini bir diğer deyişle acılarını hafifletmek için hekim ile hasta arasında bir sözleşme ilişkisinin varlığı aranmaktadır. Bu sözleşme ilişkisinin niteliği eser sözleşmesi olabileceği gibi vekalet sözleşmesi de olabilir. Bir diğer deyişle, hekimin hastanın başvurusu üzerine hukuka uygun bir tıbbi müdahaleyi gerçekleştirmesi için ortada geçerli şekilde kurulmuş bir sözleşmesel ilişkinin varlığı şarttır. Buna karşın, hekimin uygulamış olduğu tıbbi müdahale bazı durumlarda hasta ile hekim arasında sözleşmesel bir ilişki olmasa bile hukuka uygun olarak kabul edilebilir. Hekimin, hastanın hayatını kurtarmak veya ağır bir zarara uğramasını önlemek amacıyla tıbbi müdahalede bulunması durumunda vekaletsiz iş görme müessesesi karşımıza çıkmaktadır. Yani, hekimin tıbbi müdahalesinin sözleşmeden kaynaklanmadığı durumlarda müdahalenin Türk Borçlar Kanunu'nda düzenlenmiş olan vekaletsiz iş görme hükümlerine göre değerlendirileceği söylenebilir. Örneğin, uçakta aniden fenalaşan bir kişiye hekim tarafından müdahale edilmesi durumunda hekimin müdahalesi vekaletsiz iş görme olarak değerlendirilir ve uygulanan müdahale hukuka uygun hale gelir. Bir başka örnek vermek gerekirse, bilinci kapalı bir hastaya müdahale eden hekimin yapmış olduğu bu müdahale vekaletsiz iş görme olarak değerlendirilir. Örnek olarak verilen bu durumlarda, Türk Medeni Kanunu'nun m.24/2 hükmü gereğince hastanın rızasının varsayıldığı ve müdahale amacının hastanın üstün özel yararı olarak kabul etmek mümkündür. Dolayısıyla, hekimin müdahalesinden kaynaklanan bir sorumluluğunun gündeme geldiğinden bahsetmek mümkün değildir. Vekaletsiz iş görme kavramının hukuki niteliği öğretide tartışmalı bir konudur. Bir görüşe göre, hekimin hastanın lehine bir müdahale yapması durumunda sözleşme benzeri bir ilişkinin varlığı söz konusudur. Bu durumda, hasta hekim tarafından kendisine müdahale edileceğini bilseydi bu duruma

rıza göstereceği kabul edilir ve taraflar arasında geçerli bir sözleşmenin kurulmuş olduğu varsayımına dayanılır. Dolayısıyla, ortaya çıkan vekaletsiz iş görmeye sözleşmeye ilişkin hükümler uygulanır. Bir diğer görüşe göre, hekimin uygulamış olduğu tıbbi müdahale hukuki işlem benzeri bir fiil olarak kabul edilmeli ve hukuki işlemlerde önemli etkileri olan ehliyet, butlan, temsil gibi müesseselerin ortaya çıkan bu vekaletsiz iş görme ilişkisine kıyasen uygulanması mümkündür (Tandoğan 1957:55). Kanımca, ilk görüşün uygulanması daha isabetlidir çünkü hekimin yapmış olduğu tıbbi müdahale hastanın menfaatine yöneliktir. Hastanın, müdahaleye rıza gösteremeyecek olması ve doğal olarak sözleşmesel bir ilişkinin tarafı olamaması söz konusudur. Bu durumda, Türk Medeni Kanunu m.2/1 de ifade edilen dürüstlük kuralı uyarınca geçerli bir sözleşmenin varlığını kabul etmek gerekir. Bu sözleşmenin niteliğinin geciktirici koşula bağlı bir sözleşme olduğu söylenebilir. Bunun sebebi hasta, hekim tarafından kendisine müdahale edileceğini bilseydi kuvvetle muhtemel sözleşme ilişkisi hekimin tıbbi müdahalesinden önce kurulacaktır. Çünkü, hekimlik sözleşmesinin kurulabilmesi için iki tarafın birbirlerine uygun karşılıklı irade beyanlarını açıklamaları yeterlidir. Dolayısıyla, vekaletsiz iş görme kavramını kabul etmek yerine hekimin hastaya müdahalesini bir koşul olarak kabul edip sözleşmenin hüküm ve sonuçlarını bu koşulun gerçekleştiği anda ortaya çıktığını kabul etmenin daha isabetli bir görüş olduğu söylenebilir. Bu görüşten hareketle, hem hekimin müdahalesini sözleşmesel bir ilişkinin konusu haline getirmiş oluruz hem de dürüstlük kuralı çerçevesinde hareket eden hekimin TMK m.2 çerçevesinde ve hakkaniyet ilkesi uyarınca hasta tarafından kendisine ödenmesi gereken alacak hakkını muhafaza etmiş oluruz. Vekaletsiz olarak bir başka şekilde ifade etmek gerekirse sözleşmesel bir ilişki olmadan hastaya müdahale eden hekim, mesleğinin gerektirdiği özeni göstermek ve mesleki becerisini ortaya koymak zorundadır. Her ne kadar, hasta ile hekim arasında bir vekalet ilişkisinden söz edilmese bile hekimin özen yükümlülüğünün hafiflemesinden ve azalmasından söz edilmemelidir (Ott, 1978: 79). Bunlara ek olarak, hekimin vekaletsiz olarak iş gördüğü durumlar şunlardır; Acil durumlar ve tıbbi müdahalenin genişlemesi halidir.

HEKİMİN VEKALETSİZ OLARAK İŞ GÖRDÜĞÜ DURUMLAR

Acil Durumlar

Tıbbi Deontoloji Nizamnamesinin m.3 hükmü şu şekildedir: “Tabip, vazifesi ve ihtisası ne olursa olsun, gerekli bakımın sağlanamadığı acil vakalarda, mücbir sebep olmadıkça ilk yardımda bulunur. Diş tabibi de kendi sahasında aynı mükellefiyete tabidir.” Bu hüküm uyarınca, hekimin acil bir durum meydana gelmesi durumunda tıbbi müdahalede bulunması zaruridir. Bu durumda, hekimin müdahalesinin vekaletsiz iş görme olarak değerlendirilmesi gerektiği söylenebilir. Acil durum kavramından ne anlaşılması gerektiği ise tıp biliminin konusu alanına girmektedir. Kısaca söylenebilir ki, somut olayda hastanın hayati tehlikesinin bulunması veya hekim tarafından müdahale edilmemesi durumunda hastanın ağır bir zarara uğrayacağı bir durum mevcut ise bu durumda hasta tarafından hekime müdahale bakımından rıza verilmemiş olsa dahi hekim hastanın rıza gösterdiği ihtimalini göz önüne alarak Tıbbi Deontoloji Nizamnamesinin 3. Maddesi uyarınca hastaya tıbbi müdahalede bulunması gerektiği ifade edilebilir. Dolayısıyla, hekim tarafından icra edilen tıbbi müdahale sonucunda hekimin fiili hukuka uygun hale gelmekle birlikte hekimin sorumluluğunun da gündeme gelmeyeceği söylenebilir.

Tıbbi Müdahalenin Genişletilmesi

Hekimin hasta ile kararlaştırdığı tıbbi müdahalenin konusu dışına çıkması durumunda tıbbi müdahalenin genişletilmesi kavramı ortaya çıkmaktadır. Bir başka şekilde ifade etmek gerekirse, tıbbi müdahalenin genişletilmesi kavramı hekim ile hasta arasında hekimlik sözleşmesi ile kararlaştırılan tıbbi müdahalenin konusuna ek olarak başka bir konuyla alakalı bir tıbbi müdahalenin icra edilmesi durumlarında karşımıza çıkar. Örnek vermek gerekirse, hekim ile hasta arasında akdedilen safra kesesi ameliyatı konusunu hekimlik sözleşmesi uyarınca ameliyat anında hastanın karnını açan hekimin hastanın böbreklerinin de müdahaleye ihtiyacının olduğu görmesi ve böbreklere de müdahale etmesi (Özay, 2006: 106). Kural olarak, hastanın kendi üzerinde icra edilecek her türlü tıbbi müdahale için rızasının aranması gerekmektedir. Aksi halde, hekim tarafından icra edilen tıbbi müdahale hukuka aykırı bir hal alır bunun sonucunda hekimin sorumluluğunun gündeme geleceği söylenebilir. Hekimin icra ettiği tıbbi müdahalesinin genişlemesi sonucunda sorumluluğunun gündeme gelmemesi bazı şartların oluşumuna bağlıdır. Hekimin, kararlaştırılan tıbbi müdahalenin dışına çıkmasını gerektiren durumun acil olması ve kararlaştırılan tıbbi müdahale konusu ile hekimin konu dışında icra ettiği müdahale konusu arasında yakın bir bağlantının bulunması bunlara ek olarak, hastanın üstün bir yararının bulunduğundan

söz edilebiliyor ise hekimin tıbbi müdahaleyi genişletmesi durumunda icra etmiş olduğu müdahale hukuka uygun bir hal almakla birlikte sorumluluğunun da ortaya çıkmayacağını ifade edebiliriz. Bu hususlar, Yargıtay'ın 1971 tarihli bir kararında da ifade edilmiştir. Söz konusu karara göre, "...Davacı, davalı doktor Necati Güvenç'e böbrekteki taşı ameliyatla almak üzere izin vermesine rağmen, yaptığı ameliyat sırasında rızası olmadan böbreğini tamamen almak suretiyle kendisini bu uzvundan haksız yere mahrum etmesinden dolayı duyduğu elem ve teessüre karşılık

1.000.000 lira manevi tazminat talep etmiştir. Gerekçe: 1. Davacının böbreğindeki taşı almak için yapılan ameliyata, böbreğin arz ettiği iltihabi durum karşısında; ameliyata tevessülün (taşın alınması) davacının sağlığını tehlikeye koyacağı, böbreğin alınmasının tıbbi bir zaruret neticesi olduğu, normal ve gerekli olanın yapılmış bulunduğu, 2. Böbrek alma keyfiyetinde davalıya, atfı kabil bir kusur bulunmadığı gibi, böbreğin alınmasının kesin bir zararı ifade etmediği, yaranın kapatılıp izin istihaliyle, ikinci bir ameliyata geçilmesinin sağlık bakımından sakıncalı görüldüğü ve bu durumda tıbbın gerektirdiği şekilde hareket edilmiş bulunulmasına göre; davalı doktorun sorumlu olmadığına ve açılan bu manevi tazminat talebinin reddine karar verilmiştir.

Hekimin Sorumluluğu

Gerçek Vekaletsiz İş Görme Halinde Hekimin Sorumluluğu

Gerçek vekaletsiz iş gören kişi, iş sahibine karşı bütün kusurlarından sorumludur. Gerçekten de Türk Borçlar Kanunu'nun 527. Maddesi bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: Vekâletsiz iş gören, her türlü ihmalden sorumludur. Ancak, iş gören bu işi, işsahibinin karşılaştığı zararı veya zarar tehlikesini gidermek üzere yapmışsa, sorumluluğu daha hafif olarak değerlendirilir. Hekim, icra etmiş olduğu tıbbi müdahalenin kendisine bir menfaat sağlamadığını gerekçe göstererek sorumluluktan kurtulamaz veya sorumluluğunun daha hafif olarak değerlendirilmesini talep edemez. Buna karşılık, hekimin icra etmiş olduğu tıbbi müdahale iş sahibinin yani hastanın müdahale sırasında mevcut halde bulunan bir hastalığını ya da müdahale edilmez ise hasta açısından bir tehlike oluşturacak bir durumun söz konusu olması durumunda hekimin sorumluluğunun daha hafif bir şekilde değerlendirmek söz konusu olabilir (Yavuz, Acar, Özen, 2013: 725). Nitekim, Türk Borçlar Kanunu'nun ilgili hükmünün aksine öğretide hekimin sorumluluğunun derecesi ile ilgili bazı görüşler mevcuttur. Bir görüşe göre, hekimin acil bir durumun gerektirmesi veya tıbbi müdahalenin genişlemesi durumunda icra ettiği tıbbi müdahalenin sonucunda hastanın sağlığında meydana gelebilecek önemli bir zararı bertaraf etmesi sebebiyle hekimin

sorumluluğunun vekaletsiz iş görme hükümlerinin emrettiğinin aksine daha hafif değerlendirilmesi gerekmektedir. Aksi bir durumda, hekim tıbbi müdahaleyi gerçekleştirme konusunda isteksiz ve çekingen bir tavırda bulunabilir (Şenocak, 1998:106). Bir başka görüşe göre ise, hekim acil bir durum ya da tıbbi müdahalenin genişletilmesi durumu olsun fark etmeksizin sorumluluğu hiçbir şekilde hafif değerlendirilemez. Bunun nedeni, hekimlerin insan sağlığını ilgilendiren bir meslek icra etmeleri sebebiyle her hal ve koşulda mesleğinin gerektirdiği özeni ve beceriyi göstermek durumunda olmalarıdır (Ayan, 1991: 114). Kanaatimce, ikinci görüşü kabul etmenin daha isabetli olduğu söylenebilir. Bunun nedeni, hekimlik mesleğinin insan sağlığı açısından öneminin yadsınamaz olduğu gerçeğidir. Buna ek olarak, hekimlik mesleğini icra etmek için yetkilendirilen kişilerin sıradan insanlara göre mesleğinin gerektirdiği alanlarda daha dikkatli ve özenli hareket etmeleri zorunluluğudur. Bir başka deyişle, hekimlerin sübjektif özen yükümlülüğü altında bulunduklarını söyleyebiliriz. Bütün bunlara ek olarak, Tıbbi Deontoloji Nizamnamesinin m.3 hükmü uyarınca hekimler mücbir bir sebep bulunmadıkça acil vakalarda ilk yardımda bulunmakla yükümlüdürler. İlgili hüküm şu şekildedir: Tabip, vazifesi ve ihtisası ne olursa olsun, gerekli bakımın sağlanamadığı acil vakalarda, mücbir sebep olmadıkça ilk yardımda bulunur. Diş tabibi de kendi sahasında aynı mükellefiyete tabidir. Sonuç olarak gerek acil müdahale gerekse tıbbi müdahalenin genişlemesi durumlarında hekimlerin sorumluluğunun başta Tıbbi Deontoloji Nizamnamesinin m.3 hükmü göz önüne alınmak suretiyle hekimlik mesleğinin insan yaşamı doğrudan etkilemesi nedeniyle mesleğinin gerektirdiği bilgi ve beceriye haiz olması zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Bundan dolayı, hekimler sübjektif özen yükümlülüğü altındadırlar. Nihayet, hekimlerin sorumluluğunun daha hafif bir şekilde değerlendirilmesinin isabetsiz olacağı söylenebilir.

Gerçek Olmayan Vekaletsiz İş Görme Hallerinde Hekimin Sorumluluğu

Türk Borçlar Kanunu'nun m.527/2 hükmü şu şekildedir: İş gören, iş sahibinin açıkça veya örtülü olarak yasaklamış olmasına karşın bu işi yapmışsa ve iş sahibinin yasaklaması da hukuka veya ahlaka aykırı değilse, beklenmedik hâlden de sorumlu olur. Ancak, iş gören o işi yapmamış olsaydı bile, bu zararın beklenmedik hâl sonucunda gerçekleşeceğini ispat ederse sorumluluktan kurtulur. İlgili hükmü sağlık hukuku açısından değerlendirmek gerekir ise, hekim tarafından hastaya sunulan tedavi süreci veya özel olarak belirlenen bir tedavi yöntemi, hasta tarafından reddedilir ise ve bu ret hukuka veya ahlaka aykırı değilse hekim hastanın sunmuş olduğu ret sebebinin makul olmadığını ileri sürmek suretiyle beklenmedik hal sonucunda ortaya çıkacak olan sorumluluktan kurtulamaz. Bir başka deyişle, hastanın sunmuş olduğu ret, hukuka veya ahlaka aykırı ise hekim beklenmedik hal sonucunda ortaya çıkan zarardan sorumlu olmadığı

söylenebilir

(Aydın, 2014:133). Hekim tarafından, hastaya anlayacağı biçimde tedavi süreci ve hastalık hakkında bilgilendirme yapılmasına rağmen hastanın bilinçli olarak tedaviyi kabul etmemesi durumunda hastanın bu irade açıklaması hukuka uygundur. Bir başka şekilde ifade etmek gerekirse, hastanın tedavi hakkında aydınlatılmış olmasına rağmen tedaviyi reddetme iradesi açık ve anlaşılır bir durumda olmasına rağmen hekim tarafından hastaya tıbbi bir müdahalenin icra edilmesi ve bu tıbbi müdahale neticesinde ortaya bir zararın çıkması durumunda hekim hasta aleyhine ortaya çıkan bütün zararlardan sorumludur (Somer, 2011: 52).

Hekimlik Sözleşmesinden Doğan Zarar Sonucu Hekimin Sorumluluğu

Hekimlik sözleşmesi, niteliği fark etmeksizin hasta ile hekim arasında meydana gelen sözleşmesel bir ilişkidir. Taraflar, sözleşme ile kendilerine yüklenen edim yükümlülüklerini hiç veya sözleşmenin emrettiği usule göre yerine getirmemelerinin sonucunda birtakım yaptırımlar ile karşılaşmaktadırlar. Hekimin, sözleşmede belirtilen yükümlülüklerini bilerek isteyerek (kasten) veya mesleğinin gerektirdiği özeni göstermeyerek (ihmal) suretiyle yerine getirmemesinin sonucunda hastanın zarara uğraması söz konusu olabilmektedir. Bu durumda hastanın, hekimin yükümlülüklerini hiç veya gereği gibi yerine getirmemesinden dolayı iki tür zarar ile muhatap olabilmesi gündeme gelebilmektedir. Bu zarar türleri, maddi zarar ve manevi zarardır. Maddi zararların talebi için açılan tıbbi tazminat davalarında hekimin sözleşmesel kusuru sebebiyle hasta aleyhine oluşan ekonomik zararın tazmin edilmesi amaçlanır. Hasta, usul hukuku ilkelerine göre kanıtlayabileceği ölçüde hekimden maddi zarar kalemlerini talep edebilme hakkına sahiptir (Demir, 2008: 250). Örnek vermek gerekirse, ameliyat esnasında hekim tarafından yapılan yanlış bir müdahalenin sonucunda hastanın 1 ay boyunca bakkal dükkanını açamaması. Somut olayda, hasta 1 ay süreyle dükkanının kapalı olması sebebiyle kazanç elde edememiştir. Hasta, hekimin kusurundan kaynaklanan bu zararını usul hukukunun emrettiği prensipler uyarınca kanıtlayabilirse, maddi zarar kalemlerinden birisi olan yoksun kalınan kazanç kalemini talep edebilir. Bir diğer deyişle, hasta 1 ay boyunca mahrum kaldığı kazancının hekim tarafından kendisine ödenmesini isteyebilir. Somut olaydan da anlaşılabileceği gibi, maddi zararlar hastanın iktisadi ve ekonomik bir değere sahip olan zararlarını ifade etmektedir. Bunun yanı sıra, hekimin sözleşmesel kusurundan kaynaklanan bir diğer zarar türü ise manevi zarardır. Manevi zarar, kişilerin ruhsal psikolojik ve iç dünyalarının olumsuz yönde etkilenmesi sonucu ortaya çıkan bir zarar türüdür. Manevi tazminata ilişkin, Türk Borçlar Kanunu'nun 56.maddesi şu şekildedir: Hâkim, bir kimsenin bedensel bütünlüğünün zedelenmesi

durumunda, olayın özelliklerini göz önünde tutarak, zarar görene uygun bir miktar paranın manevi tazminat olarak ödenmesine karar verebilir. Ağır bedensel zarar veya ölüm hâlinde, zarar görenin veya ölenin yakınlarına da manevi tazminat olarak uygun bir miktar paranın ödenmesine karar verilebilir. Bu hüküm uyarınca, hekimin sözleşmesel kusuru sebebiyle bedensel olarak zarara uğrayan hasta buna ek olarak hastanın ağır bedensel zarara uğraması durumunda veya hastanın ölümü halinde hastanın yakınları hekimden zararın derecesine göre hâkimin takdir edeceği bir ücretin kendilerine ödenmesini talep edebilir. Manevi tazminata ilişkin bir hüküm ise Türk Medeni Kanunu'nun 25.Maddesinin 4. Fıkrasında karşımıza çıkmaktadır. İlgili hüküm uyarınca hekimin sözleşmesel kusurunun sonucunda hastanın uğramış olduğu manevi zarar kural olarak mirasçılar tarafından talep edilemez. Bu kuralın istisnası ise iki şekilde karşımıza çıkmaktadır. Öncelikle, hastanın uğramış olduğu manevi zarar kendisi tarafından dava yolu ile ileri sürüldükten sonra hastanın ölmesi durumunda açılmış olan davaya mirasçı sıfatında bulunan kişiler hastanın yerine taraf olarak devam edebilirler. Bir diğer istisna ise, manevi tazminat talebinde bulunmak isteyen mirasçıların bu talebinin zarara sebebiyet veren hekim tarafından kabul edilmesidir. Bu sebeplerin varlığı halinde, zarar gören hastanın mirasçılar manevi tazminat davası açmak suretiyle hekimden manevi zarar talep edebilmektedirler. Son olarak şunu da belirtmek gerekir ki, usul hukukuna hâkim olan ilkelerden birisi olan taleple bağlılık ilkesi uyarınca hâkim, hastanın dilekçesinde talep sonucu olarak belirttiği miktardan daha yüksek bir tutarın hekim tarafından ödenmesine hükmedemez. Örnek vermek gerekirse, manevi zararından dolayı 100.000 TL talep eden hastaya hâkim 200.000 TL tutarında manevi tazminat ödenmesine ilişkin bir karar veremez.

HEKİMİN VEKALET, ESER SÖZLEŞMESİ VE VEKALETSİZ İŞ GÖRMEYEN KAYNAKLANAN SORUMLULUĞUNDA YETKİLİ VE GÖREVLİ MAHKEMELER

Mahkeme Kavramı

Mahkeme kelimesinin sözlük anlamı, bir yargıçtan veya bazen savcı ve yargıçlardan oluşan bir kurulun, yargı görevini yerine getirdikleri yerdir. Hukuk literatüründe ise mahkeme kelimesi, kişilerin hukuken korunan menfaatlerini bir diğer deyişle hukuk düzeninin kişilere tanıdığı hakları yine hukuk düzeni tarafından yetkilendirilmiş bağımsız ve tarafsız bir

kişi veya kurul tarafından kendilerine bahşedilmesinin hukuk kuralları temelinde tartışılması amacıyla toplanılan mekan olarak ifade edilebilir. Yargı yetkisi ise mahkeme kavramından oldukça farklı bir kavramdır. Devletin üç temel organında birisi olan yargılama faaliyetinin konusu içerisine giren yargı yetkisi işte bu mahkemeler aracılığı ile kullanılmaktadır. Mahkemeler ile yargı yetkisi arasındaki ilişkide bundan ibarettir. Anayasamızın 9. Maddesinde yargı yetkisi ile mahkemeler arasındaki ilişkiyi ifade etmektedir. İlgili hüküm uyarınca, yargı yetkisini Türk Milleti adına kullanmaya bağımsız ve tarafsız mahkemelerin haiz olduğu sonucuna varılır. 21/1/2017 tarihli 6771 sayılı Kanunun 1 inci maddesiyle, Anayasanın 9. Maddesine ‘ve tarafsız’ ibaresi eklenmiştir. Buna ek olarak, Anayasanın 138. Maddesi de yargılamaya faaliyetini yürüten mahkemelerin hangi prensipler çerçevesinde karar vermelerinin zaruri olduğunu ve mahkemeler ile ilgili bir takım temel prensipleri belirtmiştir. İlgili hüküm şu şekildedir: Hakimler, görevlerinde bağımsızdırlar; Anayasaya, kanuna ve hukuka uygun olarak vicdanı kanaatlerine göre hüküm verirler. Hiçbir organ, makam, merci veya kişi, yargı yetkisinin kullanılmasında mahkemelere ve hakimlere emir ve talimat veremez; genelge gönderemez, tavsiye ve telkinde bulunamaz. Görülmekte olan bir dava hakkında Yasama Meclisinde yargı yetkisinin kullanılması ile ilgili soru sorulamaz, görüşme yapılamaz veya herhangi bir beyanda bulunulamaz. Yasama ve yürütme organları ile idare, mahkeme kararlarına uymak zorundadır; bu organlar ve idare, mahkeme kararlarını hiçbir suretle değiştiremez ve bunların yerine getirilmesini geciktiremez. Bu hükümden iki temel sonuç ortaya çıkmaktadır. Öncelikle, mahkemeler yargı yetkisini kullanırken hiçbir kişiden, organdan, makamdan veya tüzel kişilikten talimat veya tavsiye almaksızın anayasaya, kanuna, vicdana uygun olarak önlerine gelen uyuşmazlıkları çözüme ulaştırmak durumundadırlar. Ek olarak, mahkemeler eliyle verilmiş yargı kararlarına başta devletin temel fonksiyonları yani yasama organı, yürütme organı ve dahi yargı organının kendisinin uymasının yanı sıra yürütme organının biçimlenmiş hali olan idare ve dahi gerçek ve tüzel kişiler mahkeme kararlarına uymakla ve gereğini derhal yerine getirmekle yükümlüdürler. Bir başka belirtilmesi gereken husus ise, mahkemelerin kurulması ve işleyiş usulü Anayasa’nın 142. Maddesinde belirtildiği üzere kanun ile mümkündür. Bir başka deyişle, belirli bir mahkemenin kurulması yönetmelik, cumhurbaşkanlığı kararnamesi veya genelge gibi hukuk normları ile değil bizzat yasa yapıcı konumundaki Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin çıkaracağı bir kanun hükmü ile mümkündür. Son olarak şunu ifade etmek gerekir ki, soyut hukuk kurallarının yaşama dönüştürülmesinde hayati bir öneme sahip mahkemelerde görev yapan hakimlerin hiçbir baskı altında kalmadan hukukun temel ilkelerine bağlı kalarak kanunların ve vicdanının emrettiği şekilde daha sağlıklı kararlar verebilmeleri için, hakimlerin istekleri

dışında başka bir yere tayin edilmemeleri gerekmektedir. Dolayısıyla, başta anayasada olmak üzere ilgili kanunlarda hakimlere ilişkin coğrafi teminat bakımından düzenlemelere ihtiyaç olduğu da kaçınılmaz bir gerçektir.

Görev Kavramı

Görev kavramı, belirli bir hukuk disiplinine ilişkin bir uyumsuzluğun hangi mahkemede görüleceğini ifade eden bir kavramdır. Örnek vermek gerekirse, Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nun m.4 hükmü uyarınca sulh hukuk mahkemelerinin görev alanına giren bir diğer deyişle m.4 de belirtilen uyumsuzlukların sulh hukuk mahkemesinde çözüleceğini belirtilmiştir. Bu uyumsuzluklar genellikle kira ilişkisinden kaynaklanan uyumsuzluklardır. Anayasa'nın 142. Maddesi uyarınca, mahkemelerin görevleri kanun ile belirlenir. Mahkemelerin uyumsuzluk konusu alanları yani görev alanları kanunun aksine bir başka hukuk normu ile belirlenemez. Görev kavramı, Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nun 1. Maddesinde de ifade edildiği gibi kamu düzeninden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, bu durumun sonucunda birtakım ilkeler ortaya çıkmıştır. Görev kavramı, hakim tarafından re 'sen dikkate alınmalıdır yani somut uyumsuzluğun kendi görev alanına girip girmediğini hakim talebe bağlı olmaksızın incelemekle yükümlüdür. Görev kavramı aynı zamanda bir dava şartıdır. Bunun anlamı ise, davacı somut uyumsuzluk bakımından görevli olmayan bir mahkemeye dava açmış ise davası usulden reddedilecektir. Görevin kamu düzeninden kaynaklanmasının bir diğer sonucu ise, Hukuk Muhakemeleri Kanunu'ndaki gösterilen şartların gerçekleşmesi durumunda taraflar yetkili mahkemeyi belirleyebilmek adına yetki sözleşmesi yapma hakkına sahiplerdir. Bunun aksine görevli mahkemenin belirlenmesi bakımından taraflar arasında akdedilen sözleşme kesin hükümsüzdür. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, taraflar sözleşmeye dayalı olarak somut uyumsuzluğun hangi mahkemede çözüleceğini belirleme yetkilerine haiz değildirler. Görev kavramının kamu düzeninden kaynaklanmasının bir diğer sonucu ise, hakim önüne gelen uyumsuzluk konusunun görev bakımından davanın her aşamasında inceleyebilir yani davanın açıldığı mahkeme veya üst dereceli istinaf mahkemesi ve nihayetinde temyiz mercii sıfatına haiz Yargıtay bir uyumsuzluğun görevli mahkeme tarafından incelenip incelenmediğini kontrol etme hakkına sahiptir.

Yetki Kavramı

Yetki kavramı, somut bir uyumsuzluğun hangi mahkemede çözüleceğine ilişkin değil, uyumsuzluğun çözümü için yetkili olan mahkemenin konumu ile ilgili bir kavramdır. Bir başka ifadeyle, uyumsuzluğun yer bakımından görevli olan mahkemeyi ifade etmektedir. Yetki kuralları kural olarak Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nda düzenlenmiştir. Yetki

kuralları, kendi içerisinde iki alt kategoriye ayrılmıştır. Bunlar; Genel yetki kuralı, özel yetki kuralı. Genel yetki kuralından bahsetmek gerekirse, Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nun 6.maddesinde ifade edildiği gibi, davanın açıldığı tarihte davalı kişinin veya tüzel kişinin yerleşim yerinde bulunan mahkemesidir. Kanımca, yetkili mahkemenin davalının yerleşim yeri olması isabetlidir. Bunun nedeni, kötü niyetli davacıların haksız olarak açmış oldukları davalar sebebiyle davalıların, davacının yerleşim yerine gitmek suretiyle davaya fiili olarak taraf olmalarının kendilerinde gerek ekonomik gerekse manevi olarak yıpranmalara yol açmasının önüne geçmektir. Gerçek kişi davalıların yerleşim yerleri Türk Medeni Kanunu'nun m.19 hükmünde belirtildiği üzere sürekli kalmak niyetiyle oturdukları yerdir. Tüzel kişi davalıların ise yerleşim yerleri, Türk Medeni Kanunu'nun 51.maddesinde ifade edildiği üzere kurulmaları esnasında ortaya çıkan kuruluş belgesinde özel bir hüküm bulunmadıkça, faaliyet alanlarının idare edildiği merkez olarak ifade edilebilir. Dernek, vakıf, ticari şirketler ve kooperatif gibi tüzel kişiliği bulunan hukuk sükeleri bakımından açılacak davalarda genel yetkili mahkeme bu oluşumların merkezinin bulunduğu yer mahkemesi olduğu söylenebilir (Arslan, Yılmaz, Taşpınar, Ayvaz, 2016: 206). Özel yetki kurallarından bahsetmek gerekirse, kural olarak başta Hukuk Muhakemeleri Kanunu olmak üzere bazı kanunlarda düzenlenen özellikli dava türleri bakımından genel yetki kurallarından ayrı bir takım yetki kuralları belirlenmiştir. Bir diğer deyişle, genel yetki kuralından ayrılan yetki kurallarına özel yetki kuralı denilebilir. Yetki kuralları niteliği itibarıyla kesin yetki kuralları ve kesin olmayan yetki kuralları olmak üzere iki başlık altında toplanabilir. Kanaatimce, kesin yetki kurallarının, görev kuralları gibi kamu düzeninden kaynaklandığı ifade edilebilir. Bir diğer deyişle, nasıl ki görev kuralları dava şartı, hakim tarafından davanın her aşamasında re'sen incelenebiliyor, bir dava şartı ve kamu düzeninden kaynaklanıyor ise kesin yetki kuralları da görev kurallarının tabi olduğu ilkelere bağlı olduğu söylenebilir. Bütün bu sebeplerden ötürü, kanunda kesin olarak yetkili kılınan yerden bağımsız olarak başka bir yer mahkemesine dava açılmasının mümkün olmadığını ifade edebiliriz. Bunun aksine , kesin olmayan yetki kuralları ise kamu düzenine ilişkin kurallar olarak görülmemiştir (Arslan, Yılmaz, Taşpınar, Ayvaz, 2016: 203). Bunun sonucunda ise, davacı taraf davasını dilerse genel yetki kuralının gereğince davalının yerleşim yeri mahkemesinde açabilir dilerse de dava konusu uyuşmazlıkla ilgili kanunda düzenlenmiş olan yetkili yer mahkemesinde davasını açabilir. Örnek vermek gerekirse, Hukuk Muhakemeleri Kanunu m.10 hükmünde belirtildiği gibi, sözleşmeden doğan alacaklar için açılacak davalarda yetkili yer mahkemesi genel yetki kuralına ek olarak sözleşmenin ifa edileceği yer mahkemesi olarak da belirlenmiştir. Bir diğer deyişle, davacı taraf davasını ister genel yetki kuralı gereğince davalının yerleşim

yerinde açabilir isterse de HMK m.10 gereğince sözleşmenin ifa edileceği yer mahkemesinde açabilir. Sonuç olarak, yetki kurallarının bir kısmının her ne kadar kamu düzeninden kaynaklanmadığı ifade edilse de kanunun benimsediği yetki kuralları çerçevesinde davacıların davalarını yetkili yer mahkemesinde açmalarının usul hukuku açısından kendilerine faydalı olduğunu ifade etmek yanlış olmaz.

Hekimin Sözleşmeden Kaynaklanan Sorumluluğunda Yetkili ve Görevli Mahkeme

Hekim ile hasta arasında kurulan ve doğal olarak özel hukuk ilişkisi statüsünde bulunan hekimlik sözleşmesinden kaynaklanan uyuşmazlıkların çözümünde başvurulacak merciin yargı yolu bakımından değerlendirmek gerekirse, özel hastane veya kendi muayenehanesinde mesleğini icra eden hekimin idareyle bir diğer deyişle kamu hastanesi ile bir bağının bulunmadığını söylemek mümkündür. Dolayısıyla, idare ile bağı bulunmayan özel hastanede veya kendi nam ve hesabına bir muayenede hekimlik mesleğini ifa eden hekim ile tıbbi müdahale almak için hekime başvuran hasta arasında bir uyuşmazlık çıkması durumunda yargı yolu bakımından adli yargı yoluna başvurulacağı söylenebilir. Görev bakımından ise, hekimlik sözleşmesinin hukuki niteliğine göre farklı ayrımlara gitmenin daha isabetli bir görüş olduğunu söyleyebiliriz.

Hekimin Vekalet ve Eser Sözleşmesinden Kaynaklanan Sorumluluğunda Yetkili ve Görevli Mahkeme

Vekalet ve eser sözleşmesi, bilindiği üzere borçlar hukuku alanında düzenlenmiş sözleşme tiplerindendir. Sağlık hukuku alanında ise, hekimlik sözleşmesi adı altında karşımıza çıkmaktadır. Vekalet ve eser sözleşmelerinden kaynaklanan uyuşmazlıklarda kural olarak görevli mahkeme asliye hukuk mahkemesidir. Sağlık hukuku alanında da durum bu şekildeydi ancak 28/11/2013 tarihli 28835 sayılı resmi gazete yayımlanan 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun'un yürürlüğe girmesi sonucunda vekalet ve eser sözleşmelerinden kaynaklanan uyuşmazlıklarda görevli mahkemenin belirlenmesi hususunda birtakım değişiklikler söz konusu olmuştur. 6502 sayılı kanunun 3. Maddesinin 1 bendi uyarınca taraflardan birisinin tüketici olduğu vekalet ve eser sözleşmelerinden kaynaklanan uyuşmazlıkların çözümünde tüketici mahkemesinin görevli olduğunu söyleyebiliriz. Ek olarak, tüketici kavramından da bahsetmek gerekirse. 6502 sayılı kanunda belirtilen tüketici tanımı şu şekildedir: Ticari veya mesleki olmayan amaçlarla hareket eden gerçek veya tüzel kişi. Bu tanımdan anlaşılacağı üzere, tüketici sıfatına haiz olan kişinin sözleşmenin kurulmasında ticari veya mesleki bir amaç gütmemesi gerekmektedir. Bir başka şekilde ifade etmek gerekirse, sözleşmenin tarafı olan kişinin tüketici sıfatına haiz olduğunu söyleyebilmek için, o kişinin sözleşmenin

kurulmasında ortaya koyduğu iradenin esas alınması gerekir. Bir başka deyişle, ticari ve mesleki amaçlarla sözleşmeye taraf olmayan kişinin aynı zamanda tacir veya bağımsız çalışan olmasının kişinin tüketici olarak nitelendirilmesine engel teşkil etmez (Çabri, 2016: s. 63). Bunun yanı sıra, tüketicilerin bu kanun çerçevesinde tüketicinin korunması için taraf oldukları hukuki ilişkinin mahiyetinin tüketici işlemi olması gerekmektedir. Tüketici işlemi, Tüketiciler Korunması Hakkındaki Kanun m.3 1 bendinde şu şekilde tanımlanmıştır: Mal veya hizmet piyasalarında kamu tüzel kişileri de dâhil olmak üzere ticari veya mesleki amaçlarla hareket eden veya onun adına ya da hesabına hareket eden gerçek veya tüzel kişiler ile tüketiciler arasında kurulan, eser, taşıma, simsarlık, sigorta, vekâlet, bankacılık ve benzeri sözleşmeler de dâhil olmak üzere her türlü sözleşme ve hukuki işlemi ifade eder. Hekimlik sözleşmesi ise ister vekalet sözleşmesi niteliğine haiz olsun isterse estetik amaçlı cerrahi müdahale konulu hekim sözleşmesinde olduğu gibi eser sözleşmesi mahiyetinde olsun. 6502 sayılı kanunun 3. Maddesinin 1 bendi uyarınca hekim ile hasta arasında kurulan hekimlik sözleşmesi bir tüketici işlemidir. Dolayısıyla, hekimin sorumluluğunun kaynağının bir tüketici işlemine dayanmaması durumunda görevli mahkeme tüketici mahkemesi olmayacaktır. Bir diğer deyişle, hekimin sorumluluğunun kaynağı hekimlik sözleşmesi değil de haksız fiile, vekaletsiz iş görme ya da sebepsiz zenginleşmeye dayanıyorsa, 6502 sayılı kanunda ifade edilen tüketici işlemlerinden olmadıklarından dolayı bu uyuşmazlıklarda görevli mahkemenin tüketici mahkemesinin olduğu söylenemez (Petek,2013:983).

Tüketici mahkemesinin, hekimin vekalet ve eser sözleşmesinden kaynaklanan uyuşmazlıklarda doğrudan davayı ele alabilmesi mümkün değildir. Bunun sebebi ise, ortaya çıkan zararın miktarı bakımından kanunda görevli mercii bakımından birtakım hükümlerin bulunmasıdır. 22/7/2020 tarihinde yürürlüğe giren 6502 sayılı kanunun geçici 2. Maddesi uyarınca, Tüketicinin Korunması Kanunu'na tabi olan uyuşmazlıklarda zorunlu arabuluculuk müessesesi getirilmiştir. Arabuluculuk müessesesi, bir dava şartı olması hasebiyle kanunda sayılan tüketici işlemleri bakımından ortaya çıkacak uyuşmazlıklarda arabuluculuk müessesesi denenmeden doğrudan tüketici hakem heyetine veya tüketici mahkemesine başvurulamaz. Dolayısıyla, vekalet ve eser sözleşmesi mahiyetinde olan hekimlik sözleşmelerinden kaynaklanan ve 22/7/2020 tarihinden sonra ortaya çıkan uyuşmazlıklarda tüketici sıfatına haiz hastanın öncelikle arabuluculuk müessesesine başvurması gerekmektedir. Bahsedilmesi gereken bir başka husus ise, tüketici hakem heyetleridir. Uyuşmazlığın tarihi dikkate alınarak, hasta ya doğrudan tüketici mahkemesine dava açar ya da zorunlu arabuluculuk müessesesini denemek zorunda kalır. Bir diğer mesele ise, Hukuk Muhakemeleri Kanunu m. 109 hükmünde tanımlanan kısmi dava kavramıdır. Hasta, bazı sebeplerden kaynaklı olarak uğramış olduğu zararın tamamını talep etmemiş olabilir. Bu durumda, zararın belli bir kısmının talep

edilmesi gündeme gelmektedir. Gerçekten de HMK m.109 hükmünde belirtildiği gibi, kısmi davanın söz konusu olduğu hallerde taraf dava konusu edilmeyen miktardan feragat etmiş sayılmaz. İşte bu düzenleme uyarınca, parasal sınırların belirlenmesinde dava konusu edilmeyen miktarda dikkate alınmalıdır. Nitekim Yargıtay 17.HD'nin 07.03.2016 tarihli E.2016/1554 K.2016/2842 sayılı kararında da bu husus gündeme gelmiştir. Sonuç olarak, hekimin vekalet ve eser sözleşmesinden kaynaklanan sorumluluğunda tüketici sıfatına haiz olan hastanın 6502 sayılı kanun gereğinde lehine birçok düzenleme olduğu söylenebilir. Arabuluculuk ve Tüketici Hakem Heyetleri gibi müesseselerin düzenlenmesinin bir bakıma tüketicilerin açmış olduğu dava sayılarını düşürüldüğü fikri doğru gibi gözüküyordur (Akipek Öcal, 2015:296). Kanımca, kanunda belirtilen arabuluculuk şartı ve belirli miktarların altında kalan uyuşmazlıklarda Tüketici Hakem Heyetine başvuru zorunluluğu kişilerin doğrudan olmasa da dolaylı yoldan hak arama hürriyetlerini ihlal etmektedir. Bir diğer deyişle kişilerin makul sürede yargılama isteme hakkını ihlal etmektedir. Bunun nedeni ise, Anayasa'nın Hak arama hürriyeti başlıklı 36.maddesinde ifade edilen şu hükümdür: Herkes, meşru vasıta ve yollardan faydalanmak suretiyle yargı mercileri önünde davacı veya davalı olarak iddia ve savunma ile adil yargılanma hakkına sahiptir. Hiçbir mahkeme, görev ve yetkisi içindeki davaya bakmaktan kaçınmaz.

Anayasa'nın 36.maddesinde belirtilen bu hükme göre herkes yargı mercileri önünde uyuşmazlıklarının çözüme kavuşturulmasını isteme hakkına sahiptir. Tüketici Hakem Heyetinin bir yargı mercii olmadığını rahatlıkla ifade edilebilir. Bunun nedeni ise, mahkemelerin anayasal statülere haiz hakimler tarafından meydana gelmesi gerekmektedir. Tüketici Hakem Heyetine ve arabuluculuk makamına bakacak olursak bu şartın gerçekleşmediğini görebiliriz. Hatta, Tüketici Hakem Heyetlerinde az sayıda hukukçunun görev almasından dolayı öğretide birçok defa bu hususun eleştirildiğini görebilmekteyiz (Karakocalı, Kurşun, 2015: 217). Dolayısıyla, Tüketici Hakem Heyetini ve arabuluculuk makamını bir yargı mercii olarak kabul edilmesi mümkün değildir. Nihayet, başta Anayasanın 36.maddesi olmak üzere, buna ilaveten Tüketici Hakem Heyetlerinin ve arabuluculuk makamının bir yargı mercii olarak görülememesi sebebiyle hastaların zararlarını tazmin etmesi bakımından Tüketici Hakem Heyetleri hakkındaki hükümlerin ve arabuluculuk hakkındaki hükümlerin hak arama hürriyetine engel teşkil ettiği söylenebilir. Bunlara ek olarak hasta Tüketicinin Korunması Hakkındaki Kanun m .15 de belirtilen seçimlik haklarına ek olarak Türk Borçlar Kanunu hükümlerine dayanmak suretiyle tazminat talebinde de bulunabilir (Yeşiller, 2019: 86). Hastanın ortaya çıkacağı zararın talebinde yetkili mahkeme ise, 6502 sayılı kanunun 68.maddesi uyarınca tüketici hakem heyetine başvurma zorunluluğunun olduğunu durumlarda

hastanın yerleşim yerinde bulunan veya tıbbi müdahalenin gerçekleştirildiği yer tüketici hakem heyeti yetkilidir. Tüketici Mahkemelerinin görevli oldukları uyuşmazlıklarda ise, seçimlik yetki söz konusudur. Hasta dilerse HMK m.6 uyarınca hekimin yerleşim yeri mahkemesinde davasını açabilir dilerse de HMK m. 10 uyarınca sözleşmenin ifa edildiği yer mahkemesi yani tıbbi müdahalenin gerçekleştirildiği yer mahkemesinde dava açabilir.

Hekimin Vekaletsiz İş Görme Sebebiyle Sorumluluğunda Yetkili ve Görevli Mahkeme

Tüketicinin Korunması Hakkındaki Kanun'un 3.maddesinin 1.fıkrasının k bendinde tüketicinin tanımı yapılmıştır. Bu hüküm uyarınca, hekim ile hasta arasında akdedilen hekimlik sözleşmesinde hasta tüketici sıfatına haizdir. Bununla birlikte aynı kanunun 3.maddesinin 1.fıkrasının 1 bendinde tüketici işlemi sıfatına haiz olan durumlardan bahsedilmiştir. Bu hükme göre, hekim ile hasta arasında gerek tıbbi müdahalenin genişlemesi gerekse de acil durumlar sonucunda ortaya çıkan vekaletsiz iş görme ilişkisi tüketici işlemi niteliğinde değildir. Dolayısıyla, hekim ile hasta arasında vekaletsiz iş görmeden kaynaklanan uyuşmazlıklarda tüketici mahkemesi görevli mahkeme değildir. 6100 sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nun 2.maddesine göre medeni hukuk bakımından ortaya çıkacak uyuşmazlıklarda aksine bir hüküm yoksa genel görevli mahkeme asliye hukuk mahkemesidir. Hekimin vekaletsiz iş görmeden kaynaklanan sorumluluğunda görevli mahkeme bakımından eser sözleşmesi ve vekalet sözleşmesinde olduğu gibi özel bir düzenleme bulunmamaktadır. Dolayısıyla, hekimin vekaletsiz iş görmeden kaynaklanan sorumluluğunda görevli mahkeme asliye hukuk mahkemesidir. Hekimin vekaletsiz iş görmeden kaynaklanan sorumluluğunda yetkili mahkemenin hangi yer mahkemesi olduğu konusunda ise. Kanaatimce, vekaletsiz iş görmenin kaynaklandığı hukuki sebebe bakılmalıdır. Gerçekten de hekimin vekaletsiz iş görmeden kaynaklanan sorumluluğu acil tıbbi müdahaleden kaynaklanıyor ise Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nun 6.maddesi uyarınca genel kural uygulanacak. Dolayısıyla, hekimin hukuki sorumluluğu bakımından yetkili mahkeme davalı hekimin yerleşim yerindeki asliye hukuk mahkemesi olacaktır. Buna karşın, hekimin vekaletsiz iş görmeden kaynaklanan sorumluluğu sözleşme ile kararlaştırılan tıbbi müdahalenin genişlemesi sonucunda ortaya çıkıyor ise, bu durumda yetkili mahkeme bakımından seçimlik bir yetkinin olduğu söylenebilir. Bir diğer deyişle, davacı hasta isterse Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nun 6.maddesindeki genel kural uyarınca davayı hekimin yerleşim yerindeki asliye hukuk mahkemesine açabileceği gibi hekimin sorumluluğunu doğuran vekaletsiz iş görme ilişkisi tıbbi müdahalenin genişlemesinden kaynaklanmasından dolayı bir başka ifadeyle hekim ile hastanın

aralarında sözleşmesel ilişki bulunması sebebiyle sözleşmenin ifa edildiği yer mahkemesi yani hekimin tıbbi müdahaleyi gerçekleştirdiği yer mahkemesinde de davayı açabilir.

SONUÇ

Hekimlik sözleşmesi, hasta ile hekim arasında akdedilen bir sözleşmedir. Atipik sözleşmelerden olan hekim sözleşmesinin konusunu, taraflar kanuna ve emredici hukuk kurallarına aykırı olmamak şartıyla diledikleri gibi kararlaştırabilirler. Hekim ile hasta arasında akdedilen hekim sözleşmelerinde, bazen taraflar ifadan bekledikleri ya da öngördükleri yararları elde edemezler. Bir başka deyişle, hasta ile hekim arasında kurulan hekimlik sözleşmelerinde uyuşmazlıklar çıkabilir. Bu uyuşmazlıkların çözülmesinde yetkili ve görevli mahkemeyi tayin etmek usûl hukuku açısından son derece önem arz etmektedir. Gerçektende, yetkili ve görevli mahkemenin tayin edilmesi noktasında ilgili hekimlik sözleşmesinin içeriği incelenmek durumundadır. Örneğin, hekim sözleşmesinin konusu vekaletsiz iş görme ise bu durumda sözleşmenin tarafları açısından seçimlik bir yetki söz konusu olmaktadır. Hekim sözleşmesinin içeriği eser veya vekalet unsuruna dayanıyorsa, bu durumda kural olarak genel yetki ve görev kuralları uygulanmaktadır. Buna karşın sözleşmede hekimin karşısında yer alan taraf eğer tüketici konumundaysa, uyuşmazlığın çözümü noktasında tüketici mahkemesi görevli olacaktır. Görüldüğü üzere gerek hekim sözleşmesinin içeriği gerekse de tarafları bakımından yetkili ve görevli mahkeme değişiklik göstermektedir. Dolayısıyla, bir hekim sözleşmesinde yetkili ve görevli mahkemenin belirlenmesi hususu son derece dikkat ve önem arz eden bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- AKÇURA KARAMAN, Tuğba; “Hukuka Aykırılık Unsuru ve Tehlike Kuralı” Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Yıl:3, Sayı:1, 2004).
- AKINCI, Şahin; Vekâlet Sözleşmesinin Sona Ermesi, Konya, 1998.
- AKİPEK ÖCAL, Şebnem; “Hasta ile Hekim Arasında Kurulan Sözleşmeler Bakımından Tüketicinin Korunması”, (4. Tüketici Hukuku Kongresi Makale, Bildiri ve Ses Çözümleri: Sektörel Bazda Tüketici Hukuku ve Uygulamaları, Ankara, 2015, s. 284-299).
- PEKCANITEZ, Hakan/ ÖZEKES, Muhammet/ TAŞ KORKMAZ, Hülya/ AKKAN, Mine;/ Pekcanitez Usûl Medenî Usûl Hukuku, 15. Baskı, İstanbul, 2017.

ANTALYA, Osman Gökhan; Borçlar Hukuku Genel Hükümler, (Beta Basım Yayın), Cilt.1, İstanbul, 2012.

ARI, Elçin; “Estetik Cerrahin Hukuki Sorumluluğu” (İzmir Barosu Dergisi, 2002/1, s.12-43).

ARSLAN, Ramazan/YILMAZ Ejder/TAŞPINAR/AYVAZ Sema, Medenî Usul Hukuku, Ankara, 2016.

AŞÇIOĞLU, Çetin; Tıbbî Yardım ve El Atmalardan Doğan Sorumluluklar, Ankara 1993.

AYAN, Mehmet; Tıbbi Müdahaleden Doğan Hukuki Sorumluluk, (Kazancı Hukuk Yayınları), Ankara 1991.

BADUR, Emel; Tıbbi Müdahaleye Rızanın Özellik Gösterdiği Haller, (Seçkin Yayıncılık), Ankara, 2017.

BAŞPINAR, Veysel: “Tıp Etiği ve Bilgi Edinme Hakkı Açısından Meslek Sır”, (Sağlık Alanında Etik ve Hukuk Uluslararası Sempozyumu, İstanbul, 2008, s. 575-601, (Başpinar, Meslek Sır).

BAYRAKTAR, Köksal; Hekimin Tedavi Nedeniyle Cezaî Sorumluluğu (İstanbul Üniversitesi Yayın Evi), İstanbul, 1972.

BÜYÜKSAGIŞ, Erdem; Yeni Sosyo- Ekonomik Boyutuyla Maddi Zarar Kavramı, (Vedat Kitapçılık), İstanbul, 2007.

ÇABRİ, Sezer; 6502 Sayılı Kanun’a Göre Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun Şerhi, Ankara, 2016.

ÇAĞLAYAN AKSOY, Pınar; Hukuka ve Ahlaka Aykırılık Unsurları Çerçevesinde Salt Malvarlığı Zararlarının Tazmini, İstanbul, 2006.

ÇİLİNGİROĞLU, Cüneyt; Tıbbi Müdahaleye Rıza, (Filiz Kitabevi), 1993.

DEMİR, Mehmet; “Hekimin Sözleşmeden Doğan Sorumluluğu”, (Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:57, 2008, Sa.3.).

DEMİR, Mehmet; “Hekimin Hukuksal Sorumluluğunun Kaynakları ve Özel Hastane-Kamu Hastanesi Ayırımı”, (Ali Naim İnan’a Armağan, Ankara 2009, s. 263-283).

Demirhan Erdemir, A. (2005). Etik, Tıp Etiği, Tıp Etiği İlkeleri ve Hasta Hekim İlişkilerinde Etiğin Yeri. Erdem, 15(44), 27-72.

GÜRPINAR, Damla; Sözleşme Dışı Yanlış Tavsiyede Bulunma, Öğüt veya Bilgi Vermeden Doğan Hukuki Sorumluluk, (Yetkin Yayıncılık), İzmir, 2006.

HANCI, Hamit; Malpraktis, Tıbbi Girişimler Nedeniyle Hekimin Ceza ve Tazminat Sorumluluğu, Ankara, 2005.

KARAKOCALI, Ahmet / KURŞUN, Ali Suphi: Tüketici Hukuku (6502 Sayılı Kanun ve İlgili Yönetmeliklere Göre), İstanbul, 2015.

KÖK, Ahmet Nezih, Türk Ceza Adalet Sisteminde Hekimlik Uygulamaları ile ilgili Maddelerin Tıbbî Etik Açısından Değerlendirilmesi, Sağlık Hukuku Sempozyumu, Erzincan 15-16 Mayıs 2006, Ankara 2007, 79 vd., 82-83.

KURTULAN, Gökçe; “Haksız Fiilde Hukuka Aykırılık Unsuru”, (Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:23, 2017).

OĞUZ, Habip; “Sorumluluk Hukukunda Kusur”, (Türkiye Adalet Akademisi Dergisi, Sayı:28, Ankara, Ekim 2016).

OĞUZMAN, M. Kemal/ÖZ, M. Turgut; Borçlar Hukuku Genel Hükümler, Cilt:2, İstanbul, 2002.

OTT, Werner E.; Voraussetzungen der Zivilrechtlichen Haftung des Arztes, Zürich, 1978.

ÖZAY, Merter; Estetikli Amaçlı Tıbbi Müdahalelerde Hekimin Hukuki Sorumluluğu, Ankara, 2006.

ÖZDEMİR, Hayrunnisa; Özel Hukukta Teşhis ve Tedavi Sözleşmesi, (Yetkin Yayınlar), Ankara, 2004.

ÖZDEMİR, Hayrunnisa; Sağlık Hukuku Alanında Teşhis ve Tedavi Sözleşmesi, (Yetkin Yayıncılık), Nisan 2017.

ÖZDEMİR, Özdemir; “Hekimin Hukuki Sorumluluğu, (Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:11, Sayı:1, 2016).

PETEK, Hasan: “Tıbbî Müdahalelerden Kaynaklanan Uyuşmazlıklarda Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun’un Uygulanması”, (Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi Cilt: 15, Özel S., 2013, s. 969-1017).

PETEK, Hasan; “, Güzelleştirme Amaçlı Estetik Ameliyatlardan Kaynaklanan Hukuki Sorumluluk”, (Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 2006, Cilt:8, Sayı:1,).

SANLI, Kerem Cem; Haksız Fiil Hukukunun Ekonomik Analizi, İstanbul, 2007.

SOMER, Pervin; “Hekimin Hukuki Sorumluluğu”, (Kadir Has Üniversitesi Uluslararası I. Sağlık Hukuku Sempozyumu, İstanbul 2011, s. 41-59).

ŞENOCAK, Zarife; Özel Hukukta Hekimin Sorumluluğu, Ankara 1998.

TANDOĞAN, Haluk; Türk Mesuliyet Hukuku, Ankara, 1961 (Anılış “Mesuliyet”).

TANDOĞAN, Haluk; Vekaletsiz İş Görme, (Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları), Ankara, 1957.

UYGUR, Atiye; “Hekimin Sözleşmeden Doğan Sorumluluğu”, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Özel Hukuk (Medeni Hukuk) Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara, 2009)

UYGUR, Turgut; Borçlar Hukuku, Cilt:7, Ankara, 2003.

YAVUZ, Cevdet/ ACAR, Faruk/ ÖZEN, Burak; Borçlar Hukuku Dersleri, İstanbul 2013.

YAVUZ, Cevdet; Borçlar Hukuku Dersleri Özel Hükümler, İstanbul, 2013.

YEŞİLLER, Fatma Begüm; “Hekimlik Sözleşmesi ve Hekimin Sözleşmeden Doğan Sorumluluğu”, Ankara, 2019.

Çocuk İhmal ve İstismarıyla Oluşan Kompleks Travmaya Psikososyal Müdahale: Ekolojik ve Bütünleştirici Bir Yaklaşım

Ayşin ÇETİNKAYA BÜYÜKBODUR¹

Mustafa DURMUŞ²

- 1- Doç.Dr.; Muş Alparslan Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü.
aysin.cetinkaya@alparslan.edu.tr ORCID No: 0000-0002-8042-4174
- 2- Dr. Öğr. Üyesi; Muş Alparslan Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Hemşirelik Bölümü.
m.durmus@alparslan.edu.tr ORCID No: 0000-0002-7559-4187

ÖZET

Bu bölüm, çocuk ihmali ve istismarına bağlı gelişen kompleks travmanın etkilerini ve bu travmaya yönelik bütüncül müdahale yaklaşımını ele almaktadır. Kompleks travma, çocukların biyopsikososyal gelişimini kalıcı biçimde etkileyen, tekrarlayıcı ve kişilerarası ilişkilerde ortaya çıkan travmatik yaşantıları ifade eder. Klinik sosyal hizmet ve psikiyatri hemşireliği, bu süreçte tamamlayıcı roller üstlenerek çocuğun işlevselliğini yeniden kazandırmayı hedeflemektedir. Çalışmada, Kompleks Travmanın Bütüncül Müdahale yaklaşımı (Integrative Treatment of Complex Trauma - ITCT) temel alınarak çocuklara yönelik çok bileşenli ve kültürel olarak uyarlanabilir terapi modeli tanıtılmakta; müdahale sürecinde güvenli bağ kurma, duygu düzenleme, psiko-eğitim, tetikleyici farkındalığı ve bağlanma temelli çalışmaların önemine vurgu yapılmaktadır. Ayrıca, güçler perspektifiyle çocukların güçlü yönlerinin değerlendirilmesi ve dayanıklılığın desteklenmesi gerektiği belirtilmektedir. Bu müdahale modeli, yalnızca bireysel semptomlara değil; çocuğun sosyal çevresi, aile sistemi ve bağlamsal ihtiyaçlarına da duyarlı çok disiplinli bir bakış açısını gerektirir.

Anahtar Kelimeler – kompleks travma, kültürel duyarlılık, kompleks travmanın bütüncül müdahalesi, dayanıklılık, güçler perspektifi

GİRİŞ

Çocuk ihmali ve istismarı, çocukların gelişimsel, duygusal ve fiziksel bütünlüklerini tehdit eden ciddi toplumsal sorunlar arasında yer almaktadır. Bu olgular yalnızca bireysel düzeyde değil, aile, toplum ve sistemler düzeyinde çok yönlü etkiler yaratmakta; karmaşık travmatik süreçlerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Çocukluk çağı istismarı ve ihmali, travma sonrası stres bozukluğunun yanı sıra, yaşam boyu sürebilecek psikolojik, bilişsel ve sosyal zorluklara yol açabilmektedir. Bu bağlamda, çocuklara yönelik kötü muameleyle dair müdahale süreçlerinde multidisipliner yaklaşımlardan yararlanılmalıdır. Özellikle klinik sosyal hizmet ve psikiyatri hemşireliği, çocukların maruz kaldığı travmalarla baş edebilmeleri ve işlevselliklerini yeniden kazanabilmeleri için birbirini tamamlayan ve güçlendiren profesyonel alanlardır. Klinik sosyal hizmet uzmanları ekolojik, sistemik ve travma odaklı yaklaşımlar çerçevesinde çocukların bireysel, ailesel ve çevresel kaynaklarını değerlendirip müdahalede bulunurlarken psikiyatri hemşireleri duygusal düzenleme, semptom takibi, tıbbi destek ve iyileştirici bakım ilişkileriyle süreci desteklemektedir.

İhmal ve istismar sonucu ortaya çıkan kompleks travmanın etkili bir şekilde ele alınması, çocuğun yaşadığı travmanın bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmesini, psikososyal ve biyolojik ihtiyaçlarının aynı anda göz

önünde bulundurulmasını ve kalıcı destek sistemlerinin oluşturulmasını gerektirir. Bu sebeple, farklı disiplinlerin bilgi, beceri ve perspektiflerini ortak bir amaç doğrultusunda bir araya getirmesi büyük önem taşır. Bu çalışmada, çocuk ihmali ve istismarının yol açtığı kompleks travma, risk faktörleri ve kompleks travmaya bütüncül müdahale modeli ele alınmakta; klinik sosyal hizmet ve psikiyatri hemşireliğinin çocuk koruma alanındaki iş birliğinin önemi vurgulanmaktadır. Özellikle kompleks travma ile başa çıkmada kullanılan kompleks travmanın bütüncül müdahalesi (ITCT) üzerinden multidisipliner müdahale bileşenlerine dikkat çekilmektedir.

İhmal ve İstismar Açısından Risk Faktörleri

Çocuk ihmali ve istismarı, çocuğun kişisel özellikleri, bakım verenler ve çevresel faktörlerin karmaşık bir etkileşimi sonucu ortaya çıkmaktadır. Her yaştan ve etnik kökenden çocuklar istismar ve ihmale maruz kalabilirken, bazı risk faktörleri bazı çocukları bu olumsuz deneyimlere karşı daha savunmasız hale getirmektedir (Schilling ve Christian, 2014). Genellikle birden fazla risk faktörü aynı anda etkili olmakta ve bu faktörler birbirleriyle etkileşim içinde çocuklara yönelik kötü muamele riskini artırmaktadır (Flaherty, Stirling, ve Committee on Child Abuse and Neglect, 2010).

Yoksulluk içinde yaşayan, eğitim hizmetlerine erişimde sorun yaşayan veya eğitimden dışlanan, özel bakıma ihtiyaç duyan, kronik hastalığı olan veya gelişimsel farklılık gösteren çocuklar daha yüksek istismar riski altındadır (Schilling ve Christian, 2014). Ebeveyn yönlendirmelerine karşı çıkan, duygu düzenleme becerileri yetersiz olan, dikkat dağınıklığı yaşayan ve olumsuz duygular sergileyen çocukların da kötü muameleye uğrama olasılığı artmaktadır (Shields ve Cicchetti, 1998).

Aile ve ebeveynlere özgü risk faktörleri arasında en önemlisi aile içi şiddettir. Kadına yönelik şiddet, sadece annenin değil, çocukların da duygusal, davranışsal ve bilişsel gelişimlerini olumsuz etkiler ve çocukların fiziksel istismara uğrama riskini artırır (Holt, Buckley ve Whelan, 2008). Genç yaşta ebeveyn olmak, düşük eğitim seviyesi, ruh sağlığı sorunları (Sidebotham ve Heron, 2006), düşük özsaygı, zayıf dürtü kontrolü, alkol veya madde bağımlılığı (Kelleher vd., 1994), ebeveynlerin çocukluklarında istismara uğramış olmaları ve cezalandırıcı ebeveynlik tarzı, istismar riskini artıran başlıca etkenlerdir (Oates, Davis ve Ryan, 1980). Ayrıca, aile içi krizler, sosyal izolasyon, işsizlik, ekonomik sıkıntılar ve destek sisteminden yoksunluk, ailelerin başa çıkma kapasitesini azaltarak çocuk istismarı riskini artırır (Kotch vd., 1999). İstismar ve ihmal vakalarında, bakım verenin psikolojik durumu, çocuğun travmaya tepkisini doğrudan etkiler. Özellikle anneden gelen destek, travmanın etkilerinin şiddetini belirlemede kritik bir rol oynar (Finkelhor ve Kendall-Tackett, 1997). Sosyal destek sistemleri de,

çocukların TSSB belirtileri geliştirme olasılığını azaltır ve başa çıkma becerilerini güçlendirir.

Yoksulluk, çocuk ihmali konusunda literatürde en sık vurgulanan yapısal risk faktörlerinden biridir. Maddi sıkıntı yaşayan aileler, temel ihtiyaçlarını karşılamakta zorlanmakta ve bu durum, çocuklarının gelişimsel gereksinimlerini karşılamada yetersizliklere neden olmaktadır (Teska ve Rabin, 2017). Yoksulluk; düşük gelir, işsizlik, tek ebeveynli yaşam, kötü yaşam koşulları, barınma sorunları, ruh sağlığı problemleri ve bağımlılık gibi çeşitli sosyal sorunlarla ilişkilidir (Hobbs ve Wynne, 2002). Bu çerçevede, yoksulluk sadece maddi değil, aynı zamanda duygusal ve sosyal açıdan da çocuklar için uygun olmayan yaşam koşullarını beraberinde getirmekte; bu durum, çocukların güvenli ve gelişimlerini destekleyen ortamlardan yoksun kalmalarına yol açmaktadır (Rosenberg ve Cantwell, 1993).

İhmal ve İstismarın Çocuk ve Ergenler Üzerindeki Etkileri

Çocuklukta yaşanan ihmâl ve istismar, özellikle yoksulluk kaynaklı olumsuz yaşam koşullarıyla birleştiğinde, çocuk ve ergenlerde geniş bir psikososyal sorun yelpazesine neden olabilir. Bu sorunlar arasında kaygı, depresyon, bilişsel çarpıtmalar, travma sonrası stres bozukluğu (TSSB), kişilerarası ilişkilerde zorluklar, güvensiz bağlanma örüntüleri, madde kötüye kullanımı, intihar eğilimleri, suça yönelme, saldırganlık ve riskli davranışlar bulunmaktadır (Cook vd., 2005; van der Kolk, 2005). İhmal ve istismara uğrayan çocukların sosyal bilişsel yapılarında, ihtiyaç duyduklarında başkalarının onlara ulaşamayacağına dair kalıcı zihinsel temsillerin geliştiği gözlemlenmektedir. Cinsel penetrasyon içeren istismara maruz kalan çocuklarda depresyon ve intihar girişimi oranları, istismara maruz kalmayanlara göre 8 ila 12 kat daha yüksektir (Fergusson, Horwood ve Lynskey, 1996). Bu çocukların yaşadıkları istismarı ifşa etme süreci; inkâr, isteksizlik, açıklama, cayma ve yeniden onaylama gibi aşamalardan oluşmaktadır (Sorensen ve Snow, 1991).

Cinsel istismar sonrasında çocuklar ve ergenlerde güçsüzlük, ihanete uğramışlık hissi, içselleştirilmiş damgalanma ve cinselliğin travmatize edilmesi gibi etkiler görülebilir. Bu durum, bireylerin dünyaya yönelik bilişsel ve duygusal yaklaşımlarını bozabilir (Finkelhor ve Browne, 1985). Bu bozulmalar, nöroendokrin stres tepkileri ve bağışıklık sistemi işlevlerinde de kendini gösterir ve yaşam boyu süren fiziksel ve ruhsal sağlık sorunlarına zemin hazırlar (Teska ve Rabin, 2017). Çocuklukta yaşanan kötü muamele; kardiyovasküler hastalık, karaciğer kanseri, astım, KOAH, otoimmün hastalıklar, kötü diş sağlığı ve depresyon gibi rahatsızlıklarla ilişkilidir (Schilling ve Christian, 2014). Travmaya bağlı dissosiyatif tepkiler ortaya çıkabilir. Bu tepkiler, davranışın otomatikleşmesi ya da acı verici duyguların farkındalıktan ayrılması şeklinde görülebilir (Finkelhor ve Browne, 1985). Bilgi ve deneyimlerin bütünleştirilmesindeki zorluk, duygu-düşünce

kopukluğuna ve tekrarlayan davranış kalıplarına yol açabilir. Bu süreç, bağlanma sorunlarını da beraberinde getirebilir.

İstismar sonrası TSSB belirtileri arasında travmatik olayların kabuslar, oyunlar veya geçmişe dönüşlerle yeniden yaşanması, hatırlatıcılardan kaçınma, duygusal hassasiyet, depresyon, kaygı ve fiziksel semptomlar yer almaktadır (Silverman, Reinherz ve Giaconia, 1996). Ayrıca yeme bozuklukları, uyku problemleri, somatik yakınmalar, alt ıslatma, kendine zarar verme davranışları ve fiziksel temasa karşı aşırı duyarlılık da sıklıkla raporlanmaktadır (Teska ve Rabin, 2017).

Bilişsel düzeyde, küçük çocuklarda konuşma gecikmeleri; büyük çocuklar ve ergenlerde dikkat, planlama, görev tamamlama, problem çözme gibi alanlarda zorluklar, akademik başarıda düşüş ve okul terki görülebilir ve kötü muamele gören çocukların okulu bırakma oranı, diğer çocuklara göre üç kat daha yüksektir (Cook vd., 2005).

Davranışsal düzeyde; bebeklerde ajitasyon ve uzun süreli ağlama nöbetleri; okul öncesi çocuklarda dikkatsizlik ve kazalara yatkınlık; okul çağındaki çocuklarda dikkat eksikliği, hiperaktivite, regresyon ve saldırgan davranışlar gözlenebilir, ergenler ise riskli davranışlara (örneğin madde kullanımı, suça karışma) daha yatkın hale gelebilir (Teska ve Rabin, 2017).

Sosyal açıdan, güvensiz bağlanma örüntüleri (kaçıncı, kararsız, dağınık), sosyal izolasyon, samimiyet kurmada güçlük, güven sorunları ve sınırlara dair zorluklar görülebilir. Bu çocuklar sıklıkla yetişkinlere kompulsif şekilde itaat gösterir ya da rutin değişikliklerine karşı direnç gösterebilir (Crittenden ve DiLalla, 1988). Aşırı ya da yetersiz kontrol davranışları, saldırganlık, cinselleştirilmiş davranışlar ya da kendine zarar verme biçiminde ortaya çıkarak travmanın bazı unsurlarını yeniden canlandırabilir (Cook vd., 2005).

İstismar ortamında büyüyen çocuklar, travmanın etkilerine karşı daha savunmasız hale gelir çünkü başa çıkma becerilerini öğrenebilecekleri destekleyici bir ortamdan yoksundurlar (Cloitre vd., 2005). Bu çocuklar, alkol ve madde kullanımı açısından da yüksek risk altındadır (Enoch, 2011). İhmal edilen çocuklar ise genellikle güvensiz bir ortamda, yetersiz denetim altında ve uyaran eksikliğiyle büyürler. Okula devam etmeme, bilişsel ve sosyal gelişimde gecikmeler, sağlık hizmetlerine erişimde yetersizlik gibi durumlar yaşanır. Bu çocuklarda davranışsal sorunlar, kötü hijyen, uygunsuz bakım ve beslenme yetersizliği sıkça gözlemlenir (Hobbs ve Wynne, 2002).

Çocuk İhmal ve İstismarının Kompleks Travmayla İlişkisi

Psikolojik travma, bireyin veya yakınlarının yaşamını, fiziksel bütünlüğünü ya da güvenliğini tehdit eden olaylara verilen psikolojik tepkidir (Malizia, 2017). Ani gelişen olumsuz yaşam olayları, örneğin doğal afetler veya yaşamı tehdit eden hastalıklar, çocuklar ve ergenlerde psikolojik travmayı tetikleyebilir (Teska ve Rabin, 2017). Ancak, bu olayların sıklığı, süresi ve kişilerarası doğası, travmanın etkilerini daha da derinleştirebilir.

Kompleks travma, kronik, kişilerarası ve bakım ilişkileri bağlamında meydana gelen travmatik olayları tanımlar; bu terim aynı zamanda bu tür deneyimlerle ilişkili semptom örüntüsünü de ifade eder (Kliethermes, Schacht ve Drewry, 2014). Herman (1992) ve Terr (1994), tekil travmatik olaylar ile uzun süreli ve tekrarlayan kişilerarası travmalar arasında önemli bir fark olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda "kompleks travma" kavramı, tekrarlayan kişilerarası travmalara bağlı olarak ortaya çıkan ve yalnızca travma sonrası stres bozukluğu (TSSB) belirtileriyle sınırlı kalmayan, bilişsel, duygusal, sosyal ve nörogelişimsel etkilerle seyreden geniş bir travmatik deneyimler kümesini ifade eder. Kompleks travma, genellikle birincil bakım verenler tarafından gerçekleştirilen fiziksel, cinsel, duygusal istismar, ihmal ve sürekli aile içi şiddet nedeniyle ortaya çıkmakla birlikte, bunlarla sınırlı değildir. İnsanların kimliklerine yönelik saldırılar, cinsel sömürü, işkence, kitlesel siyasi şiddet, insan kaçakçılığı ve zorunlu göç gibi ciddi insan hakları ihlalleri de kompleks travmaya yol açabilir (Ford ve Courtois, 2013). Kompleks travmanın gelişiminde, yaşanan olayların yanı sıra yoksulluk, ebeveynlerdeki ruhsal hastalıklar, madde kullanımı ve sosyal destek eksikliği gibi çevresel faktörler de rol oynar.

Kompleks travmaya maruz kalan çocuklar, dünyanın güvenilmez bir yer olduğunu tekrar eden deneyimlerle öğrenirler ve bu çocuklar, açık belleği gelişmeden önce bile örtük bellekte travmatik izler taşırlar. Geçmiş deneyimleri hatırlatan durumlarla karşılaştıklarında yoğun stres tepkileri verebilirler. Travmanın sürekliliği, çocuğun stres sistemini kalıcı olarak hassaslaştırır (Teska ve Rabin, 2017). İhmal ve istismarın yoğun, tekrarlı veya zincirleme şekilde yaşanması sonucu ortaya çıkan kompleks travma, çocukların işlevsel ve gelişimsel alanlarını olumsuz etkileyebilir. Ayrıca, travmatize olmuş çocuklar genellikle sorunlu ve uyumsuz davranışlar sergiledikleri için damgalanma riskiyle karşı karşıya kalabilirler (Ford vd., 2010; Podgurski ve ark. 2014). Çevresel zorluklar ve stresörlerle karşılaştıkça zamanla yeni sorunlar ortaya çıkabilir (Streeck-Fischer ve van der Kolk 2000). Travma sonrası tepkiler, travmanın üstesinden gelinmesindeki bireysel farklılıklar; mikro sistem (ailedeki bireylerin desteği), mezo-egzosistem (çocuk koruma hizmetlerinin ve sağlık hizmetlerinin yanıtları), makrosistem (iyileşmeyi etkileyen toplumsal ve kültürel faktörler) ile (Campbell, Dworkin ve Cabral, 2009) etkileşim halindedir (McTavish vd., 2019).

Kompleks travmanın çocuklar üzerindeki etkileri biyolojik, psikolojik, bilişsel ve sosyal alanlarda yaygın olarak görülmektedir. Cook vd. (2005) bu etkileri şu şekilde sınıflandırır:

- Bağlanma ve İlişkisel Sorunlar: Travma, çocuğun güvenli ilişkiler kurma, sınır oluşturma, yakınlık geliştirme ve yardım isteme becerilerini zayıflatır. Aşırı bağımlılık ya da sosyal izolasyon görülebilir.
- Biyolojik Etkiler: Travma, bağışıklık sistemi ve stres tepkilerini düzenleyen biyolojik sistemlerde bozulmalara yol açar. Küçük

yaş gruplarında bu, duyguların düzenlenmesini sağlayan beyin bölgelerinde gelişimsel gecikmelere neden olur.

- Duygu Düzenleme Bozuklukları: Travmaya maruz kalan çocuklar, duygularını tanıma, ayırt etme ve yönetmede zorluk yaşar. Bu durum yoğun ve kontrolsüz duygusal tepkilerle sonuçlanabilir.

- Dissosiyasyon: Travmanın etkilerini zihinsel olarak bölme, duyguları uyuşturma, fanteziye yönelme gibi dissosiyatif başa çıkma yolları görülür. Bu da yeniden travmatize olma riskini artırır.

- Davranışsal Kontrol Sorunları: Dürtüsel saldırganlık, kompulsif uyum, ritüelistik davranışlar gibi uç davranışlar ortaya çıkabilir. Ergenlerde riskli davranışlara (madde kullanımı, suça sürüklenme) yönelim artar.

- Bilişsel İşlevsellik Bozuklukları: Hayatta kalmaya odaklanan çocuklarda yeni bilgi edinimi ve problem çözme becerileri zayıflar. Bu durum, özellikle ihmal edilen çocuklarda yaygındır.

- Kendilik Algısında Sorunlar: Travma, çocukların öz-değer ve yeterlilik duygularını zedeler. Kontrol kaybı, çaresizlik, düşük benlik saygısı ve sosyal uyumsuzluk gibi sonuçlar doğurur (Cook vd., 2005).

Travmatik yaşantılar aynı zamanda çocuklarda stres sisteminin işleyişini de etkiler. Bu noktada stres tepkileri Shonkoff ve diğerleri (2012) tarafından üç kategoriye ayrılmıştır:

- Pozitif Stres: Normatif yaşam olayları (örneğin kreşe başlama) sonrası kısa süreli, sağlıklı stres tepkisidir.

- Tolere Edilebilir Stres: Daha ciddi olaylara (örneğin sevilen birinin kaybı) verilen, sosyal destekle tolere edilebilen stres tepkisidir.

- Toksik Stres: Uzun süreli ihmal, istismar veya aile içi şiddet gibi durumlarda, yeterli destek olmadan gelişen ve nörogelişimsel zararlar veren yoğun stres tepkisidir.

Toksik stres, beyindeki dikkat, hafıza ve duygusal düzenleme ile ilgili yapıları etkileyebilir. Beynin gelişiminde kritik dönemlerde karşılaşılan olumsuz deneyimler, sinaptik bağlantıların sağlıklı bir şekilde oluşmasına yol açabilir ve bu değişiklikler, çocuğun gelecekte olumlu sosyal ilişkiler kurma yeteneğini ve duygusal esnekliğini zayıflatır (Teska ve Rabin, 2017). Çocuk refahı hizmetlerinden yararlanan çocukların çoğunun en az bir travmatik yaşam olayıyla karşılaştığı literatürde belirtilmektedir (Greenson ve ark. 2011). İhmal ve istismar nedeniyle koruma altına alınan çocuklar, sosyal çevrelerinden, kardeşlerinden ve destek kaynaklarından ayrılmak zorunda kalabilirler. Bu durum travmanın etkisini artırabilir. Koruyucu aile ortamına yerleştirilen çocuklarda, önceki travmalarla ilgili çalışmalar yapılmadıysa, bu çocukların davranışlarını ve duygusal tepkilerini anlamak bakıcılar için oldukça zorlayıcı olabilir ve bakıcılar bazen kendilerini yetersiz, çaresiz hissedebilir ya da sert/tepkisiz tepkiler verebilirler (Howe, 2017). Bu nedenle, çocuğun geçmiş travmalarını anlayan ve duygularını düzenlemeye yardımcı olan bakım ilişkileri, iyileşme sürecinde kritik bir öneme sahiptir.

Kompleks Travmaya Yönelik Psikososyal Müdahaleler

Çocukların istismar ve ihmale maruz kalması durumunda tedavi ve rehabilitasyon süreçlerine dair literatürde yer alan çeşitli araştırmalar, bu çocukların birden fazla sorun yaşayabileceğini ve bu nedenle çeşitli psikoterapötik modellerin gerekli olabileceğini belirtmektedir. Kısa süreli semptom giderme müdahalelerinin, ihmal ve istismar nedeniyle çocukların gelişimlerini ve işlevselliklerini tehdit eden sorunları çözmede yetersiz kalabileceği, bu nedenle müdahalelerin uzun vadeli bir yaklaşımla yapılmasının önemli olduğu vurgulanmaktadır (Ramchandani ve Jones, 2003). Karmaşık travmanın çocukların biyopsikososyal gelişimi üzerindeki etkileri yaşam boyu sürebilir. Ancak bu etkilerin şiddeti, çocuğun sosyal çevresi, sahip olduğu sosyal destek sistemi, dayanıklılığı ve travmatik deneyimlere verdiği tepkilere bağlı olarak büyük ölçüde değişebilir. Araştırmalar, çocuğun hayatında en az bir destekleyici yetişkin figürünün bulunmasının, öz düzenleme becerilerinin gelişimini, olumlu benlik algısının oluşumunu ve içsel motivasyonu desteklediğini göstermektedir.

Sosyal hizmet uzmanları, çocukları ve ailelerini değerlendirirken bireysel, sosyal ve kişilerarası dinamikleri bütüncül bir şekilde ele alan ekolojik yaklaşımı kullanırlar. Klinik müdahaleler sırasında, çocuğun istismar veya ihmale ne zaman, kim tarafından ve ne sıklıkta maruz kaldığı, algılanan tehlike seviyesi, güvenlik durumu, gelişimsel özellikleri, sosyal destek ağı, bilişsel ve davranışsal işlevsellik düzeyi gibi unsurlar ayrıntılı olarak değerlendirilmelidir. Ayrıca, aile dinamikleri, ebeveynlerin işlevselliği, psikiyatrik geçmişleri, bağlanma tarzları, madde kullanımı ve aile içi şiddet gibi risk faktörleri kapsamlı bir şekilde analiz edilmelidir. İstismara uğramış çocuklarla çalışırken önemli olan, çocuğun bu durumdan nasıl etkilendiği ve bu soruna nasıl bir anlam yüklediğidir. İstismara uğramış çocuklar çevrelerine karşı güvensizdir. İstismara maruz kalmış çocuklara yönelik psikososyal müdahalelerde, güvene dayalı bir ilişki kurmanın önündeki engelleri anlamak ve aşmak uygulamanın merkezinde yer alır.

Kompleks travma, çocukların bilişsel, duygusal ve sosyal gelişimlerini çok yönlü olarak etkileyen, sürekli ve katmanlı bir travmatik deneyim türüdür. Çocukların güçlü yanlarının ve dayanıklılıklarının ortaya çıkarılması veya bu özelliklerin geliştirilmesi, onların kompleks travmayı aşmalarına yardımcı olabilir. Bu bağlamda, çocukların yalnızca psikopatolojik belirtileri üzerinden değil, aynı zamanda sahip oldukları bireysel ve çevresel kaynaklar çerçevesinde değerlendirilmesi, iyileşme sürecinin yapılandırılmasında kritik bir öneme sahiptir. Bu noktada, güçlü yanların belirlenmesi ve dayanıklılığın desteklenmesi, çocukların travma sonrası iyilik hallerinin yeniden inşasında temel bileşenler arasında yer almaktadır. Dayanıklılık, bireyin ciddi stres veya travma karşısında psikososyal işlevselliğini sürdürebilme, yeni koşullara uyum sağlayabilme ve gelişimsel seyrini devam ettirebilme kapasitesi olarak tanımlanmaktadır.

Bu kapasite, yalnızca bireyin içsel kaynaklarına değil, aynı zamanda aile, akran, okul ve topluluk gibi çevresel sistemlerde bulunan koruyucu faktörlerin etkileşimine de dayanmaktadır (Early ve GlenMaye, 2000). Güçler perspektifi, bireyin değişim ve gelişim potansiyelini merkeze alan, sorun odaklı yaklaşımların ötesine geçerek çocukların ve ailelerin sahip oldukları yetkinliklerin, güçlü yanlarının keşfedilmesini ve işlevsel biçimde tedavi ve rehabilitasyon sürecinde kullanılmasını amaçlayan bir yaklaşımdır. Çocukların güçlü yanları çoğunlukla içinde bulundukları toplumsal ve kültürel bağlamlarda kök salmış durumdadır (Kisiel vd., 2016). Bu nedenle etkili bir değerlendirme süreci, yalnızca çocukların dahil oldukları sosyal sistemlerdeki kaynakları da kapsamlı biçimde analiz etmeyi gerektirir (Chapin, 2014). Bu süreçte; çocuğun bilişsel ve yaratıcı yetenekleri, kişilerarası ilişkilerdeki becerileri, öz yeterliliği, toplulukla kurduğu bağlar ve ailenin işlevselliği gibi çok katmanlı unsurlar dikkate alınmalıdır.

Güçlü yönlerin değerlendirilmesi, yalnızca tanılamaya yönelik bir adım olarak değil, aynı zamanda müdahalenin içeriğini şekillendiren dinamik bir unsur olarak müdahale sürecine entegre edilmelidir. Bu güçlü yönler, çocukların olumlu başa çıkma stratejileri geliştirmelerine, sosyal destek sistemlerini etkili bir şekilde kullanmalarına ve travma sonrası yeniden bağ kurma süreçlerini güçlendirmelerine olanak tanır (Kisiel vd., 2014). Güçlere odaklanmak, çocukların potansiyellerini ortaya çıkararak, sadece psikolojik iyileşmeyi değil, aynı zamanda sosyal işlevselliği de destekleyen bütüncül bir iyileşme süreci sunar. Değerlendirme süreci, yalnızca bilgi toplamaya değil, aynı zamanda terapötik bir ilişki kurmaya da hizmet etmelidir. Bu bağlamda, ebeveynler veya bakım verenlerle yapılan görüşmeler, hem müdahale sürecinin etkinliğini hem de travmanın aile üzerindeki etkisini anlamaya olanak tanır. Ayrıca, çocuğun geçmiş psikiyatrik öyküsü, hastane yatışları, kendine zarar verme davranışları, bağlanma biçimi, duygusal ve bilişsel sorunları gibi birçok alan da değerlendirme sürecine dahil edilmelidir (Teska ve Rabin, 2017). Bu süreçte, açık uçlu ve yönlendirici olmayan soruların kullanıldığı güvenli bir görüşme ortamı sağlanmalıdır. Klinik uygulamalarda temel amaç, çocuğun yaşadığı travmayı nasıl anlamlandırdığını, bu travmanın onu nasıl etkilediğini ve hangi başa çıkma stratejilerini kullandığını anlamaktır. Bu çocukların genellikle çevreye karşı güvensiz oldukları göz önünde bulundurulduğunda, güvene dayalı terapötik bir ilişkinin kurulması, psikososyal müdahalelerin temel taşıdır. İstismar mağduru çocuklar ve ergenlerle çalışırken güvenli terapötik bağlanmanın kurulması önemlidir. Bu, çocukların duygularını düzenlemelerine olanak tanır.

Çocuk ihmali ve istismarı, çocukların gelişimsel, psikolojik ve sosyal bütünlüklerini derinden etkileyen ciddi bir toplumsal sorundur. Bu tür deneyimler, özellikle karmaşık travmalara yol açtığında, yalnızca bireysel müdahalelerle değil, aynı zamanda çok disiplinli bir yaklaşım çerçevesinde ele alınmalıdır. Bu bağlamda, klinik sosyal hizmet ve psikiyatri hemşireliği,

çocukların iyileşme sürecinde hem tedavi edici hem de koruyucu roller üstlenmektedir. Klinik sosyal hizmet uzmanları, çocukların yaşadığı travmaların sosyal, psikolojik ve çevresel etkilerini değerlendirirken, psikiyatri hemşireleri ise çocuğun nöropsikiyatrik sağlığını destekleyici uygulamalarda görev almaktadır. Bu çalışma, çocuk istismarı ve ihmali bağlamında gelişen karmaşık travmalarda, sosyal hizmet ve psikiyatri hemşireliğinin iş birliğini temel alan bütüncül bir müdahale modelini tartışmayı amaçlamaktadır.

Sosyal Hizmet Uzmanlarının Mesleki Rol ve Sorumlulukları

Sosyal hizmet uzmanları, çocuk ihmali ve istismarına bağlı gelişen kompleks travmada, birey-aile-çevre sistemlerini birlikte ele alarak kapsamlı bir müdahale planı geliştirir. Bu süreçte başlıca gerçekleştirilmesi gereken mesleki rol ve sorumluluklardan bazıları şunlardır:

1. Travmaya duyarlı çocukla ve ailelerle görüşme: Çocuğun duygu durumunu ve baş etme kapasitesini değerlendirir, aile üyeleriyle psiko-sosyal görüşmeler gerçekleştirir.

2. Biyopsikososyal değerlendirme: Çocuğun gelişimsel, çevresel ve psikolojik durumunu çok boyutlu olarak analiz edilir.

3. Haklara erişim ve yönlendirme: Aileyi ve çocuğu sosyal hizmet sistemlerine entegre eder, koruyucu-önleyici hizmetlere yönlendirilmesini içerir. Hak kayıplarının önüne geçilmesi ve savunuculuk faaliyetleri önemli yer tutar.

4. Çocuk koruma sistemleriyle iş birliği: Adalet mekanizmasında yer alan kurumlar, eğitim kurumları ve sağlık kurumlarıyla eşgüdümlü çalışarak çocuğun refahı teşvik edilir.

5. Travma odaklı terapi ve danışmanlık: Çocuğun yaşına, gelişimine ve ihtiyaçlarına uygun bireysel müdahaleleri terapi yaklaşımları çerçevesinde uygular.

6. Multidisipliner ekip çalışması: Farklı meslek gruplarıyla vaka bazlı iş birliği yaparak bütüncül iyileşmeyi teşvik eder.

7. Psiko-eğitim ve başa çıkma becerileri: Çocuklara, ailelerine ve bakım personeline travma hakkında bilgilendirici eğitimler verilir.

8. Önleyici ruh sağlığı uygulamaları: İhmal ve istismarı önlemeye yönelik farkındalık çalışmaları yürütülür.

Psikiyatri Hemşirelerinin Mesleki Rol ve Sorumlulukları

Psikiyatri hemşireleri, çocukların travma kaynaklı psikiyatrik belirtilerinin izlenmesi ve yönetiminde klinik sorumluluk üstlenir. Çocuklarda ihmal ve istismar sonucu ortaya çıkan travmalara müdahalede, travma bilgili bakımın öncelikli olması gereklidir (Goddard vd., 2022). Travma bilgili bakım, tıp, hemşirelik, sosyal hizmet ve ruh sağlığı alanındaki literatürde belirtildiği üzere, genellikle travmanın farkına varma, tanıma, yanıt verme ve yeniden travmatizasyona direnç gösterme olarak tanımlanabilir (Goddard, 2021; Goddard vd., 2021).

Bu kapsamda üstlendikleri rol ve sorumluluklar şunlardır:

1. Travma sonrası belirtilerin takibi: TSSB, disosiyasyon, anksiyete, uykusuzluk gibi semptomların klinik değerlendirmesini yapar.
 2. Duygusal düzenleme ve kriz müdahalesi: Güvenli ilişki kurarak çocuğun duygusal tepkilerini regüle etmeye yardımcı olur.
 3. Psiko-eğitim ve başa çıkma becerileri: Çocuklara, ailelerine ve bakım personeline travma hakkında bilgilendirici eğitimler verir.
 4. Gözlem ve raporlama: Gelişimsel değişiklikleri izler, multidisipliner vaka raporlarına katkı sunar.
 5. Kurumsal bakımda destekleyici roller: Kurum bakımındaki çocukların gündelik bakım süreçlerinde istikrarlı ve şefkatli yaklaşımlar geliştirir.
 6. Önleyici ruh sağlığı uygulamaları: İhmal ve istismarı önlemeye yönelik farkındalık çalışmaları yürütür.
- Çocukların ihmal ve istismarından kaynaklanan karmaşık travmaların etkili bir şekilde ele alınabilmesi için disiplinler arası iş birliğine dayalı bütüncül müdahale programları gereklidir. Klinik sosyal hizmet uzmanları, travmanın sosyal ve çevresel yönlerini göz önünde bulundurarak birey ve çevre etkileşimine müdahale ederken; psikiyatri hemşireleri, çocukların ruh sağlığını destekleyen klinik müdahaleler yapmaktadır. Bu disiplinlerin uyumlu çalışması, sadece tedavi sürecinin değil, aynı zamanda koruyucu ve önleyici hizmetlerin etkinliğini de artırmaktadır. Gelecekte çocuk koruma sistemlerinde multidisipliner çalışmanın güçlendirilmesi, travma sonrası iyileşme sürecini daha etkili ve sürdürülebilir hale getirecektir.

Kompleks Travmanın Bütüncül Müdahalesi (ITCT)

İhmal ve istismara maruz kalan çocukların tedavi ve rehabilitasyon süreçleri, bu çocukların birden fazla sorun yaşayabileceğini ve kısa süreli müdahalelerin yeterli olmayabileceğini göstermektedir. Bu nedenle, müdahalelerin uzun vadeli ve çok yönlü olması gerektiği vurgulanmaktadır (Ramchandani ve Jones, 2003). Özellikle çocukların sorunları, karmaşık travmadan kaynaklanan problemler ve semptomların yanı sıra sosyokültürel çevreye de bağlı olabilir. Bu bağlamda, kompleks travmaya yönelik müdahalelerde çok bileşenli bir yaklaşım sağlamak amacıyla bütünleştirici terapi yaklaşımı (ITCT) geliştirilmiştir. Literatürde, bütünleştirici terapi yaklaşımına dayalı müdahalelerin 8-12 yaş arası çocuklar (Lanktree ve Briere, 2013), ergenler ve genç yetişkinler için (Briere ve Lanktree, 2011) uygun bir müdahale yöntemi olduğu belirtilmektedir. Kompleks travma deneyimlerinin yoğun ve kronik etkileri göz önüne alındığında, bu çocuklar için çok bileşenli ve esnek bir müdahale modeli gereklidir. Bu bağlamda geliştirilen kompleks travmaya bütüncül müdahale yaklaşımı (Integrative Treatment of Complex Trauma - ITCT), birden fazla terapi modelini ve müdahale bileşenini bir araya getiren, kültürel olarak uyarlanabilir ve semptomlara duyarlı bir yaklaşımdır. ITCT, ilk olarak Long Beach, California'daki Miller Çocuk İstismarı ve Şiddet Müdahale Merkezi'nde

geliştirilmiş, daha sonra Güney Kaliforniya Üniversitesi'nin (USC) Psikolojik Travma Programı ile genişletilmiştir (Lanktree ve Briere, 2008).

Yaklaşım; bağlanma kuramı (Bowlby, 1988), travma odaklı bilişsel-davranışçı terapi (Cohen, Mannarino ve Deblinger 2006), kendilik odaklı travma modeli (Briere, 2002) ve kompleks travma literatürü (Courtois ve Ford, 2009) temel alınarak yapılandırılmıştır. Müdahaleler bireysel ve aile terapisini, oyun terapisini ve psikoeğitimi içerir. Ayrıca, terapi süreci çocuğun sosyo-kültürel bağlamına uyulanır, değerlendirme periyodik olarak tekrar edilir ve müdahalenin etkileri düzenli olarak izlenir; benlik saygısı, bağlanma biçimleri, intihar riski, travma sonrası stres belirtileri gibi alanlar değerlendirme kapsamında ele alınır (Lanktree ve Briere, 2013). Müdahale süreci çocuğun yaşamındaki stresörlere ve başa çıkma kapasitesine göre dinamik biçimde yeniden şekillendirilir. Kompleks travma, tekrarlayıcı, süregelen, kişilerarası ilişkilerde ortaya çıkan ve çoğunlukla çocukluk döneminde başlayan travmatik yaşantılar bütünüdür. Bu tür travmaların etkileri, yalnızca bireyin psikolojik durumunu değil, aynı zamanda gelişimsel, bilişsel, ilişkisel işlevselliği derinlemesine etkileyebilmektedir. Bu çerçevede geliştirilen kompleks travmanın bütüncül müdahalesi, sosyal hizmet disiplininin ekolojik ve çok boyutlu müdahale anlayışını temel alarak, çocukların yaşadığı karmaşık travmatik deneyimlerin kapsamlı bir biçimde değerlendirilmesi ve iyileştirilmesini amaçlar.

Kompleks travmaya bütüncül müdahale yaklaşımı, müdahaleyi yalnızca bireysel semptomlarla sınırlı tutmaz; çocuğun içinde bulunduğu sosyoekonomik durum, kültürel bağlam, destek sistemlerinin yapısı ve işleyişi, bağlanma örüntüleri, baş etme mekanizmaları ve işlevsellik düzeyi gibi çok katmanlı değişkenleri eşzamanlı olarak ele alır ve çocuğun ilk görüşmede ve sonrasında düzenli aralıklarla (ör. üç aylık periyotlarla) yapılan görüşmelerle izlenmesi, yalnızca semptom düzeyindeki değişimleri değil, aynı zamanda çevresel ve ilişkisel dinamiklerdeki dönüşümleri de takip etmeye imkân tanır (Lanktree ve Briere, 2013). Değerlendirme süreçlerinde bireysel görüşmelerin yanı sıra psikolojik testler, ebeveyn ve öğretmen geri bildirimleri gibi çoklu veri kaynakları kullanılarak, çocuğun travmaya verdiği tepkiler ve uyum düzeyleri kapsamlı biçimde analiz edilir (Briere ve Lanktree, 2011).

Travma sonrası stres belirtilerinde, benlik saygısının azalmasında, güvensiz bağlanma kalıplarında, kendine zarar verme davranışlarında ve intihar eğilimindeki değişiklikler; müdahalenin etkinliğini değerlendirmek ve gerektiğinde müdahale planını yeniden düzenlemek açısından büyük önem taşır (Lanktree ve Briere, 2013). Çocuğun gelişimsel gereksinimleri ve çevresel riskler, müdahale süreci boyunca dinamik bir şekilde değerlendirilir. Bu sayede, yeni stres faktörleri ortaya çıktığında müdahalenin yoğunluğu esnek bir şekilde ayarlanabilir. Öte yandan, çocuğun dayanıklılığı yüksekse, daha az yoğun ancak destekleyici müdahale stratejileri uygulanabilir. Kompleks travmanın bütüncül müdahalesi

genellikle birkaç ay ile bir yıl arasında sürmekte olup, bu süre terapötik sürecin ilerlemesine ve çocuğun hazır olma durumuna bağlı olarak uzayabilir (Lanktree vd., 2012). Müdahalede terapötik pencere kavramı temel alınmakta; bu kavram, bireyin travmatik anıların yeniden yapılandırılmasına duygusal olarak dayanabileceği sınırları belirlemeye yönelik rehberlik eder (Briere, 2002).

Bu yaklaşımın belirgin özelliklerinden biri, kültürel uyum ve hassasiyeti temel bir ilke olarak kabul etmesidir. Terapi süreci, çocuğun sosyokültürel ortamına göre şekillendirilmekte; kullanılan oyun terapisi materyalleri, psiko-eğitim araçları ve destekleyici kaynaklar kültürel uygunluk esas alınarak seçilmektedir (Lanktree, 2008). Geniş aile sistemlerinin psikososyal destek kapasitesinden faydalanılması ve bakım verenlerin terapi sürecine aktif katılımı, özellikle küçük çocukların bağlanma gereksinimleri ve bakım ilişkileri dikkate alındığında önem taşır. Bu sebeple, kompleks travmanın bütüncül müdahalesi, çocuklarla bireysel çalışmanın yanı sıra, grup çalışmaları, ailelerle çalışma ve ebeveyn danışmanlığı gibi unsurlarla yapılandırılmış çok katmanlı bir müdahale sunar (Lanktree ve Briere, 2013).

Lanktree ve Briere (2013) kompleks travmaya bütüncül müdahale yaklaşımının Temel bileşenlerini şu şekilde açıklamaktadır:

1. Terapötik İlişki Kurma: Güven, şeffaflık, empati, uyum ve olumlu saygıya dayalı bir ilişki inşa etmek, çocuğun yalnızlık hissini azaltır ve müdahaleye katılımını kolaylaştırır. Ebeveynlerin destekleyici iletişim becerilerini geliştirmeye yönelik müdahaleler bu bileşene dahildir.
2. Güvenlik Müdahaleleri: Fiziksel, duygusal, ilişkisel ve terapötik güvenlik sağlanması hedeflenir. Güvenlik planları yapılır, çocuk koruma sistemleriyle iş birliği kurulur.
3. Öz Düzenleme Becerileri: Çocuğun kendi duygularını tanıma, ifade etme ve yönetme becerilerinin geliştirilmesi desteklenir.
4. Psikoeğitim: Travmanın doğası ve etkileri hakkında bilgi verilerek çocuğun bilişsel olarak travmayı işlemesi desteklenir.
5. Etki Düzenleme: Aşırı kaçınma tepkilerinin fark edilmesi, gevşeme teknikleri ve duyguların düzenleme stratejileri öğretilir.
6. Bilişsel İşleme: Travmatik yaşantılara ilişkin suçluluk duyguları azaltılır; çocuğun travma anlatısı gerçekçi ve suçlayıcı olmayan bir yapıya kavuşturulur.
7. Tetikleyici Uyarımlarla Başa Çıkma: Tetikleyicilerin fark edilmesi, tanımlanması ve davranışsal alternatiflerin öğretilmesi sağlanır.
8. Olumlu Etkinin Artırılması: Oyun, sanat, spor gibi gelişimsel olarak uygun olumlu uğraşlarla çocukların yeniden yaşamla bağ kurmaları desteklenir.
9. Bağlanma Terapisi: Kurum bakımı, koruyucu aile ya da evlat edinme sürecindeki çocukların güvenli bağlanma geliştirmesi için ebeveyn-çocuk ilişkisi güçlendirilir.

10. Ebeveyn/Bakıcı Desteği: Ebeveynlerin kendi travmatik geçmişlerinin fark edilmesi ve gerektiğinde müdahale edilmesi sağlanır. Ebeveynlere yönelik psiko-eğitim programları, olumlu ebeveynlik becerilerini artırmayı amaçlar (Lanktree ve Briere, 2013). Bu bütüncül yaklaşım, çocukların ilişkisel, duygusal ve bilişsel boyutlarda tedavi ve rehabilitasyonlarına olanak tanır.

SONUÇ

Çocuk ihmal ve istismarı; bireyin gelişimsel, psikolojik ve sosyal bütünlüğünü derinden etkileyen, karmaşık bir travma örüntüsü olarak değerlendirilmektedir. Özellikle çocukluk döneminde maruz kalınan bu tür deneyimler, yaşam boyu sürebilecek duygusal, bilişsel ve nörobiyolojik etkiler doğurmaktadır; bireyin kendine, başkalarına ve dünyaya ilişkin temel inanç sistemlerinde kalıcı değişimlere neden olmaktadır. Kompleks travmayı çok yönlü ve katmanlı yapısı, müdahale süreçlerinde disiplinler arası bir yaklaşımı zorunlu kılmaktadır.

Bu bağlamda, klinik sosyal hizmet ve psikiyatri hemşireliği disiplinlerinin eşgüdümlü çalışması, yalnızca semptom düzeyinde değil; aynı zamanda çocuğun güvenli bağlanma ilişkileri kurma, duygusal düzenleme geliştirme ve yeniden işlevsellik kazanma süreçlerinde de bütüncül bir destek sunmaktadır. Klinik sosyal hizmet uzmanları, travmanın sosyal, kültürel ve çevresel bağlamını değerlendirerek koruyucu, önleyici ve güçlendirici müdahaleler geliştirirken; psikiyatri hemşireleri ise çocuğun ruhsal durumunu izleyip duygusal güvenliği önceleyen bakım uygulamalarıyla sürece katkı sağlamaktadır.

Bu çalışmada ele alınan kompleks travmaya bütüncül müdahale yaklaşımı, hem sosyal hizmet uygulamaları hem de hemşirelik bakımı açısından kültürel duyarlılığı, bireysel uyarlamayı ve çok bileşenli müdahaleyi esas alan bir çerçeve sunmaktadır. Bu yaklaşım; terapötik ilişkinin niteliğinden ebeveyn eğitime, semptom takibinden güvenlik planlamasına kadar geniş bir müdahale yelpazesıyla çocuğun iyilik halini desteklemeyi amaçlamaktadır.

Öneriler:

1. Çocuk koruma alanında görev yapan tüm meslek elemanları, kompleks travmaya yönelik travmaya duyarlı ve bütüncül müdahale yaklaşımları konusunda donatılmalıdır. Bu doğrultuda, sosyal hizmet uzmanları ve psikiyatri hemşirelerine yönelik ortak eğitim programları ve süpervizyon sistemleri yapılandırılmalıdır.

2. Kurum bakımındaki çocuklara yönelik müdahalelerde, geçmişte yaşanan travmalar dikkate alınmalı; duygusal düzenlemeyi destekleyen bakım modelleri geliştirilmelidir.

3. Multidisipliner vaka toplantılarında sosyal hizmet ve hemşirelik disiplinlerinin eşit söz hakkına sahip olduğu karar alma süreçleri teşvik edilmelidir.

4. Sosyal hizmet ve hemşirelik lisans/lisansüstü müfredatlarında kompleks travma, ITCT modeli (Integrative Treatment of Complex Trauma) ve çocuk koruma uygulamaları konularına kapsamlı biçimde yer verilmelidir.

5. Travmaya maruz kalan çocukların bakım verenlerine yönelik psiko-eğitim programları ve destekleyici danışmanlık hizmetleri yaygınlaştırılmalıdır.

6. Karmaşık vakaların takibi için veriye dayalı izleme sistemleri ve kurumlar arası bilgi paylaşım protokolleri geliştirilerek sürekliliği olan hizmet modelleri oluşturulmalıdır.

REFERANSLAR

- Bowlby, J. (1988). *A secure base: Parent-child attachment and healthy human development*. Basic Books.
- Briere, J. (2002). Treating adult survivors of severe childhood abuse and neglect: Further development of an integrative model. In J. E. B. Myers vd. (Eds.), *The APSAC handbook on child maltreatment* (2nd ed., pp. 175–202). Sage.
- Briere, J., ve Lanktree, C. B. (2011). *Treating complex trauma in adolescents and young adults*. Sage.
- Campbell, R., Dworkin, E., ve Cabral, G. (2009). An ecological model of the impact of sexual assault on women's mental health. *Trauma, Violence, ve Abuse*, 10(3), 225–246. <https://doi.org/10.1177/1524838009334456>
- Chapin, R. (2014). *Social policy for effective practice: A strengths approach* (3rd ed.). Routledge.
- Cloitre, M., Courtois, C. A., Charuvastra, A., Carapezza, R., Stolbach, B. C., ve Green, B. L. (2011). Treatment of complex PTSD: Results of the ISTSS expert clinician survey on best practices. *Journal of Traumatic Stress*, 24(6), 615–627. <https://doi.org/10.1002/jts.20697>
- Cohen, J. A., Mannarino, A., ve Deblinger, E. (2006). *Treating trauma and traumatic grief in children and adolescents*. Guilford Press.
- Cook, A., Spinazzola, J., Ford, J., Lanktree, C., Blaustein, M., Cloitre, M., ve van der Kolk, B. (2005). Complex trauma. *Psychiatric Annals*, 35(5), 390–398.
- Courtois, C. A., ve Ford, J. D. (Eds.). (2009). *Treating complex traumatic stress disorders: An evidence-based guide*. Guilford Press.
- Crittenden, P. M., ve DiLalla, D. L. (1988). Compulsive compliance: The development of an inhibitory coping strategy in infancy. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 16(5), 585–599.
- Early, T. J., ve GlenMaye, L. F. (2000). Valuing families: Social work practice with families from a strengths perspective. *Social Work*, 45(2), 118–130.
- Enoch, M. A. (2011). The role of early life stress as a predictor for alcohol and drug dependence. *Psychopharmacology*, 214(1), 17–31.
- Fergusson, D. M., Horwood, L. J., ve Lynskey, M. T. (1996). Childhood sexual abuse and psychiatric disorder in young adulthood: II. Psychiatric outcomes.

Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry, 35(10), 1365–1374.

- Finkelhor, D., ve Browne, A. (1985). The traumatic impact of child sexual abuse: A conceptualization. *American Journal of Orthopsychiatry*, 55(4), 530–541.
- Finkelhor, D., ve Kendall-Tackett, K. (1997). A developmental perspective on the childhood impact of crime, abuse, and violent victimization. In D. Cicchetti ve S. L. Toth (Eds.), *Developmental perspectives on trauma: Theory, research, and intervention* (pp. 1–32). University of Rochester Press.
- Flaherty, E. G., Stirling, J., Jr., ve Committee on Child Abuse and Neglect. (2010). The pediatrician's role in child maltreatment prevention. *Pediatrics*, 126(4), 833–841.
- Ford, J. D., ve Courtois, C. A. (Eds.). (2013). *Treating complex traumatic stress disorders in children and adolescents: Scientific foundations and therapeutic models*. Guilford Press.
- Ford, J. D., Elhai, J. D., Connor, D. F., ve Frueh, B. C. (2010). Polyvictimization and risk of posttraumatic, depressive, and substance use disorders and involvement in delinquency in a national sample of adolescents. *Journal of Adolescent Health*, 46, 545–552.
- Goddard, A. (2021). Adverse childhood experiences and trauma-informed care. *Journal of Pediatric Health Care*, 35(2), 145–155. <https://doi.org/10.1016/j.pedhc.2020.09.001>
- Goddard, A., Janicek, E., ve Etcher, L. (2022). Trauma-informed care for the pediatric nurse. *Journal of Pediatric Nursing*, 62, 1–9. <https://doi.org/10.1016/j.pedn.2021.11.003>
- Goddard, A., Jones, R., Esposito, D., ve Janicek, E. (2021). Trauma-informed education in nursing: Call to action. *Nursing Education Today*, 101, 104880. <https://doi.org/10.1016/j.nedt.2021.104880>
- Greeson, J., Briggs, E., Kisiel, C., Layne, C., Ake, G., Ko, S., ve Fairbank, J. A. (2011). Complex trauma and mental health in children and adolescents placed in foster care: Findings from the national child traumatic stress network. *Child Welfare*, 90, 91–108.
- Herman, J. L. (1992). *Trauma and recovery*. Basic Books.
- Hobbs, C. J., ve Wynne, J. M. (2002). Neglect of neglect. *Current Paediatrics*, 12(2), 144–150.
- Holt, S., Buckley, H., ve Whelan, S. (2008). The impact of exposure to domestic violence on children and young people: A review of the literature. *Child Abuse and Neglect*, 32(8), 797–810.
- Howe, D. (2017). *Child abuse and neglect: Attachment, development and intervention*. Palgrave Macmillan.
- Kelleher, K., Chaffin, M., Hollenberg, J., ve Fischer, E. (1994). Alcohol and drug disorders among physically abusive and neglectful parents in a community-based sample. *American Journal of Public Health*, 84(10), 1586–1590.
- Kisiel, C., Summersett-Ringgold, F., Weil, L. E. G., ve McClelland, G. (2016). Understanding strengths in relation to complex trauma and mental health symptoms within child welfare. *Journal of Child and Family Studies*, 26(2), 437–451.
- Kisiel, C. L., Fehrenbach, T., Torgersen, E., Stolbach, B., McClelland, G., Griffin, G., ve Burkman, K. (2014). Constellations of interpersonal trauma and

- symptoms in child welfare: Implications for a developmental trauma framework. *Journal of Family Violence*, 29, 1–14.
- Kliethermes, M., Schacht, M., ve Drewry, K. (2014). Complex trauma. *Child and Adolescent Psychiatric Clinics of North America*, 23(2), 339–ix. <https://doi.org/10.1016/j.chc.2013.12.009>
- Kotch, J. B., Browne, D. C., Dufort, V., Winsor, J., ve Catellier, D. (1999). Predicting child maltreatment in the first 4 years of life from characteristics assessed in the neonatal period. *Child Abuse ve Neglect*, 23(4), 305–319.
- Lanktree, C. B. (2008, August). *Cultural adaptations to complex trauma treatment with children and adolescents*. Paper presented at the Annual Meeting of the American Psychological Association, Boston, MA.
- Lanktree, C., ve Briere, J. (2013). Integrative treatment of complex trauma. In C. A. Courtois ve J. D. Ford (Eds.), *Treating complex traumatic stress disorders: An evidence-based guide* (pp. 143–162). Guilford Press.
- Lanktree, C. B., ve Briere, J. (2008). *Integrative treatment of complex trauma for children (ITCT-C)*. MCAVIC-USC, National Child Traumatic Stress Network.
- Lanktree, C. B., Briere, J., Godbout, N., Hodges, M., Chen, K., Trimm, L., ... Freed, W. (2012). Treating multitraumatized, socially marginalized children: Results of a naturalistic treatment outcome study. *Journal of Aggression, Maltreatment ve Trauma*, 21(8), 813–828.
- Malizia, N. (2017). The psychological trauma in children and adolescents: Scientific and sociological profiles. *Sociology Mind*, 7(1), 11.
- McTavish, J. R., Sverdlichenko, I., MacMillan, H. L., ve Wekerle, C. (2019). Child sexual abuse, disclosure and PTSD: A systematic and critical review. *Child Abuse ve Neglect*, 92, 196–208.
- Oates, R. K., Davis, A. A., ve Ryan, M. G. (1980). Predictive factors for child abuse. *Australian Paediatric Journal*, 16, 239–243.
- Podgurski, I., Lyons, J. S., Kisiel, C., ve Griffin, G. (2014). Understanding bad girls: The role of trauma in antisocial behavior among female youth. *Residential Treatment for Children ve Youth*, 31, 80–88.
- Ramchandani, P., ve Jones, P. H. (2003). Treating psychological symptoms in sexually abused children from research findings to service provision. *British Journal of Psychiatry*, 183, 484–490.
- Rosenberg, D., ve Cantwell, H. (1993). The consequences of neglect: Individual and societal. In C. J. Hobbs ve J. M. Wynne (Eds.), *Baillière's clinical paediatrics: Child abuse* (pp. 185–210). Baillière Tindall.
- Schilling, S., ve Christian, C. W. (2014). Child physical abuse and neglect. *Child and Adolescent Psychiatric Clinics*, 23(2), 309–319.
- Shields, A., ve Cicchetti, D. (1998). Reactive aggression among maltreated children: The contributions of attention and emotion dysregulation. *Journal of Clinical Child Psychology*, 27(4), 381–395.
- Shonkoff, J.P., Shonkoff, J. P., Garner, A.S., Committee on Psychosocial Aspects of Child and Family Health, Committee on Early Childhood, Adoption, and Dependent Care, ve Section on Developmental and Behavioral Pediatrics. (2012). The lifelong effects of early childhood adversity and toxic stress. *Pediatrics*, 129(1), e232–e246. <https://doi.org/10.1542/peds.2011-2663>

- Sidebotham, P., ve Heron, J. (2006). Child maltreatment in the “children of the nineties”: A cohort study of risk factors. *Child Abuse ve Neglect*, 30, 497–522.
- Silverman, A. B., Reinherz, H. Z., ve Giaconia, R. M. (1996). The long-term sequelae of child and adolescent abuse: A longitudinal community study. *Child Abuse ve Neglect*, 20(8), 709–723.
- Sorensen, T., ve Snow, B. (1991). How children tell: The process of disclosure in child sexual abuse. *Child Welfare*, 70(1), 3–15.
- Streeck-Fischer, A., ve van der Kolk, B. A. (2000). Down will come baby, cradle and all: Diagnostic and therapeutic implications of chronic trauma on child development. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 34, 903–918.
- Teska, J., ve Rabin, M. (2017). Complex trauma in children and adolescents: An overview. *CINAHL Information Systems*.
- van der Kolk, B. A. (2005). Developmental trauma disorder. *Psychiatric Annals*, 35(5), 401–408.

Ticaret Savaşları Bağlamında ABD'nin Yeni Gümrük Vergileri ve Küresel Ekonomiye Etkileri

Celal KIZILDERE¹

¹ Doç. Dr. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Erciş İşletme Fakültesi, İktisat Bölümü,
celalkzldere@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9904-0472.

ÖZET

Çalışmanın amacı ABD'nin uygulamaya koyduğu yeni gümrük vergilerinin Türkiye ve Dünya ekonomileri üzerindeki olası etkilerini araştırmaktır. Bu bağlamda nitel ve betimsel yöntemler kullanılarak önce gümrük vergilerine teorik olarak değinilmeye çalışılmış akabinde uygulanan yeni gümrük vergileri oransal olarak ülkeler bazında tablo ile gösterilmiştir. Çalışmada korumacılık ve ticaret savaşı bağlamında gümrük vergilerinin politik ve ekonomik yönleri üzerinde durulmuş ve uluslararası eşya ticareti ve ülke ekonomileri üzerindeki etkileri incelenmiştir. Bu kapsamda literatür taraması yapılmış ve mevzuat metinlerinden yararlanılmıştır. Çalışma neticesinde gümrük vergilerinin ticaret savaşları bağlamında uygulamasının Dünya Ticaret Örgütü himayesinde kabul edilen çok taraflı düzenlemelere aykırılık taşıdığı, uluslararası ticarete taraf olan ülkeleri kutuplaştırdığı ve misilleme içeriği nedeniyle uluslararası ticaret düzenini bozarak uyuşmazlık kaynağı oluşturduğu sonucuna ulaşılmıştır.

İşin bu kısmı ekonomi politikalarında bir hayli eskiye dönüş anlamına gelen ticaret savaşlarını gündeme getirmiştir. İşte bu çalışmada da hem gümrük vergilerinin tarihsel gelişimini ve hem küresel ekonomiye ve hem de ülkemize olası etkilerini değerlendirmek amaç edinmiştir. Sonuçta korumacılığın giderek evrildiği ve ticaret savaşlarına dönüştüğü söylenebilir. Çünkü Ticaret savaşları, devletlerin karşılıklı olarak ithalata ek gümrük vergileri koymasıyla ortaya çıkan ekonomik gerilimlerdir. Özellikle Donald Trump yönetimi altında ABD'nin Çin'e ve diğer ticaret ortaklarına yönelik agresif gümrük politikaları, küresel ticaret sistemini ve ekonomik dengeleri önemli ölçüde etkilemiştir. Bu çalışma, ABD'nin yeni gümrük vergilerinin nedenlerini, uygulamalarını ve küresel ekonomi üzerindeki etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Gümrük Tarifesi, Ticaret Savaşları, Korumacılık, Küresel Ekonomi, Ekonomik Etki.

GİRİŞ

Ticaret savaşları, devletlerin karşılıklı olarak ithalata ek gümrük vergileri koymasıyla ortaya çıkan ekonomik gerilimlerdir. Özellikle Donald Trump yönetimi altında ABD'nin Çin'e ve diğer ticaret ortaklarına yönelik agresif gümrük politikaları, küresel ticaret sistemini ve ekonomik dengeleri önemli ölçüde etkilemiştir. Bu çalışma, ABD'nin yeni gümrük vergilerinin nedenlerini, uygulamalarını ve küresel ekonomi üzerindeki etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır.

Eşya ticaretinin olabildiğince serbestleştirilerek basitleştirilmesi ve böylece tüm tarafların yararına sonuçlanmasına yönelik girişimler daima uluslararası ticaret gündeminin ilk sıralarında olmuştur. Bununla birlikte dünya ticaret hacminde büyük payı olan ülkeler arasında yaşanan siyasi ve ekonomik gerilimler ve buna bağlı olarak oluşan korumacılık, bu girişimlerin aksine, uluslararası ticarete engel oluşturabilen tarife ve tarife dışı araçların sıkça ve karşılıklı olarak uygulandığı durumlara neden olabilmektedir. Gümrük vergileri, literatürde ticaret savaşı olarak adlandırılan bu durumlarda başvurulacak bir araç niteliği taşımaktadır. Amerika Birleşik Devletleri kaynaklı ticaret savaşı da göstermektedir ki gümrük vergileri halen uluslararası ticaretin kontrolünü sağlayan önemli bir araçtır ve bu aracın misilleme mantığı içerisinde kullanılmasının çok önemli sonuçları olabilmektedir.

Ülkeler tarafından korumacı politikalar çerçevesinde tarife ve/veya tarife dışı araçlardan bir veya birkaçı kullanılmaktadır. Serbestlik ise, teorik olarak, uluslararası ticaretin ülkelerin bir sınırlaması ya da müdahalesi olmaksızın kendi olağan kuralları içerisinde gerçekleşmesidir. Ekonomik, sosyal veya siyasi nedenlerle uluslararası ticarete tam bir serbestlik olması mümkün olmasa da serbest ticaretin bütün tarafları açısından en çok fayda sağlayan ticaret şekli olduğu kabul edilmektedir. Uluslararası kuruluşlar nezdinde ticaretin kurala bağlanarak olabildiğince serbestleştirilmesi üzerinde yoğun çaba harcanması bunu göstermektedir. Zira ticaretin serbestleştirilmesi bağlamında Dünya Ticaret Örgütü himayesinde korumanın sadece gümrük tarifeleri yolu ile yapılması ve bu tarifelerin de bir daha yükseltilmemek üzere düşürülerek bağlayıcı hale getirilmesi ilkeleri kabul edilmiştir (Gültekin, 2025).

Uluslararası ticaretin yönetimi noktasında tarifeler, diğer bir ifadeyle gümrük/ithalat vergileri halen önemli bir araç fonksiyonu görmektedir. Tarifeler, ülkelerin mali bağımsızlığının simgeleri arasında yer almakla birlikte iki taraflı, bölgesel veya uluslararası düzenlemelere göre şekillenebilmektedir. Tarifelerin tüketim, üretim, gelir, bölüşüm ve dış ticaret etkisi söz konusudur ve günümüzde ülkeler politik ve stratejik tercihleri doğrultusunda tarifelerin bu etkilerinden yararlanmayı amaçlayabilmektedirler.

Amerika Birleşik Devletleri ve müttefikleri uluslararası ticaretin serbestleşmesine yönelik girişimlerin daima merkezinde olmuşlardır. Bununla birlikte Amerika Birleşik Devletleri Donald Trump'ın yönetiminde olduğu yıllarda bu görüşünü terk ettiği izlenimi vermektedir. Ticaret savaşı kavramıyla açıklanan bu dönemde Amerika Birleşik Devletleri çeşitli gerekçeler göstererek eşya ve ülke bazında veya evrensel düzeyde önlemler uygulamaya başlamış ve bu durum Türkiye'nin de aralarında bulunduğu ülkeleri karşı önlem almaya zorlamıştır. Amerika Birleşik Devletlerinin kısa

sürede ticaret savaşından kazançlı çıkacağı ancak uzun dönemde uluslararası ticaretin tüm tarafları açısından ne tür sonuçlarının olumsuz olacağı düşünülmektedir. Bu sürecin dikkat çeken yönü ise hiç kuşkusuz ticaret savaşının gümrük vergilerinin yoğun şekilde ve karşılıklı olarak kullanıldığı bir alan olmasıdır. Bu bağlamda çalışmada ticaret savaşı özelinde gümrük vergilerinin ekonomik ve politik özellikleri incelenmiştir.

Tarihin ilk günlerinden günümüze uluslararası eşya ticaretinin geçirdiği evrim korumacılık veya serbestlik gibi iki görüş ekseninde şekillenmiştir (Efere, 2002 ve Robert, 2001). Bu bağlamda korumacılık, kısaca, eşyanın ithalini sınırlamaya veya yerli eşyanın yabancı menşeli eşyaya nazaran tercihini sağlamaya yönelik düzenlemeleri içeren ticaret politikalarıdır. Bu tür bir ekonomi/ticaret politikasının özünde yerli ekonomiyi kalkındırmak, dışa bağımlılığını azaltmak ve stratejik eşyanın ticaretini ülke yararına olacak şekilde gerçekleştirmesini sağlamaktır.

Günümüzde dünya ekonomilerine baktığımızda, söz konusu ekonomilerin uzun süredir pandemi, jeopolitik eğilimler, enflasyon, gelir eşitsizliği ve enerji krizleri gibi birçok ekonomik ve siyasi istikrarsızlıklar ile mücadele ettiklerini görmek mümkündür. Bundan dolayı da dünyanın hemen hemen bütün ülkelerinden çeşitli önlemler alındığına tanıklık etmekteyiz. Ancak son dönemde Amerika Birleşik Devletleri'nde Donald J. Trump'ın başkan seçilmesi ile bu tarz önlemler yeni bir boyut kazanmaya başlamıştır. Nitekim 2 Nisan'ı Kurtuluş Günü ilan eden Trump aldığı kararlar ile; ABD'yi hiç olmadığı kadar güçlü hale getirmeyi, tüketiciler için daha düşük fiyatlar elde etmeyi ve işlerin ve fabrikaların geri geleceğini hedeflediğini duyurarak, bütün ülkelere ek gümrük vergisi getirdiğini ilan etmiştir (Doğan, 2025).

Çalışmada korumacılık ve ticaret savaşı bağlamında gümrük vergilerinin politik ve ekonomik yönleri üzerinde durulmuş ve uluslararası eşya ticareti ve ülke ekonomileri üzerindeki etkileri incelenmiştir. Bu kapsamda literatür taraması yapılmış ve mevzuat metinlerinden yararlanılmıştır. Çalışma neticesinde gümrük vergilerinin ticaret savaşları bağlamında uygulamasının Dünya Ticaret Örgütü himayesinde kabul edilen çok taraflı düzenlemelere aykırılık taşıdığı, uluslararası ticarete taraf olan ülkeleri kutuplaştırdığı ve misilleme içeriği nedeniyle uluslararası ticaret düzenini bozarak uyumsuzluk kaynağı oluşturduğu sonucuna ulaşılmıştır.

LİTERATÜR

Gümrük tarifeleri, tarih boyunca ulusların ekonomik ve politik stratejilerinin merkezinde yer almıştır. Başlangıçta devletlerin ana gelir kaynaklarından biri olarak kullanılan bu vergiler, zamanla uluslararası ticaret politikalarının şekillendirilmesinde kritik bir rol oynamıştır.

Korumacı ticaret politikalarının, geleneksel-klasik araçlar (ki bunlar da gümrük vergileri, kotalar, ithalat yasakları gibi araçlardan oluşmaktadır) ve yeni/modern araçlar (sübvansiyonlar, tarife dışı engeller, gönüllü kısıtlamalar, gümrük birlikleri vb.) gibi çeşitli araçları bulunmaktadır. (Tuncer, 2012: 245; Tuncer, 2001: 398-400; Sönmezler, 2020: 210-211). Bunlardan “anti-damping vergisi, telafi edici vergiler, gümrük vergisi, değişken nitelikli vergiler ve ihracat vergileri (firmaları ihracat yapmaktan vazgeçirmek için advalorem, spesifik veya bu ikisinin çeşitli bileşenleri şeklinde uygulanan vergiler)” mali nitelikli tarife dışı önlemler şeklinde sınıflandırılmaktadır (Parıltı, 2015: 118).

Uluslararası ticarete korumacılığın temelde dış ticaret üzerinden alınan ve dolaylı bir vergi niteliği taşıyan tarifeler ve tarife dışı önlemler şeklinde iki tür aracı vardır. Gümrük vergileri, sübvansiyonlar, ithalat kotaları, kur ayarlaması ve diğer koruma araçlar dahil olmak üzere ticaret engelleri serbest piyasa dostu ülkeler arasında bile yaygındır (Schepp, 2025).

Günümüzde gümrük vergilerinde mali amaçtan ziyade korumacılık amacı öne çıkmaktadır (Parıltı, 2015: 115; Şahin, 2019: 96). Gümrük vergilerinin bu açıdan yerli sanayiye koruma, kayıt dışılığı önleme ve ekonomik dengeyi sağlama gibi amaçları da bulunmaktadır (Gerçek, 2020: 252). 2009-2016 yılları arasında korumacılık en fazla tarife dışı araçlarla (%55 civarında) yapılmıştır (Gündüz, 2020: 163). Bununla birlikte genel olarak korumacılıkta kullanılan gerçek araç gümrük vergileri olmuştur (Tuncer, 2001: 398-400).

Benzer şekilde gümrük tarifelerinin korumacılık amaçlı olarak kullanıldığını ortaya koyan çalışmalar da literatürde mevcuttur. Örneğin Brown (2013), yapmış olduğu bir çalışmada kur savaşlarının ABD ve Japonya’nın birbirilerine karşı yapmış oldukları devalüasyonların bir sonucu olduğunu belirtmiştir. Gene Dadush ve Fidelman (2011), bazı ülkelerin (Fransa, Yunanistan ve İspanya) yüksek oranlarda ve bir çok kez devalüasyon yaptıklarını ifade etmişlerdir. Włodarczyk, (2014), Yücel (2015), Ertürk (2017), ve Ünay ve Dilek (2018), ise sermaye akışının serbest olduğu her koşulda dünya ekonomilerinin kur savaşlarına karşı risk altında olduklarını ve Uluslararası ekonomik örgütlerin önleyici politikalar ile yeni stratejiler geliştirmelerinin gerekli olduğunu vurgulamışlardır.

TEORİK ÇERÇEVE

Korumacılığın Evrimi

Dış ticaret politikaları arasında önemli bir yer tutan korumacılık kavramı, yerli üreticiyi dış rekabetten koruma amacı güden ve bebek sanayi argümanını savunan bir fikir olarak ifade edilir. Bunun en yıkıcı olanının ise finansal korumacılık olduğu ifade edilir (Efere, 2002 Robert, 2001 ve Hufbauer and Stephenson, 2009:2).

Uluslararası ticarete yönelik uygulanan kısıtlamalarda 2008 küresel ekonomik krizinden sonra bir artış yaşanmış ve başta ABD olmak üzere, küresel ekonomilerin birçoğunda korumacı politikalar artmıştır. Hatta ABD'nin, çelik ve alüminyum ithalatına gümrük vergisi uygulamasından sonra diğer ülkelerin de aynı şekilde misilleme yapması karşılığında ticaret savaşları endişesi artmış ve korumacı politikaların uygulanması daha yaygın hale gelmiştir (Eğilmez, 2013). Dolayısıyla bu durum küresel ekonomik faaliyetlerin yavaşlamasına yol açmış ve böylece finansal yapının sürdürülebilirliğini zora sokmuştur. Hal böyle olunca finansal kriz derinleşmiş ve küresel boyutta durgunluğun baş göstermesi ile birlikte uluslararası ticaret hacmi de %20'lerin üstünde daralma göstererek birçok ekonomiyi önlem alma noktasına getirmiştir (Durusoy, 2013:511). Söz konusu önlemlerin en yaygını ve kolay olanı ise devalüasyon yani ulusal paralarının değerini diğer para birimlerine karşı indirmek ve tarifeler gibi kısıtlayıcı politikalar uygulamaktır (Brown, 2013: 5).

Küresel ekonomilerin gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeler gibi milli gelir seviyelerine ve sosyoekonomik durumlarına göre kategorize edildikleri bilinen bir gerçektir. Tabi oldukları sınıfa bakılmaksızın hemen hemen ülkelerin tamamı kendi iç piyasalarını olası dış ekonomik risklere karşı korumak amacı ile önleyici politikalar benimsemektedirler. Buradaki asıl amaç iç piyasadaki istikrarı sağlamak ve dış rekabetten korunmaktır (Pınar ve Uzunoğlu 2013: 8). Bilinen ve en yaygın olarak kullanılan korumacı dış ticaret politika araçları arasında ise gümrük vergileri, kotalar ve ithal yasakları yer alır. Ancak uluslararası antlaşmalar ve küresel ticareti şekillendiren Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) gibi kuruluşlar, dünya ticaret hacmini düşünerek, bu tür uygulamalara karşı çıkmışlardır (Pınar ve Uzunoğlu 2013).

Erken Dönem: Gelir Kaynağı Olarak Tarifeler

18.ve 19. yüzyıllarda, özellikle sanayileşmiş ülkelerde, gümrük tarifeleri devlet gelirlerinin büyük bir kısmını oluşturuyordu. Örneğin; 1790'dan 1860'a kadar Amerika Birleşik Devletleri'nde tarifeler, federal gelirlerin %90'ına kadarını sağlıyordu. Bu dönemde tarifeler hem yerli

sanayiye koruma hem de devlet bütçesini finanse etme amacıyla kullanılmıştır (Durusoy, 2013).

Sanayileşme ve Koruyucu Tarifeler

Sanayileşmenin hız kazandığı 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında, birçok ülke yerli endüstrilerini yabancı rekabetten korumak için yüksek gümrük tarifeleri uyguladı. 1861 ile 1933 yılları arasında ABD, dünyadaki en yüksek ortalama tarifelerden birine sahipti. Bu korumacı politikalar, yerli sanayilerin gelişimini teşvik etmekle birlikte uluslararası ticaretin daralmasına da neden oldu (Efere, 2002).

Gümrük tarifelerinin ekonomik etkileri fiyat mekanizmasının işleyişi sonucu ortaya çıkan bir etkidir ve bu durum ülkeler arasındaki serbest mal ticaretine konulan kısıtlamaların başında yer alır. Böylece iç piyasada faydalı olmayacak mal ve hizmetlerin piyasaya girişi engellenmiş olacaktır. Böylece bebek sanayi argümanına dayanan genç sanayi kolları dış rekabete karşı korunmuş olacaktır.

GATT ve Ticaretin Serbestleşmesi

II. Dünya Savaşı'nın ardından ise küresel ekonomiyi canlandırmak ve ticaret engellerini azaltmak amacıyla 1947'de 23 ülke tarafından Genel Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Anlaşması (GATT) imzalandı (Karaca, 2003) Bu anlaşma gümrük tarifeleri için bir devrim niteliğindedir. Süregelen gümrük vergisi bakış açısını tersine çeviriyordu. GATT, tarifelerin azaltılması ve ticaretin serbestleştirilmesi yoluyla ekonomik büyümeyi hedefledi. Bu anlaşma, 1995'te Dünya Ticaret Örgütü'nün (WTO) kurulmasına kadar uluslararası ticaretin temelini oluşturdu. 20.yüzyılın ikinci yarısından itibaren, gümrük tarifelerinin devlet gelirlerindeki payı önemli ölçüde azaldı. Son 70 yılda ABD'de tarifeler, federal gelirlerin %2'sinden daha azını oluşturdu. Bu dönemde, ülkeler arasındaki ticaret anlaşmaları ve ekonomik entegrasyon süreçleri, tarifelerin azaltılmasına ve serbest ticaretin teşvik edilmesine odaklandı.

ABD'nin Yeni Gümrük Vergileri ve Kapsamı

02.04.2025 tarihine kadar mevcut politikalarla süregelen süreç, ABD Başkanı Donald Trump'ın 2 Nisan 2025'te duyurduğu yeni gümrük vergileri ile adeta zamanı tersine çevirdi ve küresel ticaret dinamiklerinde önemli değişikliklere yol açacak bir değişikliğe imza attı.

Başkan Trump'ın açıklamasına göre, ABD tüm ithalatlara asgari %10'luk bir gümrük vergisi uygulayacak. Ancak %10 oranı tüm ülkeler için geçerli olmayacaktır.

Tablo 1. Birçok ülkeye gelen tarife oranları yer almaktadır.

lke	Oran %	lke	Oran %
Türkiye	10	Birleşik Krallık	10
Çin	34	Hindistan	52
Avrupa Birliği	20	İsrail	33
Vietnam	90	Güney Kore	50
Taiwan	64	Tayland	72
Japonya	24	İsviçre	61
Endonezya	64	Malezya	47
Mısır	10	Kamboçya	97
BAE	10	Bangladeş	74
Pakistan	58	Güney Afrika	60

Kaynak: Doğan, 2025.

Yeni Gümrük Tarifesinin Küresel Ekonomi zerindeki Etkileri

Ekonomistlerin genel kanısına göre; ABD'nin bu yeni gümrük vergileri küresel ekonomi üzerinde derin ve geniş kapsamlı etkiler yaratacaktır. Çünkü yeni gümrük tarifesinin etkilerinin ne olacağı konusunda kesin bir gerçeklik olmasa da söz konusu tarifeler uluslararası ticaretin azalmasına yol aarak ekonomik büyümeyi zorlaştırabileceği gibi aynı zamanda tüketiciler fiyatlarını arttırarak enflasyonun yükselmesine de neden olacaktır. Ayrıca küresel resesyonla birlikte ticaret savaşlarının tırmanması riskini dolayısı ile uluslararası piyasalardaki gerginliği arttırabilecektir (Doğan, 2025).

ABD'nin Ek Gümrük Vergileri ve Türkiye'ye Etkileri

ABD Başkanı Donald Trump, 1 şubat 2025'te imzaladığı kararnameyle Kanada, Meksika ve Çin'den ithal edilen ürünlere ek gümrük vergileri getirdi. Bu kapsamda Kanada ve Meksika'dan gelen tüm ürünlere %25, Çin'den gelen ürünlere ise %10 ek vergi uygulanması planlandı (Besli, 2025). Trump yönetimi, bu kararın temel gerekçelerini ticaret aığını

azaltmak, yerli üretimi teşvik etmek ve sınır güvenliğini artırmak olarak açıkladı. Ancak, Kanada ve Meksika ile yürütülen diplomatik görüşmeler sonucunda bu iki ülkeye yönelik vergiler 30 gün süreyle askıya alındı. Çin'den ithal edilen ürünlere ise 4 Şubat 2025 itibarıyla ek vergi uygulanmaya başlandı.

Bu gelişmeler, ABD'nin dış ticaret politikalarında yeni bir döneme işaret ederken, küresel ticaret dengelerinde de ciddi değişikliklere yol açabilir. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler için ise bu kararlar hem riskler hem de fırsatlar barındırıyor.

ABD'nin ek gümrük vergileri, Türkiye ekonomisini doğrudan olmasa da dolaylı yoldan etkileyecektir. Küresel tedarik zincirlerinde yaşanacak değişimler, ABD ile ticari bağı olan ülkelerin pozisyonlarını yeniden şekillendirmesine neden olacaktır.

Küresel Ticaretin Yavaşlaması ve İhracata Etkisi

ABD'nin Çin'den ithalatını sınırlaması, Çin'in mallarını farklı pazarlara yönlendirmesine yol açabilir. Bu durum, Türkiye'nin Çin ile rekabet ettiği sektörlerde (tekstil, otomotiv yan sanayi, beyaz eşya, elektronik) fiyat baskısı yaratabilir.

Küresel ticaretin yavaşlaması, Türkiye'nin ihracat pazarlarında daralmaya yol açabilir. Özellikle Avrupa Birliği ve Orta Doğu pazarlarında Çin'in daha agresif bir ticaret politikası izlemesi, Türk ihracatçıları için rekabeti zorlaştırabilir. Ayrıca ABD'nin ticaret savaşlarını derinleştirilmesi, küresel ekonomide belirsizlikleri artırarak dolar kurunda dalgalanmalara neden olabilir. Türkiye'nin döviz borçlanma maliyetleri artabilir ve bu durum enflasyonist baskıları büyütebilir.

Türkiye İçin Yeni Ticaret Fırsatları

ABD'nin Çin'den ithalatı azaltması, Türkiye'nin öncü olduğu bazı sektörlerde ABD pazarında daha fazla pay almasını sağlayabilir. Örneğin tekstil, mobilya, otomotiv yan sanayi ve makine gibi sektörler bu süreçten olumlu etkilenebilir. Ancak bunun gerçekleştirilebilmesi için Türkiye'nin, ABD pazarında Çin'e alternatif bir tedarikçi olabilmek amacı ile gümrük tarifeleri ve lojistik avantajlarını değerlendirmesi ve ABD'nin Kanada ve Meksika ile ticari ilişkilerindeki belirsizliği de göz önüne alarak bu pazarlara ihracatını arttırması için gerekli adımları atması ve ona göre strateji ve politikalar üretmesi gerekmektedir.

Yeni ABD Gümrük Vergi Tarifesi Türkiye İçin Avantaj mı Dezavantaj mı?

Türkiye, doğrudan bu tarifelerin hedefinde olmasa da dolaylı etkiler yaşaması muhtemel. Kanada ve Meksika'nın ABD'ye ihracatında zorlanması, bu ülkelerin Türkiye gibi alternatif pazarlara yönelmesine yol açabilir. Aynı zamanda, küresel petrol piyasasındaki olası dalgalanmalar Türkiye'nin enerji maliyetlerini etkileyebilir. ABD'nin BRICS ülkelerine yönelik tarifeleri de, Türkiye'nin bu ülkelerle olan ticari ilişkilerini yeniden şekillendirebilir. Dolayısıyla yeni tarifeler ihracat üzerindeki baskıyı arttırarak yatırım ortamının zayıflamasına ve ABD'nin uyguladığı %10'luk gümrük vergisi Türkiye'nin ABD'ye ihraç ettiği çelik, tekstil, otomotiv ve tarım ürünlerinde maliyet artışına yol açacaktır. Bu durum, rekabet gücünü azaltabilir ve ihracat gelirlerinde düşüşe neden olabilir. Mezkûr vergilerin dezavantajlarından bir tanesi de döviz kuru baskısıdır. Çünkü ABD'ye yönelik ihracatın azalması döviz gelirlerini düşürebilir ve bu durum döviz kuru üzerinde yukarı yönlü baskı oluşturabilir (Doğan, 2025 ve Besli, 2025).

Yeni gümrük vergilerinin değinilmeye çalışılan bu dezavantajlarının yanında ebetteki uygulanacak olan doğru strateji ve politikalarla avantajlı yönleri de olacaktır. Şöyle ki;

- **Yeni Pazar Fırsatları:** Çin ve Avrupa Birliği gibi büyük ekonomilerin ABD ile ticaret hacminin daralması, Türkiye'nin bu pazarlarda daha fazla pay alabilmesi için bir fırsat yaratabilir. Keza Amerikan hükümeti tarafından açıklanan tarife oranları incelendiğinde özellikle Çin'e ve Avrupa Birliği'ne uygulanan tarife ülkemizden daha fazla olarak belirtilmiştir. Ancak burada ABD'ye olan fiziksel uzaklıktan kaynaklanan navlun ve ürünün kendi maliyet farkları da göz ardı edilmemelidir.

- **İç Pazarın Güçlenmesi:** Yeni gümrük tarifeleri ile dünya çapında bir içe kapanma söz konusu olursa ve sonucunda ithalatın azalmasıyla, yerli üreticilerin yurt içi satışlarında artışlar yaşanması durumu söz konusu olabilecektir. Bir başka deyişle yüksek gümrük tarifeleri, yerli üretimin önemini artırarak sanayi politikalarının yerelleşmesine katkı sağlayabilir.

- **Gümrük Avantajları ve Alternatif Pazarlar:** Türkiye'nin bölgesel ve ikili anlaşmalardan faydalanarak ABD dışındaki pazarlarda daha aktif rol alması mümkün hale gelebilir.

- **Yerli Üretimi Teşvik:** Yüksek gümrük tarifeleri, yerli üretimin önemini artırarak sanayi politikalarının yerelleşmesine katkı sağlayabilir.

ABD'nin Ek Vergi Politikalarının Küresel Etkileri

Ek gümrük vergileri, küresel ölçekte de önemli ekonomik sonuçlar doğurabilir. Örneğin Kanada ve Meksika gibi ülkelerin ihracat gelirlerinde azalma yaşanabileceği gibi Çin'in alternatif pazarlar araması sonucu küresel ticaret dengelerini değiştirme pahasına ABD'den kaynaklanan kayıpları telafi etmeye çalışması kaçınılmaz olacaktır. Öte yandan

Çin'in fazla üretimini Avrupa ve Güneydoğu Asya pazarlarına yönlendirmesi, küresel rekabeti artırarak fiyat baskısına sebep olacaktır. Ayrıca ABD ekonomisinin yükselen ithalat maliyetleri enflasyonu tetikleyerek üretim maliyetlerini arttırabilir ve tüketici harcamalarını sınırlayabilir.

SONUÇ

ABD'nin Kanada, Meksika ve Çin'den ithalata getirdiği ek vergiler, küresel ticaret savaşlarının yeni bir aşamaya girdiğini gösteriyor. Bu süreç, yalnızca bu ülkeleri değil, Türkiye gibi gelişmekte olan ekonomileri de dolaylı olarak etkileyebilir. Küresel ticaretin yavaşlaması ve doların dalgalanması Türkiye için zorluklar yaratırken, Çin'in kaybettiği pazarlarda yer edinmek ve ABD'ye ihracatı artırmak gibi önemli fırsatlar da sunabilir.

Türkiye'nin de bu süreçten olumlu etkilenmesi için ABD pazarındaki fırsatları doğru analiz edip rekabet avantajlarını arttırarak gümrük tarifeleri ile lojistik maliyetlerini minimize edecek stratejiler geliştirmesi gerekmektedir.

ABD'nin ek gümrük vergilerini 30 günlük askıya alma süreci, diplomatik görüşmelere bağlı olarak değişebilir. Bu nedenle Türkiye'nin hem küresel ticaretteki yeni dinamikleri hem de ABD'nin ticaret politikalarındaki olası değişiklikleri yakından takip etmesi bir zorunluluk haline gelmiştir.

Federal gelir vergisinin rolünü azaltmak ve bunun yerine ithalata uygulanan fahiş tarifelerden elde edilen gelirleri koymak hem ABD ekonomisi hem de dünya ekonomisi için çok zararlı olacaktır. ABD'de iş kaybına, federal açıkların artmasına ve hem durgunluk hem de enflasyon baskıları yaratarak durgunluk enflasyonu riskine yol açacaktır. Ayrıca, yoksullar ve orta sınıf üzerindeki vergi yükünü artırırken, en üsttekilere de fayda sağlayacaktır. Yurt dışında, bu politika ABD müttefikleri ve ortakları tarafından hoş karşılanmayacaktır. Bu durum dünya çapında ticaret

savaşlarını kışkırtacak, küresel ekonomik büyümeye zarar verecek ve uluslararası kolektif eylemi baltalayacaktır. Ayrıca küresel finans sistemini istikrarsızlaştıracaktır.

Bu tarife ve gelir vergisi planlarının dünya ekonomisi üzerinde ABD dolarının denge değerini yükseltmek, küresel ekonomik büyüme görünümüne zarar vermek, enflasyonist baskılar yaratmak ve birçok alanda uluslararası iş birliğine zarar vermek gibi büyük etkilerinin olabileceği ihmal edilmemelidir.

Bir diğer büyük risk ise ticaret savaşlarıdır. Trump Yönetimi Çin mallarına uygulanan tarifeleri önemli ölçüde artırdıktan sonra, Çin orantılı bir şekilde karşılık vererek Çin'in ABD mallarına yönelik ithalatını önemli ölçüde azalttı. Dünya genelindeki ülkeler Trump'ın yeni tarifelerine yanıt olarak kendi tarifelerini artırırca, dünya genelinde ticaretten elde edilen kazançlar azaldıkça küresel ekonomik gerilimler artacaktır. Aynı zamanda daha yüksek ithalat maliyetleri yukarı yönlü fiyat baskısına yol açacak ve durgunluk enflasyonu riskine girecektir.

ABD tarafından uygulanan gümrük tarifelerinin olası etkilerini önceden tam olarak bilinmesinin zor olacağı söylenebilir. Çünkü böyle bir analizin sağlıklı yapılması için Türkiye'nin ABD'ye doğrudan ihraç ettiği ürünlerin diğer ülkelerle ilgili karşılaştırmasını yapmak gerekmektedir. Diğer taraftan tüm ülkelerin olduğu gibi Türkiye'nin de yeni konjonktürün etkilerini hem en aza indirmek hem de fırsatları değerlendirmek için proaktif politikalar geliştirmesinin fevkalade önemli olduğu gerçeği de unutulmamalıdır.

Eşyanın ithalini sınırlamaya veya yerli eşyanın yabancı menşeli eşyaya nazaran tercihini sağlamaya yönelik düzenlemeleri içeren korumacılık, bir dış ticaret politikası olarak ifade edilmekte ve sosyal, siyasal, ekonomik ve mali nedenlerle uygulanabilen politikaları kapsamaktadır. Söz konusu politikaları şekillendiren unsurlar ise ülkenin içinde bulunduğu ekonomik koşullar, uluslararası ekonomik krizler ve karşı ülke misillemeleridir. Ancak uluslararası ticarete korumacı politika uygulamalarının yaygın ve süreklilik arz etmesi istenmeyen bir durum olarak kabul edilmektedir. Zira bu tür politikalar serbest uluslararası ticaretle beklenen faydanın ülkeler arasında eşit dağılımını olumsuz etkileyebilmektedir. Korumacılığın muhatap ülkeler tarafından misilleme mantığı içerisinde uygulanması ise ticaret savaşı olarak adlandırılan durumla sonuçlanabilmektedir.

Söz konusu araçlar mali nitelikte olabileceği gibi mali olmayan nitelik de taşıyabilmektedir. Gümrük vergileri ticari hayatın başladığı ilk çağlardan günümüze devlet hazinesine gelir elde etmek amacıyla

uygulanmıştır. Ayrıca gümrük vergileri dış ticareti yönlendirmek amacıyla ticaret politikası önlemi olarak menşee ve/veya eşya bazında uygulanmaktadır. Uluslararası ticaretin önündeki engellerin kaldırılarak olabildiğince serbestleşmesi ve bunun çok taraflı kabul görmüş kurallara dahilinde olması beklenmektedir. Bu amaçla DTÖ himayesinde kabul edilen birçok düzenleme bulunmaktadır ve bu düzenlemeler serbest ticareti teşvik etmekte, tarifeleri düşürmeye, ekonomik büyümeyi teşvik etmeye ve ticari uyumsuzlukların büyük krizlere dönüşmemesine yardımcı olmaktadır.

ABD yönetiminin ekonomik ve mali tercihlerinin yanında politik tercihleri de tarife aracını bir silah olarak kullanılmasına sebep olmuştur. Neticede gümrük vergilerinin koruma amaçlı politikalar çerçevesinde uygulanmasına yönelik bütün nedenlerin ABD kaynaklı ticaret savaşının nedenleri olarak da dillendirildiği görülmektedir. Ancak gerekçesi ne olursa olsun ticaret savaşları ve içeriği tarife düzenlemeleri DTÖ düzenlemelerine aykırılıkları açısından birer uyumsuzluk konusu oluşturmaktadır. Çünkü kısa dönemde sosyo-ekonomik ve politik etkileri ABD açısından olumlu gibi olsa da uzun dönemde uluslararası ticaret sistemi açısından olumsuz olacak ve DTÖ'nün varlığının ve kurallarının sorgulanmasına neden olacaktır.

REFERANSLAR

- Besli., F. (2025). ABD'nin Ek Gümrük Vergileri ve Türkiye'ye Etkileri, btso.ekonomi.
- Brown, G.S., (2013), "Currency Wars", Western Asset, <https://www.westernasset.com/us/en/pdfs/whitepapers/currency-wars-2013-03.pdf>. (E.T.17.06.2025).
- Dadush, U., & Eidelman, V., (2011). "Currency Wars", Carnegie Endowment for International Peace.
- Doğan., A. (2025). ABD'nin Yeni Gümrük Vergileri ve Küresel Ekonomiye Etkileri, Doğan Mali Müşavirlik.
- Durusoy S. (2013), "Krizin Orta ve Uzun Vadeli Yıkıcı Etkisi: Yükselen Korumacılık", International Conference On Eurasian Economies.
- Efere Price. (2002). "Trade & Protectionism", International Business, Trans-Atlantic College, London, <http://www.bayelsa.org.uk/pdf/bsup-international-business-trade-and-protectionism.pdf> . (E.T. 18.06.2025).
- Eğilmez, M., (2013), "Kur Savaşları", Kendime Yazılar.
- Ertürk, N. (2017), Ticaret savaşları ve dünya ekonomisine etkileri, Fiscoe conomia, 1(2), 88-112.
- Ferrini, L. (2012). What are the main causes and effects of economic protectionism, <https://www.e-ir.info/pdf/25931> (E.T.:4.4.2020).
- Gerçek, A. (2020). Dış Ticaret İşlemleri ve Vergilendirilmesi. Bursa: Ekin.Gökçe
- Altınbaş, Ö. (2018). Dünya ticaret savaşları, Vergi Dünyası Dergisi, (446), 92-95.

- Gültekin., R., (2025). Gümrük Vergilerinin Ekonomi Politikası: Ticaret Savaşı Özelinde Değerlendirmeler, XXIII. IBANESS İktisat, İşletme ve Yönetim Bilimleri Kongreler Serisi – Plovdiv / Bulgaristan
- Gündüz, İ. O. (2020). Ticaret savaşının tarife boyutu. (içinde; 153-173) Güncel Ekonomik Sorunlar: Ticaret Savaşları (Ed.: S.Uzunoğlu, G. Sönmezler, İ. O. Gündüz), İstanbul: Literatür.
- Gündüz, T. (2019). Korumacılık ve ticaret savaşları, Vergi Raporu (235), 140-150.
- Hufbauer, G.C. (2025). Trump escalates EU-US tax wars, Jan. 29, 2025, <https://www.piie.com/blogs/realtime-economics/2025/trump-escalates-eu-us-tax-wars> (E.T.: 6.3.2025).
- Hufbauer, G. Ç., Stephenson, J., & Sherry (2009), “Trade Policy in a time of Crisis Suggestion, for Development Countries” CEPR Policy Insight, 33, May, p.1.
- Karaca, N., (2003), GATT’tan Dünya Ticaret Örgütü’ne, Maliye Dergisi, Sayı 144, ss. 84-99.
- Parlı, H. (2015). Çok taraflı ticaret sistemi ve ticaret politikaları: ithalatta koruma kolay bir iş mi?, İstanbul İktisat Dergisi, 65(2), 100-160.
- Pınar, Ö., ve Uzunoğlu, H., (2013). “Dünyada Kur Savaşları Alarmı”, İzmir Ticaret Odası, AR&GE Bülten, Ekonomi.
- Robert, Russell D., (2001). “The Choice: A Fable of Free Trade and Protectionism”, New Jersey: Prentice Hall.
- Sağlam Liman, Y. ve Erataş Sönmez, F. (2022). Ticaret savaşlarının dünya ekonomisi üzerindeki etkileri: ampirik bir analiz, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 20(Özel Sayı), 123-140.
- Schepp, D. (2025). When trade policy turns contentious: Tariffs, currency devaluation, and other trade barriers, BritannicaMoney, Feb. 03, 2025, <https://www.britannica.com/money/trade-war-meaning> (E.T.: 3.3.2025).
- Sönmezler, G. (2020). Kriz ve korumacılık. (içinde; 207-222), Güncel Ekonomik Sorunlar: Ticaret Savaşları (Ed.: S. Uzunoğlu, G.Sönmezler, İ. O. Gündüz), İstanbul: Literatür.
- Şahin, M. (2019). Günümüz ticaret savaşlarında gümrük vergilerinin yeri ve önemi, Mali Çözüm Dergisi, 29(152), 91-114.
- Tuncer, S. (1994). Korumacılık teori ve uygulama. Maliye Araştırma Merkezi Konferansları, (36), 237-266.
- Tuncer, S. (2001). Gümrükler ve Gümrük Vergileri (Teori-Uygulama). Ankara: Yaklaşım Yayınları.
- Ünay, S., ve Dilek, Ş., (2018), “Yani Korumacılık ve Ticaret Savaşları”, Analiz, SETA.
- Wlodarczyk, R.W. (2014). “Is There a Global Currency War?”, Entrepreneurial Business and Economics Review, 2(2), 21-30.
- WTO. (2025). Dispute settlement. https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/dispu_e.htm (E.T.: 1.3.2025).
- Yücel, F., (2015), “Uluslararası Stratejik Ekonominin Akıl Oyunları: Kur Savaşları ve Stratagemler”, Conference: 7. Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi, Kaposvar, Macaristan.

Hümanist Yönetim Uygulamaları Üzerine Kuramsal Bir İnceleme

Dorukcan PEHLİVAN¹

1- Arş. Gör. Dr. ; Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü. dpehlivan@mehmetakif.edu.tr ORCID No: 0000-0002-8058-6421

ÖZET

Günümüzde mevcut ekonomistik paradigma etrafında şekillenen örgütler verimlilik ve kar maksimizasyonu odağında yönetilirken, bu durum dünyayı giderek yaşanılmaz bir hale getirmektedir. Finansal krizlerden iklimsel bozulmalara kadar insan hayatını kötü koşullara maruz bırakan bu yaklaşımların karşısında bir alternatif olarak hümanist yönetim yaklaşımı ortaya çıkmıştır. Örgütleri insan onurunu koruyan, karar alma süreçlerinde etik değerlere başvuran ve paydaşlarıyla sürekli etkileşim halinde olması gereken toplumsal yapılar olarak gören bu yaklaşım, insanlığın geleceği için önemli bir paradigma olarak gün geçtikçe önem kazanmaktadır. Bu farklı bakış açısı, mevcut yönetim uygulamalarının daha farklı yorumlanması ve pratiğe dökülmesini gerektirmektedir. Literatür taraması olan bu çalışma ile hümanist yönetim uygulamalarının hangi yönleriyle farklılaştığına yönelik kuramsal bir inceleme gerçekleştirilmiştir. Buna göre kurumsal sosyal sorumluluk, sosyal girişimcilik, sosyal inovasyon ve sürdürülebilirlik en öne çıkan hümanist yönetim uygulamaları olarak belirirken, bunların yanında iş kalitesi, yaşanabilir ücret ve liderlik gibi uygulamaların da ele alındıkları görülmüştür.

Anahtar Kelimeler – Hümanist Yönetim, Hümanist Yönetim Uygulamaları, Kurumsal Sosyal Sorumluluk, Sosyal Girişimcilik, Sosyal İnovasyon.

GİRİŞ

Ekonomik düşüncenin kayıt altına alınan ilk başlangıcından, bilimsel ekonominin kurucusu olan ve ekonomiyi adeta “bencil çıkarların graniti” üzerine inşa eden Adam Smith’e kadar süren tarihi süreçte, ekonominin merkezinde etik kavramı yer almaktadır. Etik, ekonomik aktörlerin yalnızca ne yapmaması gerektiğini tanımlamakla kalmamakta, ayrıca stratejik bir rol üstlenerek ahlak teorileri sayesinde işletmelerin ve ekonomilerin neyi takip etmesi gerektiği konusunda olumlu bir yönelim de sağlamaktadır (Dierksmeier, 2016b: 35-53). Bu Aristotelesçi ekonomik sistem anlayışında, politik hedefler demokratik olarak meşrulaştırıldığı sürece, politik hedeflere hizmet eden ekonomi, aslında doğrudan insanların kendisine hizmet etmektedir. Bu durum da insanın her şeyin ölçüsü olarak görüldüğü hümanist bir inanç ile birlikte özgür, liberal ve demokratik bir dünya anlayışına tekabül etmektedir. 2000 yıldan uzun bir süre devam eden ekonomik geleneğin aksine, Adam Smith sonrası hakim olan mevcut ekonomik sistem, çoğu zaman insanları kar ve GSYİH büyümesi için bir araç olarak görmekte, bir yandan insanların sahip oldukları demokratik hak ve özgürlükleri göz ardı ederken diğer bir taraftan ise adaletsizlik, mutsuzluk ve hatta ekolojik bozulmaya bile sebep olmaktadır (Sptizeck vd., 2009: xxix). Bireylerin refah düzeyi ve iyilik halinin temel göstergelerinden birisi olan ve doğuştan gelen

en temel haklar arasında yer alan barınma hakkı (Öçal vd., 2022: 2006) bile tehdit altındadır.

Günümüzde, bu insanlık dışı etkilere karşı koymak için yeni bir alternatif önerisi sunan ve insanı yeniden ekonominin merkezinde konumlandırarak “eski normal” geri getirmeyi amaçlayan hümanist bir paradigma bulunmaktadır. Tüm ekonomik ilişkilerinde insan onuru kavramıyla karakterize edilen bu bakış açısı sayesinde sosyal, ahlaki ve ekolojik sürdürülebilirliğe adanmış bir disiplinin, hümanist yönetimin ana hatları görünür hale gelmektedir (Dierksmeier, 2016b: 103). Hümanist yönetim, insanın iyi oluşunu sağlamayı amaçlayan strateji ve uygulamaların benimsenmesi anlamına gelmektedir. Kendi uygulamalarını toplumsal eleştiriye açık hale getiren bu yönetim tarzı, iş dünyasında insan onuruna koşulsuz saygı gösterilmesi gerektiği fikrini temel almaktadır. Kurumsal yöneticilerin iş dünyasının değerleri hakkında açık bir diyaloga girmesi, işletmelerin amaçlarının insanlara hizmet etmek olduğunu fark etmelerine katkı sağlamaktadır. İster ahlaki kaygı, yasal düzenlemeler veya sosyal baskıların etkisiyle, isterse de gönüllü bir şekilde olsun, iş dünyasından çeşitli örnekler işletmelerin bu meseleye dikkat göstermeye başladığını ve hümanist bir yönetim yaklaşımının uygulanabilir bir ideal olduğunu göstermektedir (Spitzeck, 2011: 54). Ekonomistik paradigmaya göre işleyen örgütlerden farklı olarak hümanist paradigma ile yönetilen örgütler iş stratejisi, yönetişim, örgüt yapısı, liderlik, örgüt kültürü ve toplumsal sistem anlayışı açılarından temel farklılıklar göstermektedir. Bu bakış açısı örgütleri insan varlığının ilişkisel doğası için vazgeçilmez bir toplumsal olgu olarak görürken, örgütlerin yalnızca bir dizi sözleşmeden veya kar yaratma mekanizmasından çok daha fazlası olduğunu öne sürmektedir. Yani, verimlilik ve kar odaklılık peşindeki geleneksel örgütlerden farklı olarak, hümanist örgütlerin yapısı insan yetkinlikleri ve etkililiği etrafında şekillenmektedir. Daha geniş bir kitleyi kapsayan kişiler arası ilişkilere dayalı kültürlerin desteklendiği hümanist örgütlerde dinamik ve evrimsel, yani esnek, açık, katılımcı ve değerlere dayalı bir örgüt kültürü benimsenmektedir. Böyle bir kültür hem dış çevreyle kurduğu etkileşimden fayda sağlamaktadır hem de paydaşlarıyla etkin bir iletişim halindedir (Michael, 2013: 30).

HÜMANİST YÖNETİM UYGULAMALARI

Dünyanın dört bir yanından, çeşitli sektörlerde faaliyet gösteren, farklı sahiplik yapısına ve ölçeğe sahip Grameen Danone, Level Trading, Mondragon, Novo Nordisk vb. şirket örnekleri, hümanist yönetim ilkelerinin pratikte uygulanabilir olduğunu göstermektedir. Hümanist ilkeler

doğrultusunda yalnızca kar maksimizasyonuna odaklanmayan bir şekilde yönetilen bu işletmeler, toplumsal değer üretiminin finansal başarıyla nasıl bir araya getirilebileceğini göstermektedir. Bu işletmelerin ortak özelliği, toplumla bütünleşmiş olmaları ve toplumun duyarlı bir parçası olarak yönetiliyor olmalarıdır. Bu da şu şekilde sağlanmaktadır (Kimakovitz vd., 2011: 3):

- Toplumsal faydanın teşvik edilmesinin kurumun var oluş nedenleri arasında görülmesi; bu doğrultuda, iş yöntemleri ve piyasa mekanizmalarının bir amaç olarak değil, belirli bir amacı destekleyen araçlar olarak kullanılması,

- İşletmenin gelir elde etmeyi kendi varlığının devamlılığını sürdürebilmesi için gerekli görmesi, ancak kar maksimizasyonunun normatif bir ölçüt olarak benimsenmemesi,

- İşletmelerin gerçekleştirmeyi amaçladığı toplumsal faydalarla çelişen ya da onları azaltan durumlarda, piyasa akılcılığını uygulamama özgürlüğünü koruması.

Melé (2016), günümüz yönetim anlayışı ile şekillenen uygulamaların her birini hümanist ilkelerle bütünleştirilebilecek yedi temel yönetsel uygulama önermiştir. Hümanist yönetim uygulamaları için bir çerçeve niteliği taşıyan bu öneriler aşağıda maddeler halinde özetlenmiştir:

- Kurumsal değerler, misyon ve vizyonu içeren kurumsal ifadelerin oluşturulmasında hümanist değerler teknik ve stratejik unsurlarla birleştirilmelidir.

- Strateji, hedefler ve eylem planlarının oluşturulmasında yalnızca ekonomik, politik veya teknik hedefler değil, aynı zamanda bu hedeflere ulaşmanın insan, sosyal ve çevresel etkileri de dikkate alınmalı; ayrıca, bu hedeflere ulaşmada insan onuruna saygı gösterilmeli ve insan gelişimi teşvik edilmelidir.

- Her ne kadar belirlenmiş bir ideal hümanist örgüt yapısı bulunmamakla birlikte; insanlara en yüksek düzeyde saygı gösteren, insan onurunu tam olarak dikkate alan, onların bireysel gelişimlerini teşvik eden, insanları yalnızca emir alan kişiler olarak görmeyen ve onlara inisiyatif gösterme, önerilerde bulunma ve katılım sağlama fırsatı sunan bir örgüt yapısı desteklenmelidir.

- Yöneticilerin insanları bilinçli ve özgür varlıklar olduğunu göz önünde bulundurarak koordinasyon sürecine çalışanları da entegre etmeli, bu entegrasyon sürecinde açıklamalar ile bilgilendirme yapmalı ve çalışanları motive etmelidir. Örgüt stratejileri uygulanırken ilerlemelerin planlara uygunluğunun denetlendiği kontrol sürecinde, eğer bireysel çıkarlar ile ortak iyilik arasında bir çatışma olduğu gözlemlenirse, öncelik verilmesi gereken odak herkesin ortak iyiliği olmalıdır.

- Bir yönetim görevi olarak iletişim süreçlerinde manipülatif bilgi ve yalandan kaçınmak en temel ve en önemli etik ve hümanist gereklilikken, tüm iletişimlerde açık, doğru ve şeffaf olunmalı; iletişim sadece kelimelerle

değil hümanist bir rol model olarak sergilenen davranışlar ile de gerçekleştirilmelidir.

- Bir anlamda yönetimin özü olan karar verme süreçlerinde yalnızca teknik, ekonomik ve olası sosyal tepkiler dikkate alınmamalı, bunların yanında etik ve insani değerlendirmeler de karar verme süreçlerine dahil edilmelidir. Kar maksimizasyonu gibi ekonomik değerlerle çelişmesi halinde hümanist değerlere öncelik verilmelidir.

- İnsanın bilinçli ve özgür bir varlık olduğu gerçeğini göz ardı eden, çalışanların yetişkin olarak kabul edilmediği veya gücün başkaları üzerinde uygulandığı eski “patron-ast” gibi liderlik modelleri yerine; lider ile takipçileri arasında etkileşimli bir ilişki ve diyalog gerektiren, liderin takipçilerinin ihtiyaçları ve kişisel gelişimleri ile ilgilendiği ve aynı zamanda topluluğun da ihtiyaçlarının farkında olduğu hümanist liderlik modeli tercih edilmelidir (Melé, 2016: 49-51).

Hümanist yönetimin normatif temellerini ve değerlerini iş uygulamasına aktarmak için bir takım işlevsel bileşenler bulunmaktadır. Yaklaşımın temel arayışı, ahlaki değerleri iş uygulamalarına dahil etmektir. Öğrenme ve değişim için vazgeçilmez olan kalıcı bir diyalog süreci kritik bir öneme sahiptir. Ekonomik, sosyal ve ekolojik bütün alanlarda değerlerin uygulanması ve farklı sektör ve faaliyetlere göre özelleştirilmesi gerekmektedir. Değer yönetimi, kurumsal hiyerarşinin en tepesinden, üst yönetimden gelen bir liderlik süreciyle başlamalıdır. Değerler, insan kaynakları yönetimi faaliyetlerinin bütün süreçlerini etkilemelidir. Benzer şekilde değerler kurumsal öğrenme süreçlerine entegre edilmeli ve zorlu etik ikilem durumlarına rehberlik etmelidir. Şeffaf, açık ve sürekli iletişim paydaş ilişkileri ve halkla ilişkiler için hayati öneme sahiptir. İşletmeler sadece kendi çevrelerinin değil, aynı zamanda küresel toplumun da paydaşlarıdır. Bu nedenle küresel sorunlara çözüm için yenilikçi iş modelleri geliştirmelidir. Bu işlevsel bileşenler, hümanist yönetimin teoriden pratiğe nasıl aktarıldığını ve somut faydalar sağladığını göstermektedir (Weltethos-Institut, 2017).

Hümanist yönetim her şeyden önce, zihniyetlerde yalnızca ekonomik odaklı yaklaşımlardan uzaklaşarak insanı her şeyin ölçüsü haline getiren yeni bir vizyon ortaya koymaktadır. Bu da işletmenin faaliyet gösterdiği toplumlara hizmet etmesi ve o toplumların vatandaşlarının yaşam kalitesini artırmaktır (Spitzeck, 2011: 51). Birey ve insan emeği kavramını dikkate almayı gerektiren bu vizyon, bireyi bütün olarak ele almayı, her insanın evrensel onurunu ve haklarını tanımayı, insanların örgütsel ve çalışma koşulları nedeniyle sürekli gelişim ya da bozulma yaşayabileceğini kabul etmeyi içermektedir. Kısacası bu vizyonda birey, doğuştan gelen bir onura sahip, bilinçli ve özgür bir varlık olarak görülmektedir (Melé, 2016: 46).

Dünya görüşleri ve insan gelişim teorileri, işletmelerin karmaşık sosyal, ekonomik ve ekolojik sorunları ele almadaki rolüne yönelik alternatif bir bakış açısı sunmaktadır. Hümanist yönetimin uygulanması aşamasında

beliren kuramsal perspektifler daha çok kurumsal teori, paydaş teorisi, kurumsal sosyal sorumluluk ve sürdürülebilirlik alanlarında yer almaktadır (Laszlo, 2019: 86). Bu noktadan hareketle, literatürde öne çıkan ve hümanist yönetim ile ilişkilendirilmiş işletme uygulamalarından bahsedilecektir.

Sosyal İnovasyon

Giderek artan zaman baskısı altında olan çeşitli sosyal ve çevresel sorunlar nedeniyle toplumlar, özellikle daha fazla sosyal kapsayıcılık, iyi oluş ve insani gelişimi teşvik eden örgütlerden daha fazla eylem beklentisi içindedir. Bu bağlamda, sosyal inovasyon araştırmaları, insan onurunu merkeze alan örgüt yapılarının nasıl daha etkili bir şekilde oluşturulabileceğini ve öncelik kazandırılabilceğini görmek için zengin bir bağlam sunmakta; bu sebeple de daha fazla önem kazanmaktadır (Islas-Calderón ve Vázquez-Maguirre, 2024: 313). Sonuçta, insanoğlu tarihi boyunca karşılaştığı krizlerden yenilik yapabilme ve sorun çözme yeteneği sayesinde kurtulmuştur. Günümüzde ise büyük küresel ve toplumsal sorunları çözmek için ise sosyal inovasyon uygulamasını kullanmaktadır. Kimi düşünürler bu sorunları gizlenmiş bir iş fırsatı olarak değerlendirirken, bazıları ise ortak bir değer yaratmak adına iş dünyasının bu sorunları çözmeye odaklanması gerektiğini ileri sürmektedir. Bu görüşlerinin yanında, iş dünyası liderlerinin bu tür sosyal inovasyonları nasıl yaratabileceklerini de sosyal girişimcilerden öğrenmeleri gerektiğini vurgulamaktadırlar. Sebebi ne olursa olsun, sosyal inovasyon uygulamaları, insanlığın bu gezegende hayatta kalmasını sağlayabilecek bir yapıdır (Pirson, 2017).

Geleneksel sosyal inovasyon süreci hümanist yönetimde birtakım değişiklikler göstermektedir. Hümanist ilkelere ve onur kavramına dayalı bir sosyal inovasyon süreci Tablo.1'de gösterilmiştir. Bu sürecin başlangıç aşaması, iyi bir yurttaşlık bilinci ve sosyal değişim yaratıcısı bireyleri tanımlayan yardım etme niyeti, büyük bir toplumsal krizin fark edilmesi ve kişinin çevresiyle bir bütün olduğu yönündeki bir dünya görüşü ile tamamlanmaktadır. Bunun sonucunda hangi onur ihlallerinin bir grubun potansiyelini gerçekleştirmesini engellediğinin belirlenmesi gibi bir soruna yönelik onur temelli bir analiz ve bu grubun gereksiz acısını sona erdirmeye kararlılığı ortaya çıkmaktadır. Mobilizasyon süreci, genellikle hayırseverlik ve yardım temelli girişimlerle kaynak seferberliği üzerinden ilerlemektedir. Ancak hümanist bir yaklaşım, bireyin toplumsal sorunların çözümünde ortak sorumluluğa sahip olduğu fikrine ve bu doğrultuda başkalarıyla iş birliği yapma gereğine odaklanmaktadır. Ayrıca bu yaklaşım, gönüllüleri ilham vererek harekete geçirmektedir. Geleneksel sürecin uygulama aşaması genellikle sosyal inovasyondan faydalananların iyi oluşunu artıran bir ürün veya hizmet inovasyonuna odaklanırken; hümanist yönetimde bu sürece insan onurunun korunması ve insanın gelişimi boyutları da eklenmektedir. Bu sayede çalışanlar ve gönüllüler katıldıkları bu girişimde gerçekleştirdikleri işlerin topluluğa sağladığı katkıların anlamını

deneyimleme şansına sahip olabilmektedirler. Her ne kadar sosyal inovasyon sürecinin entegrasyon aşamasında ölçeklenebilirlik yaygın bir özellik olsa da, sürecin merkezine onur kavramı yerleştirildiğinde, uzun vadeli hedef artık kalıcı toplumsal değişimi sağlamak ve bu değişimden faydalananlara toplumsal adalet sunmak haline gelmektedir. Bu doğrultuda bireyler, kamusal alanları yeniden yapılandırma ve topluluklarıyla yeniden bağ kurma fırsatı elde etmektedirler. Zamanında bu bağlam yabancılaştırıcı bir ortam olarak görünürken; günümüzde eski kuşakların kültür ve değerlerinin geliştiği, bugünün bireylerinin şekillendiği köklü bir mekan olarak yeniden belirmektedir (Islas-Calderón ve Vázquez-Maguirre, 2024: 322).

Tablo 1. Hümanist İlkeler ve Onur Kavramlarına Dayalı Sosyal İnovasyon Süreci

Aşama	STK'larda Geleneksel Sosyal İnovasyon Süreci	Onur ve Hümanist İlkeler Dayalı Sosyal İnovasyon	Her Aşamanın Sonuçları
Başlangıç	-Yardım etme isteği -İyi yurttaşlık	-Büyük bir toplumsal kriz -Çevreyle bir ve bütün olma	-Soruna onur temelli bir analiz -Gereksiz acıyı sona erdirmeye kararlılığı
Mobilizasyon	-Hayırseverlik -Bağış odaklılık	-Ortak sorumluluk -Eyleme geçiş -İş birliği	-Gönüllülerin ilham alması ve harekete geçmesi
Uygulama	-Ürün/hizmet inovasyonu	-İnsan gelişimine yönelik inovasyon -Onurun korunması -Bireysel benzersizlik	-Bireylerin değişimi başlatma yetkinliğinin artması -Onur eşliğinin ötesinde dört güdünün dengelenmesi
Entegrasyon	-Ölçeklenebilirlik	-Toplumsal adalet -Kalıcı toplumsal değişim	-Bireylerin topluluklarıyla yeniden bağ kurması -Kamusal alanların yeniden yapılandırılması

Kaynak: (Islas-Calderón ve Vázquez-Maguirre, 2024: 322).den uyarlanmıştır.

Sosyal Girişimcilik

Hümanist yönetim modelinin öne çıkan uygulamalarından birisi olan sosyal girişimcilik, geleneksel ticari hedeflerin ötesinde toplumsal sorunların çözüme kavuşmasını ve insanlara daha iyi bir yaşam sunmayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda işletmeler ahlaki hedefleri peşinde yeni iş modelleri geliştirmektedir. Ayrıca bu tür girişimler, hümanist yönetimle benzer bir şekilde, insan onurunun korunmasını ve sosyal refahın teşvik edilmesini iş stratejilerinin ve faaliyetlerinin merkezine koymaktadır. İyi olana dair bir vizyonla yola çıkan sosyal girişimciler, bunu gerçekleştirmek için faaliyet gösterdikleri doğal veya kültürel bağlama özgü yeni iş modelleri icat etmektedir. Elde ettikleri karları, genellikle işletmeyi ve onun faydalı etkisini genişletmek için tekrar yatırıma çevirmektedir. Sosyal girişimciler genellikle başarılı olmak için ihtiyaç duydukları ortamları kendileri inşa ederken, bazen de paydaşların gönüllü işbirliği vb. yoğun toplum katılımı sayesinde başarılı olmaktadır. İyilik yapmanın bireylerin en önemli stratejik hedefi haline geldiği bir durumda sosyal girişimciler, her geçen gün iyilik yaparak başarılı olmanın mümkün olduğunu kanıtlamaktadır. Sonuç olarak, hümanist yönetimin ahlaki duruşunu somut iş modelleri aracılığı ile hayata geçiren sosyal girişimciler, hümanist yönetimin işletmelerin insan ve toplumsal refaha katkıda bulunma çağrısına yanıt veren en önemli araçlardır (Dierksmeier, 2016b: 114-115; Aguado, Retolaza ve Baniandres, 2022: 304).

Kurumsal Sosyal Sorumluluk

Günümüzde işletmeler, çalışanlarının yaşamları, ürettikleri mal ve hizmetler yoluyla ulaştıkları tüketicilerin yaşamları ve faaliyet gösterdikleri veya dolaylı olarak bağlantılı oldukları topluluklar üzerinde güçlü bir etkiye sahiptir. Bu etki, gayriresmi olarak kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarıyla düzenlenmektedir (Durand ve Boarini, 2016: 132). Hümanist yönetime geçişin bir ihtiyaç olduğunu belirten Spitzack (2011: 51), işletmelerin daha hümanist bir tutuma nasıl yönlendirilebileceği sorusuna cevabın sorumlu yönetim için iş gerekçesinde yattığını belirtmektedir.

Mevcut sistemde sorumlu yönetim için iş gerekçesi, sorumlu iş uygulamalarının karlı olduğunu; karlı olan kararların doğru karar olduğunu, yanlış kararların ise maliyet doğurduğunu öne sürmektedir. Karar verme süreçlerinde nihai kriter karlılık iken, buna herhangi bir etkisi olmayan konular ise ele alınmaya değer görülmemektedir. Bu noktada cevaplanması gereken soru Latince bir ifade olan “Cui bono”, yani bu durumun aslında “kimin yararına?” olduğudur. Zira karlılık yalnızca örgütün ekonomik başarısından pay alan sahipler ve hissedarlar için önem arz etmektedir. Ancak, hümanist yönetimi benimsemiş bir kişinin sorumlu davranış biçimi, karlılık argümanının ötesinde değerleri benimsemesi ile mümkündür. Çünkü, ekonomik kayıp yaşandığı hallerde bile sorumlu davranış bir gerekliliktir.

Örnek olarak köle işçiliği maliyet açısından avantajlıdır; ancak insan haklarının korunması da bir zorunluluktur (Spitzeck, 2011: 52).

Sürdürülebilirlik

Yönetim literatürü işletmelerin kendi çıkarlarını takip etmesi gerektiğini, devletlerin ise yasal düzenlemeler ile toplumun geri kalanından sorumlu olması gerektiğini savunmaktadır. Ancak günümüzde girişimsel ve toplumsal çıkarlar arasındaki ilişki artık eskisi gibi görünmemektedir. Her geçen gün daha az ülkede, yalnızca hükümetler hem toplumun hem de işletmelerin gelişmesi için gerekli ön koşulları garanti altına alacak konumda bulunmaktadır. Hükümetler zayıflarken, çok uluslu şirketler güç kazanmakta; bunun bir sonucu olarak da sosyal ya da ekolojik olarak sürdürülemez iş modellerinin etkileri daha fazla hissedilir hale gelmektedir. Günümüzde işletmelerin yalnızca finansal değer çıkarımı üzerine kurulu modelleri, biyolojik ve kültürel ekolojiler tarafından tolere edilebilecek dayanıklılığa sahip değildir (Dierksmeier, 2016a: 10).

Hümanist yönetim bir nevi sosyal, ahlaki ve ekolojik sürdürülebilirliğe adanmış bir yönetim yaklaşımıdır. İşletmelerin ve ekonominin, gezegenin başlıca ekosistemleri ile insanlığın ihtiyaçlarını dengeleyen üçlü değer yaratma süreçlerine, yani ekonomik sosyal ve çevresel konulara odaklanması gerektiğini savunmaktadır. Sosyal sonuçlara odaklanmadan verimlilik ve kar maksimizasyonu gibi ekonomik göstergelere odaklanmanın sürdürülemez bir durum olduğunu, bu nedenle de bu göstergelerin ötesinde insan onurunu ve toplumsal refahı merkezine alan, uzun vadeli ve çok boyutlu bir sürdürülebilirlik düşüncesi ile geleceğe katkıda bulunmayı amaçlamaktadır (Aguado ve Albareda, 2016: 185)

İnsanların içinde yaşadıkları dünya ile birlikte var oldukları anlayışı, bir kişinin ontolojik sorumluluğu ile tanımlanan doğası göz önünde bulundurulduğunda, hümanist yönetimin çevreyle de ilgilenmesi gerektiği anlamına gelmektedir. Zaten hümanist yönetime göre hümanist bir anlayış, sadece insanların üstünlüğünü vurgulamaz, aynı zamanda her canlının kimliğine, değerine ve birbiriyle olan bağlantısına; doğanın bir bütün olarak bütünlüğüne saygı duymayı gerektirmektedir. İnsanları sorumlu bir koruyuculuk bilinciyle hareket etmeye teşvik ederken, insan ile doğa arasında uyumu ve insanlığın sürdürülebilir gelişimini desteklemektedir (Budini, 2024: 437).

İş Kalitesi

Antik medeniyetlerden günümüz modern dünyasına bütün düzenler hayatta kalabilmek için çalışmak zorunda olan insanın alın teri ve emeği üzerine kurulmuştur. İnsanın adeta varoluşsal bir vazgeçilmezi konumunda olan çalışma kavramı söz konusu olduğu zaman ise kritik olan konu yapılan işlerin hangi koşullarda gerçekleştiğidir (Öçal ve Kutlu, 2024: 1393). Başta OECD ülkeleri olmak üzere dünya genelinde en büyük işveren ve en büyük

gelir kaynağı konumunda bulunan işletmeler, hem iş yaratılmasında hem de bu işlerden elde edilen gelirden merkezi bir rol oynamaktadır. Bu nedenle de sundukları işlerin kalitesinde sorumluluk yine bu işletmelere aittir. Sonuçta, bir çalışanın iyi oluşu için bir işe sahip olması tek başına yeterli değildir, bununla birlikte çalıştığı işin kalitesi de aynı derece önemlidir (Durand ve Boarini, 2016: 133). İş kalitesi, çalışanların refahına katkıda bulunan istihdamın çeşitli yönlerini ifade etmekte ve bu nedenle doğası gereği çok boyutlu bir yapıyı temsil etmektedir (OECD, 2014). Çalışma saatlerinin etkisiyle işyerinde geçirilen zamanın uzun olduğu günümüzde, iş kalitesi genel yaşam kalitesi üzerinde hayati bir etkiye sahiptir. Adil ücretler, yan haklar ve iyi çalışma koşulları bir yandan çalışanların refahını artırmakta, diğer bir taraftan ise üretkenlik ve inovasyonu da geliştirmektedir. Aynı zamanda kaliteli işler eşitsizliği azaltmakta, sosyal uyumu desteklemekte ve hem bireylere hem de toplumlara fayda sağlayan sağlık ve güvenliğe öncelik vermektedir. Bu nedenle ülkelerin, genel istihdamı artırmanın yanı sıra iş kalitesine de öncelik vermesi gerekmektedir (OECD, 2025). OECD, iş kalitesini ölçmek ve değerlendirmek için üç nesnel ve ölçülebilir boyutu dikkate alan bir çerçeve geliştirmiştir. Kazanç kalitesi, işgücü piyasası güvenliği ve çalışma ortamını inceleyen bu çerçeve, iş kalitesinin kapsamlı bir değerlendirmesini sunmaktadır.

Durand ve Boarini (2016: 133)'e göre kazanç kalitesi, çalışanların işlerinden elde ettikleri gelirlerin maddi iyi oluşlarına ne ölçüde katkı sağladığını ifade etmektedir. Kazanç düzeyi ve dağılımı açısından karakterize edilen kazanç kalitesi, çalışan iyi oluşu açısından insanların toplumdaki yüksek eşitsizlikten içsel olarak hoşlanmama eğiliminde oldukları (eşitsizlikten kaçınma) gibi önemli ampirik göstergeler yansıtmaktadır (OECD, 2014: 80). İşsizlik riski ve işsizlik sigortası açısından tanımlanan İşgücü Piyasası Güvenliği, ekonomik güvenliği iş kaybı olasılığı ve bunun çalışanlar üzerindeki ekonomik maliyetiyle ilgili yönlerini kapsamaktadır. İşsizlik riski ve sigortası çalışanlar arasında yaşam memnuniyetinin önemli belirleyicileri arasında bulunmaktadır. Ancak işsizlik sigortası işsizlik riskine göre daha baskın bir öneme sahiptir. Dolayısıyla, çalışanlar yalnızca işsiz kalmaktan değil, aynı zamanda ve hatta belki de daha fazla, işsiz kaldıklarında yeni bir iş bulamamaktan endişe duymaktadır. Sigorta, işsiz kaldıktan sonra iş bulamama endişelerini gidererek, işsizlik riskinin çalışanların yaşam memnuniyeti üzerindeki olumsuz etkisini hafifletmektedir (OECD, 2014: 80; Durand ve Boarini, 2016: 133).

İş kalitesinin ekonomik olmayan yönlerini ele alan Çalışma Ortamının Kalitesi, yapılan işin niteliği ve yoğunluğu, işin organizasyonu ve çalışma atmosferiyle ilgilidir. Çalışma ortamının kalitesi, bireysel iyi oluşun önemli bir itici gücüdür. Bu güç büyük ölçüde çalışanların işlerinde özerk olup olmadıklarına, öğrenme fırsatlarına, iyi tanımlanmış iş hedeflerine sahip olup olmadıklarına, yapıcı geri bildirim alıp almadıklarına ve hatta iş

arkadaşlarıyla kurdukları iyi ilişkilere bağlıdır. Bu faktörler bir araya getirildiğinde, insanlar iş baskısını ve zorlu görevleri yönetmeye daha yatkın hale gelmekte ve aynı zamanda daha sağlıklı, işlerinden daha memnun ve daha üretken olma eğilimi göstermektedir. Örneğin, Avrupa'da, kötü iş organizasyonu ve iş yeri ilişkileriyle karşı karşıya kalan kişilerin %50'si, işin sağlıklarını bozduğunu bildirirken, uygun çalışma koşullarına sahip olanlarda bu oran yalnızca %20'dir. Kötü bir çalışma ortamının hastalık iznini %40 oranında artırdığı da tahmin edilmektedir (OECD, 2014: 81; Durand ve Boarini, 2016: 133).

Yaşanabilir Ücret

Sosyal bir devletin nihai amacı vatandaşlarına insan onuruna yakışır bir yaşam koşulu sunmaktır ve bunun gerçekleşmesi için sosyal kaynak ve fırsatlardan eşit bir şekilde yararlanılan bir alan sunarlar. Ancak bu politikaların gerçekleştirilmesinde karşılaşılan en önemli sorunlardan biri yoksulluk ve gelir dağılımındaki eşitsizliktir. Özellikle sanayi devrimine kadar olan süreçte değişik nedenlerle istihdam piyasasında yer edinemeyen bireylerle özdeşleştirilen yoksulluk, geçmişte finansal nedenlerle ortaya çıkan bir sorun olarak görülürken, günümüzde artık insani bir sorun olarak kök salmaktadır. Bireyler hem sürdürülebilir bir gelire ulaşamamakta, hem de yetersiz beslenme, eğitime ve diğer temel hizmetlere sınırlı erişim, toplumsal ayrımcılık-dışlanma ve karar alma süreçlerine katılımdan yoksulluk gibi sorunlarla karşılaşmaktadır (Öçal ve Kutlu, 2023: 411; Özdemir, 2015: 97). Psikolojik, sosyal ve ekonomik etkileriyle çok boyutlu bir yapıda olan yoksulluk, küresel dünyanın en önemli sorunlarından biri haline gelmektedir (Yıldırım ve Özdemir, 2013: 52). Bu nedenle ücretlerin asgari değil, insanın onurlu bir şekilde yaşayabileceği düzeyde olması gerekmektedir.

Politika ve uygulama açısından uzun zamandır tartışılmakta olan yaşanabilir ücret fikri, piyasa mekanizmalarına müdahale etmesi ve özellikle başta küçük işletmeler olmak üzere emek yoğun sektörlerde maliyetleri artırması sebebiyle hem iş dünyası hem de hükümetler tarafından her zaman olumlu bir şekilde karşılanmamaktadır. Her ne kadar asgari ücretler yasalar ile koruma altına alınmış olsa da, kayıt dışı ekonomide yer alan işçilere herhangi bir koruma sağlamamaktadır. Bununla birlikte, asgari ücretli kayıtlı çalışanlar da giderek çalışan yoksulluğu durumuna yaklaşmaktadır. İş yerinde ve daha geniş toplumda onurlu bir katılım duygusu sağlayacak düzeydeki ücret oranları ile açıklanan yaşanabilir ücret kavramı, dünyanın her bir köşesinde, bütün yoksulluk türleriyle mücadele edebilmek için hayati bir öneme sahip olması nedeniyle güçlü bir şekilde savunulmaktadır (Carr vd., 2017: 216).

Liderlik

Son yıllarda giderek artan bir şekilde ilgi gören liderliğe yönelik hümanist bakış açısı, hümanist liderlik, genellikle temel değerler tarafından

yönlendirilen ve ortak faydaya odaklanan, anlamlı ve amaçlı bir insan deneyimi geliştirmeye yönelik bir dizi ilke olarak anlaşılmaktadır. Hümanist liderlik uygulaması bireysel düzeyde, lider-takipçi arasındaki ilişkiye kişi merkezli bir bakış açısı getirir ve bireylerin her toplumdaki konumunu ve sesini dikkate almaktadır. İşletme düzeyinde, örgütün paydaş perspektifini de içeren sürdürülebilirlik görüşünün önemli bir dayanağı haline gelmektedir. Toplumsal düzeyde ise işletmelerin oynadığı rolleri dikkate alır ve bağlamsal faktörler, sosyal destek sisteminin bir parçası olmak gibi çeşitli iş rolleri gerektirir (Rodríguez-Lluesma, Davila ve Elvira, 2014: 81).

Hümanist paradigma ile yönetilen bir örgütte, liderliğin dönüştürücü bir etkiye sahip olması gerekmektedir. Güçlerini otoriteden değil, akıldan alan dönüşümcü liderler, takipçilerini ilham vererek, zihinsel olarak uyarak ve duygusal olarak örgütsel görevlere bağlayarak etkilerler. Bu liderler, takipçilerinin örgüt amaçlarını açık bir şekilde anlayıp içselleştirebildiği, uzun vadeli olumlu ilişkiler kurabildiği, finansal değer yaratabildiği ve rekabetle baş etmek için kolektif güce dayanan bir örgüt iklimi oluştururlar. Bunun yanında, hümanist liderler yalnızca kendi örgütleri için çabalamazlar; ayna zamanda toplum genelinde de fark yaratmakla yükümlüdür (Michael, 2013: 31)

SONUÇ

Günümüz dünya düzenine hakim olan ekonomik anlayış insanı iktisadi bir unsur olarak ele alırken; bu yaklaşım ile şekillenen örgütlerin odağında ise verimlilik ve kar maksimizasyonu bulunmaktadır. Kendi çıkarları doğrultusunda dünyadaki çeşitli krizleri tetikleyen ve insanlığın geleceğini tehdit eden bu yaklaşımların karşısında daha iyi bir dünya için merkezine insanı konumlandıran hümanist paradigma yeni bir alternatif önerisi ile ortaya çıkmıştır. Gün geçtikte daha çok araştırmacı ve uygulayıcı tarafından ele alınan hümanist yönetim yaklaşımının temel önerileri insan onurunun korunması ve teşvik edilmesi, karar alma süreçlerinde etik değerlerin dikkate alınması ve paydaşlar ile sürekli ve etkili iletişim halinde olunmasıdır. Bu doğrultuda mevcut yönetim uygulamalarının yorumlanması ve hayata geçirilmesi, hümanist paradigma ekseninde farklılıklar göstermektedir.

Hümanist yönetim normatif bir çerçeve olmakla birlikte somut uygulamalara dönüşebilen, kurumsal strateji ve süreçlere entegre edilebilir ilkeler içermektedir. Onur merkezli karar alma, şeffaf iletişim, paydaş katılımı ve insan gelişimini hedefleyen uygulamalar bunlara örnektir. Sosyal girişimcilik ve sosyal inovasyon, hümanist değerlerin ekonomik araçlarla birleştirilerek toplumsal etki üretmesine olanak sağlamaktadır. Onur temelli bir inovasyon süreci, yalnızca kısa vadeli fayda yerine kalıcı toplumsal

değişimi hedeflemektedir. Emeğe ilişkin iş kalitesi ve yaşanabilir ücret gibi uygulamalar, çalışanların iyi oluşunu sağlayarak hem etik hem de örgütsel performans açısından kritik sonuçlar üretmektedir. Örgüt kültürünün dönüşümünde belirleyici bir unsur olarak ise dönüşümcü, katılımcı ve etik odaklı özellikleriyle hümanist liderlik modelleri rol almaktadır.

Sonuç olarak, verilen örnekler ile hümanist yönetim uygulamalarının örgütlerin amaç, süreç ve insan ilişkilerini yeniden yapılandırma potansiyeline sahip olduğu gösterilmiştir. Ancak bununla birlikte, bu potansiyelin gerçekleştirilmesi için üst yönetim taahhüdü, kurumsal yapıların yeniden tasarımı, çalışanların güçlendirilmesi ve dış paydaşlarla sürdürülebilir iş birlikleri gereklidir.

REFERANSLAR

- Aguado, R. and Albareda, L. (2016). A new approach to humanistic management education based on the promotion of justice and human dignity in a sustainable economy. In *Human Centered Management in Executive Education*. (pp. 182-201). Palgrave Macmillan
- Aguado, R., Retolaza, J. L. and Baniandr s, J. (2022). Toward a humanistic theory of the firm: An analysis of the Mondragon-based participative model. In *Alternative theories of the firm* (pp. 303-312). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003211549-13>
- Budini, S. (2024). The Humanistic Foundation to Sustainability. *Humanistic Management Journal*, 9(3), 431-439. <https://doi.org/10.1007/s41463-024-00172-0>
- Carr, S. C., Parker, J., Arrowsmith, J., Haar, J. and Jones, H. (2017). Humanistic management and living wages: A case of compelling connections?. *Humanistic Management Journal*, 1, 215-236. <https://doi.org/10.1007/s41463-016-0018-y>
- Dierksmeier, C. (2016a). What is ‘humanistic’ about humanistic management?. *Humanistic Management Journal*, 1, 9-32. <https://doi.org/10.1007/s41463-016-0002-6>
- Dierksmeier, C. (2016b). *Reframing economic ethics: The philosophical foundations of humanistic management*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-32300-8>
- Durand, M. and Boarini, R. (2016). Well-being as a business concept. *Humanistic Management Journal*, 1, 127-137. <https://doi.org/10.1007/s41463-016-0007-1>
- Islas-Calderón, S. and Vázquez-Maguirre, M. (2024). Dignity, Humanistic Management, and the Process of Social Innovation. *Humanistic Management Journal*, 9(3), 313-326. <https://doi.org/10.1007/s41463-024-00174-y>
- Laszlo, C. (2019). Strengthening humanistic management. *Humanistic Management Journal*, 4(1), 85-94. <https://doi.org/10.1007/s41463-019-00055-9>

- Melé, D. (2016). Understanding humanistic management. *Humanistic Management Journal*, 1, 33-55. <https://doi.org/10.1007/s41463-016-0011-5>
- Michael, A. E. (2013). Pursuing organizational integrity to create humanistic organizations. In *Integrity in organizations: Building the foundations for humanistic management* (pp. 19-39). Palgrave Macmillan UK.
- OECD. (2014). *OECD Employment Outlook 2014*. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/empl_outlook-2014-en.
- Organisation for Economic Co-operation and Development. (2025, August 8). *OECD Job Quality*. <https://www.oecd.org/en/topics/job-quality.html>
- Öçal, M., Kutlu, Ö., & Korkmaz, A. (2022). Ruhsal engeli olan bireylerin evsizlik sorununa insani bir bakış ve çözüm önerisi: Önce konut yaklaşımı. *Journal of Mehmet Akif Ersoy University Economics and Administrative Sciences Faculty*, 9(3), 2006-2026. <https://doi.org/10.30798/makuiibf.1097609>
- Öçal, M. ve Kutlu, Ö. (2023). A study on welfare and living conditions of disadvantaged groups: The case of Burdur province. *Yönetim Ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 21(3), 410-425. <https://doi.org/10.11611/yead.1333231>
- Öçal, M. ve Kutlu, Ö. (2024). İstihdamın karanlık yüzü: Ter atölyelerine (sweatshop) insani bir bakış ve ter indeksi ile bir kıyaslama. *Çalışma Ve Toplum*, 4(83), 1391-1424. <https://doi.org/10.54752/ct.1569636>
- Özdemir, A. (2015). Çalışan yoksulluğuna ilişkin kavramsal bir değerlendirme: Dünya'da ve Türkiye'de çalışan yoksulluğunun boyutları ve mücadele politikaları. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2): 96-126.
- Pirson, M. (2017, June 5). *Social innovation as humanistic management practice* [Video]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=K41moW9iLHs>
- Rodríguez-Lluesma, C., Davila, A. and Elvira, M. M. (2014). Humanistic leadership as a value-infused dialogue of global leaders and local stakeholders. In *Humanistic perspectives on international business and management* (pp. 81-91). Palgrave Macmillan UK.
- Spitzeck, H. (2011). An integrated model of humanistic management. *Journal of Business Ethics*, 99, 51-62. <https://doi.org/10.1007/s10551-011-0748-6>
- Spitzeck, H., Pirson, M., Amann, W., Khan, S. & Kimakowitz, E. V. (Eds.). (2009). *Humanism in business*. Cambridge University Press.
- von Kimakowitz, E., Pirson, M., Dierksmeier, C., Spitzeck, H. and Amann, W. (2011). Introducing This Book and Humanistic Management. In: von Kimakowitz, E., Pirson, M., Spitzeck, H., Dierksmeier, C., Amann, W. (eds) *Humanistic Management in Practice*. Humanism in Business Series. Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9780230306585_1
- [Weltethos-Institut](https://www.youtube.com/watch?v=eZHSEHDZ7pQ&t=9458s). (2017, October, 5). *Humanistic Management Conference Live-Stream* [Video]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=eZHSEHDZ7pQ&t=9458s>
- Yıldırım, S. ve Özdemir, A. (2013). Yapabilirlikten yoksunluk bağlamında Türkiye'de kadın yoksulluğu. *Hak İş Uluslararası Emek Ve Toplum Dergisi*, 2(4), 50-83.

Destinasyon Seçiminde S-O-R Modelinin Kullanımı

Simge ŞALVARCI¹

- 1- Doç. Dr.; Selçuk Üniversitesi Beyşehir Ali Akkanat Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü. simgetokay@selcuk.edu.tr ORCID No: 000-0003-0703-4126

ÖZET

Turizm destinasyonu seçimi, çok çeşitli psikolojik, sosyal ve çevresel faktörlerden etkilenen karmaşık bir süreçtir. Başlangıçta çevre psikolojisinde geliştirilen Uyarıcı-Organizma-Tepki (S-O-R) modeli, dışsal uyarıcıları, içsel durumları ve davranışsal tepkileri birbirine bağlayarak tüketici davranışını anlamak için sağlam bir çerçeve sunmaktadır. Bu çalışma, S-O-R modelinin turizm destinasyonu seçimi bağlamında uygulanmasını kavramsal olarak değerlendirmektedir. Mevcut literatürü ve teorik bakış açılarını sentezleyerek, destinasyon pazarlaması ve çevrimiçi incelemeler gibi uyarıcıların turistlerin duygusal ve bilişsel durumlarını ve nihayetinde seyahat kararlarını nasıl etkilediğini açıklayan bir kavramsal çerçeve önermektedir.

Anahtar Kelimeler: S-O-R Modeli, Destinasyon Seçimi, Destinasyon Pazarlaması, Turizm.

GİRİŞ

Seyahat ve turizm, turistlerin sürekli olarak yeni deneyimler aramasıyla küresel ekonomiye önemli katkılarda bulunmaktadır. Destinasyon seçimini etkileyen faktörleri anlamak, destinasyon pazarlamacıları ve politika yapımcılarının tekliflerini turist taleplerini karşılayacak şekilde uyarlamaları için çok önemlidir.

Turizm destinasyonu seçimi, turizm araştırmaları ve tüketici davranışları içinde önemli bir çalışma alanıdır. Bir seyahat destinasyonu seçme karar verme süreci çeşitli iç ve dış faktörleri içerir. Bu faktörleri anlamak için araştırmacılar, aralarında Uyarıcı-Organizma-Tepki (S-O-R) modelinin önemli bir ivme kazandığı birkaç davranışsal model benimsemiştir. Başlangıçta Mehrabian ve Russell (1974) tarafından önerilen S-O-R modeli, dış uyaranların davranışsal tepkilere yol açan iç süreçleri nasıl etkilediğini açıklamak için yaygın olarak kullanılmıştır.

Turizm endüstrisi, küresel ekonominin temel bir sektörüdür ve destinasyon seçimi turistlerin seyahat davranışlarının kritik bir bileşenidir. Destinasyon seçimini etkileyen faktörleri anlamak, pazarlama stratejilerini geliştirebilir ve turist memnuniyetini artırabilir. Başlangıçta çevre psikolojisinde geliştirilen Uyarıcı-Organizma-Tepki (S-O-R) modeli, dış uyaranların bireylerin içsel durumlarını ve sonraki davranışlarını nasıl etkilediğini incelemek için sağlam bir çerçeve sunmaktadır. Bir seyahat destinasyonu seçme süreci, çok sayıda psikolojik ve çevresel faktörden etkilenir. Bu karmaşık karar alma sürecini anlamak için merkezi olan Uyarıcı-Organizma-Tepki (S-O-R) modeli, bireylerin dış uyaranlarla nasıl etkileşime girdiğini ve bu etkileşimlerin davranışlarını nasıl etkilediğini analiz etmek için kapsamlı bir çerçeve sağlar. Bu bölüm, S-O-R modelinin destinasyon seçimi

bağlamında uygulanmasını, bileşenlerini ve bu ilişkiyi aracılık eden çeşitli faktörleri incelemeyi amaçlamaktadır. Ayrıca, destinasyon seçimini anlamada S-O-R modelinin turizmdeki uygulamasının kavramsal bir incelemesini sunarak S-O-R modelinin turizm bağlamında sürdürülebilirlik tüketim davranışlarına uygulanmasında literatüre yenilikçi bir katkı sunmaktadır. Literatürde S-O-R modelinin turizm sektöründe sürdürülebilirlik perspektifiyle ele alınmasına nadiren rastlanmaktadır. Çalışma, bu boşluğu doldurmayı ve gelecekte yapılacak araştırmalara teorik bir temel sunmayı amaçlamaktadır.

TEORİK ÇERÇEVE

S-O-R Modeli

S-O-R modeli ilk olarak Mehrabian ve Russell (1974) tarafından çevresel uyaranların insan duyguları ve davranışları üzerindeki etkisini açıklamak için ortaya atılmıştır. Model, uyaranların (S) bir bireyin içsel durumunu veya organizmasını (O) etkilediğini ve bunun da tepkisini (R) etkilediğini varsaymaktadır. Bu çerçeve, perakende, çevre psikolojisi ve son zamanlarda turizm dâhil olmak üzere çeşitli alanlarda yaygın olarak uygulanmaktadır. Başlangıçta Mehrabian ve Russell (1974) tarafından kavramsallaştırılan S-O-R modeli, üç temel bileşenden oluşmakta olup bunlar: Uyarıcı (S), Organizma (O) ve Tepki (R) şeklinde ifade edilmektedir.

- Uyarıcı (S): Bu unsur, bir bireyin algısını ve sonraki davranışını etkileyebilecek dış etkenleri veya ipuçlarını ifade eder. Turizm bağlamında, uyarıcılar pazarlama iletişimlerini, destinasyon imajlarını veya sosyal medya içeriklerini kapsayabilmektedir.

- Organizma (O): Bu bileşen, uyarıcı ve tepki arasındaki ilişkiye aracılık eden duygusal, bilişsel ve psikolojik durumlar dâhil olmak üzere bir bireyin iç süreçlerini temsil eder. Motivasyon, algı ve tutumlar gibi faktörler, bireylerin uyarıcıları nasıl işlediğini anlamak için ayrılmaz bir parçadır.

- Tepki (R): Son bileşen, uyarıcı ve organizmanın etkileşiminden kaynaklanan davranışsal sonuçtur. Destinasyon seçiminde bu tepki, belirli bir yeri ziyaret etme veya uzak durma kararı olarak kendini gösterir.

Şekil 1. Uyarıcı-Organizma-Tepki (S-O-R) Modeli

Kaynak: Wang, (2023).

S-O-R modeli, dışsal çevresel uyaranların (S) bir organizmanın (O) içsel duygusal ve bilişsel durumlarını etkilediğini ve bunun da belirli davranışsal tepkileri (R) tetiklediğini varsayar. Orijinal model, fiziksel ortamlara verilen duygusal tepkileri açıklamak için çevresel psikolojiden ortaya çıkmıştır ancak o zamandan beri tüketici davranışı ve turizm bağlamlarına genişletilmiştir (Jacoby, 2002). Uyarıcılara (S) örnek olarak reklamlar, sosyal medya, destinasyon özellikleri, kulaktan kulağa ve çevrimiçi yorumlar gibi dışsal faktörler verilebilir. Organizmalara (O) örnek olarak duygusal durumlar (örn. haz, uyarılma, baskınlık) ve bilişsel değerlendirmeler (örn. algılanan değer, risk, imaj) dahil olmak üzere içsel süreçler verilebilir. Tepkilere (R) ise ziyaret etme niyeti, gerçek ziyaret veya sadakat gibi ortaya çıkan davranışlar örneklendirilebilir.

Destinasyon Seçimi

Bir seyahat destinasyonu seçmenin ardındaki karar verme süreci, çeşitli faktörlerin karmaşık bir etkileşimidir. Destinasyon seçimi, kişisel tercihler, sosyo-demografik özellikler ve pazarlama çabaları ve destinasyon nitelikleri gibi dış uyaranlar dahil olmak üzere çok sayıda faktörden etkilenir. Literatürde çeşitli modeller, psikolojik ve çevresel faktörlerin rolünü vurgulayarak turist davranışını açıklamaya çalışmıştır.

Destinasyon seçimi, genellikle risk ve kaygı yaratabilen belirsizlik koşulları altında gerçekleşen karmaşık karar alma süreci nedeniyle önemli ölçüde bireysel katılım gerektirir. Turistler genellikle seçtikleri destinasyon, konaklama, planlanan aktiviteler ve ulaşım yöntemleri hakkında bilgi sahibi olmasalar da bilinçli kararlar almaları gerekir (Correia ve Dolnicar, 2021). Turizm ürünlerinin karmaşıklığı destinasyon seçimi konusunda çeşitli zorluklara neden olabilmektedir. Turizm aynı zamanda duygusal yönleriyle tüm seyahat sürecini (seyahat öncesi, seyahat sırasında ve seyahat sonrasında) kapsayan duygusal bir deneyimi temsil eder. Hazırlık aşamasında, turistler

gidecekleri destinasyonları araştırmak için önemli çaba harcar ve genellikle uzun süreler boyunca tatillerini planlarlar. Bu öngörü aşaması, turistlerin destinasyonla karşılıklı bir süreçte yer almasıyla gereken aktif katılımı yansıtır. Bu etkileşim, destinasyonun imajına ilişkin memnuniyetlerinin ve algılarının temelini oluşturur. Ekonomik boyutlarının ötesinde turizm, turist davranışlarında sosyal, psikolojik ve ekonomik faktörleri içeren hayati bir rol oynadığı sosyal bir alandır (Correia ve Dolnicar, 2021). Sürdürülebilirliğin karar öncesi aşamaya dahil edilmesi, sonraki aşamalarda olumlu sonuçlar doğurabilir, potansiyel olarak tekrar ziyaretlere yol açabilir ve sürdürülebilir turistik destinasyon seçimlerinin korunmasını sağlayabilir (Schutten, 2025).

Destinasyon Seçimini Etkileyen Faktörler

1. Kişisel Tercihler

- **Kültürel İlgi Alanları:** Turistler genellikle tarihi yerler, festivaller ve sanat gibi kültürel cazibe merkezlerine göre destinasyonları seçerler. Örneğin, Paris zengin kültürel mirası ve ikonik simge yapıları nedeniyle tercih edilen bir destinasyondur (Richards, 2018).
- **Macera ve Dinlenme:** Bazı turistler macera sporları veya eğlence aktiviteleri sunan destinasyonlara öncelik verir. Açık hava maceralarıyla bilinen Yeni Zelanda gibi destinasyonlara olan talep bu eğilimi örneklemektedir (Buckley, 2019).
- **Dinlenme ve Sağlık:** Sağlık turizminin yükselişiyile birlikte, Bali'deki spa inzivaları gibi dinlenme ve sağlık deneyimleri sunan destinasyonlar popülerlik kazanmıştır (Smith ve Puczkó, 2014).

2. Dış Etkenler

- **Ekonomik Faktörler:** Konaklama ve uçak bileti dahil seyahat maliyeti, destinasyon seçimini önemli ölçüde etkiler. Bütçesi kısıtlı olan turistler daha ucuz destinasyonları tercih edebilirken, lüks gezginler daha seçkin yerleri tercih edebilir (Dwyer ve diğerleri, 2010).
- **Sosyal Etki ve Medya:** Arkadaşlardan, aileden ve sosyal medya etkileyicilerinden gelen öneriler, destinasyon tercihlerini şekillendirmede önemli bir rol oynar. Instagram gibi platformların yükselişi, görsel hikaye anlatımının seyahat kararları üzerindeki etkisini artırmıştır (Gretzel ve Yoo, 2008).
- **Politik İstikrar ve Güvenlik:** Güvenlik endişeleri ve politik istikrar, turistler için en önemli hususlardır. Güvenli olarak algılanan destinasyonlar daha fazla turist çekme eğilimindedir (Hall vd., 2004).

3. Ortaya Çıkan Trendler

- Sürdürülebilir Turizm: Artan çevresel farkındalık, sürdürülebilirliğe öncelik veren destinasyonlara yönelik bir tercihe yol açmıştır. Kosta Rica gibi ekoturizm destinasyonları, çevreye duyarlı turistlere hitap etmektedir (Weaver, 2001).
- Teknoloji ve Yenilik: Sanal gerçeklik turları ve akıllı seyahat uygulamaları gibi teknolojik gelişmeler, seyahat öncesi deneyimi geliştirerek destinasyon seçimlerini etkilemektedir (Tussyadiah & Wang, 2016).
- Deneyimsel Seyahat: Turistlerin geleneksel gezilerden ziyade otantik yerel deneyimler aradığı deneyimsel seyahate doğru büyüyen bir eğilim vardır. Bu durum, benzersiz kültürel etkileşimler sunan destinasyonların popülerliğine yol açmıştır (Pine & Gilmore, 1999).

S-O-R Modelinin Turizmde Uygulanması

Seyahat kararlarının deneyimsel ve duygusal anlamda doğası nedeniyle turizm kavramı S-O-R modelini uygulamak için çeşitli bir ortam sunmaktadır. Literatürde yer alan çalışmalar S-O-R modelini turizm bağlamında uygulamıştır. Örneğin, Lee ve Jeong (2012), bir turistik destinasyondaki çevresel ipuçlarının ziyaretçilerin duygularını ve memnuniyetini nasıl etkilediğini incelemiştir. Benzer şekilde, Kim ve Fesenmaier (2015), çevrimiçi seyahat incelemelerinin turistlerin algıları ve seyahat niyetleri üzerindeki uyarıcı etkisini araştırmıştır.

Turizm bağlamında, uyarıcılar destinasyon pazarlaması ve markalama (Gartner, 1993), sosyal medya ve kullanıcı tarafından oluşturulan içerik (Leung vd., 2013), kültürel ve doğal cazibe merkezleri (Kim & Fesenmaier, 2008) şeklini alabilir. Bu uyarıcılar, potansiyel turistlerin algılarını ve beklentilerini şekillendirebilir ve karar alma sürecinin erken aşamalarında kritik bir rol oynayabilir.

Uyarıcılara verilen içsel tepkiler hem duygusal hem de bilişsel değerlendirmeleri içerir. Destinasyon imajı, algılanan risk ve duygu, destinasyona olan nihai bağlantı, turist tercihlerini şekillendirmede önemli roller oynar (Baloglu ve McCleary, 1999). Örneğin, imgeler veya anlatılar tarafından ortaya çıkarılan olumlu duygusal uyarılma, destinasyon çekiciliğini artırabilir (Hosany ve Gilbert, 2010).

S-O-R çerçevesindeki son aşama olan tepki, genellikle ziyaret etme niyeti, bir seyahat rezervasyonu yapma veya bir destinasyonu tavsiye etme gibi gözlemlenebilir bir davranıştır. Bu tepkinin gücü genellikle önceki seyahat deneyimi, algılanan değer ve sosyal etkiler gibi faktörler tarafından aracılık edilir (Chaulagain ve diğerleri, 2019).

Çakmak (2024) tarafından yapılan çalışmada, sosyal medya etkileyicilerinin (influencer) sosyal medya pazarlama faaliyetlerinin, Uyarıcı-Organizma-Tepki (S-O-R) teorisine dayalı olarak takipçilerinin online anlık satın alma davranışı üzerindeki etkisini araştırmaktır. Sonuçlar sosyal medya etkileyicilerinin (influencer) kişisel özelliklerinden ikisinin (homofili (benzerlik) ve modaya uygunluk) takipçilerin kaynak güvenilirliğinin tüm üç boyutuna (algılanan çekicilik, algılanan uzmanlık ve güvenilirlik) ilişkin algıları üzerinde bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymuştur.

Göker Özyürek (2025) tarafından yapılan araştırmada, sürdürülebilir turizm uygulamalarının (ekolojik oteller, yeşil sertifikalar, karbon salınımını azaltan ulaşım seçenekleri) turistler için güçlü birer uyarıcı olduğu ve turistlerin algı, duygu ve değerlerini etkileyerek davranışlarını şekillendirdiği tespit edilmiştir.

Beşcanlar ve Lokman (2025), S-O-R model aracılığıyla benzersiz yemek isimlerinin, ambiyansın ve yemeğin sunumunun otantiklik algısı ve bunun unutulmaz deneyim ve algılanan değer üzerindeki etkilerini incelemiştir. Analizler sonucunda otantiklik algısının algılanan değer ve unutulmaz deneyimi etkilediği tespit edilmiştir. Ayrıca yemek sunumu ve yemeğin isminin otantiklik algısı etkilediği sonucuna varılmıştır. Son olarak da sunum ve yemeğin ismi ile algılanan değer arasında; sunum ve yemeğin ismi ile unutulmaz deneyim arasında otantiklik algısının aracılık rolü tespit edilmiştir.

Destinasyon Seçiminde S-O-R Modelinin Uygulanması

S-O-R modeli, turistlerin uyaranlara ilişkin algılarının duygusal durumlarını ve nihayetinde destinasyon seçimlerini nasıl etkilediğini anlamak için yapılandırılmış bir yaklaşım sağlar. Model, dış faktörler ve içsel psikolojik süreçler arasındaki etkileşimi inceleyerek karar alma sürecine ilişkin içgörüler sunar.

Uyarıcı Faktörler: Turizm sektöründe, destinasyon seçimini etkileyen uyarıcılar çeşitli ve çok yönlü olabilir. Echtner ve Ritchie'ye (1991) göre, destinasyon imajı turistlerin algılarını ve kararlarını şekillendirmede önemli bir rol oynar. Ayrıca, Baloglu ve McCleary (1999) tanıtım materyallerinin ve medya temsiliinin destinasyon çekiciliğini değiştirmedeki etkisini vurgular.

Organizma Faktörleri: Organizma bileşeni, uyarıcıları yorumlayan psikolojik süreçleri içerir. Örneğin, uyarıcılara verilen duygusal tepkiler destinasyon seçimini önemli ölçüde etkileyebilir. Kim ve Fesenmaier (2015), bir destinasyonun tanıtım materyalleri tarafından ortaya çıkarılan olumlu duyguların ziyaret olasılığını artırabileceğini öne sürmektedir. Dahası,

algılanan risk veya değer gibi bilişsel değerlendirmeler, karar alma sürecini şekillendirmede esastır (Sirgy ve Su, 2000).

Tepki Sonuçları: S-O-R modelindeki nihai tepki, destinasyon seçimidir. Bu karar, uyarıcılar ile organizmanın içsel durumları arasındaki etkileşimden etkilenir. Crompton'a (1979) göre, destinasyon seçimi genellikle hem itici faktörlerin (iç motivasyonlar) hem de çekici faktörlerin (dış çekicilikler) bir sonucudur.

Aracılık Eden ve Düzenleyen Değişkenler: Çeşitli aracılık eden ve düzenleyen değişkenler, uyarıcı ve tepki arasındaki ilişkiyi etkileyebilir. Örneğin, kişilik özellikleri ve geçmiş deneyimler gibi bireysel farklılıklar, uyarıcıların nasıl algılandığını ve işlendiğini aracılık edebilir (Pizam, Neumann ve Reichel, 1978). Buna ek olarak, sosyoekonomik statü ve kültürel geçmiş gibi bağlamsal faktörler, uyarıcıların destinasyon seçimi üzerindeki etkisini yumuşatabilir (Gursoy ve McCleary, 2004).

Literatür incelemesine dayanarak bu çalışmada, turizm destinasyonu seçiminde S-O-R modelinin uygulamasını gösteren kavramsal bir çerçeve sunulmaktadır:

1. Uyarıcılar: Destinasyon pazarlaması → Sosyal medya → Çevrimiçi incelemeler
2. Organizma: Duygusal uyarılma → Algılanan risk → Destinasyon imajı
3. Tepki: Destinasyon tercihi → Seyahat etme niyeti → Gerçek ziyaret

Bu model, uyarıcılardan destinasyon seçimine giden yolun doğrusal olmadığını, karmaşık duygusal ve bilişsel süreçler aracılığıyla iletildiğini vurgulamaktadır.

SONUÇ

Seyahat destinasyonu seçimi, bireysel tercihlerden küresel eğilimlere kadar uzanan çok sayıda faktör tarafından şekillendirilir. Bu etkileri anlamak, turizm sektöründeki paydaşların turistlerin ihtiyaç ve isteklerini etkili bir şekilde karşılamaları için elzemdir. Sektör geliştikçe, ortaya çıkan trendlere ve teknolojik gelişmelere uyum sağlamak, ziyaretçileri çekmek ve elde tutmak için önemli olacaktır. S-O-R modeli, destinasyon seçimini etkileyen faktörlerin karmaşık etkileşimini anlamak için sağlam bir çerçeve sunar. Araştırmacılar ve uygulayıcılar, uyarıcıların, organizma süreçlerinin ve davranışsal tepkilerin rollerini inceleyerek turistlerin karar alma süreçleri hakkında değerli içgörüler elde edebilirler.

S-O-R modeli değerli içęörüler sunarken, bazı sınırlamaları vardır. Model, karmaşık insan davranışlarını önemli oranda basitleştirebilmekte ve destinasyon seçimini etkileyen tüm değişkenleri dikkate almayabilmektedir. Dahası, model ağırlıklı olarak duygusal tepkilere odaklanmakta, bilişsel ve sosyal faktörleri göz ardı edebilmektedir.

Bu çalışma, S-O-R modelinin turizm araştırmaları için uyarlanabilirliğini vurgulayarak, araştırmacıları destinasyon karar alma sürecinde duygu ve biliş temelli araçları daha fazla araştırmaya teşvik etmektedir. Gelecekteki çalışmalar, farklı uyaranların çeşitli demografik grupları nasıl etkilediğini incelemek için karma yöntemli yaklaşımları kullanabilir. Anketler, görüşmeler ve gözlemsel çalışmalar, turistlerin algıları, duyguları ve davranışları hakkında veri toplamak için kullanılabilir. Ek olarak, çevrimiçi seyahat incelemelerinin ve sosyal medyanın içerik analizi, destinasyon seçimini etkileyen uyaranlara ilişkin içęörüler sunabilir.

Uygulayıcılar için, uyaranların içsel durumları nasıl etkilediğini anlamak, daha etkili pazarlama kampanyaları tasarlamaya yardımcı olabilir. Mesajları belirli duygusal tepkileri uyandıracak ve algılanan riski azaltacak şekilde uyarlamak, seyahat kararlarını önemli ölçüde etkileyebilir.

S-O-R modeli, turizmde destinasyon seçimi sürecini analiz etmek için etkili bir yaklaşım sunmaktadır. Dışsal uyarıcılar, içsel durumlar ve davranışsal tepkiler arasındaki dinamik etkileşimi kabul ederek, turizm araştırmacıları ve uygulayıcıları turist davranışını daha iyi anlayabilir ve etkileyebilir. Gelecekteki araştırmalar, burada önerilen kavramsal çerçeveyi çeşitli kültürel ve durumsal bağlamlarda deneysel olarak test etmeye odaklanabilir. Ayrıca, dijital medya etkileri ve sürdürülebilir turizm uygulamaları gibi ortaya çıkan trendlere odaklanarak S-O-R modeli içindeki çok yönlü etkileşimleri keşfetmeye devam etmelidir. S-O-R modelinin çeşitli turizm süreçlerinde uygulanabilirliğini keşfetmek için hem nitel hem de nicel yöntemler kullanılabilir. Karma yöntemli yaklaşımlar, destinasyon seçimini etkileyen faktörler hakkında kapsamlı bir anlayış sağlayabilir.

KAYNAKÇA

- Baloglu, S., & McCleary, K. W. (1999). A model of destination image formation. *Annals of Tourism Research*, 26(4), 868–897.
- Beşcanlar, S., & Dinç, L. (2025). Yemek Sunumu, Ortam Ve Yemek İsimlerinin Turistlerin Akılda Kalan Deneyimleri Ve Algılanan Değer Üzerindeki Etkisi: Algılanan Otantikliğin Aracı Rolü. *Journal of Gastronomy, Hospitality and Travel*, 8(1), 352-367.

- Buckley, R. (2019). *Adventure Tourism Management*. Routledge.
- Chaulagain, S., Wiitala, J., & Fu, X. (2019). The impact of country image and destination image on US tourists' travel intention. *Journal of Destination Marketing & Management*, 12, 1–11.
- Correia, A., & Dolnicar, S. (2021). Women's voices in tourism research. The University of Queensland. <https://doi.org/10.14264/817f87d>
- Crompton, J. L. (1979). Motivations for pleasure vacation. *Annals of Tourism Research*, 6(4), 408-424.
- Çakmak, A.Ç. (2024). Sosyal Medya Etkileyicilerinin (Influencer) Takipçilerinin Anlık Satın Alma Davranışına Etkisinin S-O-R Modeli ile İncelenmesi, *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi*, 16(2), 289-350
- Dwyer, L., Forsyth, P., & Dwyer, W. (2010). *Tourism Economics and Policy*. Channel View Publications.
- Echtner, C. M., & Ritchie, J. R. B. (1991). The meaning and measurement of destination image. *Journal of Tourism Studies*, 2(2), 2-12.
- Gartner, W. C. (1993). Image formation process. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 2(2-3), 191–216.
- Gretzel, U., & Yoo, K. H. (2008). Use and impact of online travel reviews. *Information and Communication Technologies in Tourism*, 35-46.
- Gursoy, D., & McCleary, K. W. (2004). An integrative model of tourists' information search behavior. *Annals of Tourism Research*, 31(2), 353-373.
- Hall, C. M., Timothy, D. J., & Duval, D. T. (2004). **Safety and Security in Tourism: Relationships, Management, and Marketing**. Routledge.
- Hosany, S., & Gilbert, D. (2010). Measuring tourists' emotional experiences toward hedonic holiday destinations. *Journal of Travel Research*, 49(4), 513–526.
- Jacoby, J. (2002). Stimulus–organism–response reconsidered: An evolutionary step in modeling (consumer) behavior. *Journal of Consumer Psychology*, 12(1), 51–57.
- Kim, H., & Fesenmaier, D. R. (2008). Persuasive design of destination websites: An analysis of first impression. *Journal of Travel Research*, 47(1), 3–13.
- Lee, S., & Jeong, M. (2012). The effects of eWOM on tourist attitude and behavior: An analysis of tripadvisor reviews. **Journal of Hospitality Marketing & Management**, 21(3), 269-289.
- Leung, D., Law, R., Van Hoof, H., & Buhalis, D. (2013). Social media in tourism and hospitality: A literature review. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 30(1–2), 3–22.
- Mehrabian, A., & Russell, J. A. (1974). *An Approach to Environmental Psychology*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Özyürek, S. G. (2025). SOR Modelinin Turizmde Sürdürülebilir Tüketim Davranışlarına Etkisi: Kavramsal Bir İnceleme. *Kocatepe Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 21-32.
- Pine, B. J., & Gilmore, J. H. (1999). *The Experience Economy: Work is Theatre & Every Business a Stage*. Harvard Business Press.
- Pizam, A., Neumann, Y., & Reichel, A. (1978). Dimensions of tourist satisfaction with a destination area. *Annals of Tourism Research*, 5(3), 314-322.
- Richards, G. (2018). Cultural tourism: A review of recent research and trends. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 36, 12-21.
- Schutten, T. (2025). Social influence of family and friends on sustainable tourist destination choice. A Master's thesis for the requirement of the Master of

Science (MSc) degree at the Eindhoven University of Technology – Faculty of the Built Environment.

- Sirgy, M. J., & Su, C. (2000). Destination image, self-congruity, and travel behavior: Toward an integrative model. *Journal of Travel Research*, 38(4), 340-352.
- Smith, M., & Puczkó, L. (2014). *Health, Tourism and Hospitality: Spas, Wellness and Medical Travel*. Routledge.
- Tussyadiah, I. P., & Wang, D. (2016). Tourists' attitudes toward proactive smartphone systems. *Journal of Travel Research*, 55(4), 493-508.
- Wang, Q. (2023). The Impact of Expert Endorser in Electric Vehicle Advertising on Consumers' Purchase Intention. *Proceedings of the 7th International Conference on Economic Management and Green Development*, 106-110.
- Weaver, D. B. (2001). *The Encyclopedia of Ecotourism*. CABI Publishing.

Mustafa Sabri'nin Düşüncesinde Kader Konusu Ve Polemikler

Muhammet AYDIN¹

¹ Doç. Dr. Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kelâm ABD, maydin@gumushane.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-0099-9024

GİRİŞ

Mustafa Sabri gerek siyasi ve idari yönüyle gerekse ilmi yönüyle önemli izler bırakmış bir şahsiyettir. Kendisinin dile getirdiği bir takım düşüncelerinin, dönemin hâkim siyasal koşulları altında değerlendirilmesi de gerekir. Ancak bu bahsi değerdir. Biz kelâm ilmiyle ilgili fikirlerine özellikle kader inancıyla ilgili düşüncelerine, temellendirmelerine ve muhalifleriyle giriştiği polemiklere ve bu polemiklerde dile getirdiği delillerin tutarlılığına ve bu tartışmaların bilimsel değerine bakmaya çalışacağız. Mustafa Sabri düşüncelerini dile getirirken açık biçimde muhaliflerinin isimlerini belirtmekten imtina etmeyen bir yapıya sahiptir. Mu'tezile'yle, Mâtürîdîlerle, bazı Eş'arî âlimlerle ve ismini belirttiği önemli şahsiyetlerle ciddi biçimde hesaplaşmaktan da kaçınmaz. Biz bu çalışmada özellikle Mevki'fû'l-Beşer adlı eser üzerinden düşüncelerini değerlendirmeye alacağız. Çünkü kader konusu oldukça detaylı biçimde tartışılmaktadır. Eser daha önce İsa Doğan tarafından dilimize kazandırılmıştı. (Bk, Mustafa Sabri, 1989). Elimizdeki nüsha ise daha yeni bir çeviri olup Abdulkadir Fındıklı tarafından tercüme edilmiştir. Eser konuların tertibi bakımından biraz düzensiz gözükmektedir. Daha sistematik şekilde düzenlenebilirdi. Bazı yerlerde takdim-te'hirlere rastlanmakta ve benzer konuların farklı yerlerde tekrar metne dâhil olduğu görülmektedir.

1. Mustafa Sabri ve Meşîet Ayetleri Üzerinde Polemikler

Kader konusu ilk dönemlerden beri insanoğlunun ve disiplinlerin merakını celbetmiştir. Önemli hatiplerden birisi olan Cicero da eserinde kaderden söz ederken katı kaderciliğe yani fatalizme uzak durmaktadır: “İnsanın meylettiği büyük kusurlardan tümüyle sıyrılacak kadar arındırılması ve onlardan kökten kurtulması doğal nedenlere değil, isteğe, çalışmaya ve eğitime bağlıdır. Eğer kaderin etkisi ve karakteri kehanet mantığıyla sağlamlaşacaksa bütün bu unsurlar anlamını yitirir.” (Cicero, 2022, 5). Kader konusuna insanın özgürlüğü ve sorumluluğu temel eksen alınarak yaklaşanlar olduğu kadar ilahi perspektif ya da tanrı tasavvurları bağlamında yaklaşan eğilimler de olmuş ve konu ilahi ezeli ilim, irade ve kudretle ilişkilendirilmiştir. (Bk. Aydın, 2024, 9-150).

Şeyhü'l-İslam Mustafa Sabri de Mevkifu'l-Beşer adlı eserinde detaylı biçimde meşîet konusunda –ki kader konusu ve insanın özgürlüğü ve yetkinliğiyle doğrudan ilgilidir- muhalifleriyle sert polemiklere girmektedir. Söz gelimi Fatiha sûresinde yer alan “*Bizi doğru yola, nimet verdiklerinin yoluna eriştir.*” (Fatiha, 1/6) ayeti hakkında konuyu tartışır. Ona göre bu ayette böyle duada bulunarak Rabbinin çağırması nasıl Müslümanın göreviyse, İslam dininde duanın aslının ve öneminin de o derece kabul edildiği, her akıl ve fikir sahibi tarafından bilinmesi gereken hususlardandır. Bu durum, iradi fiillerinde kula bağımsızlık tanyan Mu'tezile ekolünün yanlış olduğunu

ortaya koyduğu gibi, fiilen kulda itaat ve isyan olarak oluşan, kulun bütün iradi fiillerinin, Allah'ın ebediyyen değişmeyecek olan bir sünneti şeklinde üzerine yüklendiği, cüzî iradesinde kula hürriyet tanıyan Matüridiyye'nin ve bu iki mezhep arasında dolaşan İmam Hameyn, Muhammed Abduh ve İbn Kayyim Cevziyye gibi kişilerin görüşlerinin de sıhhatine engeldir. (Mustafa Sabri, 2021, 145). Bu şekilde tespitte bulunan yazarın gerekçesini kendisinden takip edelim: Eğer onların dedikleri doğru olsaydı, kulun Rabbinden doğru yolu hidayetini istemesine gerek kalmazdı. Çünkü doğru yol, nebiler göndermek ve şariatlar indirmek suretiyle doğrunun yanlıştan ayrılmasından sonra kula malum oluyor. Zira Allah, kulu, irade sahibi ve iradesini kullanmada hür olarak yaratmıştır. Allah'tan hidayeti istemek için kulun neye ihtiyacı var? Doğru yolu belirlemede şüphesi mi var? Müslüman olduktan sonra doğru yolun İslam olduğu hususunda şüphe mi etmektedir? Hayır, bilakis kendisi doğru yola gittiğine inanmıyor. Daha açık ifadeyle o mezhep sahiplerine göre Allah'ın eline verdiği iradesine güvenmiyor. Bu çelişki değil midir? (Mustafa Sabri, 2021, 145). Yazarın gerekçesine şu açıdan itiraz edilebilir. Öncelikle hatırlayalım ki, yazara göre Allah'ın iradesi ve meşîeti zorunludur ve üstündür. Bu meşîeti değiştirebilecek hiçbir güç söz konusu değildir. Her şey de ezeli takdir ve meşîetle belirlendiğine göre bunun değişmesi de söz konusu değildir. Allah'ın doğru yolu göstermesi ve insanın O'ndan doğru yola rehberlik istemesi, insanın iradesini ortadan kaldıran ve nefyeden bir durum değildir. Biz Allah'tan her zaman doğruya rehberlik etmesini talep ederiz. Allah'ın gösterdiği yolun doğru olmasında problem bulunmamaktadır. Ancak bizim tuttuğumuz yolun doğru yol olduğuna dair ancak öznel kesinliğe dair kanaatimiz olabilir. İçinde bulunduğumuz öznellik riskine karşı bir hamledir Allah'a sığınmamız. Başka bir ifadeyle doğru yol Allah bakımından kesin ve neseldir; ancak bizim açımızdan öznel bir karakter taşımaktadır. Bundan dolayı Mustafa Sabri'nin bahsettiği türden bir çelişki bulunmamaktadır.

Aynı ayet üzerinde Mustafa Sabri Efendi, tartışmaya devam etmektedir: “Fatiha Sûresindeki ayet hidayetin Allah'tan isteneceğine delalet ediyor. O da hidayetini bazı kullarına veriyor. Kul kendi kendine ve sadece iradeyle sıfatlanmakla hidayete ulaşamıyor. Çünkü onun hidayet istemesi Allah'ın yardımına bağlıdır. Bu bakımdan kula Fatiha'yı okutmakta, kulların hidayetinin Allah'tan istemeleriyle meydana geldiğini öğretmek söz konusudur.” (Mustafa Sabri, 2021, 146). Yorumuna dikkat edilirse yazarın, hidayet olgusunu umumi değil de hususi bir akit olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Hidayet, bütünüyle Allah'tan ve O'nun ezeli takdiriyle ve karşı konulmaz meşîetiyle gerçekleşmektedir. Hidayet tahsisli bir akittir. Dilediğine vermekte, dilediğinden onu engellemektedir. Bu belirlemede ise müellif herhangi kelâmî/itikadî bir sakınca görmemektedir. Hidayet kulun irade sıfatı neticesinde gerçekleşen bir akit değil, tamamen Allah'ın karşı konulamaz iradesiyle gerçekleşmektedir. Bu sonucun insanın özgürlüğü ile nasıl açıklandığı sorusu ise cevapsız kalmaktadır.

Yazarın hidayeti tahsisli anladığı şu ayetten de anlaşılmaktadır: “*Dilediğini saptırır, dilediğine hidayet verir.*” (Nahl, 16/93). Ona göre Kur’an’da Allah’ın dilediğini saptırıp, dilediğine hidayet verdiğini tekrarlayan pek çok ayet vardır. Hatta bazı yerlerde bu ayetlere onların delalet ettiği hususları pekiştiren husûsi anlamlı ayetler de ekleniyor. Ona göre kendisinde tevili kabul etmeyen başka ayetler daha bulunmaktadır: “*Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz.*” (Tekvîr, 81/29); “*Rabbin dilemiş olsaydı, onu yapamazlardı*” (En’âm, 6/112) “*Dilemiş olsaydı hepinizi hidayete ulaştırırdı.*” (En’âm, 6/149) gibi ayetleri tefsir ederken Şeyh Buhayt’ın yaptığı eklerde başvurduğu uzak güçlükler gibi olsa da bunlar da tevile engeldir.

Yazarın iddia ettiği şekliyle söz konusu ayetlere dair farklı tevillerin olup olmadığına kısaca bakmak faydalı olacaktır. Mesela Esed, Tekvîr Sûresindeki ilgili ayette Allah’ın meşîetini insanın seçimlerini nefyeden değil de seçim özgürlüğünün referansı biçiminde yorumlamaktadır: “Ona göre siz onu isteyebilirsiniz, çünkü ancak Allah insana bağışladığı olumlu içgüdüler yoluyla ve peygamberlerine indirdiği vahiyler aracılığıyla size doğru yolu göstermek istemiştir. Bu da doğru yolu seçmenin Allah’ın evrensel rehberliğinden yararlanmak isteyen herkese açık olduğuna işarettir.” (Muhammed Esed, 2009, 1421). Yakın dönemin önemli Kur’an yorumcularından olan Yazır ise konuya daha geniş ve bütüncül perspektiften yaklaşır. Önce mükellefin meşîyyeti üzerinde durmaktadır: “Görülüyor ki zikr-ü fikir teklifi evvela lil âlemin diye bütün zevil ukûle tevcih olunduktan sonra bilhassa istikamet dileyenlerin meşîyyetlerine bağlanmıştır. Demek ki teklif ve mesuliyet e’ali ihtiyariyeye bağlanmıştır. Bunda hidayet de mükellefinin meşîyyetine mütevakıftır. Hakkı talep etmek için evveleminde fikrini hakka ve hayrı kesbetmek için azm-ü iradesini hayra tevcih etmesi farzdır. Fakat bununla birlikte şunu da bilmek lazımdır ki mükellefin meşîyyeti şart olmaktan onun muvaffakiyet için ne şart-ı kâfi ne de illeti müstakille olması lazım gelmez. Zikirden intifa’ abdin istikameti dilemesiyle meşrut kılınmasından dolayı insan irade ve meşîyyetinde tamamen müstakil ise ve binaen’aleyh müstakim olmayı dilemek isterse hemen dileyiverir.” (Muhammed Hamdi Yazır, 2023, 6/251). Ardından insanın iradesinde Allah’tan bağımsız olmanın riskine ve tehlikesine değinir: “Ma’afih ey insanlar veya ey istikameti dileyenler! Siz o istikameti başka bir sebep ve suretle dilemiyorsunuz *ancak Allah’ın onu meşîyyetiyle yani sizin dilemenizi dilemesi, iradenizi irade etmesiyle diliyorsunuz.* O halde istikamete muvaffak olanlar muvaffakiyeti kendilerinden bilmemeli, Allah’ın fazl u kereminden bilmelidirler. Allah’ın iradesine iktiran etmeyince sizin ne iradeniz vaki olur ne muradınız, ne istikametiniz ne tezekkürünüz; çünkü Allah Rabbül âlemdir, O’nun mülkünde, O’nun iradesi olmaksızın hiçbir şey olamaz. Onun için istikameti dileyenler de muvaffakiyeti kendi iradelerinden bilmemeli, Allah’ın fazl u kereminden bilmelidirler. İşte siyaka nazaran bu ayetin faide-i tezkiriyesi budur.” Yazır konunun mezheplerin tartıştıkları insan iradesiyle ilgisine de temas etmektedir. Şöyle ki, “bazıları bu itlakı bir cebir

düsturu gibi farzetmişler, abdin meşîyyetini alel ıtlak nefyederek yalnız meşîyyetullahı isbat eylemek istemişlerdir. Lakin bu hiç doğru değildir. Zira müferrağlarda hüküm istisnalardan sonra olduğu için burada abdin meşîyyeti külliyyen nefyedilmiş değil, meşîyyeti ilahiyeye iktiran etmeyen meşîyyeti selbedilmiştir. Allah'ın meşîyyeti ile abde de meşîyyet ve hatta meşîyyeti müstelzime isbat olunmuştur. Nitekim *limen şâe minkum en yestakîm*'de (Tekvîr, 81/28) meşîyyeti abd sarihtir. Burada olsa olsa fiilde cebir değil de cebri mütevassıt denilen meşîyyette cebir mülâhaza olunabilir. Bu ise doğrudur. Ma'afih meşîyyeti abd, meşîyyeti ilahiyeye göre olunca meşîyyeti ilahiye ne vechile taalluk eylerse meşîyyeti abd de o vechile olmak lazım gelir. Şu halde Allah'ın meşîyyeti abdin meşîyyetinde muhtar olması suretinde taalluk ederse abd meşîyyetinde serbest bırakılmış olacağından cebri mutavassıt da mürtefi' olmak mümkündür. Nitekim Matüridiyye mezhebi bu esas üzerindedir. Abdin irade-i külliyesi, yani irade kuvvesi mahlûk ise de irade-i cüz'iyesi başkaca bir yaratmaya muhtaç olmayacak vechile bir emri itibaridir demekle bunu söylemiştir. Lakin abdin meşîyyeti büsbütün ayrı ve ona muhalif olabilecek derecede muhtar ve müstakil olduğunu zannetmek de Allah'ın Rabbül âlemin olduğunu düşünmemektir. Allah'ın meşîyyetinden hariç hiçbir hâdis tasavvur olunamaz. Onun için ibadın ef'ali ihtiyariyesinde ne cebri mahz ne de tefvizi mahz yoktur. Bilakis ibad için cebri mahz, cereyan eden birçok ef'ali ıztırariye bulunduğu halde ihtiyarı mahz yoktur.” (Muhammed Hamdi Yazır, 2023, 6/256). Görüldüğü üzere Yazır mutedil bir dil kullanarak insan fiillerinde hem insandaki seçme özgürlüğüne yer açmakta hem de Allah'ı bu süreçlerin dışında gören anlayışa mesafe koymaktadır.

Büyük kelimacı müfessir Mâtürîdî ise ayetin siyakından hareketle öncesinde yer alan ifadelere dikkat çeker ve insanın dilemesi hakkında şu yorumda bulunur: “*O herkes için bir öğüttür. Özellikle sizden doğru yolda gitmek isteyenler için*” (Tekvîr, 81/28) Bu beyan iki şekilde yorumlanabilir. Birincisi: Dilemenin gerçekleşmesi anlamına gelmesidir. Buna göre yorumu şöyle olur: Kim Allah'ın emri üzere ya da hak üzere yol tutmak isterse bu zikir –ki o Kur'an'dır- onu hak üzere, ilahi emir üzere yaşatır ve onu hak yola hidayet eder. Ya da bu fiilin gerçekleşmesi anlamına gelir. Buna göre mana şöyle olur: Sizden her kim hak ve ilahi buyruk üzere bulunursa o onun için zikirdir. Kural şudur ki meşîet, yani dileme hür irade sahibi kimseye ait fiilin özelliğidir. Durum böyle olunca meşîet fiil ile birlikte bulunur. Kişi bir şeyi yaptığı zaman onu dilemiş de olur. Buna göre fiilin ispatı aynı zamanda meşîetin de ispatıdır. Bu yüzden de belirttiğimiz gibi bu yorum yerinde olur. O da birinin diğeri hakkında kinaye kılınmasıdır.” (Mâtürîdî, 2023, 17/95).

İnsan Sûresinde benzer konudaki ayetlere (İnsân, 76/29-30) Zemahşerî'nin getirdiği yorumuyla bahsi bitirelim. Müellif itaati dilemeyenlerin durumlarının Allah bakımından malum olduğundan konuyu hikmetle ilişkilendirmekte ve irade bahsinde insanın seçimine alan açmaktadır: “Dileyen yani kendisi için hayrı ve güzel sonu tercih eden; ‘Allah’a giden bir yol tutmak’ O’na yaklaşmak ve taati vesile edinmekten ibarettir. Onlar ise taati

dilemiyorlar. Ancak Allah onları buna mecbur ederek dilerse başka... Allah da onların mevcut durumlarını ve daha sonra neler sadır olacağını ‘çok iyi bilir’ onların ne yapacağını bildiği halde onları yarattığına göre ‘mutlak hikmet sahibidir.’ (Zemahşerî, 2020, 6/1088).

Mustafa Sabri ise insanın dilemesiyle Allah’ın dilemesini rekabet ya da üstünlük zemininde değerlendirdiğinden bu mukayesenin yanlışlığını düşünmekte ve kendisine bazı ayetleri referans almaktadır. Kabullerini şu sorularla dile getirmektedir: İnsan kendi hür iradesiyle/meşietiyile sapıtır ve hidayet bulur demekle bu ayet (Nahl, 16/93 ve En’âm, 6/39) nasıl uzlaştırılabilir? Hidayet ve dalalet Allah’ın meşietine mi yoksa hidayet bulmuş veya sapıtmış insan meşietine mi bağlıdır? Sapıklık ve hidayette hangi meşiet daha üstündür veya hangisi diğerine tabidir? (Mustafa Sabri, 2021, 147).

2. Kaderle İlgili Ayet ve Hadisler Üzerinden Polemikler

Mustafa Sabri kaderle ilgili çok sayıda ayete ve rivayete yer vermektedir. Öncesinde hidayeti üç kısma ayırmaktadır. İlki umumi hidayettir ve herkesi hayatının menfaat ve ihtiyaçlarına yöneltmektir. Bu mertebeye “*Rabbini çok yüce olan adını tesbih et. O Rabbin ki, yarattı ve düzene koydu. O Rabbin ki, takdir etti ve doğru yolu gösterdi.*” (A’lâ, 87/1-3). Bu ayetler bu tür umumi hidayete işaret etmektedir. İkincisi ise açıklama, gösterme, davet ve irşattır. Bu da mükelleflere her ne kadar umumi olsa da ilkinden daha hususidir. Bu mertebe başarıda ve hakka uygun davranmada şart ve sebebin bir parçası olsa da başarıyı ve hakka uymanın meydana gelişini zorunlu kılmaz. “*Semud kavmine gelince, biz onlara doğru yolu gösterdik de, onlar körlüğü hidayete tercih ettiler.*” (Fussilet, 41/17) ayeti bu tür hidayete örnektir. Hidayetin üçüncü mertebesi ise başarı, ilham ve iyi bir amelin yapılmasını zorunlu kılan meşietin yaratılmasıdır. “*Allah’ın hidayet ettiği kimse hak yola ulaşandır.*” (A’râf, 7/178) ve “*Allah kime hidayet verirse onu saptıracak yoktur.*” (Zümer, 39/37) Bu ve benzeri ayetlerde kastedilen hidayet olup, hidayet mertebelerinin en özel olanı da budur. Bu mertebelerden ikincisi hariç hepsi Allah’a aittir. (Mustafa Sabri, 2021, 155).

Yazar eserinde düşüncesine referans olarak bazı rivayetlere de yer vermektedir. Bunlardan bir tanesi şudur: Müzeyne ve Cüheyne kabilesinden bir adam Allah Rasûlüne gelerek şöyle dedi: Ey Allah’ın Rasûlü, insanların yapmaya çalışıp çabaladığı şey daha önce haklarında verilmiş bir hüküm ve yazılmış bir kader midir yoksa Nebileri tarafından kendilerine getirilen ve kabullendikleri bir şey midir? Allah Rasûlü: Evet haklarında daha önce hükmü verilmiş ve geçmiş bir şeydir, deyince, adam: Öyleyse durum nedir? Diye sordu. Allah Rasûlü: Allah’ın iki menzil (cennet ve cehennem)den birisi için yarattığı kişi, hangi menzil için yaratılmışsa onun amelini işler, buyurdu. Yazara göre Allah’ın kitabında bulunan “*Nefse ve onu düzenleyene sonra da ona isyanını ve itaatini ilham etmiş olana*” ayeti bunu tasdik etmektedir. Kaza

ve kaderin tekaddümünden bahsettikten hemen sonra bu ayetin okunması, o ilhamla sadece tarif değil aynı zamanda onların geçmişteki tatbiklerinin de kastedildiğini göstermektedir. Çünkü tarif ve açıklama kaza ve kaderin meydana gelmesini gerektirmez. (Mustafa Sabri, 2021, 157). Demek ki bu ayetten yazarın anladığı hidayet türü insanlar için ezeli bir belirleme olan tahsisli olan hidayettir. Ancak yazarın düşüncesine katılmak mümkün değildir. Öncelikle sûrede içerik itibarıyla insanın kaderinin ezeli bir belirlenmeyle ilişkilendirilmesi söz konusu değildir. Câbirî'nin de tespitiyle pasajın muhtevası şöyledir: İniş sıralamasına göre ilk kez bir peygamber kıssasına yer veren sûredir. Nitekim burada yedinci sırada inmiş olan Fecr Sûresinde gördüğümüz insanın tamahkârlığı konusunun yanı sıra ahiret ve hesap günü gibi konular anlatılırken Semud kıssasından bazı kesitlere yer verilmektedir. (Muhammed Âbid el-Câbirî, 2013, 1/128). Görüldüğü üzere ayeti Mustafa Sabri'nin anladığı şekilde belirlenimci bir yoruma hamletmek zorunda değiliz. İçerik ve siyak buna elverişli değildir. Hadisler ve rivayetlerde aktarılanlara gelince bunların ortaya koyduğu kader anlayışının insanı sorumluluktan soyutlayan bir düşünce modeli oluşturduğu görülmektedir. Kur'an'a göre iyinin de kötünün de yapılabilmesinin imkânını yaratan Allah'tır. (Akbulut, 2015, 276). Konuya bu perspektiften bakıldığında daha sağlıklı sonuçlara ulaşmak mümkün görünmektedir.

Ezeli bilgi ve belirlemeye gelince, kader konusunun ezeli bilgiyle çözümlendiğine katılamıyoruz. Nitekim Özdemir'e göre bu konuda ortaya çıkan problemlerin hemen hepsi ilahi iradenin görevinin ilahi ilme yüklenmesinden kaynaklanmaktadır. Başka bir ifadeyle sorunun asıl nedeni, iradenin temel fonksiyonu olan seçme ve belirleme işinin ilahi ilme ait olduğu, iradenin ise sadece seçilmiş olan şeyleri yaratmayı dilediği iddiasıdır. Bu kabul sonuçta ezeli belirleme düşüncesini kaçınılmaz kılmıştır. Ancak bu kabulde Mustafa Sabri'nin belki hesaba katmadığı bir takım mahzurlardan söz edilebilir. Bu problemi aşma adına sadece Allah'ın bilgisinin, seçilmiş ve belli olan şeylerin bilgisi değil, sonsuz ve sınırsız imkânların bilgisi olduğunu kabul ettiğimiz takdirde bu güçlüğü aşmak mümkün görünmektedir. Burada kavramsallaştırılan sınırsız imkânlar terimini şu ayete refere etmek olasıdır: “*De ki: Rabbimin sözlerini yazmak için denizler mürekkep olsa ve bir o kadarını da katsak, Rabbimin sözleri tükenmeden denizler tükenirdi.*” (Kehf, 18/109). (Konunun tartışması için bk. Metin Özdemir, 2003, 186).

3. Kader İnancının Etkisi

Mustafa Sabri'nin adeta mottosu haline gelen düşüncesini vermenin tam yeri olsa gerek. İnsanın fiillerini değerlendirirken ‘*fiillerinde hür ama ihtiyarında mecbur*’ şeklinde bir paradokstan söz eder. Bu mottoda yazar bir paradoks ya da problem görmez. Ona göre aslolan en azından ihtiyari fiillerde sebebin varlığıdır ama burada gönderme yapılan makam insanın iradesi değil yaratıcının iradesidir. Zira ona göre insanın, hür fail olması sebebiyle hiçbir

şeye muhtaç olmadığını ve işinde mutlak hürriyete sahip olduğunu düşünmek caiz değildir. Dile getirdiği sebepler de Allah'a bağlanmaktadır:

Allah'ın yarattığı bu sebepler, fiillerin zihinlerde mevcut ilkeleridir. Hür failin hislerini o sebeplere razı eden Allah'tır. Diğer yandan sebebin Allah'tan olduğu açıklığa kavuşsa da onun zorlayıcı bir durumda olması gerekli değildir. Mâtürîdî'nin dediği gibi cüzî irade Allah'tan değildir. Lakin cüzî iradenin sebebe ihtiyacı, bir şeyle şartlı olanın şartına ihtiyacı gibidir. Yani o şart, cüzî iradeyi Allah'ın meşîeti altına sokar. Çünkü Allah kulların hangi iradesinin meydana gelmesini istiyorsa, onun sebebini yaratır. (Mustafa Sabri, 2021, 180). Hür failin fiili de terki gibi sebebe dayanır. İki tarafın birini diğerine galip getiren ise Allah'tır. Çünkü insan sebepleri kendi kendine icat edemez. İnsan hür fail olduğu için bir sebebe uymasaydı, sebeplerin en açığı olan başka bir sebebe uyardı. Bunda 'insanın bağımsız suretinde zorunlu oluşunun sırrı' vardır. Sebeplerden birini seçmek insanın elinde değildir. Fakat elindeymiş gibi görünür. Böylece Allah dilediğini yapar, yani hür fail dilediğini ihtiyar ederken, Allah ona kendi dilediğini ihtiyar ettirir. (Mustafa Sabri, 2021, 208). Açıkçası Mustafa Sabri bu söylemlerinde herhangi bir çelişki görmemektedir ve savunusuna devam etmektedir: Fiillerinde hür olan insanın ihtiyarında hür olmaması tabiidir. Eğer ihtiyarında da hür olsaydı teselsül gerekli olurdu. Allah'ın onu teşvik etmesi ve dilediğini ona diletmesi, onun ihtiyarını ve hür oluşunu bozmaz. Muhtemeldir ki yazar, bu kabulünde insanın sorumluluğunun nefyedildiği şeklinde bir haklı itiraza karşı şu cevabı vermektedir: İnsanın, Allah'ın meşîetine tabi olması ve mutlak olarak ona muhalif olmaması manasında açıkladığımız cebir, manevi cebir olup zorlama manasındaki cebre benzemez. O kulların bağımsızlığına engel olmadığı gibi sorumlulukları da geçerlidir. Allah'ın iradesi hiçbir baskı ve zorlama olmadan hatta onu ikna ve razı etme yoluyla, süsleme ve sevdirmeye yoluyla insanoğlunun iradesini müteallakına meylettirdiği zaman, yani insan da iradesine göre eylemde bulunduğu anda, bunda cebir olmadığı gibi sorumluluktan da kurtuluş yoktur. (Mustafa Sabri, 2021, 228).

Kader inancının insan hayatına tesirinden söz ederken bir gerçekliğe vurgusu yerindedir ancak kader konusunun açıklık kazandığı söylenemez: “Ameli yönde araştırma yaptığımızda, dinlerinde güçlü olan ve kalplerinde dini fikirlerin etkisi daha fazla olan evvelki Müslümanların, diğer milletler arasında tembel ve yenilmiş olmadıklarını görmekteyiz. Onlar yaşarken, güçlerini Eş'ari mezhebine karşı Mu'tezile mezhebini tercih etmekten mi aldılar? Onların kaza ve kadere inanmadıklarını kimse iddia edemez. Bu zamanın Müslümanları ise işlerini kadere bırakmıyorlar, iddia edildiği gibi herşeyi Allah'a havale etmiyorlar. Aksine herşeyin kullardan olduğunu düşünüyorlar. İnsanlara peşkeş çekiyorlar, işleri elinde gördükleri kişiye yağ çekiyorlar. Herşeyden korkuyorlar da Allah'tan korkmuyorlar. İhtiyatla amel adı altında zilletten bir gölge içinde de olsa süfli menfaatlerini elde etmek, emniyet ve rahatlarını sağlamak için ellerinden geleni yapıyorlar.” (Mustafa Sabri, 2021, 280).

Kadere imanın ihmale değil sorumluluğa ve çalışmaya yaradığını düşünen yazarımız, düşüncelerini şöyle temellendirir: Kadere inanan ve herşeyi Allah'ın takdirine havale eden kişi dünya ve ahiretinin saadeti için çalışmasının veya çalışmamasının da takdir edilmiş olduğuna inandığı için, işine ehemmiyet verir. Allah onun için hayır için çalıştığını görürse, itaatkar olarak yarattığı kullarından olduğu müjdesini verir. Kendi yolunda çalıştığı için onu sevindirir. Bu şekilde kişi çalışmasına bir çalışma daha katar. Allah onun aksi bir istikamette çalıştığını görürse, dünya ve ahirette ona asi olduğunu hissettirir. Artık o ya emin ve rahat bir şekilde oturur, ya da dünya ve ahirette asi oldukları yazılmış zümre içinde olması ihtimalinden dolayı üzülür ve bu üzüntü anında saadet yoluna sevk edilir. Görüleceği gibi çalışmalar/kesb kaderi gerçekleştiren vasıtalardan başka bir şey değildir. (Mustafa Sabri, 2021, 284). Ona göre insan hiçbir kayıt ve etki altında kalmadan mutlak bir hür fail olduğunu düşünerek kendini aldatmaktadır. İfşa ettiği kader sırrı buradadır. Ancak meselenin hakikati, akli ve nakli delillerin şahitliği ile onun düşündüğü gibi olsa ve Allah'ın iradesinin etkisi altında sorumlu olmaması lazım gelse de bu noktada insanın etki altında olduğunu bilmesiyle bilmemesi arasında hiçbir fark yoktur. Zira ihtiyari fiillerde etkisinin gizlenmiş olması, kula bağımsız ve hür bir fail olduğu fikrini vermesi, Allah'ın kuluna sorumluluk yükleme hakkını kazandığı yer değildir. *“Biliniz ki Allah kişi ile kalbi arasına girer.”* ayetinin açık ettiği ve haber verdiği sır budur. Peki, buna göre hissetsin veya hissetmesin, insan bu tesir altında yapmış olduğu fiillerden sorumlu olabilir mi? sorusuna verdiği cevapta Mustafa Sabri yine konuya ilahi zat açısından hareketle cevap vermeyi seçer: *“Allah kullarına ‘siz yaptıklarınızdan sorumlusunuz’ derken, Allah katında onların sorumlu olduğundan şüphe edilebilir mi? Kulların, ‘elimizde bir şey olmadığı ve herşeyi Allah'ın iradesinin gizli bir işareti altında yaptığımız sürece, O'nun iradesinden gelen bir sebeple yaptığımız şeyden bizi nasıl sorguya çekebilir?’ demeye hakları olabilir mi? Bütün hata yaratıcı ile yaratan arasındaki muameleyi, insanlar arasındaki muamelelerle kıyas etmekten kaynaklanmaktadır. Oysa insanlar arasındaki muamelelerin adalet ve zulüm ölçüleriyle değerlendirilmesi, onların muamelelerine mahsustur. Yaratıcı ile yaratılan arasındaki muamele ise ‘O yaptığından sorumlu değildir, onlar ise sorumludurlar.’ kanununa göredir.”* (Mustafa Sabri, 2021, 288). Görüldüğü üzere yazar, konuya sadece ilahi zat açısından bakarken yorumlarında da subjektif teizmin lehinde değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Konuya çağdaş düşünürlerden Şeriatî'den iktibasla devam edebiliriz. Zira kendisi belirlenimcilik düşüncesine önemli eleştiriler yöneltmektedir. Kendine has retorikle insanın ilahi belirlenmişliğe karşı konumunu şöyle tasvir eder: *“Maddi yaratılışın önceden kendisi için yaptığı takdire karşı çıkan bu insan, bizzat kendi tabiatının kurucusu ve yazgısının sorumlusu oluyor. Âdem'in, Rabbine karşı yasak duvarını yıkarak başlattığı isyan, yeryüzüne inne, tabîî belirlenmişlikten kurtulma, önceki içgüdüsel hayatı ve dertsiz, mesuliyetsiz cenneti terk etme ile sürdü ve sonuç olarak tarihin hareketinde*

kendi kaderini kendi elleriyle çizdi.” (Ali Şeriatî, 2013, 29). Şeriatî’ye katılmamak mümkün değil zira insanın irade ve sorumluluğuna dair hassasiyetlerini bizatihi kelimeleriyle iştiğal edenlerden de beklerdik. Allah’ın evrende yaptığını o ilahi tabiatı yaptı ve Kur’an’ın ifadesiyle yeryüzünün halifesi oldu. İnsanda böyle bir gücün varlığını inkâr eden her din veya düşünce ekolü, hem biliyormuş görünmesine rağmen cahilce davranmaktadır hem de insanı insanlığından soyutlamaktadır. Cahilce davranmaktadır; çünkü insanın somut gerçekliğini ve onun tabiat, tarih, medeniyet, kültür ve yaşamındaki rolünü görmezden gelmekte ve dünya görüşünün dar kalıplarına sığmadığı, zihinsel ön yargısına ve yapay mantığına uymadığı için açık ve hissedilir olan gerçeği reddetmektedir. İnsanı insanlığından soyutlamaya gelince; aslında iradeyi ondan çekip alınca sonunda insanın sorumlu olmasından dem vurmak yersiz ve anlamsızdır. Çünkü insandan sorumluluğu kaldırdığımızda sahip olduğu tüm değerleri ondan almış oluruz. (Ali Şeriatî, 2013, 30). Çalışma konumuz olan Mustafa Sabri’nin öykündüğü belirlenimcilığe gelince Şeriatî tüm belirlenim türlerine kategorik ve tutarlı şekilde karşı durmaktadır: Belirlenimin ilahi iradeden, tabiatın iradesinden, milliyetin ve biyolojizmin iradesinden kaynaklanmış olması neyi değiştirir ki... Hepsi de belirlemedir ve belirlenimcilik/cebiri insan iradesinin yok edilmesi yani insanın ve fitratın yok edilmesidir. İnsanın özgürlük ve sorumluluğunun yok edilmesidir.

Aslında müellifin akıl karşıtı olmadığı aksine akla önem verdiği belirtilmelidir. Söz gelimi İslam’ın Yahudilikle Hıristiyanlığa benzemediğini akıl ve mantık üzerine kurulu olduğunu söylemesi not edilmelidir. Aklîselimin dinimizi ve dinin de aklı desteklediğini düşünür. Hatta insana aklın verilmiş olmasının peygamber gönderilmesinden daha büyük mucize olduğunu belirtmiştir. (Mustafa Sabri, 1950, 4/27). Bu tespitlerine katılmakla birlikte özellikle kader konusunda Kur’an merkezli bir çözüm sunmadığını ifade etmek gerekir. Yeni problemlere eski cevaplarla çözmeye çalışırken, klasik kelâmın çelişkilerinin daha iyi kavranmasına katkıda bulunduğu ve bununla insan sorumluluğunun izah edilemeyeceğini göstermiştir. (Ahmet Akbulut, 1992, 41).

SONUÇ

Mustafa Sabri çağının ve yaşadığı dönemin ilmi, siyasi, sosyal ve kültürel şartlarında biraz da yaşadığı kişisel kariyerine uygun tarzda irade ve kader konusuna eğilmiş ve o günün şartlarında çok da olumsuz sayılmayacak diğer bir ifadeyle anlaşılabilir bazı verilere ve sonuçlara ulaşmıştır. (Hüseyin Doğan, 2018, 625). Eserlerinde konuları muhataplarıyla tartışma üslubuyla ele alırken yazıları genellikle reddiye tarzındadır. Zaman zaman akademik bir dilden ziyade eleştirel ve polemik bir dil kullanmıştır. (Mehmet Nam, 2010,

97). Daha çok İslam özelinde dine dair görüşlerinde muhafazakar bir bakış açısı sunmuş, geleneksel din anlayışına aykırı gördüğü yaklaşımları eleştiriye tabi tutmuştur. (Metin Yurdagür-İbrahim Bayram, 2020, 219).

Cebriyye ile Mu'tezile arasındaki tartışmalardan uzak kalmayı çabalayarak mutedil gördüğü Ehlisünnete mutabık kalmaya çalışmıştır. Ancak burada ne kadar dengeli bir sonuca veya telife ulaşabildiği ortadadır. Söz gelimi insana, iradesine ve onun sorumluluğuna alan açan Matüridi kabule oldukça uzaktır ve hatta o düşünceyi fazlaca tehlikeli bulmaktadır.

Kader inancını ele almaya çalıştığımız Mustafa Sabri Efendi'nin düşünce yapısında ilahi meşietin büyük hakimiyetinin bulunduğu anlaşılmıştır. Nitekim konuya ilahi irade ve insan iradesi karşılığında eğildiği için bu zeminde yani ilahi meşiet karşısında insani iradenin bir öneminden söz etmek imkan dışı kalmaktadır. Buna göre kulun iradesine değer atfeden ayetler, kulun Allah'ın dilemesini istediği şeyleri dilediğini imlemektedir. Dolayısıyla meşieti ilahiye kulun bütün fiillerinde tartışmasız bir hakimiyete sahiptir. (Fatih Çelikel, 2022, 791). Hatta yazarın kelimeleri yapısı düşünüldüğünde insanda cüzi iradenin ontolojik varlığından söz etmenin tartışmalı olduğu dahi söylenebilir.

Mustafa Sabri'yi ve kader konusunda diğer bazı isimleri de çelişkiye sürükleyen sebep şu olsa gerek; Kur'an yapısı ve içeriği itibarıyla bir çok zihniyete temel veriler sağlayacak içeriğe sahip bir metindir. Eğer sağlam ve tutarlı bir metodolojiye sahip değilsek ve ön kabulle Kur'an metnine yaklaşırsak, Kur'an aradığımızı bulmakta zorlanacağımız bir metin değildir. Yazardan beklenen tutum, Kur'an'ın bütünlüğüne dikkat eden bir yöntemle hareket etmesiydi. Ancak kendisi anlaşılabilir bazı sebepler yüzünden insan iradesini nefyeden ve her şeyi Allah'ın meşieti ve iradesiyle açıklayan ayetleri önceleyen bir yöntemi benimsemiştir. Böylece izah etmekte zorlandığı bir takım kabullere sarılmıştır. Söz gelimi kendisine göre kader bir ilahi sırdır. (Hüseyin Doğan, 2017, 156). Sır olan bir konuda dört cilde varan bir külliyat nasıl açıklanabilir? Mustafa Sabri'nin görüşlerinde zaman zaman radikalleşmeye kadar varmasının sebeplerini dönemindeki entelektüel tartışma ortamında aramak gerekir. Nitekim o dönemde Müslümanların terakki edememelerinin sebebinin kaza ve kader akidesiyle bağlantılı olarak açıklanması ve bu eleştirilerin esas gayesinin Müslümanların akidesine zarar vermek olduğuna inandığı için, bu tür eleştiriler karşısında savunmacı bir tutum benimsemiştir. (Emine Ögük, 2014, 145). Savunmacı bir tutum da kişiyi tutarlı ve sistematik bir yaklaşımdan da uzak kılabilir. Her ne kadar düşüncelerinin bir kısmına katılmasak da İslam düşüncesine dair kapsamlı eserler kaleme alması entelektüel birikimimiz ve hafızamız bakımından da değerli görülmelidir.

KAYNAKÇA

- Akbulut, Ahmet. (2015). *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*. Ankara: Otto Yayınları.
- Akbulut, Ahmet. (1992). “Şeyhulislam Mustafa Sabri ve Görüşleri (1869-1954)”. *İslami Araştırmalar Dergisi*. 6:1, 32-43.
- Aydın, Muhammet. (2024). *İnsanın Kaderi Teo-Antropolojik Bir Yaklaşım*. Ankara: İlâhiyât Yayınları.
- el-Câbirî, Muhammed Âbid. (2013). *Fehmü'l-Kur'an Nüzul Sırasına Göre Tefsir*. çev. Muhammed Coşkun. İstanbul: Mana Yayınları.
- Cicero, Marcus Tullius. (2022). III. Basım. *Kader Üzerine*. çev. C. Cengiz Çevik. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Esed, Muhammed. (2009). *Kur'an Mesajı meal-tefsir*. çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Çelikel, Fatih. (2022). “Mustafa Sabri Efendi'nin Kaderle İlgili Bazı ayetlere Dair Yorumlarının Mukayeseli Tahlili”. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*. 6:2, 769-793.
- Doğan, Hüseyin. (2017). “Mustafa SabriEfendi'nin İnsan İradesine Bakışı”. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Sayı:29, 129-159.
- Doğan, Hüseyin. (2018). “Şeyhu'l-İslam Mustafa Sabri'nin Mevkifu'l-Beşer Tahte Sultani'l-Kader İsimli Eserinin Kelam Açısından Bir Tahlili”. *Kafkas Üniversitesi Sosyal ilimler Enstitüsü Dergisi*. Sayı:2, 609-626.
- Mâtürîdî, Ebu Mansûr. (2019). *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*. C. 17, çev. Mehmet Erdoğan-Bekir Topaloğlu. Edt. Yusuf Şevki Yavuz. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Mustafa Sabri Efendi. (1989). *İnsan ve Kader*. çev. İsa Doğan. İstanbul: Bayrak Yayıncılık-Matbaacılık.
- Mustafa Sabri Efendi. (2021). *İnsanın Kader Karşısındaki Konumu*. çev. Abdulkadir Fındıklı. Ed. Furkan bin Abdullah. İstanbul: Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi, Küresel Kitap Yayıncılık.
- Mustafa Sabri Efendi. (1950). *Mevkifu'l-Akl ve'l-İlm ve'l-âlem min İbâdihi'l-Mürselin*. Kahire. I-IV.
- Nam, Mehmet. (2010). “Tarihin Kırılma Noktasında Son Şeyhulislamlardan Mustafa Sabri Efendi”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Sayı:23, 95-118.
- Ögük, Emine. (2014). “Mustafa Sabri Efendi'nin Kader Hakkındaki Görüşlerinin Tahlili”. *İslami İlimler Dergisi*. 9:2, 127-148.
- Özdemir, Metin. (2003). *Allah'ın Bilgisinin Ezeliliği ve İnsan Hürriyeti*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Şeriatî, Ali. (2013). *İnsan*. Ankara: FecrYayınları.
- Topaloğlu, Bekir-Çelebi, İlyas. (2010). *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İsam Yayınları.
- Yavuz, Yusuf Şevki. (2006). “Mustafa Sabri Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/350-352. İstanbul: TDV Yayınları.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. (2023). *Hak Dini Kur'an Dili*. İnceleme-Tenkitli Metin. Haz. Asım Cüneyd Köksal-Murat Kaya. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Yurdagür, Metin-Bayram, İbrahim. (2020). "Mustafa Sabri Efendi'nin Din Anlayışı". *Tokat İlmîyat Dergisi*. 8:1, 200-221.

Zemahşerî, Ebu'l Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. (2020). *El-Keşşâf an Hakâ'iki Ğavâmidî't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl, Keşşâf Tefsiri*. çev. A Hatip - M Kaya - Ö Çelik - N Çağır - M Erdoğan -N Uzun - M Öztürk - H ÖğmüŖ. ed. Murat Sülün, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Şah Veliyyullah Dihlevi’de Peygamberlik Ve Yenilenme

Muhammet AYDIN¹

¹ Doç. Dr. Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kelâm ABD, maydin@gumushane.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-0099-9024.

GİRİŞ

Şah Veliyyullah Dihlevi (ö. 1176/1762) fikri ve entelektüel tarafının yanında yaşadığı bölgedeki işgal güçlerine karşı mücadelesiyle de bilinmektedir. “İnsanların işgale karşı bilinçlenmesinde Dihlevi’nin düşünce ve öğretilerinin büyük faydası olmuştur. O dönemdeki direnme hareketleri sadece bölgede değil, tüm Güney Asya’da dini hareketlerin öncüsü niteliğinde olup; o bölgedeki siyasi-dini hareketlere ilham kaynağı oldular.” (Bulut, 2007, 2). Düşünce planında ise Dihlevi, “Müslümanlığı tüm yönleriyle ele almış, bozulmaya yüz tutan din anlayışını aslına döndürmeye çalışmıştır. Hatta dinin asli yapısına sadık kalarak yeni bir yorum getirmiş, Modernist öncesi dönemde yaşamış olmasına rağmen, bir anlamda Müslüman modernizminin kurucusu sayılmıştır.” (Fazlur Rahman, 2015, 132). Bunun dışında onun gerçek bir modernist olmadığı, dini bakış açısının Sünni bir karaktere sahip olduğu şeklinde bir yaklaşım da bulunmaktadır. Dihlevi ortaçağ ile modern çağ arasında bir geçişin simgesiydi. Ancak, onun yolunu takip eden modernistler, Dihlevi’nin fikirlerini geliştirmişlerdir. Bundan ötürü onun modernist olarak zikredilmesinin sebeplerinden birinin bu olduğu söylenebilir. Öte yandan “sadeleşme hareketlerinin önde gelenlerinden biri olup, değişen şartlara göre düşünsel bir dönüşüm ihtiyacının gerekliliğini ortaya koyan birisi olarak da görülebilir.” (Düzgün, 1997, 19).

1. Şah Veliyyullah Dihlevi ve Entelektüel Yönü

Hindistan’da ıslahat hareketlerinin kökleri, 10./16. ve 11./17. yüzyıllara gitmektedir; çünkü bu bölgede İslam’ın içinde bulunduğu manevi buhranları billurlaştıran oradaki siyasi gelişmelerle Müslüman azınlığın Hindu çoğunluk üzerinde kurduğu yönetimin ihtiva ettiği siyasi hususlardı. (Fazlur Rahman, 2022, 302). Dihlevi’nin bölgedeki etkisini şöyle tasvir etmek mümkündür: 12./18. Yüzyılda Hindistan’daki Müslümanların, İslam’ın yeniden düşünülmesi ve yorumlanması için gösterdikleri yarı-şuurlu gayretler, etkili bir mütefekkir olan Şah Veliyyullah’ın eserlerinde ifadesini bulmuştur. Şah Veliyyullah, bir yandan Hindistan Müslümanlarına kaybettikleri gücü kazandırma hususundaki bütün ümidini yitirmemiş, diğer yandan da geleneksel kelimadan daha geniş esaslara dayanarak İslam’a yeni bir ifade kazandırmaya çalışmıştır. “Onun düşüncesine yakından bakıldığında, çeşitli unsurlar mantiken tutarlı olan bir sistem içinde kaynaşmış olmaktan çok, gelişigüzel bir araya getirilmiş gibi görünmesine rağmen, yine de birlik arz eden İslam’ın ortaya konması için şuurlu bir çabanın harcanmış olduğu gerçeği önemlidir. Bu sistemde geniş ve insancıl sosyolojik bir temel, İslami terimlerle ifade edilmiş, sosyo-ekonomik bir doktrinle kaplanmış ve sufi dünya görüşü ise bu temele taç olarak giydirilmiştir.” (Fazlur Rahman, 2022, 303).

Dihlevi'nin görüşleri hakkında iki farklı yorumdan söz edilebilir. Bazı müellifler modernist bir okumaya tabi tutarak Hint-alt kıtasında modernizmin habercisi ya da kurucusu olduğu şeklinde bir yargıda bulunurken; diğer bir grup düşünür'e göre İslam'ın kendi iç dinamiklerinden hareketle mevcut bozuk durumu ıslaha çabalayan birisidir. (Özgür Kavak, 2004, 120).

Fazlur Rahman'a göre, Dihlevi'nin insan toplumunun gelişimi, siyaset ve dinin toplumdaki rolü hakkındaki öğretisi, onun "Farabi ve İbn Haldun'a çok borçlu olmasına rağmen yeni bir niteliğe sahiptir. Onun psikolojik insan tiplerleri ve onların dini-siyasi-kültürel kompleks içindeki rolleri konusundaki tartışması İslam'da ahlak tartışmalarına kesinlikle yeni bir katkıdır." (Fazlur Rahman, 2006, 240). Başka bir eserinde ise İslami yenilenmenin kurucusu olarak kendisinden söz etmektedir: "Bir insanın kendi hususi kullanımı bir tarafa, terkib ilkesinin temel işlevi, İslam'ın yapısına yeterli bir iç esneklik vermektir. O ya yapıyı daha tutarlı hale getirmek için salt geleneksel unsurlar veya mevcut ekoller çerçevesinde uygulanır ya da yeni unsurlar hatta yeni değerler karşısında geleneksel yapıya özgün ve yaratıcı bir intibak kabiliyeti vermek için kullanılır. Açıktır ki, ciddi mütefekkirlerin bulunması da dahil gerekli şartlar varsa birinci anlam bizzat mantığı gereği ikinci anlama işaret eder. Modernist-öncesi dönemde yaşamış olmasına rağmen Şah Veliyyullah'ın temel bir anlamda Müslüman modernizminin kurucusu olduğunun söylenebilmesinin sebebi budur." (Fazlur Rahman, 2015, 132).

2. Dini Yenilenmede Rehberlere Olan İhtiyaç

Şah Veliyyullah Dihlevi, dini düşüncede yenilenme ve ihyanın olması gerektiğini düşünen bir bilgidir. Yenilenme konusunu Huccetullahi'l-Baliğ'a'da detaylı şekilde ele almaktadır. Ona göre konu peygamberlik kurumuyla ilişkilidir. Müellifin metodu eşliğinde yenilenmeyi nübüvvet bağlamında nasıl değerlendirdiğini anlamaya çalışalım.

İnsan yetkin varlık olsa da yol göstericilere ve işlerini düzene koyacak önderlere ihtiyaç duymaktadır. Nitekim Allah şöyle buyurmaktadır: "*Sen ancak bir uyarıcısın. Her toplumun bir rehberi vardır.*" (Ra'd, 13/7). İnsanların rehberlere olan ihtiyacını şöyle açıklar: "Hayvani gücün, meleki güce boyun eğmesini ve günahlara düşmekten korunmasını sağlayacak yollar, her ne kadar akli selimce anlaşılabilir, iyiliklerin faydaları, kötülüklerin de zararları idrak edilebiliyorsa da çoğunluk insanlarca onlardan gaflette bulunmaktadır. Çünkü o yollarla kendileri arasında perdeler bulunmakta ve bu perdeler safra mizaçlı insanlar gibi vicdanlarını bozmaktadır. Bunun sonucunda onlar, istenilen tavrı ve faydalarını, düşülmesinden korkulan hal ve zararlarını tasavvur edememektedir. Dolayısıyla onlar, hak yolunu bilen, bu konuda teşvikte bulunan, muhalefet haline karşı koyan ve bu konuda kendilerini uyaran bir öndere muhtaçtırlar." (Şah Veliyyullah Dihlevi, 2003, I/288). Bu gerekliliği, insanların farklı oluşlarıyla ilişkilendirir. İnsanlardan

bir kısmı, bizzat yönelinemeyecek kötü görüşlere sahiptirler. Uyulması istenilen yola ters düşen şeylerin peşindedirler. Toplum düzeni, ancak bunlara dur denilmesi ve onların hizaya getirilmesi yoluyla mümkün olabilir. Bir kısmı ise isabetli görüşlere sahiptirler. Bunlar doğru yola tam anlamıyla ulaşamazlar; bir şey elde ederlerse pek çok şeyi kaçırlar. Veya bunlar kendilerini kemal mertebesine ulaşmış, mürşide ihtiyacı olmayan mükemmel insanlar şeklinde görürler. Dolayısıyla birilerinin onları uyarması gerekir.

Dihlevi'ye göre sadece dini alanda değil diğer sosyal, kültürel ve idari alanlarda da önderlere olan ihtiyaç yadsınmamalıdır. Şehir idaresinde, hemen her insanda mevcut bulunan geçim ve şehir düzeni için gerekli olan nizamı kavrayabilecek akla rağmen, mutlaka şehrin çıkarlarını bilen ve onu en iyi biçimde idare edecek olan bir belediye başkanına ihtiyaç duyuluyorsa, koskoca bir ümmetin idaresi için de bir yöneticiye ihtiyaç duyulacaktır. Ümmetler, çok farklı kabiliyetleri bir yolda toplarlar. Bu yolu, kalbi şahadetle ancak, zeka ve fitratını bozmamış, sonradan bulaşmış şeylerden nefisini arındırmış kimseler kabul ederler ve o düzene insanlar arasında en üst derecede bulunan kimseler ulaşabilir. Bunların sayısı ise çok azdır. (Dihlevi, 2003, I/289).

Ümmete önderlik edecek kişinin hatadan korunmuşluğu hangi yolla bilinir? sorusuna cevabında Dihlevi şunu ifade eder: “Bu iki yolla sabit olur. İlkinde o zat, ya kendinden önce yaşayan birinden rivayette bulunur ve o kişinin kemali, masumiyeti üzerinde insanlar görüş birliği halinde olur ve ondan yapılan rivayetler kendilerince de sabit olur. Diğerinde ise bizzat kendisi masumiyeti üzerinde icma edilen zat olur. Ne var ki, hak ve hakikat bilgisine sahip önderin hatadan korunmuşluğu ancak Allah tarafından sağlanabilir. Bu zorunlu bilgi, gören birinin görmesi anında kendinde hasıl olan bilgi mesabesinde olur. Nasıl ki kişi, bir şeyi gördüğünde o şeyin yokluğuna ya da görme olayının hilafı hakikat üzere gerçekleştiğine dair bir olasılığa yer vermezse, burada da öyle olur.” (Dihlevi, 2003, I/290). Dihlevi ayrıca hakikat bilgisine sahip önder kişinin cibilli bir melekeye sahip olması gerekliliğini de ekler ve bunu üç şeyle temellendirir. Hatadan korunmuşluğun insanlarca sabit olması şöyle olur. a. Burhani ya da hatabi pek çok delille, davet ettiği şeyin hak olduğu ortaya konur; b. Yaşantı olarak dürüst ve yalandan uzak olduğu gözler önüne serilir; c. Mucize göstermesi, duasının kabul edilmesi gibi Allah katında üstün bir mevkinin bulunduğunu belirten göstergeler sayesinde anlaşılır.

Dihlevi, peygamberlerle müceddidler arasında yeryüzünün ıslahı noktasında bir benzerlikten söz eder. Peygamberlerin başlıca gönderiliş gayesi yeryüzünü ıslah etmek ve dini tahriflerden korumaktır. Kendisinin ıslah kavramıyla tahrif olarak gördüğü tüm unsurlardan dini arındırmayı kastettiği söylenebilir. İhya düşüncesini Veliyyullah, fıkıh, kelam ve tasavvuf olmak üzere üç ana disiplin çerçevesinde ele alır. Bu üç alanı seçmesinin temelinde peygamberlerin bu alanları düzeltmek amacıyla gönderildiklerini düşünmesi yatmaktadır. (Aydın, 2019, 238).

Şah Veliyyullah'ın ıslah düşüncesi çerçevesinde Müslüman toplumun dinamiklerine zarar veren, ümmetin kendisini temsil kabiliyetine ve yenilemesine engel olan iki temel problemin üzerine gitmeyi amaçladığını söylemek mümkündür: “İlki hilafetin saltanata dönüşmesi; diğeri ise taklidin yaygınlaşmasıdır.” (Özervarlı, 2010, 266; krş. Dihlevi, 1967, I/285).

3. Peygamberliğin Hakikati ve Özellikleri

Şah Veliyyullah Dihlevi, hak ve hakikat bilgisine sahip insanları tanımlarken onların uyumlu ve mutedil/dengeli tabiatlarına göndermelerde bulunmaktadır. Bunlar mutedil bir mizaca sahip olurlar; hem yaratılış hem de huy bakımından güzeldirler. Onlarda aşırı davranışlar ve istikrarsızlık olmaz.

Dihlevi bu sınıftaki insanları sekiz kısımda sınıflandırmaktadır: “1. Kamil: İbadet yoluyla nefsi olgunlaştırma bilgisine ulaşan kimselerdir. 2. Hakim: Üstün ahlak ilkeleri, geçim ve ev idaresiyle ilgili bilgilere ulaşan kimselerdir. 3. Halife: Külli siyaset bilgi ve becerisine sahip olan, sonra da insanlar arasında adaleti yerleştirmeye, zulmü ortadan kaldırmaya muvaffak olan kimsedir. 4. Müeyyed bi Ruhü'l-Kuds/Cibril: Mele-i a'lanın üzerine titrediği, muhatap alarak öğrettiği kimselerdir. 5. Hadi/Müzekki: Dillerine ve kalplerine ilahi nur konulan kimselerdir. Bunlar sohbet ve vaazlarıyla insanlara fayda verirler. 6. İmam: Daha çok ümmeti ayakta tutacak ilkeler ve onların çıkarlarına yönelik bilgilere sahip olanlara denir. İmamlar, kaybolmuş insani değerlerin tekrar ikamesi için son derece gayretli olurlar. 7. Münzir/Uyarıcı: Kalplerine konulan ilhamlarla, insanların dünyada başlarına gelecek musibetleri bildirirler. 8. Peygamber: Allah'ın yüce hikmeti, zaman zaman hak ve hakikat bilgisine sahip bu üstün insanlardan birini göndermeyi gerekli kılar. Allah onların gönderilmesini insanların karanlıklardan aydınlığa çıkmaları için bir sebep kılar. Gönderdiği kimselere uymalarını emreder.” (Dihlevi, 2003, I/292). Peygamberler bize ilahi mesajı getirdikleri gibi ondan nasıl istifade edileceğini de gösterirler. (Aydın, 2021, 124).

Şah Veliyyullah, konuyu nakli bakımdan ayetlerle temellendirmeye çalışır. Ona göre peygamberler arasında en ulusu, bir tür gönderilişe sahip olanlardır. Bu şöyle gerçekleşmektedir: a. Allah, peygamberin gönderilmesini insanların karanlıklardan aydınlığa çıkmasına bir sebep kılar. Buna şu ayette işaret edilmiştir: “Ümmiler arasından kendilerine ayetlerini okuyan, onları temizleyen, onlara kitabı ve hikmeti öğreten bir peygamber gönderen O'dur.” (Cuma, 62/2). Müellifin söz konusu ettiği ayete Yazır'ın yorumu şöyledir: “Henüz cahillik dönemini yaşayan Araplar içinde ölümlerden hayatı fişkırtır gibi ilim ve hikmet kaynağı olan bir peygamber gönderdi. Üzerlerine Allah'ın ayetlerini okuyor, onları arındırıyor, batıl inançlardan kötü huylardan temizleyip feyizlendiriyor; düşüncelerini açıyor, bütün alemler içinde parlatıyor ve onlara kitap ve hikmeti öğretiyor; okuyup yazmayı ve kitapların en yükseği olan Kur'an'ı belletiyor. Oysa bundan önce o ümmiler açık bir sapıklık içinde ne yapacaklarını bilmez şaşkın bir halde idiler. Böyle iken

Allah onlara içlerinden öyle bir peygamber gönderdi.” (Muhammed Hamdi Yazır, 2005, 8/296).

Şah Veliyyullah ile aynı sosyo kültürel hinterlandda yetişen Mevdudi ise ayette dile getirilen mesajların etkisine dikkat çekmektedir: “Böylesine yüce bir peygamberi, ümmi bir toplumdan göndermiş olması, kudret ve hikmet sahibi olan Allah’ın bir lütfudur. Bu peygamberin büyük bir inkılabı hazırlayan öğretisi tüm insanlığı kapsamakta ve insanları birleştirip tek ümmet haline getirebilecek, ayrıca kıyamete değin geçerliliğini yitirmeyecek ebedi ilkelere dayanmaktadır. Üstelik değil ilkel Arap toplumu, gelişmiş ve medeni toplumlardaki dahiler bile, bir toplumu tümüyle değiştirip, umumi bir esas üzerinde onları toplayabilecek, tüm insanlığı tek ümmet haline getirebilecek bir ilkeyi ve kıyamete kadar geçerli evrensel bir medeniyetin üzerinde yükselebileceği bir dini insanlara sunabilecek bir varlık gösteremezler. Bu ancak Allah’ın bir mucizesidir.” (Mevdudi, 1996, 6/299).

b. O, peygamberin kavmini, insanlar için çıkarılmış örnek hayırlı bir ümmet kılar. Buna ise şu ayet ve hadiste işaret edilmiştir: “*Siz, insanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz; iyiliği emreder, kötülükten men eder ve Allah’a inanırsınız.*” (Al-i İmran, 3/110). Ancak bu vaad, onların doğru olanı emreden, eğri olandan alıkoyan ve Allah’a iman eden bir topluluk olmalarına ve bu vasıflarını sürdürmelerine bağlıdır. (Esed, 1999, I/111). “*Siz sadece kolaylaştırıcı olarak gönderildiniz; zorlaştırıcı olarak gönderilmediniz.*” (Buhari, Edeb, 80).

Peygamberlerin gönderiliş amaçları hakkında yazar şu kanaati paylaşır: “Allah, insanlar için mazaret kalmasın diye peygamberler göndermiş ve böylece onlara karşı hüccet ikamesinde bulunmuştur. İnsanoğlu, dünya ve ahirette yaptıklarından sorumlu tutulmuştur. Bu durumda Allah’ın lütuf ve keremi, ulvi ve sufli bazı sebeplerin bir araya gelmesi durumunda, o anda yeryüzünde olan en değerli insanın peygamber olarak görevlendirilmesini gerekli kılmıştır.” (Dihlevi, 2003, I/294).

Şah Veliyyullah peygamberlerin hatadan korunmuşluklarını üç maddede ele alır. 1. Peygamberler, şehevi arzulardan uzak, mutedil karakterde nezih insanlardır. Özellikle de dini esasların korunmasına yönelik hususlarda bu özellikleri çok belirgindir. 2. Peygamberlere, güzelin güzelliği, kötünün kötülüğü ve bunların özellikleri de vahyedilmiştir. 3. Allah, bunlar ile süfli arzuları arasına girmekte ve onların bu gibi arzularına meydan vermemektedir. Ardından Dihlevi sosyolojik nitelikli bir meseleyi gündeme taşımaktadır. Ona göre peygamberlerin takip ettikleri metottan birisi de insanlara ancak kendi anlayabilecekleri bir dille konuşmaları, akıllarının yettiğince ve asli hilkatte kendilerinde mevcut bulunan bilgi oranında hitap etmeleridir. Çünkü insan yaratılırken, diğer mahlukattan ayrı olarak bir idrak gücüyle donatılmıştır; insanlığından çıkmadıkça bu bir meleke olarak kendisinde mevcuttur. Müellife göre “peygamberlerin takip ettikleri metotların belirgin bir tarafı da, nefis terbiyesi ve ümmetin idaresiyle ilgisi bulunmayan konularla meşgul olmamalarıdır. Dolayısıyla onlar, yağmurun yağması, güneşin tutulması, ayın

etrafındaki hale, bitki ve hayvanların esrarı, ay ve güneşin seyri, bunları ne kadar zamanda tamamladıkları, günlük olayların sebepleri, peygamberler, hükümdarlar ve ülkeler tarihi gibi konuların açıklanmasına girmemişlerdir.” (Dihlevi, 2003, I/296). Anlaşıldığı kadarıyla peygamberlerin misyonu hakkında Dihlevi daha sınırlandırıcı bir yaklaşımı benimsemekte iken Matüridi’de peygamberlerin görev tanımları daha genişletilmiştir: “Diller, isimler, sanatlar, tıp ve mesleklerin tamamı, şehir yolları, hayvanların eğitimi ve kullanılma yöntemi, bunların bizzat kendileri peygamberlerin öğretimi ve yol göstermesiyle öğrenilip uygulandığının açık delilini oluşturmaktadır.” (Matüridi, 2013, 277).

4. Din ve Şeriat Farkı

Şah Veliyyullah Dihlevi, dinin esasının bir olduğunu ancak şeriatların ve yöntemlerin farklı olduğunu düşünmektedir. Din birdir, nitekim buna işaret eden pek çok ayet vardır: “*Dini doğru tutun ve onda ayrılığa düşmeyin diye, din olarak Nuh’a tavsiye ettiğini, sana vahyettiğimizi, İbrahim’e, Musa’ya ve İsa’ya tavsiye ettiğimizi sizin için hukuk düzeni yaptı.*” (Şura, 42/13). Diğer bir ayette ise şöyle denilmektedir: “*Şüphesiz bu, bir tek ümmet olarak sizin ümmetinizdir; ben de sizin Rabbinizim. Öyle ise benden sakının, denildi. Ne var ki insanlar kendi aralarındaki işlerini parça parça böldüler. Her grup, kendinde bulunan ile sevinip böbürlendi.*” (Mü’minun, 23/52-53). Ayetlerden anlaşıldığına göre İslam dini, bütün insanlığın dinidir. Ne var ki insanlar; yani müşrikler, yahudiler ve hristiyanlar ayrıldılar ve birlikten koptular.

Şeriatlardaki farklılığın vahyi referansı için şu iki ayet verilebilir: “*Her birinize bir şeriat ve bir yol/minhac verdik.*” (Maide, 5/48). “*Biz her ümmete bir ibadet ediş tarzı/mensek gösterdik ki, onlar bunun takipçileridirler.*” (Hac, 22/67). Ayette yer alan mensek kelimesi, amel edegeldikleri şeriat anlamındadır. (Dihlevi, 2003, I/298). Din-şeriat ayrımını Ebu hanife’ye kadar götürmek mümkündür. Ona göre din birdir, şeriat ise çok ve muhtelifir. Peygamberlerin dini birdir ama her peygamber kendi şeriatına davet etmiş ve kendinden önceki şeriata uymaktan nehyetmiştir. (Ebu Hanife, 1992, 12). Matüridi de benzer fikirler ileri sürmüştür. Mutlak din, tevhid, inanç esasları, ibadetin sadece Allah’a ait olması, Allah’a şükürün zorunluluğu ve ahlaki ilkeleri içermektedir. (Kutlu, 2012, 48). Ayrıca Matüridi din yerine akliyyatı, şeriat yerine semîyyatı kullanır. “Bütün peygamberlerin gönderilmesinin asıl sebebi Allah’ın nebilere tavsiye ettiği Allah’ı birlemek ve sadece O’na ibadet etmenin tek ve aynı din olduğunu bilmektir. Fakat onların şeriatları ve ahkamı farklıdır.” (Matüridi, 2008, 13/175). Bu ise peygamberin geldiği dönemin şartlarına ve toplumsal maslahatlara göre oluşturulan dinin değişen toplumsal ve olgusal boyutuna tekabül etmektedir.

Şah Veliyyullah Dihlevi, ihtilafın şeriatlarda ve takip edilen yollarda olduğunu ifade etmektedir. Şöyle ki, bütün peygamberler dinin temelini teşkil eden esaslarda görüş birliği etmişlerdir. “Bunlar; hem ibadette, hem de yardım

istemede/istiane, tevhid, Allah'ı kudsiyetine yakışmayacak her türlü noksanlıklardan tenzih etme, isimleri konusunda ilhada düşmeme, Allah'ı saygıyla anma ve en ufak bir ihmal göstermeme, bunun kullar üzerinde Allah'ın bir hakkı olduğu, kadere inanma, Allah'ın melek kulları olduğuna, semavi kitaplar indirdiğine, ona itaati kullara vacip kıldığına, kıyametin hak olduğuna, öldükten sonra tekrar dirilmenin hak olduğuna, cennetin ve cehennemin hak olduğuna inanma gibi esaslardır.” (Dihlevi, 2003, I/299).

Dihlevi, Peygamberlerin temel iyiliklerde görüş birliği içinde olduklarını beyan ederken; ihtilafın bu esasların suret ve şekillerinde gerçekleştiğini belirtmektedir. Onlar iyiliklerin esasını teşkil eden hususlarda görüş birliği içindedirler. Bunlar; temizlik, namaz, zekat, oruç, hac gibi ibadetlerle; dua, zikir, Allah'tan inen kutsal kitabı okuma gibi nafil ibadetlerdir. Yine peygamberler nikah, zinanın haramlığı, insanlar arasında adaletin hakim kılınması, zulüm ve haksızlığın yasaklanması, suçlulara karşı ceza uygulanması, Allah düşmanlarına karşı cihad yapılması, Allah'ın dinini yaymak ve anlaşılır kılmak için çalışılması gibi konular üzerinde de görüş birliği halinde olmuşlardır.

Peki ihtilaf nerededir? Şeriatlar arasında ihtilaf, bu esasların suret ve kalıplarında olmaktadır. “Mesela, Hz. Musa'nın şeriatında namaz kılınırken Beyti Makdis'e doğru yönelinirken, bizim şeriatımızda Kabe'ye karşı yönelinmektedir. Hz. Musa'nın şeriatında sadece recim varken, bizim şeriatımızda evli için recim, bekar için de sopa cezasını getirmiştir.² Yine Hz. Musa'nın şeriatında sadece kısas varken, bizim şeriatımız hem kısas hem de diyet hükmünü getirmiştir. İbadetlerin vakitleri, adab ve erkânı hakkında söz konusu olan ihtilaflar da bu kabilden olmaktadır. Kısaca özel konumların dikkate alınması sonucu devrin ihtiyaçlarını karşılamak üzere getirilen hükümler, kurumlar vb. şeriat ve yöntem/minhac olmaktadır. *Bunlar değişkendir, dinin esası ise bakidir.*” (Dihlevi, 2003, I/299).

5. Şeriatların Belli Bir Zamana ve Mekana Gönderilmesinin Hikmeti

Şah Veliyyullah Dihlevi, bir şeriatın belli bir asra ve belli bir kavme mahsus olarak inmesi hakkında şu ayet üzerinde ilerlemektedir: “*Tevrat'ın indirilmesinden önce İsrail'in/Yakub kendisine haram kıldıkları dışında yiyeceğin her türüsü İsrailoğullarına helal idi.*” (Al-i İmran, 3/93). Ayette yer verilen İsrailoğullarına deve etinin haram kılınmasının sebebi şöyle açıklanır: “Hz. Yakub, şiddetli bir hastalığa yakalanır. İyileşirse en çok sevdiği yiyecek ve içeceği kendisine haram kılacağına dair nezirde bulunur. İyileşince deve etini ve sütünü kendisine haram kılar. Bu konuda oğulları da ona uydular. Uzun zaman geçer. İsrailoğulları şayet muhalefetle deve eti yiyecek olurlarsa peygamberlerin hakkına riayet etmemiş olacaklarına inanır

² Dihlevi'nin zina suçu hakkında Kur'an'daki ayetlere atıfla evlilere ve bekarlara karşı farklı hükümlerin bulunduğu şeklindeki düşüncesine katılamıyoruz. Ancak çalışmamızın konusunun söz konusu hüküm olmadığından bu konunun tartışmasına girmiyoruz.

oldular. Tevrat da bu inancı pekiştirdi. Rasulullah (sa) kendisinin Hz. İbrahim dini üzere olduğunu açıkladığında Yahudileritiraz edince, Allah onların iddialarını reddeder. Çünkü her türlü yiyecek helaldi, deve sırf yahudileri ilgilendiren arızı bir durumdan dolayı haram kılınmıştı.” (Dihlevi, 2003, I/303).

Konuya mesned olacak bir hadis şöyledir: Rasulullah (s.a.) teravih namazı hakkında şunu söylemiştir: *“Gösterdiğiniz rağbet hala sürmekte olduğundan, onun sizin üzerinize farz kılınmasından korktum. Eğer size farz kılınacak olursa, siz onu yerine getiremezsiniz. Ey insanlar! Siz onu evinizde kılınız.”* (Buhari, İ’tisam bi’s-sünne, 3). Bu tavrıyla Peygamberimiz (s.a.), teravih namazının farz telakki edilmesinin önüne geçmiştir.

Başka bir hadiste de benzer konuya temas edilmektedir: *“Müslümanlar, hakkında en büyük vebal altına giren, bir şey hakkında soru soran ve sorusuyla o şeyin haram kılınmasına sebep olan kimsedir.”*

Şah Veliyyullah Dihlevi’ye göre peygamberlerin şeriatları, çeşitli sebepler ve maslahatlardan dolayı farklı olmuştur. Hükümler ve miktarlar belirlenirken, mükelleflerin durumları ve şartları dikkate alınmıştır. Mesela “Hz. Nuh’un kavmi, mizaç itibariyle Allah’ın da işaret buyurduğu gibi son derece güçlü idi. Dolayısıyla onların bu hali, kendilerine devamlı oruç tutma yükümlülüğünü gerekli kılmıştı. Peygamberlikten amaç, insanlığın ihtiyaç duyduğu gereksinimleri karşılamak için gerekli olan kurumların ıslah edilmesidir. Bu durumda, getirilecek hükümlerde onların öteden beri alışageldikleri kalıplar dışına çıkılmaması ilahi hikmetin bir gereği olacak; bunun dışına ancak Allah’ın irade buyurduğu istisnai durumlarda çıkılacaktır. Kaldı ki maslahatları karşılayacak yollar, zaman, mekan ve adetlere göre değişebilmektedir. Neshin gerçekleşmesi de ancak bu gerekçeden dolayı sahih olmaktadır.” (Dihlevi, 2003, I/304).

Dihlevi, şeriatların farklı olmasından bahsederken yanlış anlamaya karşı uyarısını yapmaktadır. Dinin özünü bilen ve insanları amaçlanan noktaya ulaştırabilmek için takip edilen yolların farklı olmasının sebeplerini kavrayan bir kimse, *dinin özünde bir değişiklik olmadığını* görür. Bundan dolayı din Allah’a nispet edilirken; şeriatlar, milletlere nispet edilmiştir. Şu ayet bu manayı ifade etmektedir: *“Ne var ki insanlar, kendi aralarındaki işleri parça parça böldüler. Her grup kendinde bulunan ile sevinip böbürlendi.”* (Mü’minun, 23/52-53).

Farklılığı açıklarken Dihlevi, azimet doktrininden örnek verir. Bu konuda şeriatların durumu azimet hükümlerine benzer. İnsanlar bunlarla emrolunur, sonra ortaya bazı durumlar ve zorluklar çıkar. Bunlara cevap vermek için ruhsat hükümler konur ve bunlarla insanların problemden kurtarılması amaçlanır. Bazen de değişiklikler, insanların kendilerinde bulunan özelliklerin gereği sonucu olur.

Dihlevi, şeriatların farklı şekillerde gelmesinin sebeplerini iki türe indirgemektedir: “1. O hükümlerle yükümlü kılınmalarını gerektiren tabii durum. Bütün insanların, insan olmalarının tabii sonucu olarak sahip oldukları

bir yapı ve halleri vardır. Bunlar, onların bir takım hükümlerle yükümlü kılınmalarını gerektirir. Arap dilinden başka bir dil bilmeyen herhangi biri hakkında eğer bir bilgi dil ile ifadesini bulacaksa bu sadece Arap diline has lafız ve kalıplarla olacaktır. Şeriatlarda aynı şekilde gönderilen kavimde yer etmiş bulunan telakkiler, onlarda gizli bulunan inançlar ve içlerine iyice sinmiş bulunan adetler de dikkate alınır. 2. İkinci tür sebepler, geçici ve arızı olmaktadır. Şöyle ki, Allah her ne kadar zamandan münezzehtir ise de zaman ve zamanlı olan şeylerle bir tür irtibatı bulunmaktadır. Peygamberimizin haber verdiğine göre Allah, her yüz seneden sonra büyük bir hadisenin olmasına hükmetmektedir. Gerek Hz. Adem'e gerekse ondan sonra gelen diğer peygamberlere bu kabilden olan bazı hususları bildirmiştir.” (Dihlevi, 2003, I/308).

Dini hükümlerde kolaylık prensibinden kısa da olsa söz etmek isabetli olacaktır. Zira kolaylık ilkesinin, dini yenilenme ya da şeriatların farklılığı olgusuyla yakından ilişkisi bulunmaktadır. Nitekim Dihlevi, bir takım kolaylaştırma yollarını sıralamaktadır: “1. Zor olan bir şeyin, rükün ya da şart kılınmaması. 2. Dünya işlerinin taat haline dönüştürülmesi. 3. Arzu duyulan şeylerin taate dönüştürülmesi. 4. Mükelleflerden ağır yüklerin indirilmiş olması. 5. Çoğunluk insanların tabiatlarının gerektirdiği şeylerin korunması. 6. İlim öğrenmenin, vaaz ve nasihatte bulunmanın sünnet kılınması. 7. Rasulullah'ın (s.a.) örnekliliği. 8. Rasulullah'ın (s.a.) duası. 9. Huzur ve güvenin/sekine inmesi. 10. Hakka muhalif düşen fiillerin akim bırakılması. 11. Tedricilik. 12. Rasulullah'ın (s.a.) ahabın kalben zorlanacağı şeyleri yapmaması. 13. Hayır amellerinin kolayca işlenebilmesini temin amacıyla munzabit hale getirilmesi. 14. Şari Teala'nın akılların ölçüsünde hitap etmesi.” (Dihlevi, 2003, I/353-356).

6. Dinleri Nesheden Yeni Bir Dine İhtiyaç

Şah Veliyyullah Dihlevi'ye göre her kavmin sahip olduğu bir sünnet ve şeriat olagelmıştır. Adet üzere, o kavmin öncülerine uyulmuş, o dinin imam ve önderlerinin yaşantıları örnek alınmış, zamanla din sağlamlaşmış ve yerine oturmuştur. Her dinin müntesibi dinlerini korumaya ve onun uğrunda mücadele etmeye koyulmuşlardır. Ardından her kavim, kendi dinine sahip çıkıp, kendine has bir sünnet ve yol edinmiş; başka dinlere dilleriyle hücum etmiş, bu uğurda diğer din müntesiplerine karşı savaşmışlardır. Böylece aralarında zulüm baş göstermiştir. Bu ya, ehil olmayan yöneticiler yüzünden olmuş; ya da dinlere hurafelerin karışması, din önderlerinin küçümsenmesi sonucunda olmuştur. Sonuçta “yapılması gerekenler terk edilmiş, geriye sadece tortular kalmıştır. Böyle bir oramda hak ve hakikat gizli kalmıştır. Bunun tabii sonucunda da bütün milletlere, zalim hükümdarlara adil halife muamelesi yapacak gerçek bir mürşide ihtiyaç duyulmuştur.” (Dihlevi, 2003, I/368).

Dinlerde nesih sürecini bu şekilde özetleyen Dihlevi, teşride ilk muhatap alınan kavmin dikkate alındığı gibi gelecek kavimlerin de dikkate alınması gerektiğinden isabetle bahis açmaktadır. “Şea’ir, hükümler ve ihtiyaçların karşılanması için takip edilen yolların belirlenmesi esnasında, peygamberin gönderilmiş olduğu kavmin adetlerini dikkate almaktan daha güzel bir şey olamaz. Ancak daha sonra gelecek olan nesilleri iyice sıkıntıya sokacak bir tavrın gösterilmemesi, bazı şeylerin kısmen onlara bırakılması gerekir. Böylece öncekilerin, gerek kalbi şehadetleri ve gerekse adetlerine olan uygunluğu sebebiyle o şeriati kabul etmeleri kolay olur. Sonrakilerin kabulü de aynı şekilde kolay olur; çünkü din imamlarının ve halifelerinin yolundan gitme arzusu onlar için bir saik olur; öbür taraftan getirilen şeriat, her zaman ve mekanda yaşayan kavimler için tabii bir mahiyet arz edeceğinden benimsenmesinde bir zorluk olmaz.” (Dihlevi, 2003, I/370).

7. İslam’ın Temel Farkı

Şah Veliyyullah Dihlevi’ye göre ilahi dinler, hak ve doğru olarak başlar, sonradan tadile uğrar. Zamanla dinin ilk asli hali korunamamakta ve tahrife uğramaktadır. Bunun üzerine Allah düzeltici peygamberler göndermektedir. Allah onlara peygamberini gönderdiği zaman, o her şeyi aslına çevirir. Dinin nişanelerinden şirke bulaşmamış olanlarını dinin esaslarıyla uygunluk arz eden ibadet şekillerini, muamelat türlerini olduğu hal üzere bırakırlar. Unutulmaya yüz tutmuş olanları açığa çıkarır, her şey için sebepler hazırlar. O günün maslahatına bağlanmış bulunan hükümleri tespit eder ve bunlardan zamanla adetlerin değişmesine paralel olarak, artık o maslahatları gerçekleştirmez hale gelenleri değiştirir. Zira “hükümlerin konulmasında gözetilen temel amaç maslahatlardır. Maslahat açık olmadığı için hüküm, onu içinde bulunduran mahalle/mazinne bağlanır. Bir şey belli bir dönemde falanca hükme mahal olabilir. Ancak daha sonra durum değişir ve artık mahallikten çıkar ve o maslahatı gerçekleştiriyor olabilir. Gönderilen peygamber, ayrıca Mele-i a’ala’nın üzerinde icma etmiş olduğu şeyleri, şeriata ilave eder. Bu tür işlemler, insanların işledikleri, itiyat edindikleri, hakkında bilgi sahibi oldukları ve böylece içlerinde iyice yer etmiş olan meseleler hakkında olur.” (Dihlevi, 2003, I/379).

Dihlevi, İslam’ın diğer dinlerden farkı konusunda şunları zikreder. Hz. Muhammed’den önceki peygamberler, önceki şeriatlara ilave ederler ama eksiltme yoluna gidemezlerdi. Bizim Peygamberimiz (s.a.) ise hem ziyade etmiş hem eksiltmeye gitmiş hem de değişiklikler yapmıştır. Diğer yandan Peygamberimizin ilk etapta İsmailoğullarına gönderildiğini belirtir. İkinci aşamada ise bütün insanlığa gönderildiğini ekler. Son olarak Peygamberimizin fetret devrinde gönderilmesini ifade eder. O sırada hak dinler mevcut bulunmuyordu, tahrif edilmişlerdi; insanlarda büyük bir taassup ve karanlık hakimdi. Müntesipleri batıl olan dinlerini, cahiliye dönemi adetlerini terketmiyorlardı. Bunun üzerine o adetlere karşı koyacak çok güçlü

önlemler almak gerekiyordu. İşte bu sıralananlar şeriatımızın diğerlerinden pek çok konuda farklı olmasını hazırlayıcı sebeplerden olmaktadır.

SONUÇ

Şah Veliyyullah Dihlevi, çağının ve yaşadığı dönemin ağır ilmi, siyasi ve sosyal şartlarında hayatını idame ettirmeye çalışan bir bilgidir. Bilginleri değerlendirirken içinde bulundukları dönemin şartlarından bağımsız ele almak sağlıklı bir yaklaşım değildir. Hatta düşünürlerin içinde yetiştikleri ve yaşadıkları koşulların dikkate alınması zorunludur. Bu yapılmadığı takdirde doğru sonuçlara ulaşmamız mümkün olmayacaktır.

Dihlevi birbirinden farklı alanlarda birçok eser bırakmıştır. Biz nübüvvete dair yaklaşımlarını ele almaya ve bunun dini alanda yenilenmeyle ilişkisini tespit etmeye çalıştık. Öncelikle kökenleri Ebu Hanife ve Matüridi'ye kadar uzanabilen din-şariat farklılığını gündeme getirmesi önemli bir tespittir. Bu noktada kendisinin dinin temel esas oluşu ve değişime kapalı olmasıyla; şariatların dönemsel ve tarihsel koşullarla ilintili olması hasebiyle farklı olduğunu dile getirmesi hatırlanmalıdır. Bu manada dinin sabiteleriyle değişkenlerine dair bir farkındalığa dikkat çekmesi isabetlidir.

Dini yenilenme ya da ihya/ıslah konusunda peygamberlerin konumu özeldir. Nitekim Dihlevi açısından yenilenme/ihya/ıslah dinin esasında değil de şariatlarda söz konusu olduğundan; yenilenme konusu doğrudan nübüvvet makamını ilgilendirmektedir. İnsanların diğer alanlarda olduğu gibi din alanında da önderlere ihtiyacın elzem olduğu açıktır. Dolayısıyla söz, peygamberlerin örnek alınmalarını sağlayacak onların yanılmazlıkları olgusuna bizi taşımaktadır. Ümmete önderlik edecek kişinin hatadan korunmuşluğu iki yolla sabit olur: İlkinde o zat, ya kendinden önce yaşayan birinden rivayette bulunur ve o kişinin kemali/masumiyeti üzerinde insanlar görüş birliği halinde olur ve ondan yapılan rivayetler kendilerince de sabit olur. Diğerinde ise bizzat kendisi masumiyeti üzerinde icma edilen zat olur. Hak ve hakikat bilgisine sahip önderin hatadan korunmuşluğu ancak Allah tarafından sağlanabilir. Bu zatın, bizzat kendisinin hata etmiş olmaktan emin kılınması, ancak Allah'ın, içinde, idrak ettiği, bildiği herşeyin hak ve hakikat, gerçeğe tamamen uygun olduğuna dair zorunlu bir bilgi yaratması yoluyla gerçekleşir.

Dinin evrenselliği ancak dinin her zaman ve mekanda temel değerlerinin hayata taşınabileceği bir karaktere elverişli olmasıyla sağlanabilir. Din-şariat farkı kavramsallaştırılmasında din alanı, temel sabiteleri ifade ederken; şariat ise her döneme ve mekana hitap edebilecek, insanlara rehberlik edebilecek bir yapıya sahip olmasını imlemektedir. Bu noktada Dihlevi din-şariat farkını

açıklarken azimet-ruhsat öğretisini kullanır: “ Din ve dinin değişmez esaslarını azimet hükümleri gibi kalıcı ve devamlı görürken; şeriatları ise ruhsat hükümleri gibi değişken ve geçici kabul eder. Temel esaslar tüm dinler için sabit iken; günlük hayatın tanzimine yönelik hükümler dinamik ve değişkendir. Bu şeriatın yerelliğini gündeme taşır. Yerelliğin değiştiği yerlerde de hükümlerin de yeni şartlara göre değişeceği açıktır.” (Ark, 2019, 618). Meselenin bu şekilde teoride ifade edildiği gibi pratikte çok kolay olmadığının da bilincindeyiz. Bizce Dihlevi’nin ıslah/ihya ya da modern bir yorumcu olarak değişim olgusuna ve bunun gerçekliğine yer vermesi ve buna yönelik çalışmalarda bulunması değerlidir. Önemli olan hayati bir konunun ve ihtiyacın dile getirilmesidir. Bu projenin nihai sonucuna ulaştırılmasını sadece kendisinden beklemek doğru bir tutum değildir. Çalışmamızı İkbâl’in tespitiyle bitirelim: “Günümüz Müslümanının önünde yapması gereken büyük bir görev vardır. Geçmişle bağını tamamen koparmadan İslam düşünce sistemini baştanbaşa yeniden gözden geçirmek zorundadır. Kendinde yeni bir ruh uyanışı hissedenden İlk Müslüman galiba Şah Veliyyullah Dihlevi olmuştur.” (İkbâl, 2018, 111).

KAYNAKÇA

- Ark, Ümmühan. (2019). “Şah Veliyyullah Dihlevi’nin Görüşleri Çerçevesinde Dil-Kültür-Ahkâm İlişkisi”. *I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu Din, Dil ve İletişim*. ed. Y Araz-S Yavuz-B Çakan. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları.
- Aydın, Ahmet. (2019). “18. Yüzyıl İhya Hareketleri: Şah Veliyyullah Dihlevi Örneği”. *Modernleşme Protestanlaşma ve Selefileşme Modern İslam Düşüncesinde Nassın Araçsallaştırılması*. ed. M. B-N. K-M Ö. İstanbul: İsar Yayınları.
- Aydın, Muhammet. (2021). *Kelâm’da Allah’a Vekalet Sorunu İmkânı, Sınırları ve Meşruiyeti*. Ankara: Gece Yayınları.
- Bulut, İsmail. (2007). *Şah Veliyyullah Dehlevi’nin Kelami Görüşleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Düzgün, Şaban Ali. (1997). *Seyyid Ahmed Han ve Entelektüel Modernizmi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Dihlevi, Şah Veliyyullah. (2003). *Hüccetullahi’l-Balîğa*. çev. Mehmet Erdoğan. İstanbul: Yeni Şafak Yayınları.
- Dihlevi, Şah Veliyyullah. (1967). *et-Tefhimatü’l-İlahiyye*. Nşr. Gulam Mustafa el-Kasîmî. Haydarabad.
- Ebu Hanîfe. (2012). *İmam-ı Azam’ın Beş Eseri*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniv. İlahîhiyat Fak. Vakfı Yayınları.

- Esed, Muhammed. (1999). *Kur'ân Mesajı meal-tefsir I-III*. çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Fazlur Rahman. (2006). *İslam'da İhya ve Reform Bir İslam Fundamentalizmi İncelemesi*. çev. Fehrullah Terkan. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Fazlur Rahman. (2015). *İslami Yenilenme Makalalar II*. çev. Adil Çiftçi. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Fazlur Rahman. (2022). *İslam*. Çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- İkbal, Muhammed. (2018). *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*. çev. Celal Soydan. Ankara: Hece Yayınları.
- Kavak, Özgür. (2004). “Zor Zamanda Alim Olmak Şah Veliyyullah Dihlevi'nin Kendi Kaleminden Hayatı”. *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi*. Sayı:17/2, 117-145.
- Mâtürîdî, Ebu Mansûr. (2008). *Te'vilâtü'l-Kur'an*. c. 13. neşre haz. M Bedir. Edt. Y Ş Yavuz. İstanbul: Mizan Yayınevi.
- Mâtürîdî, Ebu Mansûr. (2013). *Kitabu't-Tevhid*. Çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İsam Yayınları.
- Mevdudî, Ebu'l Al'a. (1996). *Tefhimu'l-Kur'an Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*. Genel yayın yönetmeni: Ali Bulaç. Tercüme: M Kayani-Y K-İ B-A Ü-H Aktaş. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Özervarlı, M Sait. (2010). “Şah Veliyyullah (Düşüncesi)”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 38/262-267. İstanbul: TDV Yayınları.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. (2005). *Hak Dini Kur'an Dili*. Sadeleştiren: Sıtkı Güllü. Yayına hazırlayan: Abdullah Karakuş. İstanbul: Huzur Yayınları.

Beklenen Fayda Teorisi: Normatif ve Analitik Bir İnceleme

Sinem ATICI USTALAR ¹

1- Dr. Öğretim Üyesi.; Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü.
sinem.ustalar@atauni.edu.tr ORCID No: 0009-0005-9476-8487

ÖZET

Beklenen Fayda Teorisi (BFT), bireylerin belirsizlik altında karar alma süreçlerini, beklenen fayda yaklaşımı çerçevesinde ele almaktadır. Tüm muhtemel sonuçlara olasılıklar atayarak ve her biriyle ilişkili faydayı değerlendirerek BFT, rasyonel karar birimlerinin beklenen faydalarını en üst düzeye çıkaran alternatifini seçmelerini önermektedir. Normatif bir model olarak, bireylerin seçimlerinde tutarlılık ve uyum sağlamak için nasıl davranmaları gerektiğini ve tercihlerinin bütünlük, geçişkenlik ve bağımsızlık gibi rasyonellik aksiyomlarını karşılamasını sağlamaktadır. Bu özellikler, iktisatçıların rasyonel davranış için bir standart belirlemelerine ve gerçek karar alma süreçlerinin karşılaştırılabileceği bir ölçüt sunmalarına olanak tanımaktadır. Normatif rolünün ötesinde, BFT, bireysel ve kolektif davranışların modellenmesini, risk tercihlerinin analizini ve belirsizlik altında politika müdahalelerinin değerlendirilmesini sağlayan analitik bir araç işlevi görmektedir. Finans, sigorta ve kaynak tahsisi gibi risk alma davranışını anlamanın hayati önem taşıdığı birçok uygulamalı alan için teorik temel oluşturmaktadır. Bu çalışma Beklenen Fayda Teorisi'nin kavramsal netliğini artırmayı ve belirsizlik altında karar alma konusunda gelecekteki teorik araştırmalara bilgi sağlamayı amaçlamaktadır.

BFT etkisine rağmen, aynı zamanda gerçek birey seçimlerinin sıklıkla varsayımlarından saptığını gösteren davranışsal araştırmaların getirdiği zorluklarla da karşı karşıya kalmıştır. Bu sapmalar, birey davranışında gözlemlenen tutarsızlıkları hesaba katmaya çalışan beklenti teorisi gibi alternatif modellerin geliştirilmesine ilham kaynağı olmuştur. Bununla birlikte, BFT, belirsizlik altında seçimi analiz etmek için titiz ve sistematik bir yaklaşım sunarak, iktisat teorisinin temel taşlarından biri olmaya devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Beklenen Fayda Teorisi, Belirsizlik ve Risk Altında Karar Verme, Normatif İktisadi Modeller, Bireysel Risk Tercihleri, Riskten Kaçınma Ölçümleri.

GİRİŞ

Ekonomideki tüm karar birimleri, iktisadi kararlarını belirsizlik ve risk altında almaktadır. Örneğin karar birimleri gelecekteki gelirleri, farklı yatırımların getirileri, sağlıkları ve gelecek tercihleri konusunda belirsizlikle karşı karşıya kaldıklarında emeklilik için nasıl tasarruf yapmalıdır? Talebin belirsiz olduğu durumlarda firmalar hangi ürünleri üreteceklerini veya fiyatları ne düzeyde belirleyeceklerini nasıl seçmelidir? Gelecekteki verimlilik, büyüme, enflasyon ve işsizlik konusunda belirsizlik yaşandığında hükümetler hangi politikaları seçmelidir? (Levin, 2006:1).

Risk altında karar verme sürecinin üç temel paradigması bulunmaktadır. Bu paradigmlar Beklenen Fayda Teorisi, Beklenti Teorisi¹ ve Ortalama-Varyans Teorisi² olarak sıralanabilmektedir (Hens ve Bachmann, 2008:70). Bu bölümde modern iktisadın temel teorilerinden biri olan Beklenen Fayda Teorisi ele alınacaktır.

Beklenen Fayda Teorisi bireylerin risk altında karar alma süreçlerini ele almaktadır. Teoride bireyler servetlerine bağlı olan, rassal bir durumdan bekledikleri faydayı maksimize etmektedir. Bu durum ilk kez von Neumann ve Morgenstern (1944) tarafından matematiksel olarak ortaya konulmuş ve Neumann-Morgenstern (NM) beklenen fayda fonksiyonu olarak adlandırılmıştır.

NM beklenen fayda fonksiyonu, bireylerin iki rassal eylem arasındaki tercihlerinin, bu eylemlerin sonuçlarının olasılıklarına bağlı olduğunu varsaymaktadır. Rassal eylemlerin olasılıkları objektiftir ve bu nedenle tüm bireyler için aynıdır. Knight (1921)'in objektif belirsizliği risk olarak tanımlandığı dikkate alındığında, Beklenen Fayda Teorisi'nin objektif olasılıklar varsayımı, teorinin bireylerin risk altındaki tercihlerini incelediğini göstermektedir. Teorideki tek belirsizlik bireylerin servetine ilişkin belirsizliktir. Bireyler riskten korunmak için piyasadan bilgi edinebildiklerinde ve gelir belirsizliğinin tek kaynağı olduğunda NM'nin beklenen faydası uygun görünmektedir. Ancak servetin belirsizliği dışsal faktörlere de bağlıdır. Aynı zamanda bireyler piyasadaki bilgiyi belirli bir maliyet ile elde ediyorsa, bu durumda rassal eylemlerin sonuç olasılıklarını farklı hesaplayacaklardır (Jones, 2008). Bu durumu dikkate alarak Savage (1954) ve Anscombe ve Aumann (1963) subjektif beklenen fayda fonksiyonunu türetmiştir.

von Neumann ve Morgenstern (1944)'nın beklenen fayda fonksiyonu, risk altında rasyonel bireylerin daima kendilerine en yüksek faydayı sağlayacak seçeneği tercih ettiklerini göstermektedir. Allais (1953) bireylerin rassal eylemlere ilişkin sonuç olasılıklarını bilseler bile risk altında gerekli hesaplamaları yapamadıklarını ve bu nedenle kendilerine en yüksek faydayı sağlayan seçeneği değil, daha kesin sonuçları olan seçeneği tercih ettiklerini göstermiştir. Allais (1953)'ün deneysel yaklaşımı, risk altında bireylerin

¹ Beklenti Teorisi Kahneman ve Tversky (1979) tarafından geliştirilmiştir. Teori risk altında karar verme sürecinde, karar birimlerinin kayıp ve kazanç olasılıklarına farklı tepkiler verdiklerini göstermektedir. Karar birimleri kesin kazançlar içeren tercihlerinde ise riski sevmeye eğilimindedirler (Kahneman ve Tversky, 1979:288-289). Karar birimlerinin bu eğilimleri, var olan durumları subjektif olasılıkları ile değerlendirmeleri ile yakından ilişkilidir (Hens ve Bechmann, 2008:72).

² Ortalama-Varyans Yaklaşımı Markowitz (1952) tarafından ortaya atılmıştır. Bu yaklaşım optimal portföy tercihi sürecinde, karar birimlerinin aynı ortalama getiriye sahip olan iki portföyden ya da finansal varlıktan riski düşük olanı tercih ettiklerini ya da aynı riske sahip iki portföy ya da finansal varlıktan ise ortalama getirisi yüksek olanı tercih ettiklerini ifade etmektedir (Markowitz, 1952:79).

rasyonel olmadığını ve kararlarını sezgisel verdiklerini göstermektedir. Ayrıca deneysel çalışmalar bireylerin iyi sonuçlara göre, kötü sonuçlara daha fazla önem verdiklerini ortaya koymaktadır. Thaler (1995) ve Barberis vd. (2001) bireylerin daha çok kayıptan kaçındıklarını ifade etmişlerdir.

Beklenen Fayda Teorisi'nin varsayımlarına ve sonuçlarına ilişkin pek çok eleştiri bulunmasına karşın, teori modern ekonominin temelini oluşturmaktadır. İzleyen bölümde beklenen faydanın fikir temelini oluşturan Bernoulli'nin St. Petersburg paradoksu ele alınmaktadır. Ardından von Neumann ve Morgenstern (1944)'nın geliştirdiği beklenen fayda yaklaşımı incelenmektedir. Son olarak beklenen fayda yaklaşımı çerçevesinde risk tercihleri ve bu tercihlerin ölçümüne yer verilmektedir. Çalışmanın temel değerlendirmeleri ise sonuç bölümünde sunulmaktadır.

BERNOULLI'NİN ST. PETERSBURG PARADOKSU

Adil bir oyun belirli ödüllerle ve beklenen değeri 0 olan olasılıklar ile tanımlanan rassal bir oyundur (Nicholson ve Snyder, 2008: 203). Örneğin, adil bir oyunda 1 TL için havaya bir madeni para fırlatıldığında, bu oyunun beklenen değeri 0 olacaktır. Çünkü,

$$E(x) = 0.5(+1 \text{ TL}) + 0.5(-1 \text{ TL}) = 0 \quad (2.1)$$

olacaktır. Eşitlik (2.1)'de artı işareti oyundan elde edilen kazançları, eksi işareti ise kayıpları temsil etmektedir. Benzer bir şekilde, havaya fırlatılan madeni paranın tura geldiği durumda 10 TL kazanıldığı, fakat yazı geldiği durumda ise 1 TL kaybedildiği adil olmayan bir durumda beklenen değer Eşitlik (2.2)'ye eşit olacaktır.

$$E(x) = 0.5(+10 \text{ TL}) + 0.5(-1 \text{ TL}) = 4.50 \text{ TL} \quad (2.2)$$

Eşitlik (2.2)'deki oyun, eğer oyuna giriş ve doğru bir oyun için 4,50 TL ödenirse adil bir oyuna dönüştürülebilmektedir.

Uzun bir süre bireylerin adil bir oyun oynamayı tercih etmeyecekleri kabul görmüştür. Bireyler birkaç lira için adil bir oyunu oynamayı kabul etse de +1 TL ya da -1 TL için oynamak istememektedir (Nicholson ve Snyder, 2008: 203).

Bireylerin niçin adil bir oyuna katılmada isteksiz olduğunu ortaya koyan ilk kişilerden biri 18 yy.'da Daniel Bernoulli'dir. Bernoulli (1954)'in St. Petersburg paradoksu, risk altında bireylerin davranışlarını ele alan çalışmaların başlangıcı olmuştur.

St. Petersburg paradoksunda şöyle bir oyun önerilmektedir: Madeni para tura gelene kadar havaya fırlatılmaktadır. Eğer tura gelirse oyuncuya 1 TL ödenmekte ve oyun sonlandırılmaktadır. Eğer yazı gelirse madeni para tekrar fırlatılmakta ve tura gelirse bu turda oyuncuya 2 TL ödenmekte, oyun sonlandırılmaktadır. Her bir turda eğer tura gelirse, oyuncuya bir önceki turdan kazandığının 2 katı ödenmektedir. Böylece madeni paranın i . fırlatılışında tura gelirse, oyuncu 2^i TL kazanmaktadır (Bernoulli, 1954:33).

St. Petersburg oyunu sonsuz sayıda sonuca sahip olan ve oyundan elde edilecek kazançları rassal olan bir oyundur. Bu nedenle riskli bir oyundur ve risk dikkate alınmalıdır (Lengwiller, 2004: 69). x_i , i . kez fırlatılışında madeni paranın tura gelmesi halinde elde edilecek kazancı temsil etsin. Böylece,

$$x_1 = 2 \text{ TL}, x_2 = 4 \text{ TL}, x_3 = 8 \text{ TL}, \dots, x_i = 2^i \text{ TL} \quad (2.3)$$

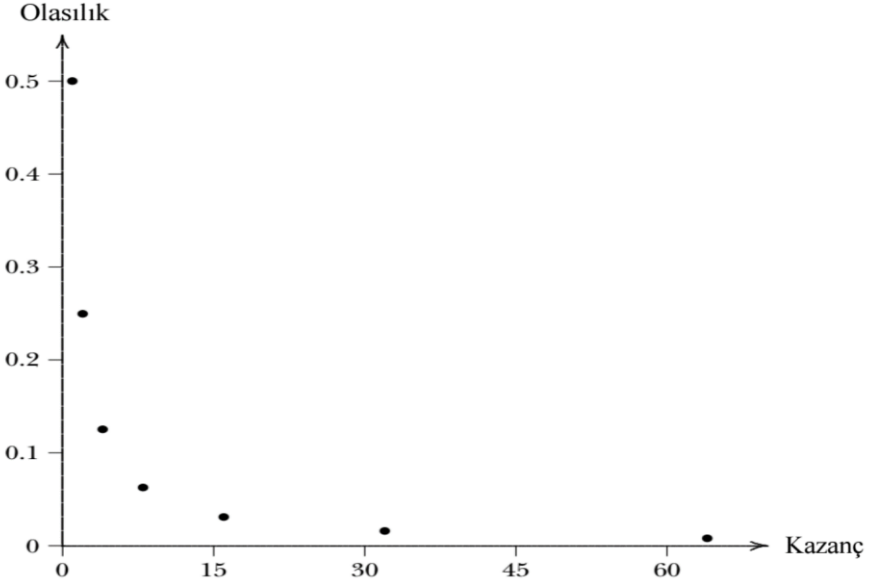
olacaktır. Madeni paranın i . kez fırlatılışında ilk kez tura gelme olasılığı $(1/2)^i$ 'dir. Burada yazı gelme olasılığı ise $(i - 1)$ 'dir. Böylece elde edilecek kazancın olasılığı Eşitlik (2.4)'teki gibi ifade edilecektir.

$$\pi_1 = \frac{1}{2}, \pi_2 = \frac{1}{4}, \pi_3 = \frac{1}{8}, \dots, \pi_i = \frac{1}{2^i} \quad (2.4)$$

Burada St. Petersburg oyununun beklenen değeri ise sonsuz olacaktır.

$$\begin{aligned} E(x) &= \sum_{i=1}^{\infty} \pi_i x_i = \sum_{i=1}^{\infty} 2^i \left(\frac{1}{2^i}\right) \\ &= 1 + 1 + 1 + \dots + 1 + \dots = \infty \end{aligned} \quad (2.5)$$

Eşitlik (2.5) bireylerin bu oyunu adil oynamak için sahip oldukları her şeyi ve daha fazlasını oyuna yatırmaları gerektiğini göstermektedir. Gerçekte hiçbir birey bu denli yüksek bir fiyatı ödemek istemeyecektir (Lengwiller, 2004: 69). Çünkü beklenen kazanç sonsuz olsa da bu kazancın dağılımı bireyler tarafından kabul edilebilir değildir.

Şekil 1: St. Petersburg Oyununun Kazanç Dağılımı

Kaynak: Lengwiller (2004:70)

Şekil (1) bireylerin St. Petersburg oyununun %99 olasılıkla 64 TL ya da daha az bir kazançla sonuçlanacağını göstermektedir. Şekilden aynı zamanda St. Petersburg oyununda daha fazla kazancın daha düşük olasılıkla elde edilebileceği de görülmektedir.

Bernoulli (1954) bireylerin St. Petersburg oyunu karşısında nasıl rasyonel karar aldıklarını fayda üzerinden açıklamaktadır. St. Petersburg oyununda yüksek kazançların fayda artışı, düşük kazançların fayda artışından daha küçüktür ve bu faydalar kazançların olasılığı ile ağırlıklandırılmaktadır.

Bernoulli (1954) bir maddenin değerinin fiyat ile değil, ondan elde edilen fayda ile ilişkili olduğunu ifade etmiştir. Fiyat maddenin kendisine bağlı ve tüm bireyler için aynı iken, fayda ise bireylerin durumlarına bağlıdır. Bu nedenle oyun sonucunda her ikisi aynı miktarı kazansa da kazancın zengin birine göre, yoksul için daha önemli olduğu görülmektedir (Bernoulli, 1954). Bernoulli bu yaklaşımı ile azalan marjinal fayda ve beklenen fayda prensiplerinin temelini atmıştır.

Bernoulli (1954) X doların getirisini $\ln X$ olarak değerlendirirken bir ağırlıklandırma formülünü tercih etmiştir. Doğal logaritmanın, herhangi bir kazancın oyuncuya sağladığı faydanın doğal bir ölçümünü sağlayacağını savunmuştur (Lengwiller, 2004: 70). Bernoulli (1954)'ün fayda ölçümü, ne kadar önemsiz olursa olsun, servetteki herhangi bir

artışın daima fayda bir artışın olacağını göstermektedir. Bu düşünceye göre, St. Petersburg oyununun gerçek değeri şöyledir:

$$E\{fayda\} = \sum_{t=1}^{\infty} \left(\frac{1}{2}\right)^t * \ln(2^{t-1}) = \ln 2 < \infty \quad (2.6)$$

Eşitlik (2.6)'ya göre, rasyonel bir oyuncunun St. Petersburg oyununu oynaması için en fazla $e^{\ln 2} = 2 TL$ ödemesi gerekmektedir. Bernoulli (1954)'ün bu fikrine, von Neumann ve Morgenstern (1944) tarafından aksiyomatik bir temel oluşturulmuştur.

VON NEUMANN-MORGENSTERN TEOREMİ

Arrow-Debreu Modeli'nin genel formu³, genelleştirilmiş durum tercihlerini kullanmaktadır. Genelleştirilmiş durum tercihlerinde bireylerin tercihleri malın türüne, konumuna, zamanına ve duruma göre belirlenmektedir. Fakat burada bireylerin farklı olasılıklar ile ortaya çıkan durumlardan elde ettikleri faydalar tercihlerini etkilememektedir. von Neumann ve Morgenstern (1944)'in beklenen fayda fonksiyonu bireylerin her bir durumda elde ettiği faydayı olasılıklarına göre ağırlıklandırmakta ve ardından bunların toplamını almaktadır. Yazarlar bu hesaplamayı olasılıkların nesnel olarak belirlendiği ve tüm bireyler için aynı olduğu varsayımıyla ve fayda fonksiyonunun ise durumdan bağımsız (state-independent) olduğu varsayımı altında yapmaktadır (Jones, 2008: 86). Böylece birey tercihlerinde beklenen faydanın belirleyici olduğunu ve beklenen faydanın maksimizasyonunun rasyonel olduğunu kanıtlamışlardır (Schoemaker, 1982: 535).

von Neumann ve Morgenstern (1944)'nin Beklenen Fayda Teorisi'nin aksiyomları, daha yüksek beklenen faydanın daha yüksek tercihlere karşılık geldiğini kanıtlamaktadır. Yazarların fayda fonksiyonu bireylerin risk tercihlerini temsil etmektedir (Schoemaker,

³ Arrow-Debreu modeli, rekabetçi piyasaların kaynakları, zaman ve doğa durumları arasında nasıl verimli bir şekilde dağıttığını gösteren bir genel denge modelidir (Arrow ve Debreu, 1954:265-290). Model bireylerin mal belirsizlik altında mal tercihlerini duruma bağlı olarak tanımlayarak, genel denge analizine önemli bir katkı sağlamaktadır (Jones, 2008: 73).

1982:535). NM'nin fayda fonksiyonunun tanımlamasında kullandıkları aksiyomlar aşağıda açıklanmaktadır.

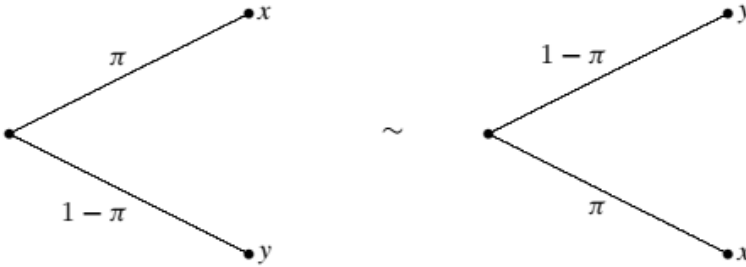
Durum Bağımsızlığı Aksiyomu

NM'den önce, bireylerin tercihlerinin malın özelliklerine ve durumuna göre belirlendiği kabul edilmektedir. Fakat NM tercihlerin durum bağımsızlığına sahip olduğunu varsaymaktadır. Durum bağımsızlığına sahip olan rasyonel bireyler tercihlerini riskten kaçınma düzeylerine, görel mal fiyatlarına ve durum olasılıklarına göre gerçekleştirmektedir (Jones, 2008:86). Durum bağımsızlığı aksiyomu Eşitlik (3.1) yardımıyla ifade edilmektedir (Lengwiller, 2004: 76):

$$[x, \pi; y, 1 - \pi] \sim [y, 1 - \pi; x, \pi] \quad (3.1)$$

Eşitlik (3.1)'de x durumunun gerçekleşme olasılığı π ve y durumunun gerçekleşme olasılığı ise $1 - \pi$ 'dir. Bağımsızlık aksiyomu grafiksel olarak Şekil (2)'de gösterilmektedir.

Eşitlik (3.1) ve Şekil (2) bireylerin, sırasıyla, π olasılıkla x 'i ve $1 - \pi$ olasılıkla y 'yi tercih etmelerinin veya ilk olarak $1 - \pi$ olasılıkla y 'yi ve ardından π olasılıkla x 'i tercih etmeleri arasında bağımsız olduğunu göstermektedir. Eğer bireyler x ve y kombinasyonundan en yüksek faydayı bekliyorlarsa, tercihlerin sıralaması önemsizdir. Rasyonel bireyler daima en yüksek faydayı bekledikleri kombinasyonu tercih edecektir.

Şekil 2: Durum Bağımsızlığı Aksiyomu

Kaynak: Lengwiller (2004: 76)

Allais (1953), bireylerin daima beklenen faydanın maksimizasyonuna göre tercihte bulunmadıklarını ve tercihlerin yalnızca fayda hesaplanmasına indirgenemeyeceğini, risk altında farklı tercihlerde bulunabileceklerini göstermiştir. Allais (1953)'ün yaklaşımı deneyseldir. Yazar katılımcıların ilk aşamada A ve B piyangoları arasındaki tercihlerini, ardından C ve D piyangoları arasındaki tercihlerini incelemiştir. Piyangoların değerleri ve olasılıkları Tablo (1)'de sunulmaktadır.

Tablo 1: Allais Paradoksu'nda Piyango Tercihleri

	5 Milyon TL'nin Olasılığı	1 Milyon TL'nin Olasılığı	0 TL'nin Olasılığı
A Piyangosu	0	1.0	0
B Piyangosu	0.1	0.89	0.11
C Piyangosu	0	0.11	0.89
D Piyangosu	0.1	0	0.90

Kaynak: Jones (2008:87)

Allais (1953) ilk aşamada katılımcılardan A ve B piyangolarından hangisini tercih edeceklerini sormuştur. Bu aşamada katılımcıların çoğu A piyangosunu tercih edeceklerini ifade etmiştir. A ve B piyangolarından beklenen kazanç şöyledir:

$$E(A) = 5 \text{ Milyon TL} * 0 + 1 \text{ Milyon TL} * 1.0 + 0 \text{ TL} * 0 = 1 \text{ Milyon TL}$$

$$E(B) = 5 \text{ Milyon TL} * 0.1 + 1 \text{ Milyon TL} * 0.89 + 0 \text{ TL} * 0.11 = 1.39 \text{ Milyon TL} \quad (3.2)$$

Eşitlik (3.2)'de B piyangosundan beklenen kazancın A piyangosundan yüksek olduğu görülmektedir. Bu nedenle bireylerin B piyangosunu seçmeleri rasyoneldir.

İkinci aşamada katılımcılara C ve D piyangolarından birini tercih etmeleri istenmiştir. C ve D piyangolarından beklenen kazançlar ise Eşitlik (3.3)'de hesaplanmaktadır.

$$E(C) = 5 \text{ Milyon TL} * 0 + 1 \text{ Milyon TL} * 0.11 + 0 \text{ TL} * 0.89 = 110.000 \text{ TL}$$

$$E(D) = 5 \text{ Milyon TL} * 0.1 + 1 \text{ Milyon TL} * 0 + 0 \text{ TL} * 0.90 = 500.000 \text{ TL} \quad (3.3)$$

Eşitlik (3.3)'e göre, rasyonel bireyler D piyangosundan beklenen kazanç, C'ye göre daha yüksek olduğundan, D piyangosunu seçmelidir.

Allais (1953) katılımcıların hiçbir hesaplama yapmadan ilk aşamada A piyangosunu, ikinci aşamada ise C piyangosunu tercih ettiğini saptamıştır. Çünkü ilk aşamada bireyler 1 Milyon TL'yi %100 olasılıkla kazanacaklarını düşündükleri için sezgisel olarak A piyangosunu tercih etmişlerdir. Bu durum kesinlik etkisi olarak tanımlanmaktadır (Surowik, 2002:72). İkinci aşamada ise bireyler ilk bakışta C piyangosunun kazanç olasılığını yüksek ve kayıp olasılığını ise daha düşük gördükleri için bu piyangoyu tercih etmektedir. Allais (1953) risk altında bireylerin rasyonel olamayabileceklerini ortaya koymuştur.

Sonusalcılık Aksiyomu

L piyangosu dlleri L_1 ve L_2 gibi iki piyango olan bileşik bir piyango olsun (Lengwiller, 2004: 76).

$$L := [L_1, \pi_1; L_2, \pi_2] \quad (3.4)$$

Eşitlikte L_1 ve L_2 şuna eşittir:

$$L_1 := [x_{11}, \pi_{11}; x_{12}, \pi_{12}]$$

$$L_2 := [x_{21}, \pi_{21}; x_{22}, \pi_{22}] \quad (3.5)$$

Bireylerin, L piyangosu ve dört muhtemel dl ve bileşik olasılığı olan tek seferlik bir piyango arasında kayıtsız olduğu varsayıldığında, diğer bir ifadeyle bireylerin L bileşik piyangosu ve basit başka bir piyango arasında kayıtsız kaldığı varsayıldığında,

$$[x_{11}, \pi_1 \pi_{11}; x_{12}, \pi_1 \pi_{12}; x_{21}, \pi_2 \pi_{21}; x_{22}, \pi_2 \pi_{22}] \quad (3.6)$$

olacaktır. Eşitlik (3.6)'da tanımlanan koşul sonuçsalcılık (consequentialism) olarak adlandırılmaktadır. Sonusalcılık aksiyomu Şekil (3)'de gösterilmektedir.

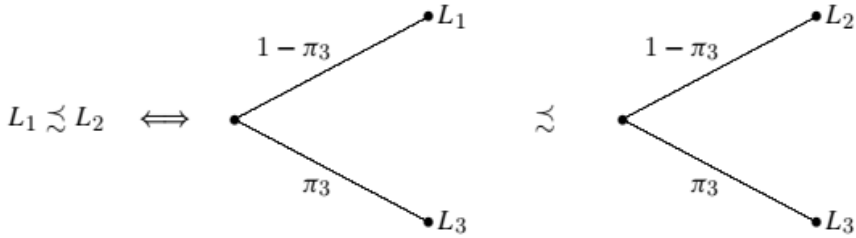
Şekil 3: Sonusalcılık Aksiyomu

Kaynak: Lengwiller (2004: 77)

Sonusalcılık aksiyomu, sonuçların hangi yoldan elde edildiği ile değil, yalnızca sonuçlarla ilgilenmektedir. Bu aksiyom bireylerin tercihlerinin oyunun nasıl oynandığından bağımsız olduğunu ve tercihlerin yalnızca ödüllerin olasılık dağılımına göre belirlendiğini ifade etmektedir.

Ortak Alternatiflerin İlişkisizliği Aksiyomu

Bu aksiyom, iki adet rassal piyangoonun üçüncü bir piyango ile bileşiminin görelî tercih sıralamasını değiştirmeyeceğini ifade etmektedir (Jones, 2008: 86). Ortak alternatiflerin ilişkisizliği aksiyomu şekil (4)'de gösterilmektedir.

şekil 4: Ortak Alternatiflerin İlişkisizliği Aksiyomu

Kaynak: Lengwiller (2004:78)

Üç ayrı rassal piyango olduğu ve üçüncü piyangoonun olasılığının 1'den küçük ($\pi_3 < 1$) olduğu düşünöldüğünde, ortak alternatiflerin ilişkisizliği aksiyomu Eşitlik (3.7)'deki formunda ifade edilmektedir.

$$L_1 < L_2 \Leftrightarrow [L_1, 1 - \pi_3; L_3, \pi_3] < [L_2, 1 - \pi_3; L_3, \pi_3] \quad (3.7)$$

Eşitlik (3.7) iki durumun olduğunu göstermektedir. İlki π_3 olasılıkla L_3 'ün oynanacağı durum, ikincisi ise $1 - \pi_3$ olasılıkla L_3 'ün oynanmayacağı durumdur. Burada $[L_1, 1 - \pi_3; L_3, \pi_3]$ ya da $[L_2, 1 - \pi_3; L_3, \pi_3]$ piyangolarına bağlı olarak L_1 ya da L_2 oynanacaktır. İlişkisizlik aksiyomu bu iki piyango arasındaki tercihin, alternatif bir durum olan L_3 'ün oynanmasından bağımsız olduğunu ifade etmektedir. Aksine bileşik piyangoların tercihi yalnızca L_3 piyangosu oynanmadığı durumda değerlendirilebilir (Lengwiller, 2004: 77). Örneğin yarın yolculuğa çıkmak zorunda kalınsın. Yolculuğa otobüs ya da trenle gidilebilir, fakat yolculuk biletlerinin bugünden alınması gerekmektedir. İlişkisizlik aksiyomu otobüs ya da tren yolculuğunun, bugün ya da yarın dış dünyada gerçekleşecek olan olaylarla, örneğin deprem gibi bir afetin gerçekleşmesiyle ilişkisiz olduğunu ifade etmektedir. Ancak bu afet meydana geldiğinde yolculuk yapmamak tercih edilecektir.

Durum bağımsızlığı, sonuçsalcılık ve ortak alternatiflerin ilişkisizliği aksiyomlarının yanı sıra Beklenen Fayda Teorisi tamlık ve geçişlilik aksiyomlarını da içermektedir. Tamlık aksiyomu L_1 ve L_2 gibi iki piyangodan L_1 piyangosunun L_2 kadar iyi ya da L_2 piyangosunun L_1 kadar iyi olduğunu ya da her iki piyangoonun da geçerli olduğunu ifade etmektedir. Geçişlilik aksiyomu ise, L_1 piyangosu en az L_2 kadar iyiye ve L_2 piyangosu en az L_3 kadar iyiye, sonuç olarak L_1 piyangosunun en az L_3 kadar iyi olduğunu göstermektedir (Schoemaker, 1982: 542).

Von Neumann-Morgenstern Beklenen Fayda Fonksiyonu

Yukarıda açıklanan aksiyomlar altında von Neumann ve Morgenstern (1944)'ün ortaya attığı fayda fonksiyonu Eşitlik (3.8)'de tanımlanmaktadır (Lengwiler, 2004: 78):

$$U([x_1, \pi_1; \dots, x_s, \pi_s]) = \sum_{s=1}^S \pi_s u(x_s) \quad (3.8)$$

Eşitlik (3.8)'de U piyangolar arasındaki tercih ilişkisini gösteren ordinal fayda fonksiyonudur. Böylece $U(L)$ bireylerin L piyangosundan elde ettikleri tatminin ordinal bir ölçümüdür ve iki piyangoonun fayda düzeylerinin ölçümü yalnızca fayda sıralaması ile yapılabilmektedir. Eğer $U(L_1) < U(L_2)$ ise bu durum L_2 piyangosunun L_1 'den daha iyi olduğu anlamına gelmektedir.

Eşitlikte u ise von Neumann-Morgenstern beklenen fayda fonksiyonu olarak tanımlanmaktadır. u , ordinal fayda fonksiyonu olan U 'yu temsil etmekte ve olasılıkların doğrusal bir fonksiyonu olarak tanımlanmaktadır. Bu nedenle von Neumann-Morgenstern beklenen fayda fonksiyonu kardinaldir. Eğer $u(x_1) > u(x_2)$, $u(x_3) > u(x_4)$ ve $u(x_1) - u(x_2) > u(x_3) - u(x_4)$ ise, NM'nin kardinal fayda fonksiyonu dikkate alındığında x_1 'in x_2 'den daha iyi olduğu ve x_3 'in x_4 'den daha iyi olduğu söylenebilmektedir. Aynı zamanda x_1 'in daha büyük oranda x_3 ve x_4 'den de daha iyi olduğu söylenebilmektedir (Lengwiler, 2004: 79).

Marschak (1950) NM'nin aksiyomlarını geliştirmiş ve kanıtlamıştır, aynı zamanda risk altında rasyonel davranışın da tanımını yapmıştır. Sonuç olarak Beklenen Fayda Teorisi'nde bireylerin farklı eylemler arasındaki tercihi şu şekilde gerçekleşmektedir (Peters ve Adamou, 2021: 2):

- Her şeyin farklı eylemler altında gerçekleştiği bir dünyada her bir $A, B, C, \dots$ gibi eylemler, $\Omega_A, \Omega_B, \Omega_C, \dots$ gibi muhtemel gelecek durumlara bağlıdır.
- Bireyler her bir eylemin sonuçlarının ne kadar muhtemel olduğunu ve servetlerinin nasıl etkilendiğini hesaplamaktadır. Ω_A seti için $p(w_A)$ olasılığıyla servetteki değişim Δx_{w_A} olacaktır. Bireyler bu hesaplamayı her bir muhtemel gelecek durum için yapmaktadır.
- Bireyler her bir eylemin sonuçlarının faydalarını nasıl etkilediğini tanımlamaktadır. Yalnızca bireylerin servetine bağlı olan fayda fonksiyonu ($u(x)$) ve bireylerin risk tercihleri belirlenmektedir.
- Bireyler her bir eylem için faydadaki değişimleri toplulaştırmaktadır. Her bir mevcut eyleme eşlik eden faydadaki beklenen değişiklikler, örneğin A olayı için $\langle \Delta u_A \rangle = \sum_{\Omega_A} p(w_A) u(x + \Delta x_{w_A}) - u(x)$ şeklinde hesaplanmaktadır. Bireyler bu hesaplamayı $B, C, \dots$ durumları için de yapmaktadır.

- Bireyler faydalarını en çok artıran eylemi tercih etmektedir. En yüksek beklenen faydaya sahip olan seçenek bireylerin tercihi değişmektedir.

RİSK TERCİHLERİ

İki oyun aynı beklenen parasal değeri sağlasa da riskleri farklılaşabilmektedir. Örneğin bir madeni para oyunu 1 TL için oynanırken, diğeri ise 1000 TL için oynanmaktadır. Her iki oyunda adil oynandığında, Eşitlik (2.1)'deki gibi, her iki oyunun beklenen değeri 0 olacaktır. Bireyler tarafından ilk oyun risksiz algılanırken, ikinci oyun ise riskli algılanmakta ve çok az insan ikinci oyunu tercih etmektedir.

Risk, belirsiz olayların sonuçlarındaki değişkenlik (oynaklık) olarak tanımlanmaktadır⁴ (Nicholson ve Snyder, 2008: 207). Eğer oynaklık düşük ise bu durum olayın sonuçlarının daha kesin olduğunu göstermekte ve bireyler tarafından daha az riskli olarak algılanmasına neden olmaktadır. Bu sebeple bireyler örnekteki iki oyundan aynı beklenen kazancı sağlamalarına karşın, daima kazancındaki değişim daha az olduğu için birinci oyunu tercih etmektedir. Bu durum bireyler için genel olarak yüksek kazançlı oyunlardan elde edilecek ek 1 TL'lik kazancın marjinal faydasının düşük olduğunu göstermektedir. Buna göre, 1000 TL için havaya fırlatılan bir madeni para oyunu kazanıldığında görece daha düşük bir fayda artışı yaşanırken, kaybedildiğinde ise faydadaki azalma daha yüksek olacaktır (Nicholson ve Snyder, 2008: 207).

Riskten kaçınma bireylerin riskten kaçınma eğilimleridir. Aynı zamanda riskten kaçınma belirsizliği yüksek olan sonuçlardan daha yüksek kazanç elde edilse bile, bireylerin daha düşük belirsizliğe sahip olan sonuçları tercih etme eğilimi olarak da tanımlanmaktadır (Nicholson ve Snyder, 2008: 207). Riskten kaçınma fayda fonksiyonunun iç bükeyliğinin derecesini ölçmektedir (Jones, 2008: 88).

Elemanları $[x_{\text{düşük}}, \pi; x_{\text{yüksek}}, 1 - \pi]$ olan iki elemanlı bir piyango kazancından elde edilen faydalar $u(x_{\text{düşük}})$ ve $u(x_{\text{yüksek}})$ olacaktır. Bu durumda beklenen toplam fayda Eşitlik (4.1)'e eşit olacaktır (Lengwiller, 2004: 79):

$$E\{u(x)\} = \pi u(x_{\text{düşük}}) + (1 - \pi)u(x_{\text{yüksek}}) \quad (4.1)$$

⁴ İstatistiksel yaklaşımda varyans ve standart hata riskin ölçümünde kullanılmaktadır.

Eşitlik (4.2)'de kesinlik eşdeğeri (certainty equivalent) tanımlanmaktadır. Kesinlik eşdeğeri, gelecekte daha yüksek ancak belirsiz bir getiri için bir şans elde etmek yerine, bireylerin şimdi kabul edeceği garantili bir getiridir. Diğer bir ifadeyle kesinlik eşdeğeri, bireylerin riskli bir varlıkla aynı miktarda arzu edilebilirliğe sahip olduğunu düşündüğü garantili nakit miktarıdır (Lengwiller,2004: 79).

$$u(CE(x)) = E\{u(x)\} \quad (4.2)$$

Eşitlikte kesinlik eşdeğeri (CE) ortalamada x piyangosu ile aynı faydayı sağlayan servetin düzeyini göstermektedir. Eşitlik (4.2)'de beklenen toplam faydanın, u , tersi alındığında kesinlik eşdeğeri,

$$CE(x) = u^{-1}(E\{u(x)\}) \quad (4.3)$$

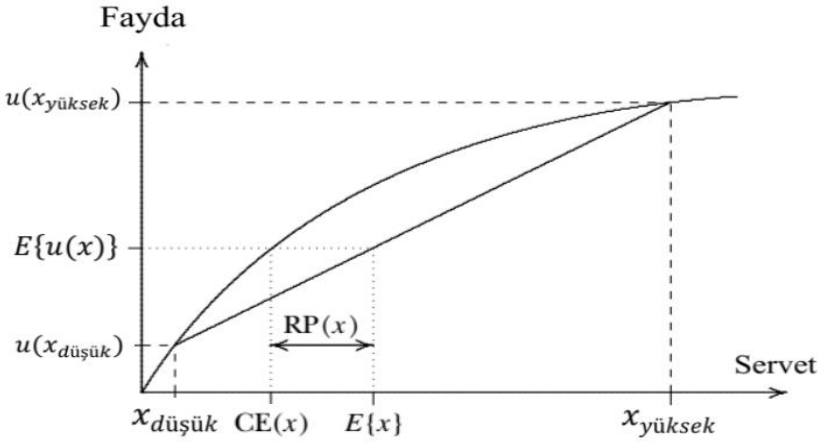
eşit olmaktadır.

Şekil (5)'de NM fayda fonksiyonu yardımıyla bireylerin risk profilleri gösterilmektedir. Şekilde $E(x)$, bireyin x piyangosunu oynadığında elde etmeyi beklediği servettir. $CE(x)$ ise bireyin x piyangosunu oynamadığında elde edeceği garanti serveti göstermektedir. Şekle göre $E(x)$ ve $CE(x)$ aynı faydayı, $E\{u(x)\}$, sağlamaktadır. Kesinlik eşdeğeri $CE(x)$ ile $E(x)$ arasındaki fark, bireyin x piyangosunu oynamak için talep ettiği risk primi olan $RP(x)$ 'e eşittir.

$CE(x) = E(x)$ olduğu durumda $RP(x) = 0$ 'dır. Bu durumda birey riske kayıtsız (risk-neutral) olmaktadır. x piyangosunun oynanıp oynanmayacağını tercihi oyunun riskinden bağımsızdır. Riske kayıtsız bireyler tercihlerini fiyat ya da diğer dış faktörlere göre yapmaktadır.

$CE(x) > E(x)$ ise $RP(x) > 0$ olmaktadır. Bu durum bireyin x piyangosunu oynamak için pozitif bir risk primi talep eden ve riskten kaçınan (risk-averse) bir birey olduğunu göstermektedir. Riskten kaçınan birey için aynı beklenen faydayı sağlasa bile, x piyangosunun oynanmadığı durumda elde edilen kesin servet ($CE(x)$), oynandığı durumdaki belirsiz servetten ($E(x)$) daha önemlidir.

$CE(x) < E(x)$ ise $RP(x) < 0$ 'dır ve birey riski sevmektedir (risk-lower). Riski seven bireyler, aynı faydayı sağlasa da daha yüksek servet için daha yüksek riske katlanmayı tercih edebilmektedir.

Şekil 5: Ortak Alternatiflerin İlişkısizliği Aksiyomu

Kaynak: Lengwiller (2004: 80)

Şekil (5) fayda fonksiyonu iç bükey ise ancak bireyin riskten kaçınan bir birey olacağını göstermektedir. Fayda fonksiyonunun iç bükeyliğinin derecesi, riskten kaçınmanın derecesini göstermektedir. Fayda fonksiyonunun iç bükeyliği arttıkça, bireylerin riskten kaçınma dereceleri artmaktadır.

RİSK TERCİHLERİNİN ÖLÇÜMÜ

Risk tercihleri, bireylerin belirsizlik altında nasıl seçim yaptıkları gözlemlenerek ölçülebilmektedir. Bir bireyin risk tercihi, fayda fonksiyonundan yararlanılarak, mutlak ve göreceli riskten kaçınma katsayıları yardımıyla belirlenebilmektedir. Genel olarak mutlak riskten kaçınma, bir bireyin serveti değiştikçe riskten ne kadar hoşlanmadığını incelemektedir. Göreceli riskten kaçınma ise bir bireyin serveti arttıkça daha fazla mı yoksa daha az mı risk aldığını göstermektedir. Bu ölçütler bir araya geldiğinde, bireylerin finansal durumlarına bağlı olarak kararlarını nasıl ayarladıklarını açıklamaya yardımcı olmaktadır.

Mutlak Riskten Kaçınma

Bir bireyin sigorta şirketinden ne kadarlık bir risk sigortası alması gerektiği Eşitlik (5.1)'e gösterilmektedir (Lengwiller, 2004: 81).

$$\max_c (1 - \pi)u(w - c\mu) + \pi u(w - c\mu - (1 - c)d) \quad (5.1)$$

Eşitlikte u NM fayda fonksiyonudur. Eşitliğe göre, bireyin $1 - \pi$ olasılıkla örneğin sağlıklı olduğu durum 1, π olasılıkla ise hasta olduğu durum 2 ifade edilsin. Durum 2’de birey bir zarar ile (d) karşı karşıyadır. Böylece durum 1’de bireyin donanımı w iken, durum 2’de $w - d$ olacaktır. Bu durumda birey π olasılıkla ortaya çıkabilecek zararı sigortalatmak isteyebilir. Fakat birey sigortanın değerini durum 2 ortaya çıksa da çıkmasa da sigorta şirketine ödemek zorundadır. Eğer birey tam kapsamlı bir sigorta yaptırmak isterse durum 2’de maruz kalacağı zarar (d) kadar ödeme, durum 1 gerçekleşirse ise 0 TL ödeme yapacaktır. Tam kapsamlı bu sigortanın maliyeti μ sigorta primi kadardır. Eğer birey kısmi sigorta talep ederse, c sigortanın zararın yüzde kaçını kapsadığını gösteren oran olmak üzere, bu durumda sigortanın maliyeti $c\mu$ kadar olacaktır (Lengwiller, 2004: 82).

Eşitlik (5.1)’deki problemin birinci-sıralı koşulunun çözümü:

$$\frac{\pi}{1 - \pi} * \frac{u'(w - c\mu)}{u'(w - c\mu - (1 - c)d)} = \frac{d - \mu}{\mu} \quad (5.2)$$

şeklinde ifade edilmektedir. Eğer birey kapsamlı bir sigorta satın alırsa, bu durumda $c = 1$ olacaktır. Böylece Eşitlik (5.2) şu şekilde ifade edilecektir.

$$\frac{\pi}{1 - \pi} = \frac{d - \mu}{\mu} \quad (5.3)$$

Eşitliğin μ için çözümü,

$$\mu = \pi d \quad (5.4)$$

şeklinde dir. Eşitlik (5.4) zarar (d) ile bu zararın ortaya çıkma olasılığı (π) çarpımının, kaybın beklenen değerine (μ) eşit olduğunu göstermektedir. Eşitlik aynı zamanda bireyin ödeyeceği sigorta priminin beklenen kaybın değeri kadar olduğunu ifade etmektedir. Bireyin beklediği kaybın değeri ne kadar yüksek ise o kadar yüksek sigorta primi ödemeye razı olmak durumundadır.

Pratt (1964) ve Arrow (1965) riskten kaçınmanın ölçümü için pek çok teknik ortaya koymuştur. Bu tekniklerden biri mutlak riskten kaçınmadır. Riskten kaçınmanın yerel bir ölçümü olarak:

$$A(W) := \lim_{d \rightarrow 0} \frac{\pi}{1 - \pi} * \frac{(u'(w - d) - u'(w))/d}{\pi u'(w - d) + (1 - \pi)u'(w)} \quad (5.5)$$

ifade edilmektedir. Durum 1 ve 2’nin gerçekleşme olasılıklarının eşit olduğu, simetrik riskin ($\pi = 0.5$) olduğu durumda, Eşitlik (5.5) şöyle ifade edilecektir:

$$A(W) := \lim_{d \rightarrow 0} \frac{(u'(w-d) - u'(w))/d}{0.5(u'(w-d) + u'(w))} \quad (5.6)$$

Eşitlik (5.6)'da payda $u'(w)$ 'ye yakınsamaktadır. Böylece,

$$\lim_{d \rightarrow 0} \frac{u'(w-d) - u'(w)}{d} \quad (5.7)$$

olacaktır. Eşitlik (5.7)'nin payındaki eksi işareti, payın u 'nın ikinci türevi olduğunu ifade etmektedir. Buradan,

$$A(W) := -\frac{u''(w)}{u'(w)} \quad (5.8)$$

Eşitlik (5.8) Arrow-Pratt mutlak riskten kaçınma (ARA) katsayısı olarak tanımlanmaktadır. Tüm w 'ler için $A_u(w) = A_{u\sim}(w)$ 'dir. Bu durum mutlak riskten kaçınma katsayısının bireyler arasındaki karşılaştırmalarda kullanılabileceğini göstermektedir.

X ve Y gibi iki kişi aynı donanımına fakat farklı tercihlere sahip olsun. X'in fayda fonksiyonu (u), Y'nin fayda fonksiyonuna ($u\sim$) göre daha iç bükey olsun. Bu durumda iç bükey fayda fonksiyonu, g , şöyle olacaktır: $u(w) = g(u\sim(w))$. Böylece X kişisi daima Y kişisinden daha yüksek risk primi talep edecektir. Diğer bir ifadeyle, X kişisi Y'ye göre daha fazla riskten kaçınmaktadır. Bu durumda w 'nin tüm değerleri için, $A_u(w) > A_{u\sim}(w)$ olduğundan, A gerçekte riskten kaçınmanın derecesinin bir ölçümüdür (Lengwiller, 2004: 84).

A servete bağlı değilse, $A'(W) = 0$, bu durumda fayda fonksiyonu (u) sabit mutlak riskten kaçınma (CARA) davranışı sergileyecektir. Zengin bireyler, fakir bireylere göre, mutlak olarak daha az riskten kaçınıyorlarsa, bu durumda $A'(W) < 0$ olacaktır ve böylece fayda fonksiyonu azalan mutlak riskten kaçınma davranışı (DARA) sergileyecektir. Son olarak $A'(W) > 0$ ise fayda fonksiyonu artan mutlak riskten kaçınma (IARA) davranışı sergileyecektir (Jones, 2008: 89).

Görelî Riskten Kaçınma

Bireyin servetinin %10'nunun %50 olasılıkla kaybedebileceği bir oyunda, zengin ve fakir olan bireylerin riskten kaçınma düzeyleri aynı olmayacaktır. Zengin bireyin servetinin 100.000 TL olduğu varsayımı altında, bu oyunda %50 olasılıkla servetinin 10.000 TL'sini kaybedebilecektir. Fakir olan bireyin ise servetinin 1000 TL olduğu varsayımı altında, %50 olasılıkla servetinin 100 TL'sini kaybedebilecektir. Bu durumda zengin olan birey, fakir olan bireye göre, bu oyun için servetinin daha büyük kısmından vazgeçmek durumunda kalacaktır. Böylece zengin olan bireyin, fakir olan bireye göre,

daha yüksek görelî riskten kaçındığı ifade edilebilir. Pratt (1964) ve Arrow (1965) tarafından tanımlanan görelî riskten kaçınma (RRA) katsayısı şöyle ifade edilmektedir:

$$R(W) := - \frac{u''(w)}{u'(w)} w$$

$$R(W) := wA(W) \quad (5.9)$$

Eşitlik (5.9)'da eğer $R(W)$ servetten bağımsız ise fayda fonksiyonun sabit görelî riskten kaçınma (CRRA) davranışı sergilediğini göstermektedir. $R(W) > 0$ ise fayda fonksiyonu artan görelî riskten kaçınma (IRRA) ve $R(W) < 0$ ise azalan görelî riskten kaçınma (DRRA) davranışı gösterecektir.

Literatürde bireyler için ARA ve RRA'nın ne olması gerektiğine ve riskten kaçınma katsayılarının gelire göre nasıl hareket ettiğine ilişkin ampirik çalışmalar mevcuttur. Guiso ve Paiella (2001) anket verisi kullanarak bireylerin fayda fonksiyonlarını DARA ve IARA davranışı sergilediğini ortaya koyarken, Barsky vd. (1997) anket verisinde RRA'nın servetteki artışla birlikte, önce artıp sonra azaldığını göstermiştir. Gordon vd. (1972), Quizon vd. (1984) ve Binswanger (1981) tarafından gerçekleştirilen deneysel çalışmalarda, ABD'deki hanehalkının fayda fonksiyonlarının IRRA davranışı sergiledikleri ortaya konulmuştur. Çünkü yazarlar ABD hanehalkının gelirindeki artışla birlikte, riskli finansal varlıklara yatırımlarının azaldığı bulgusuna ulaşmışlardır.

Peress (2004) bilgi edinme maliyetleri altında riskten kaçınmayı incelemiştir. Bilgiye erişimin artan getirisinin, servetteki azalış ile meydana gelen portföy paylarındaki değişimi tersine çevirebileceğini ifade etmiştir. Çalışmasında bilgi edinme maliyetleri altında bireylerin fayda fonksiyonlarının RRA davranışı sergilediğini ve RRA'nın değerinin 0 ile 2 arasında olduğunu tespit etmiştir. Frend ve Blume (1975) ABD hanehalkı için RRA'nın değerini 2'ye yakın hesaplarırken, Fullenkamp vd. (2003) büyük miktarlarda ödülün söz konusu olduğu televizyondaki bir yarışma programından elde ettiği verileri kullanarak, ABD hanehalkı için RRA'yı 0.6 ile 1.5 aralığında hesaplamıştır.

SONUÇ

Beklenen Fayda Teorisi, bireylerin sonuçları kesin olmayan eylemler arasındaki tercihlerini incelemektedir. Teori rasyonel bireylerin risk altındaki tercihlerini nasıl yaptıklarını ortaya koymak açısından önemlidir. Bu çalışmada Beklenen Fayda Teorisi aksiyomları ile incelenmiş ve teori kapsamında risk tercihleri ve ölçümleri ele alınmıştır.

Beklenen Fayda Teorisi'nin sonucu, rasyonel bireylerin en yüksek beklenen faydaya sahip olan eylemi tercih ettikleri yönündedir. Bir eylemin beklenen faydası, olası sonuçlarının her birinin faydasının ağırlıklı ortalamasıdır. Teoride bir sonucun faydası, o sonucun alternatiflere göre ne ölçüde tercih edildiğini veya tercih edilebilir olduğunu ölçmektedir. Her bir sonucun faydası, eylemin o sonuca yol açma olasılığına göre ağırlıklandırılmaktadır.

Beklenen Fayda Teorisi bireylerin daima rasyonel bir davranış sergilediklerini, beklenen faydaları maksimum ise tüm bireylerin riskten kaçınacağını ifade etmektedir. Fakat gerçekte bireylerin inançları ve gelecek öngörülleri birbirlerinden farklı olduğundan, daima rasyonel davranışlara sahip değildirler. Bu hususta Beklenen Fayda Teorisi'ne yöneltilen pek çok eleştiri olmasına karşın, teori günümüzde davranışsal faktörlerin birey kararları üzerindeki etkisini ele alan literatürün temelini oluşturması açısından önemlidir.

REFERANSLAR

- Allais, M. (1953). Le comportement de l'homme rationnel devant le risque: critiques des postulats et axiomes de l'Ecole Américaine. *Econometrica*, 21(4), 503–546.
- Anscombe, F. J. ve Aumann, R. J. (1963). A definition of subjective probability. *The Annals of Mathematical Statistics*, 34(1), 199–205.
- Arrow, K.J. (1965). The role of securities in the optimal allocation of risk-bearing, *Review of Economic Studies*, 31(2), 91–96.
- Arrow, K. J. ve Debreu, G. (1954). Existence of an equilibrium for a competitive economy, *Econometrica*, 22(3), 265–290.
- Barberis, N., Huang, M. ve Santos, T. (2001). Prospect theory and asset prices. *The Quarterly Journal of Economics*, 116(1), 1–53.
- Barsky, R. B., Juster, F.T., Kimball, M. ve Shapiro, M. D. (1997). Preference parameters and behavioral heterogeneity: An experimental approach in the health and retirement study. *The Quarterly Journal of Economics*, 112(2), 537–579.

- Bernoulli, D. (1954). *Specimen theoriae novae de mensura sortis*, (Ç. L. Sommer, Exposition of a new theory on the measurement of risk). *Econometrica*. (Orijinal çalışma 1738'de yayınlanmıştır).
- Binswanger, H. (1981). Attitudes toward risk: Theoretical implications of an experiment in rural India. *The Economic Journal*, 91(364), 867–890.
- Friend, I. ve Blume, M. E. (1975). The demand for risky assets. *American Economic Review*, 65(5), 900–922.
- Fullenkamp, C., Tenorio, R. ve Battalio, R. (2003). Assessing individual risk attitudes using field data from lottery games. *Review of Economics and Statistics*, 85(1), 218–226.
- Gordon, M.J., Paradis, G.E. ve Rorke, C.H. (1972). Experimental evidence on alternative portfolio decision rules. *American Economic Review*, 62(1), 107–118.
- Guiso, L. ve Paiella, M. (2001). Risk aversion, wealth and background risk. *Centre for Economic Policy Research*, Discussion Paper 2728.
- Hens, T. ve Bachmann, K. (2008). *Behavioural finance for private banking*, Chichester, West Sussex: John Wiley ve Sons Ltd.
- Jones, C. (2008). *Financial economics*, New York: Routledge.
- Kahneman, D. ve Tversky, A. (1979). Prospect theory: an analysis of decision under risk. *Econometrica*, 47 (2), 263 – 292.
- Knight, F. H. (1921). *Risk, Uncertainty and Profit*, Houghton Mifflin, Boston.
- Lengwiler, Y. (2004). *Microfoundations of financial economics: an introduction to general equilibrium asset pricing*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Levin, J. (2006). *Choice under uncertainty*. Stanford University. <https://web.stanford.edu/~jdlevin/Econ%20202/Uncertainty.pdf>
- Markowitz, H. M. (1952). Portfolio selection, *The Journal of Finance*, 7(1): 77-91.
- Marschak, J. (1950). Rational behavior, uncertain prospects, and measurable utility. *Econometrica*, 18(2), 111-141.
- Neumann, J. V. ve Morgenstern, O. (1944). *The theory of games and economic behavior*, Princeton, NJ, USA: Princeton University Press.
- Nicholson, W. ve Snyder, C. (2008). *Microeconomic theory: basic principles and extensions*, USA: Thomson High Education.
- Peress, J. (2004). Wealth, information acquisition and portfolio choice. *Review of Financial Studies*, 17(3), 879–914.
- Peters, O. ve Adamou, A. (2021). *The time interpretation of expected utility theory*. arXiv. <https://arxiv.org/abs/1801.03680>
- Pratt, J.W. (1964). Risk aversion in the small and in the large. *Econometrica*, 32(2), 122–136.
- Quizon, J. B., Binswanger, H. P. ve Machina, M. J. (1984). Attitudes toward risk: Further remarks. *The Economic Journal*, 94, 144–148.
- Savage, L. J. (1954). *The foundations of statistics*, New York: Wiley.
- Schoemaker, P. J. (1982). The expected utility model: Its variants, purposes, evidence and limitations. *Journal of Economic Literature*, 20(2), 529-563.
- Surowik, D. (2002). Leonard Savage's mathematical theory of decision. *Studies in Logic, Grammar and Rhetoric*, 5 (18):65-75.
- Thaler, R. (1980). Toward a positive theory of consumer choice. *Journal of Economic Behavior ve Organization*, 1(1), 39-60.

Havayolu Kabin İçi Atık Yönetimi: Uygulamadan Örnekler

Demet DAĞLI¹

- 1- Öğr. Gör. Dr.; Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Keçiborlu MYO Ulaştırma Hizmetleri Bölümü. demetdagli@isparta.edu.tr ORCID No: 0000-0003-3610-6897

ÖZET

Havacılık sektörü, küresel ulaşımın en önemli unsurlarından biri olarak ekonomik büyüme ve refahı desteklerken, çevresel etkileriyle de dikkat çekmektedir. Uçuş operasyonlarında ortaya çıkan kabin içi atıklar, karbon emisyonlarının yanı sıra sektörün çevresel ayak izinin kritik bir bileşenini oluşturmaktadır. Bu nedenle atıkların sürdürülebilir biçimde yönetimi, havayolları için stratejik bir zorunluluk haline gelmiştir. Bu çalışmada, kabin içi atık türleri, atık yönetim hiyerarşisi ve ilgili ulusal/uluslararası düzenlemeler incelenmiş; farklı havayolu şirketlerinin uygulama örnekleri değerlendirilmiştir. Bulgular, atık yönetiminde yalnızca bertaraf odaklı yaklaşımların yetersiz kaldığını, bunun yerine önleme, azaltma, yeniden kullanım ve geri dönüşüm uygulamalarının önem kazandığını ortaya koymaktadır. Çeşitli havayollarının yapay zekâ destekli yemek planlaması, tek kullanımlık plastiklerin azaltılması, atıkların uçuş sırasında ayrıştırılması, geri dönüşüm projeleri ve sosyal sorumluluk temelli yeniden kullanım girişimleri gibi yenilikçi uygulamaları, sürdürülebilirlik hedeflerine katkı sağlayan başarılı örneklerdir. Bu çerçevede kabin içi atık yönetimi, yalnızca çevresel bir zorunluluk değil; aynı zamanda operasyonel verimlilik, maliyet tasarrufu ve kurumsal itibar açısından da stratejik bir fırsat sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler – Kabin İçi Atık Yönetimi; Havacılıkta Sürdürülebilirlik; Atık Hiyerarşisi; Havayolu Yönetimi; Geri Dönüşüm.

GİRİŞ

Havacılık, dünyanın en hızlı küresel ulaşım ağını sağlayarak uluslararası iş dünyası ve turizm için vazgeçilmez bir rol üstlenmektedir. Sektör, özellikle gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyüme ve refahı desteklerken, mal, hizmet ve istihdamın küresel ölçekte dağıtımında da kritik bir konuma sahiptir. Nitekim 2023 yılında havayolu endüstrisi 4,4 milyar yolcu taşımış ve küresel ekonomik etkisi, dünya gayrisafi yurt içi hasılasının %3,9'una karşılık gelen 4,1 trilyon ABD doları olarak tahmin edilmiştir (ATAG, 2024).

Havayolu yolculuğu, endüstrinin ekonomik ve çevresel zorluklarına rağmen yıllar içerisinde istikrarlı bir büyüme göstermiştir. Bununla birlikte, hava taşımacılığı operasyonları kaçınılmaz olarak çevre üzerinde önemli etkiler yaratmaktadır (Gössling ve Humpe, 2020: 2; Baxter, 2020: 352). Karbon emisyonlarının yanı sıra, uçak operasyonları sırasında ortaya çıkan atıklar da sektörün çevresel ayak izinin önemli bileşenlerinden birini oluşturmaktadır (Blanca-Alcubilla vd., 2019: 57). Özellikle, kabin içerisinde oluşan atıkların sürdürülebilir biçimde yönetimi, havayolları açısından giderek büyüyen bir sorun olarak öne çıkmaktadır. Bu alandaki yetersiz geri

dönüşüm uygulamaları nedeniyle sektör, çevresel itibar bağlamında sıklıkla eleştirilmekte ve baskı altına alınmaktadır (IATA, 2019).

IATA'nın 2023 Kasım - 2024 Nisan arasında yürüttüğü Kabin Atıkları Bileşimi Denetimi (Cabin Waste Composition Audit / CWCA) çalışmasına göre, kabin atıklarının ortalama %65'i yiyecek ve içecek atıklarından, %18'i ise hiç tüketilmemiş yemeklerden ("untouched meals") oluşmaktadır (IATA, 2024a). Kısa menzilli uçuşlarda kişi başına düşen atık miktarı ortalama 0,94 kg iken, uzun menzilli uçuşlarda bu değer 1,4 kg'a ulaşmaktadır (IATA, 2024b). Bu veriler, kabin atıklarının hem operasyonel hem de çevresel açıdan stratejik önemini açıkça ortaya koymaktadır.

Atık yönetimi, yalnızca düzenleyici bir zorunluluk değil; aynı zamanda operasyonel verimlilik, maliyet azaltımı ve kurumsal itibar açısından stratejik bir fırsat olarak görülmektedir (Büyüksaatçı Kiriş ve Gürül, 2024: 347). Uçuş hizmetlerinden kaynaklanan atıkların etkin yönetimi, oluşan atık miktarının önemli ölçüde azaltılmasına katkı sağlamakta ve havayollarının daha çevre dostu uçuşlar gerçekleştirmesine imkân tanımaktadır. Son yıllarda havayolları bu alanda çeşitli girişimler başlatmış ve sektörde başarılı uygulama örnekleri ortaya çıkmıştır (IATA, 2019).

Bu çalışma, havayollarının kabin içi atık yönetimine yönelik uygulamalarına odaklanmaktadır. Çalışmada sırasıyla kabin içi atık türleri tanımlanmakta, atık yönetim hiyerarşisi ve ilgili mevzuat incelenmekte, havayolu şirketlerinin uygulamaları değerlendirilmektedir. Elde edilen bulgular sonuç bölümünde tartışılarak, sektörün sürdürülebilirlik hedeflerine katkı sağlayacak politika ve uygulamalara ışık tutulmaktadır.

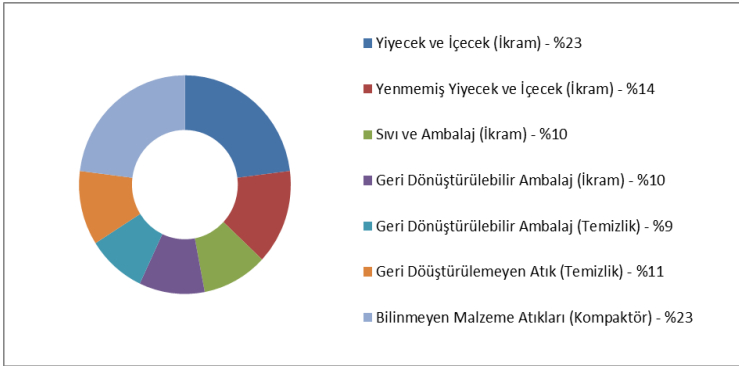
KABİN İÇİ ATIK TÜRLERİ

Kabin içi atıkların bileşimi, uçuş süresine, ikram türüne, yolcu sayısına ve havayolunun operasyonel politikalarına bağlı olarak değişiklik göstermektedir (Blanca-Alcubilla vd. 2019: 63). IATA (2019) tarafından uçak kabininde oluşan atıklar, temizlik işlemlerinden kaynaklanan atıklar ile ikram (galley) atıkları olmak üzere iki ana gruba ayrılmakta ve aşağıdaki gibi tanımlanmaktadır:

Kabin temizlik atıkları, yolcu hizmetleri sırasında ortaya çıkar ve gazeteler, dergiler, koltuk başlığı koruyucuları, battaniyeler, yastıklar, konfor setleri, kulaklıklar ve içecek şişeleri (doluları dahil) gibi öğeleri kapsar. Ayrıca, yolcular tarafından yere düşürülen veya koltuk arkası ceplerine bırakılan küçük miktarlarda yiyecekler, hatta yolcunun uçuşa getirdiği yiyecekler de bu atık akışına dahil olabilir. Bu atık akışının bir alt bileşeni olarak tuvalet atıkları yer almakta olup, kesici aletlerden (özellikle kullanılan

şırıngalar) kaynaklanan biyolojik tehlike içeren atıkları içerebilir. Kabin temizlik atıkları genellikle plastik torbalarda toplanır ve temizlik yüklenicisi tarafından havaalanı atık yönetim sistemi aracılığıyla bertaraf edilir. Kabin ekibi, acil durumlarda erişimi engelleyebilecek kullanılmış battaniyeler, ambalajlar ve gazete/dergiler gibi eşyaların toplanması ve güvenli şekilde depolanmasından sorumludur.

İkram (veya mutfak) atıkları, kabin ekibi tarafından dağıtılan uçuş içi yemek ve içeceklerin sağlanması sırasında oluşur. Bu atık akışı, yiyecekler, içecekler (kısmen tüketilmiş veya hiç dokunulmamış olanlar dahil) ve mutfak arabalarına (veya sabit atık kutuları ve kompaktör kutulara) geri getirilen ambalajları içerir. Bu atık akışı, tüketilmeyen içecekler ve buz nedeniyle yüksek miktarda sıvı içerebilir. Kullanılmamış alkoller mühürlü arabalarla geri alınır ve gümrük yetkililerinin denetiminde depolara taşınır. Kabin ekibi ayrıca kağıt, alüminyum kutular ve plastik şişeler gibi karışık veya ayrıştırılmış geri dönüşüm malzemelerini ayrı olarak toplayabilir. Mutfak arabaları havayolu ikram şirketi tarafından toplanır ve yönetilir. İkram atıkları ayrıca sabit atık kutuları ve kompaktör ünitelerine konabilir ve temizlik yüklenicisi tarafından bertaraf edilir.

Şekil 1: Kabin Atık Dağılımı (İkram ve Temizlik)

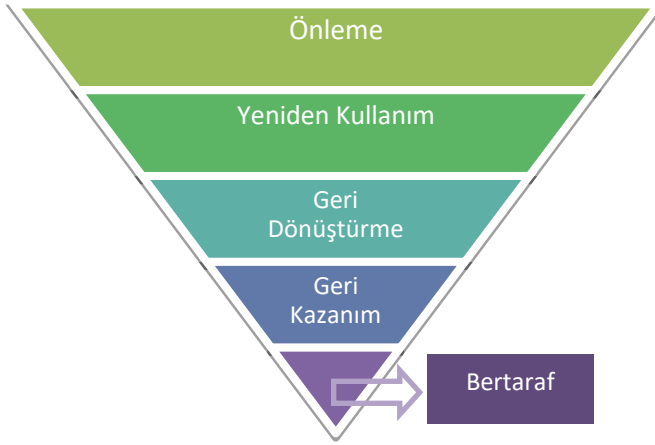
Kaynak: IATA, 2019

Şekil 1, kabin atıklarının yüzdelik dağılımını göstermektedir. Kabin atıklarının %23'ü uçuş sırasında yolculara sunulan yiyecek ve içeceklerden, %14'ü ise tüketilmeyen yiyecek ve içecek ürünlerinden oluşmaktadır. Atıkların %10'u sıvılar ve ambalajlardan, %10'u geri dönüştürülebilir ikram ambalajlarından, %9'u ise geri dönüştürülebilir temizlik ambalajlarından meydana gelmektedir. Ayrıca, kabin atıklarının %11'i geri dönüştürülemeyen temizlik atıklarını içerirken, %23'ü malzeme türü belirlenemeyen atıklardan oluşmaktadır. Bu dağılım, kabin içi atıkların önemli bir kısmının geri dönüştürülebilir nitelikte olduğunu ortaya koymaktadır.

ATIK YÖNETİM HİYERARŞİSİ

Atık yönetim hiyerarşisi, atık yönetiminde önceliklendirilmesi gereken stratejileri belirleyen bir çerçevedir (IATA, 2019). Atık yönetim hiyerarşisi, dinamik bir çerçeve olarak, atığın yaşam döngüsü boyunca değerini korumaya ve mümkün olan en az çevresel etkiyle bertaraf edilmesini sağlamaya odaklanırken, üretim ve tüketim sürecinde değişiklikler yapılması yoluyla atığın önlenmesini ve kaynakların etkin kullanılmasını desteklemektedir (Awino ve Apitz, 2023: 11).

Atık yönetimi hiyerarşisi, çeşitli atık yönetim uygulamalarını en çok arzu edilenden en az arzu edilene doğru sıralamaktadır. Şekil 2’de gösterildiği gibi atık yönetimi hiyerarşisi; önleme, yeniden kullanım, geri dönüştürme, geri kazanım ve bertaraf etme uygulamalarından oluşmaktadır (Baxter, 2022: 8). Atık yönetimi hiyerarşisi, ilk etapta atık oluşumunu en aza indirmeyi amaçlar. Hiyerarşinin amacı, işletmeler için malzemelerin yeniden kullanım ve geri dönüşüm fırsatlarını optimize etmek ve depolama alanlarına atılması gereken atık miktarlarını en aza indirmektir (Baxter, 2020: 353).

Şekil 2: Atık Yönetim Hiyerarşisi
Kaynak: IATA, 2019

Atık yönetimi hiyerarşisine göre, yeniden kullanım ve geri dönüşüm, kaçınılmaz atıklarla baş etmenin en iyi yöntemleridir. Yeniden kullanım, atığın orijinal işlevine uygun şekilde tekrar kullanılmasıdır ve genellikle geri dönüşümden daha avantajlı olarak görülmektedir. Geri dönüşüm, atık malzemelerin işlenerek yeni ürünlerde kullanılmasını içerirken, geri kazanım ise atıktan enerji elde edilmesini sağlamaktadır (Baxter, 2020: 353). Geri dönüşümü ve yeniden kullanımı mümkün olmayan atıklar ise, buhar sterilizasyonu ile işlenmeli veya yerel düzenleyici gereklilikler doğrultusunda yüksek sıcaklıkta yakma ya da derin depolama yöntemleriyle bertaraf edilmelidir (IATA, 2019).

MEVZUAT VE STANDARTLAR

Kabin atıkları yönetimine ilişkin düzenlemeler, hem yerel havalimanı düzeyinde hem de ulusal politika çerçevesinde yorumlanmakta ve uygulanmaktadır. Bu düzenlemeler, özellikle kabin atıklarının yeniden kullanımı ve geri dönüşümü açısından kritik bir rol oynamaktadır. Bir uçuş sırasında üretilen tüm kabin atıkları, kirliliği önlemeye yönelik ulusal atık yönetimi kontrollerine tabidir (IATA, 2019).

Ulusal düzenlemelere ek olarak, uluslararası kuruluşlar ve sektörel örgütler de kabin atık yönetiminin çerçevesini belirleyen çeşitli standart ve yönergeler ortaya koymaktadır. Avrupa Birliği'nin Atık Çerçeve Direktifi (2008/98/EC), atık oluşumunu ve yönetiminden kaynaklanan olumsuz etkileri önlemeyi veya azaltmayı hedeflemekte; çevre ve insan sağlığının korunması, kaynak kullanımının verimliliğinin artırılması ve döngüsel ekonomiye geçiş için temel hükümler ortaya koymaktadır (European Commission, 2024). Benzer şekilde, ICAO Annex 16, çevresel koruma standartlarını tanımlamakta ve atık yönetimine dair genel prensipleri ortaya koymaktadır (ICAO, 2023). Havacılık sektörüne özel olarak, IATA'nın yayınladığı Kabin Atıkları El Kitabı (Cabin Waste Handbook), kabin atıklarının kaynağında azaltılması, geri dönüşüm altyapısının güçlendirilmesi ve tek kullanımlık plastiklerin kullanımının sınırlandırılması için stratejiler sunmaktadır (IATA, 2022). Ayrıca 2024 yılında başlatılan CWCA Programı, kabin atıklarına ilişkin verilerin standardize edilmesini ve küresel ölçekte karşılaştırılabilir hale getirilmesini amaçlamaktadır (IATA, 2024b).

Bununla birlikte, birçok ülke uçuş sırasında ortaya çıkan atıklara ilişkin katı sağlık, güvenlik ve biyogüvenlik düzenlemeleri uygulamaktadır. Özellikle uluslararası uçuşlardan kaynaklanan yemek atıkları, hayvansal ve bitkisel ürün riskleri nedeniyle ek kısıtlamalara tabidir (IATA, 2020a). Örneğin, Avrupa Birliği'nde uluslararası ikram atıkları "yüksek risk kategorisi" altında değerlendirilmektedir; ABD ve Kanada'da sıkı denetimler nedeniyle geri dönüşüm seçenekleri oldukça sınırlıdır; Avustralya ise biyogüvenlik atıklarının yalnızca yetkili hizmet sağlayıcılar tarafından yönetilmesini zorunlu kılmaktadır. Bunun yanı sıra, havayolu ikramlarının hijyen ve kalite standartlarına uygun şekilde hazırlanması da atık yönetiminde ek bir karmaşıklık yaratmaktadır (Baxter, 2022: 10).

Bu tür düzenlemeler çoğu zaman kabin atıklarının yeniden kullanım veya geri dönüşüm potansiyelini sınırlamakta ve atıkların genellikle yakma yoluyla bertaraf edilmesiyle sonuçlanmaktadır (IATA, 2019). Uluslararası uçuşlarda uygulanan gümrük ve biyogüvenlik standartları, havayollarının atık yönetim süreçlerine yüksek derecede karmaşıklık eklemektedir. Ayrıca, birçok hükümet genel ve tehlikeli atıkların işlenmesine ilişkin ek yasal yükümlülükler getirmekte, böylece havayollarını hem güvenlik hem de çevresel sorumluluk çerçevesinde hareket etmeye zorlamaktadır (Baxter, 2020: 355). Sonuç olarak, uygun yönetim ve kontrol prosedürleri atıkların

güvenli şekilde yeniden kullanımı ve geri dönüşümünü mümkün kılarsa da, sıkı düzenlemeler ve biyogüvenlik gereklilikleri uluslararası havayolu atık yönetiminin etkinliğini sınırlandırmaktadır (IATA, 2019).

HAVAYOLU UYGULAMA ÖRNEKLERİ

Havayolu işletmeleri, kabin içi atıkların azaltılması, geri dönüşüm oranlarının artırılması ve tek kullanımlık plastiklerin kullanımının sınırlandırılması için yenilikçi uygulamalar geliştirmektedir. Bu uygulamalar yalnızca çevresel etkilerin azaltılmasını değil, aynı zamanda operasyonel verimliliğin artırılmasını ve yolcu deneyiminin iyileştirilmesini de amaçlamaktadır. Çalışmanın bu bölümünde, havayollarının farklı stratejileri ve ölçülebilir çıktılarını vurgulayan seçilmiş örnekler bir araya getirilmektedir.

Havayollarının kabin içi atık yönetiminde benimsedikleri stratejiler arasında talep tahmini ve ön sipariş uygulamalarına dayalı yaklaşımlar önemli bir yer tutmaktadır. Örneğin KLM, yapay zekâ tabanlı yemek yükleme optimizasyon sistemi sayesinde yolcu sayısını yüksek doğrulukla tahmin ederek ikram planlamasını optimize etmektedir. Bu uygulama sayesinde gıda israfı %63 oranında azaltılmış, yılda 100.000 kilogramdan fazla yemeğin ziyarı önlenmiştir (KLM, 2024). Benzer şekilde Aer Lingus, dinamik yük planlayıcı sistemi ile uçuş günü, saat, mevsimsellik, doluluk oranı ve rota gibi değişkenleri dikkate alarak taze gıda ihtiyacını daha doğru tahmin etmekte, böylece gereksiz fazla yüklemenin önüne geçmektedir (Aer Lingus, 2024).

Bununla birlikte, bazı havayolları yolcularına uçuş öncesinde veya uçuş sırasında yemek tercihi yapma olanağı sunarak hem gereksiz yemek üretimini önlemekte hem de kabin atığı miktarını azaltmaktadır. Örneğin SWISS, First ve Business sınıfı yolcularına kapsamlı bir ön seçim imkânı sağlarken; Singapore Airlines “Book the Cook” programı, Qantas “Select on Q-Eat” uygulaması, airBaltic’in kalkıştan bir saat öncesine kadar sunduğu seçim olanağı, Emirates’in “Meal Ordering Device (MOD)” sistemi ve Finnair’in uçak içi eğlence sistemi (IFE) üzerinden yürüttüğü sipariş akışı benzer amaçlarla hizmete sunulmaktadır (Lufthansa Group, 2024; Qantas, 2024; Singapore, 2024; IATA, 2019).

Malzeme ve ekipman dönüşümü yoluyla tek kullanımlık ürünlerin azaltılması da havayolları arasında yaygın şekilde benimsenen stratejik yaklaşımlardan biridir. Örneğin Lufthansa Havayolları ve Edelweiss Air, alüminyum tepsiler yerine bagas malzemedan üretilen tepsileri denemeye başlamış; Air Dolomiti ise mürettebat için kullanılan tek kullanımlık plastik

çatal bıçakları çelik takımlarla değiştirmiştir. Discover Airlines, tek kullanımlık plastik veya alüminyum içermeyen tepsi ve servis ekipmanlarını kullanıma sunarken; Lufthansa, Discover, Austrian ve Brussels Havayolları battaniye ambalajlarını kâğıt kılıflarla değiştirerek ve kulaklık kalitesini artırarak yeniden kullanım olanağı sağlamıştır (Lufthansa Group, 2024).

Benzer şekilde easyJet, tüm uçuşlarında içecek ve yemek servisinde kullanılan tek kullanımlık bardak ve çatal-bıçakları tamamen yeniden kullanılabilir alternatiflerle değiştirmiştir. Bu uygulamanın her yıl yaklaşık 10 milyon tek kullanımlık ürünün kullanımını engellemesi ve havayoluna yıllık yaklaşık yarım milyon pound tasarruf sağlaması beklenmektedir (easyJet, 2024).

Qantas, uçuş operasyonlarında 107 milyondan fazla tek kullanımlık plastiğin kullanımını azaltmak amacıyla, özellikle problemlili plastikleri hedef alarak tedarikçilerle iş birliği içinde çevre dostu alternatifler ve yeniden tasarlanmış ambalaj çözümleri geliştirmektedir. Bu kapsamda havayolu, sürdürülebilir ürünler arasında kompostlanabilir yemek kutuları ve kahve fincanlarını, sertifikalı çatal-bıçakları, bambu karıştırıcıları ve Business Class yolcuları için çevre dostu amenity kitlerini uygulamaya koymuştur. Ayrıca, iç hat lounge'larda porsiyonlu sos ve tereyağı paketleri gibi tek kullanımlık plastiklerin aşamalı olarak kaldırılması yönünde adımlar atılmıştır (Qantas, 2024).

Cathay Pacific, Hong Kong çıkışlı uçuşlarda kullanılan tüm su şişelerini %100 geri dönüştürülmüş plastikten üretilmiş şişelerle değiştirmiştir. Ayrıca, yolculara mil puanı kazanma imkânı sunan ilk “Ters Otomat” (Reverse Vending Machine) uygulamasını hayata geçirerek sürdürülebilirlik girişimlerine yenilikçi bir boyut eklemiştir (Cathay Pacific, 2024).

Geri dönüşüm ve döngüsel iş akışları, havayollarının kabin içi atık yönetimi stratejileri arasında öne çıkan bir diğer yaklaşımdır. KLM, “yerine koy” ilkesine dayalı üç bölmeli atık arabası (waste trolley) uygulamasını hayata geçirerek, atıkların uçuş sırasında kaynağında ayrıştırılmasını sağlamaktadır. Benzer şekilde easyJet, kabin içinde renk kodlu atık toplama sistemi kullanmakta; geri dönüştürülebilir malzemeler (örneğin gazeteler, plastik şişeler ve metal kutular) yeşil torbalarda, genel atıklar ise turuncu torbalarda toplanmaktadır (IATA, 2019).

Bunun yanı sıra Alaska Airlines, günde 500'den fazla uçuşa kompostlanabilir “biyotorbalar” ile kahve telvesi ve filtrelerini toplayarak bunları kompostlama sürecine dahil etmektedir. Sun Country Airlines ise Aralık 2016'da iç hat uçuşlarında kapsamlı bir organik atık geri dönüşüm programı başlatmış; kabin ekibi, geri dönüştürülebilir atıkların toplanmasının yanı sıra kalan yiyecekler, peçeteler ve kahve telvesi gibi organik atıkları da kompostlama amacıyla ayrıştırmaya başlamıştır (IATA, 2019).

Cathay Pacific, Mayıs 2024'te Hong Kong Havalimanı Otoritesi, HAECO, CASL ve NLP ile iş birliği içinde uçuşlarda kullanılan su

şişelerinin geri dönüşümünü test eden bir proje başlatmıştır. Bu kapsamda mürettebat ve kabin temizleyicileri eğitilmiş, toplanan şişeler hava tarafındaki atık istasyonunda ayrıştırılarak NLP'ye gönderilmiş ve burada yeniden su şişesi üretiminde kullanılacak ham maddelere dönüştürülmüştür. Şirket bu uygulama sayesinde yalnızca bir yıl içinde 6.850 kg'dan fazla plastik şişeyi geri dönüştürmüştür (Cathay Pacific, 2024).

Qantas (QF) ise 2009 yılında iç hat uçuşlarında kapsamlı bir uçuş içi geri dönüşüm programı başlatmıştır. Program çerçevesinde yolcular belirli kabin atıklarını geri dönüştürmeye teşvik edilmiş ve bunun için üzerinde “geri dönüşüm torbası” etiketi bulunan özel torbalar sağlanmıştır. Bu uygulama sonucunda 2009–2015 yılları arasında 22.000 tondan fazla geri dönüştürülebilir malzeme geri kazanılmış, çöpe giden atık miktarı ise %28 oranında azaltılmıştır (IATA, 2019).

Bazı havayolları, yeniden kullanım uygulamalarıyla sosyal sürdürülebilirlik hedeflerini atık yönetimiyle bütünleştirmektedir. Örneğin, Cathay Pacific, 2022'den itibaren fazla fırın ürünlerini Food Angel'a bağışlamaya başlamış; 2024 yılı itibarıyla iki hayır kurumu aracılığıyla toplam yaklaşık 336 ton yiyeceği Hong Kong'da gıda yardımı ihtiyacı olan kişilere ulaştırmıştır. Şirket yalnızca yiyecek bağışlamakla kalmamış, çalışanlarının gönüllü zamanını da bu amaçla değerlendirmiştir. Ekip, Feeding Hong Kong'a acil gıda paketlerini sıralama, paketleme ve dağıtma konusunda destek sağlamıştır (Cathay Pacific, 2024).

Benzer şekilde, United Airlines 2016'dan bu yana Good360 ile iş birliği yaparak operasyon genelindeki ürünlerini sivil toplum kuruluşlarına bağışlamaktadır. Bu yeniden değerlendirme süreci, hem atıkları azaltmakta hem de ürünlerin kullanım ömrünü uzatmaktadır. 2024 yılında United, altı hub havalimanında ve Chicago'daki Kurumsal Destek Merkezi'nde “Amenity Kit Yeniden Değerlendirme” etkinlikleri düzenlemiştir. Böylece hem atıklar azaltılmış hem de ihtiyaç sahiplerine hijyen ürünlerine erişim sağlanmıştır. Ayrıca, Good360 yeniden değerlendirilen United amenity kit ürünlerini, diğer kurumsal ortaklar için hazırlanan hijyen kitlerinde kullanmıştır (United, 2024).

Türk Hava Yolları (THY) ise 2023 yılında “Geleceğe Dönüşüm” projesi kapsamında kabin memurlarının kullanılmış ve kullanım süresi dolmuş çantalarını yeniden tasarlayarak çocuklar için bot üretmiştir. Bu proje kapsamında toplamda 7.500 kabin memuru çantası, 10.000 çift çocuk botuna dönüştürülmüştür (THY, 2024).

Atık yönetimi kapsamında veri temelli analizler de öne çıkmaktadır. Air Portugal (TAP), 2017'de kısa ve uzun menzilli 15 uçuşta üretilen uçak temizlik atıklarını kapsamlı biçimde analiz etmiştir. Analiz sonucunda kısa menzilli uçuşlarda yaklaşık %32, uzun menzilli uçuşlarda ise yaklaşık %55 oranında temizlik atığının potansiyel olarak geri dönüştürülebilir olduğu belirlenmiştir. TAP, bu analizleri galley atıklarını da kapsayacak şekilde genişletmeyi ve elde edilen verileri gelecekteki atık azaltma ve geri dönüşüm

uygulamalarını yönlendirmede kullanmayı planlamaktadır (IATA, 2019). Benzer şekilde, Singapore Airlines, SATS Ltd ile yapılan aylık atık denetimleri sayesinde atık miktarlarını düzenli olarak takip ederek geri dönüşüm oranlarını artırmaktadır (Singapore Airlines, 2024).

Bunun yanında, Iberia, 2016'da başlattığı “Zero Cabin Waste” projesi ile kabin atıklarını sürdürülebilir şekilde yönetmeyi ve toplam atığın %80'ini geri dönüştürmeyi hedeflemiştir. 2019'da tüm uçuşlarda uygulamaya konulan seçici atık toplama sistemi, atıkların tüm türlerini kapsamış; iç hat ve Avrupa içi uçuşlarda atıklar geri dönüştürülebilir ve geri dönüştürülemez olarak ayrılmıştır. 2024 yılı itibarıyla Iberia, toplam 3.834 ton kabin atığı üretmiş; bunun 94 ton camını tamamen geri dönüştürmüş ve kalan atığın %47'sini geri kazanmıştır (Iberia, 2024).

Döngüsel ekonomiye katkı sağlayan diğer uygulamalara örnek olarak, Singapore Airlines'ın kullanılmamış yemekleri enerji/balık yemine dönüştürmesi (Singapore, 2024) ve Cathay Pacific'in 13.833 litre yağı biyodizele dönüştürmesi verilebilir (Cathay Pacific, 2024).

Son olarak, dijitalleşme ve kâğıtsız kabin uygulamaları da öne çıkan bir strateji haline gelmiştir. SWISS, e-Journal uygulaması ile tüm sınıflara 250'nin üzerinde dijital yayın sunarak yılda 450 ton CO₂ tasarrufu sağlamaktadır (Lufthansa, 2024). KLM, basılı gazete yerine dijital uygulama ile yaklaşık 750 ton/yıl CO₂ azaltımı gerçekleştirmiştir (KLM, 2024). Aer Lingus ise dijital yayın ile yılda 14 ton kâğıt tasarrufu elde etmiştir (Aer Lingus, 2024).

SONUÇ

Kabin içi atık yönetimi, hava yolu taşımacılığı sektöründe çevresel sürdürülebilirlik politikalarının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. İncelenen uygulamalar göstermektedir ki, atıkların yalnızca bertaraf edilmesine odaklanan geleneksel yaklaşımlar yerini, atık hiyerarşisi ilkeleriyle uyumlu daha sistematik stratejilere bırakmaktadır. Bu bağlamda, önleme ve azaltma adımlarının öne çıkarılması, hem operasyonel maliyetlerin düşürülmesi hem de çevresel etkilerin minimize edilmesi açısından kritik önem taşımaktadır.

Çalışma kapsamında incelenen uygulama örnekleri, farklı havayolu işletmelerinin atık hiyerarşisinin çeşitli basamaklarına yönelik yenilikçi uygulamalar geliştirdiğini ortaya koymaktadır. Örneğin, yapay zekâ destekli gıda yükleme tahminleme sistemleri *atık oluşumunu önleme*, plastik kullanımının sınırlandırılması *atık azaltma*, upcycling girişimleri *yeniden kullanım*, içecek şişelerinin toplanarak işlenmesi ise *geri dönüşüm*

aşamalarına doğrudan katkı sağlamaktadır. Buna karşılık, hiyerarşinin en alt basamağı olan bertaraf, yalnızca kaçınılmaz atıklar için uygulanması gereken bir seçenek olarak değerlendirilmektedir.

Bu çerçevede, havayolu işletmeleri için temel öncelik, atık yönetimi uygulamalarını hiyerarşinin üst basamaklarına kaydırmak olmalıdır. Atık oluşumunun kaynağında önlenmesi, azaltılması ve mümkün olan en yüksek oranda geri dönüşüm ya da yeniden kullanım yoluyla değerlendirilmesi, sektörün çevresel ayak izini küçültecektir. Bununla birlikte, bu dönüşümün başarısı yalnızca hava yollarının girişimlerine değil, havalimanı altyapılarının, tedarik zincirlerinin ve yolcu farkındalığının uyumlaştırılmasına da bağlıdır.

Sonuç olarak, kabin içi atık yönetimi alanında atık hiyerarşisinin ilke ve öncelikleri, hem mevcut uygulamaların değerlendirilmesinde hem de geleceğe dönük stratejilerin geliştirilmesinde temel bir çerçeve sunmaktadır. Hava yolu işletmelerinin bu hiyerarşiyi operasyonel politikalarına daha güçlü biçimde entegre etmesi, sektörün sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmasında belirleyici olacaktır. Havayolu sektöründe kabin içi atık yönetimi yalnızca çevresel bir zorunluluk değil, aynı zamanda operasyonel verimlilik ve kurumsal itibar açısından stratejik bir fırsat olarak değerlendirilebilir. Sektördeki başarılı uygulamalar, diğer havayolları için bir rehber niteliği taşımakta ve sürdürülebilirlik hedeflerinin gerçekleştirilmesine katkı sağlamaktadır. Bu çalışma, havayolu kabin içi atık yönetimi uygulamalarının çeşitliliğini ve etkinliğini ortaya koyarak literatüre ve uygulamaya yönelik değerli bir kaynak sunmaktadır.

REFERANSLAR

- Aer Lingus (2024). Environmental report 2024. <https://www.aerlingus.com/media/pdfs/ei-2024-environmental-report.pdf> Erişim tarihi: 25/07/2025
- ATAG (2024). *Aviation: Benefits beyond borders*. <https://aviationbenefits.org/downloads/aviation-benefits-beyond-borders-2024/> Erişim tarihi: 18/07/2025
- Awino, F. B., & Apitz, S. E. (2024). Solid waste management in the context of the waste hierarchy and circular economy frameworks: An international critical review. *Integrated Environmental Assessment and Management*, 20(1), 9-35.
- Baxter, G. (2020). Sustainable Airline Waste Management: A Case Study of Air New Zealand's Waste Management Programs and Strategies. *International Journal for Traffic & Transport Engineering*, 10(3).

- Baxter, G. (2022). An Assessment of a Major Global Full-Service Network Airline's Waste Management: A Case Study of Korean Air. *International Journal of Environment, Agriculture and Biotechnology*, 7, 007-026.
- Blanca-Alcubilla, G., Roca, M., Bala, A., Sanz, N., De Castro, N., & Fullana-i-Palmer, P. (2019). Airplane cabin waste characterization: Knowing the waste for sustainable management and future recommendations. *Waste Management*, 96, 57-64.
- Büyüksaatçı Kiriş, S., & Gürül, B. (2024). An Assessment of an Airline Company within the Scope of Circular Economy Based Waste Management. *Journal of Aviation*, 8(3), 347-356. <https://doi.org/10.30518/jav.1509650>
- Cathay Pacific (2024). Sustainable development report 2024. <https://www.cathaypacific.com/content/dam/cx/about-us/sustainability/sustainability-reports/en/cathay-pacific-sustainable-development-report-2024-en.pdf> Erişim tarihi: 10/08/2025
- easyJet (2024). Environmental disclosure factsheet. https://s203.q4cdn.com/522538739/files/esg/2025/47030_easyjet_factsheet_Enviro_Disclosure_AW_061224_V2.pdf Erişim tarihi: 08/08/2025
- Gössling, S., & Humpe, A. (2020). The global scale, distribution and growth of aviation: Implications for climate change. *Global Environmental Change*, 65, 102194.
- Iberia (2024). Sustainability Report 2024. https://grupo.iberia.com/contents/archives/475/109/pdfcontent/475_109_1752743782.pdf Erişim tarihi: 10/08/2025
- IATA (2019). Cabin Waste Handbook. <https://www.iata.org/contentassets/821b593dd8cd4f4aa33b63ab9e35368b/iata-cabin-waste-handbook.pdf> Erişim tarihi: 20/06/2025
- IATA (2024a). IATA and ASF to Develop Standard Cabin Waste Composition Audit Program. <https://www.iata.org/en/pressroom/2024-releases/2024-07-04-01/#:~:text=Geneva%20%2D%20The%20International%20Air%20Transport,be%20launched%20in%20September%202024>. Erişim tarihi: 12/07/2025
- IATA (2024b). Sustainable Cabin. <https://www.iata.org/en/programs/sustainability/cabin-waste> Erişim tarihi: 11/07/2025
- KLM (2024). Annual report 2024. <https://www.klmannualreport.com/wp-content/uploads/2025/04/KLM-Annual-Report-2024.pdf> Erişim tarihi: 01/08/2025
- Lufthansa Group (2024). Annual report 2024. <https://investor-relations.lufthansagroup.com/fileadmin/downloads/en/financial-reports/annual-reports/LH-AR-2024-e.pdf> Erişim tarihi: 05/08/2025
- Singapore Airlines (2024). Sustainability report 2024-2025. <https://www.singaporeair.com/content/dam/sia/web-assets/pdfs/about-us/information-for-investors/annual-report/sustainabilityreport2425.pdf> Erişim tarihi: 03/08/2025
- THY (2023). Sürdürülebilirlik raporu 2023 <https://cdn.turkishairlines.com/m/38a092fe993bc5a0/original/2023-Surdurulebilirlik-Raporu.pdf> Erişim tarihi: 22/07/2025

- United Airlines (2024). Corporate responsibility report 2024.
<https://corporateimpact.united.com/pdfs/2024-cr-report-interactive.pdf> Erişim tarihi: 02/08/2025
- Qantas Airways Limited (2024). Sustainability report 2024.
https://investor.qantas.com/FormBuilder/_Resource/_module/doLLG5ufYkCyEPjF1tpgyw/file/annual-reports/QAN_2024_Sustainability_Report.pdf Erişim tarihi: 10/07/2025

Altı Şubat 2023 Kahramanmaraş Depremlerinin Psikolojik Etkileri: Travma Belirtileri ve Baş Etme Stratejileri *

Figen KASAPOĞLU¹

1- Doç. Dr.; İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Bölümü, İstanbul, Türkiye. figenkasapoglu.721@gmail.com ORCID No: 0000-0002-4070-960X

*Bu çalışma, 1-2 Haziran 2023 tarihinde “Sosyal Bilimler Işığında Deprem” başlıklı, GÜMÜŞHANE IV. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi ‘nde özet bildiri olarak sunulmuştur.

ÖZET

Bu araştırmanın amacı, Türkiye’de meydana gelen 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş depremlerinin bireyler üzerindeki psikolojik travma belirti düzeylerini ve bireylerin baş etme stratejilerini incelemektir. Çalışmaya depremlerden doğrudan ve dolaylı olarak etkilenen 295 (232 kadın, 63 erkek) yetişkin katılmıştır. Yöntem olarak betimsel tarama modeli kullanılmıştır. Verilerin toplanmasında Kişisel Bilgi Formu, Deprem Sonrası Travma Düzeyini Belirleme Ölçeği ve Deprem Stresi ile Baş etme Stratejileri Ölçeğinden yararlanılmıştır. Veriler, bağımsız gruplar için t testi; değişkenler arasındaki ilişkiler Pearson Korelasyon katsayısı ile test edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre, genel olarak bireylerin travma puanları yüksek bulunmuştur. Bununla birlikte kadınlar, depremi doğrudan yaşayanlar, yakını vefat edenler depremden yüksek düzeyde travmatize olmuştur. Ayrıca analiz sonuçlarına göre; erkeklerin kadınlara göre, depremi doğrudan maruz kalanların kalmayanlara göre ve sosyal medyayı 0-2 saat takip edenlerin 6 saat ve üzeri takip edenlere göre deprem stresi ile baş etme puanları daha yüksektir. Korelasyon analizi bulgularına göre, Depremle Baş Etme Stratejileri Ölçeği’nin olumlu yeniden değerlendirme alt boyutu ile Travma Düzeyini Belirleme Ölçeğinin alt boyutları olan heyecansal sınırlılık ve bilişsel yeniden yapılandırma arasında negatif, Depremle Baş Etme Stratejileri Ölçeği’nin alt boyutu dini başetme ile Deprem Travma Düzeyini Belirleme Ölçeğinin alt boyutu olan duyuşsal boyut arasında pozitif düzeyde anlamlı ilişkiler bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler – Afet, Deprem, Deprem Stresi İle Baş Etme, Deprem Sonrası Travma, Ruh Sağlığı, Türkiye.

GİRİŞ

Bireylerin yaşamında beklenmedik yıkımlara yol açan doğal afetler psikolojik, sosyal ve ekonomik açıdan derin izler bırakan olaylardır. Özellikle depremler, ansızın meydana gelmeleri, yıkıcı güçleri, ölüm ve yaralanmalara sebep olmaları ve insanların temel güvenlik algısını sarsmaları nedeniyle diğer doğal afetlerden ayrılmaktadır (Başoğlu, 2006; Norris et al., 2002). İşte 6 Şubat 2023 tarihinde, Türkiye’de Kahramanmaraş merkezli olarak 7.7 ve 7.6 büyüklüğünde iki deprem meydana gelmiştir. Bu depremler Kahramanmaraş’ın çevresindeki 10 ilde de çok şiddetli biçimde hissedilmiş ve 50.000’den fazla can kaybı ile ağır hasara yol açmıştır (AFAD, 2023). Dolayısıyla, Kahramanmaraş depremleri çift şoklu sismik aktivite, 11 ilde yıkım ve can kaybıyla "toplu travma" (mass trauma) olarak sınıflandırılabilir bir olgu olarak karşımıza çıkmıştır.

Bu ölçekteki bir afetin yalnızca fiziksel altyapı ve ekonomi üzerindeki değil, aynı zamanda bireylerin ruh sağlığı ve psikososyal

işlevselliği üzerindeki etkileri de uzun süreli ve çok katmanlı olabilmektedir. Nitekim afetlerin ruh sağlığı üzerindeki etkilerinin yıllar boyu sürebildiği, travma sonrası stres bozukluğu, depresyon, kaygı ve yalnızlık gibi sorunlara yol açtığı literatürde geniş biçimde vurgulanmaktadır (Bonanno vd., 2010; Galea vd., 2005; Norris vd., 2002). Özellikle kadınlar afetlerden çok boyutlu şekilde etkilenirken (Demirci ve Avcu, 2021), Kahramanmaraş depremleri, kadınların afetlerden çok boyutlu biçimde etkilendiğini bir kez daha göstermiştir. Doğrudan ya da dolaylı olarak deprem deneyimi yaşayan kadınlar, yalnızca fiziksel kayıplarla karşılaşmakla kalmamış, aynı zamanda derin psikolojik travmalar da yaşamıştır (Tüccar ve Yavuz, 2023).

Afetler sonrasında bilgi edinme, yakınlardan haber alma ve duygusal destek sağlama amacıyla sosyal medya kullanımı önemli bir araç haline gelmektedir. Ancak yoğun medya maruziyetinin ruh sağlığı üzerindeki etkilerine ilişkin bulgular çelişkilidir. Bir yandan sosyal medya, bireylerin sosyal destek ağlarına erişimini ve dayanışma duygusunu artırabilirken (Houston vd., 2015), öte yandan sürekli travmatik içeriklere maruz kalma ikincil travmatizasyon, kaygı ve çaresizlik duygularını besleyebilmektedir (Garfin vd., 2020). Nitekim 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş depremleri sonrasında yapılan gözlemler, sosyal medya platformlarının hem yardım koordinasyonunda kritik bir rol oynadığını hem de yoğun görüntü, haber ve spekülasyonla bireylerde psikolojik yükü artırdığını göstermektedir (Doğru vd., 2024). Bu bağlamda, sosyal medya kullanım süresinin travma ve stresle başa çıkma ile incelenmesi, afet psikolojisi literatürüne önemli bir veri sağlayacaktır.

Türkiye’de Kahramanmaraş depremlerinin ardından ruh sağlığı ve psikososyal etkiler üzerine çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Örneğin, deprem sonrasında bireylerin yaşadıkları travma düzeylerinin, tükenmişliği pozitif yönde yordarken yaşam doyumunu negatif yönde yordadığı bulunmuştur (Çağatay, 2024). Sanal gerçeklik destekli müdahale programlarının deprem sonrası travma belirtilerini azaltmada etkili olabileceği gösterilmiştir (Kafes vd., 2024). Ayrıca, psikososyal çalışmalar afetlerin yalnızca travmatik etkilerle sınırlı olmadığını, aynı zamanda sosyal destek ihtiyacı, yaşam doyumunu ve psikolojik uyum süreçlerinde de belirleyici rol oynadığını ortaya koymuştur (Tüccar ve Yavuz, 2023). Bu çalışmalar, depremlerin bireyler üzerinde çok boyutlu psikososyal etkiler yarattığını göstermektedir.

Her bireyin, yaşam deneyimleri doğrultusunda geliştirdiği ve zamanla farklı yöntemler deneyerek şekillendirdiği stresle başa çıkma yolları bulunmaktadır. Stresle baş etme stratejileri genel olarak problem odaklı ve duygu odaklı biçimlerde sınıflandırılrsa da (Lazarus ve Folkman, 1984), Türkiye’de dini baş etme, sosyal destek arama gibi kültürel açıdan anlamlı stratejiler öne çıkabilmektedir (Ayten, 2012; Ayten vd., 2012; Yöndem ve Eren, 2008). Alan yazında stres ve başa çıkma kavramlarının farklı şekillerde tanımlandığı görülmektedir. Ruh sağlığı alanında stres; organizmanın iç ya da dış kaynaklı uyarıcılar karşısında kendini savunmak

ve duruma uyum sağlamak amacıyla yaşadığı gerginlik olarak açıklanmaktadır. Başa çıkma kavramı ise zorlayıcı durumlar veya olaylar karşısında bireyin gerginliği azaltmak amacıyla sergilediği bilişsel ve davranışsal çabalarıdır (Lazarus ve Folkman, 1984). Çeşitli başa çıkma mekanizmaları, bireylerin yaşadıkları travmatik etkileri azaltmalarına ve psikolojik dayanıklılıklarını sürdürmelerine katkı sağlamaktadır

Türkiye'de depremlerin psikolojik etkilerine yönelik yapılan çalışmalar olmakla birlikte (Çağatay, 2024; Kafes vd., 2024; Karabacak Çelik, 2023; Kirman, 2023; Tüccar ve Yavuz, 2023) 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş depremleri gibi büyük ölçekli afetlerin sonuçlarını ele alan araştırmalar henüz yetersizdir. Bu nedenle, depremin bireyler üzerindeki travmatik belirtilerini ve baş etme stratejilerini incelemek, hem literatüre katkı sağlamak hem de ruh sağlığı uzmanları ve politika yapımcılar için veri temelli müdahale ve politika önerileri geliştirmek açısından önemlidir.

Bu araştırmada temel amaç, Kahramanmaraş depremlerinin bireylerde psikolojik travma belirtileri ile bireylerin bu süreçte kullandıkları baş etme stratejileri arasındaki ilişkiyi incelemektir. Çalışma kapsamında aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır:

1. Deprem sonrası bireylerin travma belirti düzeyleri ve stresle baş etme stratejileri cinsiyet, doğrudan maruz kalma, yakın kaybı ve sosyal medyayı kullanma süresine göre farklılık göstermekte midir?
2. Deprem sonrası travma belirti düzeyleri ile deprem stresi ile baş etme stratejileri arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?

Elde edilen sonuçların, deprem sonrası ruh sağlığı hizmetlerinin iyileştirilmesine ve hedef gruplara yönelik özelleştirilmiş müdahale programlarının geliştirilmesine katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca, benzer afet durumlarında bireylerin psikolojik dayanıklılığını artırmaya yönelik stratejilerin belirlenmesine de ışık tutması umulmaktadır.

YÖNTEM

Katılımcılar

Çalışmaya 6 Şubat 2023 depremlerinden doğrudan ve dolaylı olarak etkilenen 295 yetişkin katılmıştır. Bu çalışmada uygun örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Uygun örnekleme, tesadüfi olmayan örneklem türü olup araştırmacının kolaylıkla ulaşabildiği ve araştırmaya gönüllü olarak katılan bireylerin seçildiği örnekleme yöntemidir (Creswell, 2017). Katılımcılara ait demografik bilgiler Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1: Katılımcılara Ait Demografik Bilgiler

Değişken	Kategori	f	%
Cinsiyet	Kadın	232	78.6
	Erkek	63	21.4
Yaş		Ort.= 28.62	Ss= 10.36
Depremi doğrudan yaşadınız mı?	Evet	114	38.6
	Hayır	181	61.4
Depremde vefat eden yakınınız var mı?	Evet	35	11.9
	Hayır	260	88.1
Sosyal medyadan depremle ilgili haberleri takip süreniz (saat olarak)?	0-2	115	39.0
	2-4	54	18.3
	4-6	43	14.6
	6 saat ve üzeri	83	28.1

Veri Toplama Araçları

Deprem Sonrası Travma Düzeyini Belirleme Ölçeği (DSTDBÖ)

Tanhan ve Kayrı'nın (2013) geliştirdiği ölçek, 20 maddeden oluşup ölçek 5'li Likert tipindedir. Faktör analizi yapılan ölçekte AFA'ya göre 5 boyut ortaya çıkmıştır: Birinci faktör “davranış problemleri”; ikinci faktör “heyecansal sınırlılık”; üçüncü faktör “duyuşsal” dördüncü faktör “bilişsel yapılandırma” ve beşinci faktör “uyku problemleri”dir. Doğrulamalı Faktör Analizi, 5 faktörlü modelin uyum indekslerinin kabul edilebilir düzeyde olduğunu göstermiştir, RMSEA = .000, GFI = .94, AGFI = .92, NFI = .88. Güvenirlik analizinde, ölçeğin iç tutarlık katsayısı birinci boyut için $\alpha = .64$; ikinci boyutta $\alpha = .75$; üçüncü boyut için $\alpha = .61$; dördüncü boyut için $\alpha = .68$ ve beşinci boyut için $\alpha = .70$ 'tir. DSTDBÖ'nin toplam hesaplanan iç tutarlık katsayısı $\alpha = .87$ 'dir. Ölçekten alınan yüksen puan bireylerin depremden etkilenme düzeylerinin arttığına işaret etmektedir.

Ölçekten 52,385±5,051 puan aralığında elde edilen sonuçlar, bireylerin travmatize olduklarını gösteren kritik bir eşik değeri ifade etmektedir. Bu aralığın üzerinde ya da altında kalan puanlar ise deprem sonrası travmatik belirtilerin şiddetinin sırasıyla daha yüksek ya da daha düşük düzeyde olduğunu göstermektedir. Bu çalışmada ölçeğin iç tutarlık katsayısı $\alpha = .93$ 'tür.

Deprem Stresi ile Baş etme Ölçeği (DSBÖ)

Ölçeği Yöndem ve Eren 2008 yılında geliştirmiştir. On altı maddeden oluşan ölçek, 4'lü Likert tipindedir. Ölçek üç alt boyuttan oluşmaktadır: “Dini baş etme”, “olumlu yeniden değerlendirme” ve “sosyal destek arama”. Doğrulamalı Faktör Analizi sonuçlarına göre 3 boyutlu modelin uyum indeksi değerleri kabul edilebilir düzeydedir ($\chi^2 = 146.84$ sd=101 p < .01; χ^2 /sd=1.45; RMSEA=.05; CFI=.94; NNFI=.93). Güvenirlik analizlerinde, alt boyutların iç tutarlılık katsayıları $\alpha = .69$ ile $\alpha = .85$

arasında değişmektedir. Her bir alt boyuttan alınan yüksek puan, bireyin o baş etme stratejisini daha fazla kullandığına işaret etmektedir. Bu araştırma kapsamında ölçeğin iç tutarlık katsayısı $\alpha = .93$ 'tür.

Verilerin Toplanması

Veriler 20 Şubat- 30 Mart 2023 tarihleri arasında depremin yaşandığı Malatya, Adıyaman, Elâzığ gibi illerde olan bireylerle yüz yüze olarak; depremi birebir yaşamayıp etkilerini hissedenden bireylerle Google formlar aracılığıyla toplanmıştır. Uygulama formunun başlangıcında araştırmanın amacına yönelik bilgilendirme yapılmış ve katılımcılardan gönüllü katılımlarına dair onay alınmıştır. Uygulama formunu doldurmak yaklaşık 15 dakika sürmüştür.

Etik İzin: Bu araştırma Helsinki Bildirgesine uygun yürütülmüştür. Veriler İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi bilimsel araştırma ve yayın etiği kurulu onayıyla toplanmıştır (Karar no = 2024/07-03).

Verilerin Analizi

Araştırmada 325 katılımcıdan ölçek formları toplanmıştır. Analizlerden önce değişkenlerde kayıp, eksik veri olup olmadığı incelenmiştir. Katılımcılardan 25'inin ölçek formlarının en az yarısını eksik doldurduğu tespit edilmiş ve bu formlar analize dâhil edilmemiştir. Uç değerleri tespit etmek için -3 ve +3 standart z puanları incelenmiştir (Çokluk vd., 2012). Bu ölçüte uymayan 5 katılımcının formu analizden çıkartılmış ve geriye kalan 295 yetişkinden toplanan verilerle analize devam edilmiştir.

Araştırmada ölçeklerin güvenirliği, iç tutarlılık katsayısı Cronbach's Alpha ile test edilmiş ve elde edilen değerlerin .70'in üzerinde olduğu görülmüştür (Hair vd., 2019). Verilerin normalliği basıklık ve çarpıklık katsayıları ile hesaplanmıştır. Çarpıklık ve basıklık değerleri ± 2 sınırları içerisinde olup puanların normal dağıldığı söylenebilir (Tabachnick ve Fidell, 2012).

Araştırmanın amacına uygun olarak bağımsız gruplar için *t* testi ve ANOVA yapılmıştır. Değişkenler arasındaki ilişkiler Pearson Korelasyon Katsayısı ile analiz edilmiştir. Araştırmada önem düzeyi .05 olarak alınmıştır. Veriler SPSS 25.00 paket programı ile analiz edilmiştir.

BULGULAR

Tanımlayıcı İstatistikler

Araştırmada değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler yapılmış ve sonuçlar Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2: Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	N	$\bar{X}$	Ss	Çarpıklık	Basıklık
DSB-SDA	295	13.02	2.86	.020	.063
DSB-OYD	295	17.89	3.35	-.077	-.614
DSB-DB	295	17.15	2.80	-1.383	1.993
DST-DS	295	9.28	4.28	.713	-.234
DST-HS	295	14.36	5.65	.241	-.959
DST-D	295	12.76	3.44	.128	-.155
DST-BY	295	14.63	3.91	-.464	-.422
DST- US	295	9.02	3.74	.101	-1.015
DSB-TOPLAM	295	48.07	6.66	-.232	-.267
DST-TOPLAM	295	60.07	17.82	.150	-.510

N=295. DSB-SDA: Deprem Stresi ile Baş etme-Sosyal Destek Arama Alt Boyutu, DSB-OYD: Deprem Stresi ile Baş etme-Olumlu Yeniden Değerlendirme Alt Boyutu, DSB-DB: Deprem Stresi ile Baş etme-Dini Baş etme Alt Boyutu, DST-DS: Deprem Sonrası Travma-Davranış Sorunları Alt Boyutu DST-HS: Deprem Sonrası Travma- Heyecansal Sınırlık Alt Boyutu, DST-D: Deprem Sonrası Duyuşsal Alt Boyutu, DST-BY: Deprem Sonrası Travma-Bilişsel Yapılandırma Alt Boyutu, DST-US: Deprem Sonrası Travma- Uyku Sorunları Alt Boyutu.

Tablo 1’e göre, değişkenlerin çarpıklık değerleri -1.383 ile .02 arasında; basıklık değerleri ise 1.99 ile .06 arasında değişmektedir. Bu sonuca göre, çarpıklık ve basıklık değerleri açısından değişkenler normallik koşullarını sağlamaktadır. Analiz sonuçları ayrıca, katılımcıların DSTDBÖ puanlarının genel olarak yüksek olduğunu göstermektedir ($\bar{X} = 60,08$).

Cinsiyet Değişkenine Göre Analiz Bulguları

Katılımcıların deprem sonrası travma düzeyleri (alt boyutlarıyla birlikte) ve stresle başetme stratejileri (alt boyutlarıyla birlikte) cinsiyete göre farklılık gösterip göstermediği bağımsız örneklem için *t* testi ile analiz edilmiştir. Analiz sonuçları Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3: Değişkenlerin Cinsiyete Göre t Testi Sonuçları

Değişkenler	Cinsiyet	N	$\bar{X}$	SS	t
DSB-SDA	Kadın	232	13.06	2.92	.431
	Erkek	63	12.88	2.67	
DSB-OYD	Kadın	232	17.49	3.31	-4.019**
	Erkek	63	19.36	3.13	
DSB-DB	Kadın	232	17.09	2.65	-.727
	Erkek	63	17.38	3.32	
DST-DS	Kadın	232	9.51	4.29	1.761
	Erkek	63	8.44	4.17	
DST-HS	Kadın	232	14.79	5.54	2.512*
	Erkek	63	12.79	5.81	
DST-D	Kadın	232	13.01	3.33	2.424*
	Erkek	63	11.84	3.70	
DST-BY	Kadın	232	15.03	3.81	3.394**
	Erkek	63	13.17	3.97	
DST- US	Kadın	232	9.25	3.68	2.009*
	Erkek	63	8.19	3.89	
DBS-TOPLAM	Kadın	232	47.65	6.53	-2.107*
	Erkek	63	49.63	6.95	
DST-TOPLAM	Kadın	232	61.60	17.46	2.863**
	Erkek	63	54.44	18.13	

N=295. * $p < .05$ ** $p < .01$. DSB-SDA: Deprem Stresi ile Baş etme-Sosyal Destek Arama Alt Boyutu, DSB-OYD: Deprem Stresi ile Baş etme-Olumlu Yeniden Değerlendirme Alt Boyutu, DSB-DB: Deprem Stresi ile Baş etme-Dini Baş etme Alt Boyutu, DST-DS: Deprem Sonrası Travma- Davranış Sorunları Alt Boyutu DST-HS: Deprem Sonrası Travma- Heyecansal Sınırlılık Alt Boyutu, DST-D: Deprem Sonrası Duyuşsal Alt Boyutu, DST-BY: Deprem Sonrası Travma- Bilişsel Yapılandırma Alt Boyutu, DST-US: Deprem Sonrası Travma- Uyku Sorunları Alt Boyutu.

Tablo 3 incelendiğinde, kadın ve erkekler arasında anlamlı farklar bulunmuştur. Erkeklerin olumlu yeniden değerlendirme puanları ($\bar{X} = 19.37$, $SS = 3.13$), kadınlara ($\bar{X} = 17.50$, $SS = 3.31$) göre anlamlı düzeyde daha yüksek bulunmuştur, $p < .01$. Deprem sonrası travma ölçeğinde kadınların heyecansal sınırlılık puanları ($\bar{X} = 14.79$, $SS = 5.54$), erkeklerden ($\bar{X} = 12.79$, $SS = 5.82$) anlamlı derecede yüksek bulunmuştur, $p < .05$. Benzer şekilde, kadınların duyuşsal puanları ($\bar{X} = 13.02$, $SS = 3.33$), erkeklerden ($\bar{X} = 11.84$, $SS = 3.71$) daha yüksektir, $p < .05$. Kadınların bilişsel yapılandırma puanları ($\bar{X} = 15.03$, $SS = 3.81$) erkeklerden ($\bar{X} = 13.17$, $SS = 3.98$) kıyasla daha yüksek bulunmuş, $p < .01$. Uyku sorunları açısından da kadınların puanları ($\bar{X} = 9.25$, $SS = 3.68$) erkeklerden ($\bar{X} = 8.19$, $SS = 3.90$) daha yüksektir, $p < .05$.

Ölçeklerin toplam puanlarına bakıldığında, erkeklerin DSBÖ toplam puanları ($\bar{X} = 49.63$, $SS = 6.95$), kadınların puanlarından ($\bar{X} = 47.65$, $SS = 6.54$) anlamlı şekilde daha yüksek bulunmuştur, $p < .05$. Öte yandan,

kadınların DSTDBÖ toplam puanları ($\bar{X}$. = 61.61, SS = 17.47), erkeklerden ($\bar{X}$ = 54.44, SS = 18.14) anlamlı düzeyde yüksektir, $p < .01$.

Depreme Maruz Kalma Durumuna Göre Analiz Bulguları

Katılımcıların deprem sonrası travma düzeyleri (alt boyutlarıyla birlikte) ve stresle başetme stratejileri (alt boyutlarıyla birlikte) depremi doğrudan yaşayıp yaşamama durumuna göre farklılık gösterip göstermediği bağımsız örneklemeler için t testi ile analiz edilmiştir. Analiz sonuçları Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4: Değişkenlerin Depremi Yaşama Durumuna Göre t Testi Sonuçları

Değişkenler	Depremi doğrudan yaşadınız mı?	N	$\bar{X}$	SS	t
DSB-SDA	Evet	114	13.36	2.63	1.627
	Hayır	181	12.81	2.99	
DSB-OYD	Evet	114	18.87	3.04	4.094**
	Hayır	181	17.27	3.40	
DSB-DB	Evet	114	18.00	2.44	4.393**
	Hayır	181	16.61	2.89	
DST-DS	Evet	114	11.56	4.62	7.425**
	Hayır	181	7.85	3.34	
DST-HS	Evet	114	15.78	6.10	3.347**
	Hayır	181	13.47	5.17	
DST-D	Evet	114	14.43	3.43	7.166**
	Hayır	181	11.71	3.01	
DST-BY	Evet	114	15.53	3.77	3.185**
	Hayır	181	14.06	3.90	
DST- US	Evet	114	10.43	3.89	5.372**
	Hayır	181	8.13	3.36	
DBS-TOPLAM	Evet	114	50.24	6.23	4.588**
	Hayır	181	46.70	6.57	
DST-TOPLAM	Evet	114	67.75	18.55	6.236**
	Hayır	181	55.24	15.55	

N=295. ** $p < .01$. DSB-SDA: Deprem Stresi ile Baş etme-Sosyal Destek Arama Alt Boyutu, DSB-OYD: Deprem Stresi ile Baş etme-Olumlu Yeniden Değerlendirme Alt Boyutu, DSB-DB: Deprem Stresi ile Baş etme-Dini Baş etme Alt Boyutu, DST-DS: Deprem Sonrası Travma- Davranış Sorunları Alt Boyutu DST-HS: Deprem Sonrası Travma- Heyecansal Sınırlık Alt Boyutu, DST-D: Deprem Sonrası Duyuşsal Alt Boyutu, DST-BY: Deprem Sonrası Travma- Bilişsel Yapılandırma Alt Boyutu, DST-US: Deprem Sonrası Travma- Uyku Sorunları Alt Boyutu.

Tablo 4'e göre, depremi doğrudan yaşayan bireyler ile yaşamayanlar karşılaştırıldığında, anlamlı farklılıklar bulunmuştur. Depremi doğrudan yaşayanların olumlu yeniden değerlendirme puanları ($\bar{X}$ = 18.88, SS = 3.05),

yaşamayanlardan ($\bar{X} = 17.28$, $SS = 3.40$) daha yüksektir, $p < .01$. Benzer şekilde, dini baş etme puanları doğrudan yaşayanlarda ($\bar{X} = 18.00$, $SS = 2.45$) yaşamayanlardan ($\bar{X} = 16.62$, $SS = 2.90$) daha yüksektir, $p < .01$.

Travma boyutları açısından, depremi doğrudan yaşayanların davranış sorunu ($\bar{X} = 11.56$, $SS = 4.63$), heyecansal sınırlılık ($\bar{X} = 15.78$, $SS = 6.10$), duyuşsal ($\bar{X} = 14.44$, $SS = 3.43$), bilişsel yapılandırma ($\bar{X} = 15.54$, $SS = 3.78$) ve uyku sorunları puanları ($\bar{X} = 10.44$, $SS = 3.89$) yaşamayanlardan anlamlı şekilde daha yüksek bulunmuştur (sırasıyla, $\bar{X} = 7.85$, 13.48 , 11.71 , 14.07 , 8.14 ; $p < .01$).

Toplam puanlara bakıldığında, depremi doğrudan yaşayanların DSBÖ puanı ($\bar{X} = 50.25$, $SS = 6.24$) yaşamayanlardan ($\bar{X} = 46.71$, $SS = 6.58$) daha yüksek bulunmuştur, $p < .01$. Aynı şekilde, DSTDBÖ toplam puanı doğrudan yaşayanlarda ($\bar{X} = 67.75$, $SS = 18.56$) yaşamayanlardan ($\bar{X} = 55.24$, $SS = 15.56$) daha yüksektir, $p < .01$.

Yakının Vefat Etme Durumuna Göre Analiz Bulguları

Katılımcıların deprem sonrası travma düzeyleri (alt boyutlarıyla birlikte) ve stresle baş etme stratejileri (alt boyutlarıyla birlikte) depremde yakınıni kaybetme durumuna göre farklılık gösterip göstermediği bağımsız örneklemeler için t testi ile analiz edilmiştir. Analiz sonuçları Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5: Değişkenlerin Yakının Vefat Durumuna Göre t Testi Sonuçları

Değişkenler	Vefat eden yakınıınız var mı?	N	$\bar{X}$	SS	t
DSB-SDA	Evet	35	13.11	2.54	.191
	Hayır	260	13.01	2.91	
DSB-OYD	Evet	35	18.05	2.99	.304
	Hayır	260	17.87	3.40	
DSB-DB	Evet	35	17.74	2.74	1.326
	Hayır	260	17.07	2.81	
DST-DS	Evet	35	11.68	4.41	3.602**
	Hayır	260	8.96	4.17	
DST-HS	Evet	35	16.22	6.24	2.088*
	Hayır	260	14.11	5.53	
DST-D	Evet	35	14.28	2.71	2.814**
	Hayır	260	12.56	3.48	
DST-BY	Evet	35	16.31	3.31	2.733**
	Hayır	260	14.40	3.94	
DST- US	Evet	35	11.11	3.51	3.580**
	Hayır	260	8.74	3.69	
DBS-TOPLAM	Evet	35	48.91	5.95	.793
	Hayır	260	47.96	6.75	
DST-TOPLAM	Evet	35	69.62	17.44	3.438**
	Hayır	260	58.79	17.51	

N=295. $**p < .01$. DSB-SDA: Deprem Stresi ile Baş etme-Sosyal Destek Arama Alt Boyutu, DSB-OYD: Deprem Stresi ile Baş etme-Olumlu Yeniden Değerlendirme Alt Boyutu, DSB-DB: Deprem Stresi ile Baş etme-Dini Baş etme Alt Boyutu, DST-DS: Deprem Sonrası Travma- Davranış Sorunları Alt Boyutu DST-HS: Deprem Sonrası Travma- Heyecansal Sınırlık Alt Boyutu, DST-D: Deprem Sonrası Duyuşsal Alt Boyutu, DST-BY: Deprem Sonrası Travma- Bilişsel Yapılandırma Alt Boyutu, DST-US: Deprem Sonrası Travma- Uyku Sorunları Alt Boyutu.

Tablo 5 incelendiğinde, yakınıni kaybeden katılımcıların davranış sorunu puanları ($\bar{X} = 11.69$, $SS = 4.41$), kaybetmeyenlerden ($\bar{X} = 8.96$, $SS = 4.17$) daha yüksek bulunmuştur, $p < .01$. Benzer şekilde, yakınıni kaybedenlerin heyecansal sınırlık ($\bar{X} = 16.23$, $SS = 6.25$), duyuşsal ($\bar{X} = 14.29$, $SS = 2.72$), bilişsel yapılandırma ($\bar{X} = 16.31$, $SS = 3.31$) ve uyku sorunları puanları ($\bar{X} = 11.11$, $SS = 3.51$) kaybı olmayanlardan anlamlı şekilde daha yüksek bulunmuştur (sırasıyla $\bar{X} = 14.12$, 12.56 , 14.41 , 8.75 ; $p < .05$).

DSTDBÖ toplam puanı da yakınıni kaybedenlerde ($\bar{X} = 69.63$, $SS = 17.44$), kaybetmeyenlerden ($\bar{X} = 58.79$, $SS = 17.52$) daha yüksek bulunmuştur, $p < .01$. DSBÖ toplam puanları açısından ise gruplar arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır, $p > .05$.

Sosyal Medyayı Kullanma Süresine Göre Analiz Bulguları

Katılımcıların deprem sonrası travma düzeyleri ve stresle baş etme stratejileri depremden sonra sosyal medyayı takip etme sürelerine göre farklılık gösterip göstermediği bağımsız örneklemeler için ANOVA testi ile analiz edilmiştir. Analiz sonuçları Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6: Değişkenlerin Sosyal Medyayı Kullanım Süresine Göre ANOVA Sonuçları

Değişkenler	Gruplar	N	$\bar{X}$	Ss	F	p	Anlamlı Fark
DSBÖ	0-2 Saat	115	49.61	6.77	3.905	.009*	4<1
	2-4 saat	54	47.65	6.51			
	4-6 saat	43	47.56	5.91			
	6 saat +	83	46.48	6.63			
	Toplam	295					
DSTDBÖ	0-2 Saat	115	57.94	19.46	2.615	.051	
	2-4 saat	54	56.91	15.33			
	4-6 saat	43	62.93	18.52			
	6 saat +	83	63.61	15.95			
	Toplam	295					

* $p < .01$, 4 = 6 saat +, 1 = 0-2 saat.

Tablo 6'daki değerlere göre, katılımcıların DSTDBÖ puanları, sosyal medya kullanım süresine göre anlamlı bir farklılık göstermemiştir ($p = .05$). DSBÖ puanları, sosyal medya kullanım süresine göre anlamlı düzeyde ($p = .009$) farklılık göstermiştir. Bu farklılığın kaynağını incelemek için yapılan Post Hoc (Tukey Testi) analizine göre, 6 saat ve üzeri sosyal

medya kullananların ($\bar{X} = 46.5$), 0-2 saat kullananlara göre ($\bar{X} = 49.6$), stresle baş etme puanlarının anlamlı düzeyde düşük olduğu bulunmuştur.

Korelasyon Analizi Bulguları

Araştırmada deprem sonrası travma düzeyleri (alt boyutlarıyla birlikte) ve stresle baş etme stratejileri (alt boyutlarıyla birlikte) arasındaki ilişkiler Pearson korelasyon katsayısı ile analiz edilmiştir. Analiz sonuçları Tablo 7’de görülmektedir.

Tablo 7: Korelasyon Analizi Sonuçları

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1									
2	.22**								
3	.18**	.51**							
4	.08	.00	.06						
5	-.04	-.23**	-.04	.65**					
6	.12*	.11	.24**	.68**	.62**				
7	-.02	-.12*	-.01	.69**	.68**	.62**			
8	.03	.02	.06	.74**	.54**	.59**	.66**		
9	.62**	.82**	.76**	.06	-.15**	.21**	-.07	.05	
10	.03	-.08	.06	.88**	.86**	.81**	.86**	.82**	.01

* $p < .05$ ** $p < .01$. 1: DSB-SDA, 2: DSB-OYD, 3: DSB-DB, 4: DST-DS, 5: DST-HS, 6: DST-D, 7: DST-BY, 8: DST- US, 9: DSB-TOPLAM, 10: DST-TOPLAM.

DSB-SDA: Deprem Stresi ile Baş etme-Sosyal Destek Arama Alt Boyutu, DSB-OYD: Deprem Stresi ile Baş etme-Olumlu Yeniden Değerlendirme Alt Boyutu, DSB-DB: Deprem Stresi ile Baş etme-Dini Baş etme Alt Boyutu, DST-DS: Deprem Sonrası Travma- Davranış Sorunları Alt Boyutu DST-HS: Deprem Sonrası Travma- Heyecansal Sınırlık Alt Boyutu, DST-D: Deprem Sonrası Duyuşsal Alt Boyutu, DST-BY: Deprem Sonrası Travma- Bilişsel Yapılandırma Alt Boyutu, DST-US: Deprem Sonrası Travma- Uyku Sorunları Alt Boyutu.

Tablo 7’de değişkenler arasındaki korelasyonlar incelendiğinde, deprem stresi ile baş etme alt boyutlarından sosyal destek arama ile olumlu yeniden değerlendirme ($r = .22, p < .01$) ve dini baş etme ($r = .18, p < .01$) arasında pozitif ilişkiler bulunmuştur. Olumlu yeniden değerlendirme ile dini baş etme arasında pozitif ilişki vardır ($r = .53, p < .01$).

Deprem sonrası travma alt boyutları arasında güçlü pozitif ilişkiler gözlenmiştir: Davranış sorunları ile heyecansal sınırlık ($r = .65, p < .01$), duyuşsal ($r = .68, p < .01$), bilişsel yapılandırma ($r = .69, p < .01$) ve uyku sorunları ($r = .74, p < .01$) anlamlı düzeyde ilişkilidir.

DSBÖ alt boyutu olan olumlu yeniden değerlendirme, DSTDBÖ alt boyutu olan heyecansal sınırlık ve bilişsel yapılandırma ile negatif yönde ilişkili bulunmuştur (sırasıyla, $r = -.23, p < .01$; $r = -.12, p < .05$). Ayrıca, DSBÖ alt boyutu olan dini baş etme ile DSTDBÖ duyuşsal boyut arasında pozitif bir ilişki vardır ($r = .24, p < .01$). DSBÖ toplam puanı ile DSTDBÖ toplam puanı arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır ($r = .001, p > .05$).

TARTIŞMA ve YORUM

Bu çalışmada, 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş depremlerinin bireyler üzerindeki travmatik etkilerini ve baş etme stratejilerini incelenmiştir. Araştırma bulguları, genel olarak deprem sonrası travma belirtilerinin eşik değerden yüksek olduğunu göstermiştir. Bu bulgu Karabacak Çelik'in (2024) araştırma bulgusuyla paraleldir. Cinsiyet değişkenine göre, kadınların travma belirti düzeylerinin erkeklerden daha yüksek, deprem stresi ile baş etme stratejilerinin ise daha düşük olduğu görülmüştür. Depreme doğrudan maruziyet değişkenine göre, depremi bizzat yaşayanların yaşamayanlara göre hem travma belirti düzeyleri (alt boyutların hepsi dahil) hem de stresle baş etme stratejileri (sosyal destek alt boyutu hariç) daha yüksek bulunmuştur. Yakın kaybı değişkenine göre, yakını vefat edenlerin etmeyenlere göre travma belirti düzeylerinin (bütün alt boyutlarıyla birlikte) daha yüksek olduğu ortaya çıkmıştır. Sosyal medya kullanım süresine göre sosyal medyayı kullanım süresi 0-6 saat olanların 0-2 saat olanlara göre deprem stresi ile baş etme stratejileri daha düşük bulunmuştur. Korelasyon analizi sonuçlarına göre, travma belirtileri ile deprem stresi ile baş etme stratejileri ölçeklerinden alınan toplam puanlar arasında anlamlı bir ilişki bulunmazken stresle baş etme stratejileri alt boyutu olan “olumlu yeniden değerlendirme” ile travma belirtileri alt boyutu olan “heyecansal sınırlık” ve “bilişsel yapılandırma” arasında negatif yönde ilişki ortaya çıkmıştır. Ayrıca, stresle baş etme stratejileri alt boyutu “dini baş etme” ile travma belirtileri alt boyutu “duyuşsal” boyut arasında pozitif bir ilişki vardır. Araştırma bulguları aşağıda alt başlıklar şeklinde tartışılmıştır.

Genel Travma Belirtileri Düzeyi

Araştırma bulguları, 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş depremleri sonrasında bireylerde gözlenen travma belirtilerinin eşik değerinin üzerinde olduğunu ortaya koymuştur. Bu sonuç, Karabacak Çelik'in (2024) çalışmasıyla tutarlıdır. Söz konusu çalışmada, depremi doğrudan deneyimleyen bireylerin travma düzeylerinin yüksek olduğu, bu durumun ise umut ve psikolojik iyi oluş düzeylerini olumsuz yönde yordadığı bildirilmiştir. Uluslararası literatürde de benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Örneğin, Norris ve arkadaşlarının (2002) 60.000 kişilik örneklem üzerinde gerçekleştirdiği meta-analiz, doğal afetler sonrasında bireylerin önemli bir kısmında klinik düzeyde travma belirtileri gözlendiğini ortaya koymuştur. Bu bağlamda, Kahramanmaraş depremlerinin Norris'in (2002) “yaygın toplumsal yıkım” ölçütlerini karşıladığı ileri sürülebilir. Ayrıca Türkiye'nin deprem geçmişi, özellikle 1999 Marmara Depremi, bireylerde kümülatif travma riskini (Başoğlu, 2004) artırmış olabilir.

Cinsiyet Farkı

Cinsiyet değişkenine göre, kadınların travma belirti düzeylerinin erkeklerden daha yüksek, stresle başa çıkma stratejilerinin ise daha düşük olduğu bulunmuştur. Türkiye’de yapılan çalışmalar da (Tüccar ve Yavuz, 2023) kadınların deprem sonrası psikolojik etkilenimlerinin erkeklere kıyasla daha yüksek olduğunu göstermiştir. Bu sonuç, afet psikolojisi literatüründe sıklıkla rapor edilen bir örüntüyü yansıtmaktadır (Demirci ve Avcu, 2021). Kadınların duygusal tepkilerinin daha yoğun olması, sosyal roller gereği bakım ve sorumluluk yüklerinin artması, ekonomik bağlamda daha fazla işsizlik oranına sahip olmaları gibi nedenler, travmaya karşı daha hassas olmalarına yol açabilmektedir.

Bu çalışmada, deprem stresıyla baş etme stratejilerinden biri olan 'olumlu yeniden değerlendirme' alt boyutunda erkeklerin puanlarının kadınların puanlarından istatistiksel olarak anlamlı derecede daha yüksek olduğu görülmüştür. Olumlu yeniden değerlendirme, bireyin stresli bir olaya daha olumlu bir anlam yüklemesi, durumu bir büyüme fırsatı olarak görmesi veya mevcut koşulları daha iyi hale getirmenin yollarını araması anlamına gelir (Yöndem ve Eren (2008). Bu bulgu, literatürdeki Tamres ve arkadaşları (2002) tarafından yapılan meta-analizle tutarlıdır. Söz konusu meta-analiz, erkeklerin stresle baş etmede kadınlara kıyasla problem odaklı (problem-focused) ve olumlu yeniden değerlendirmeye dayalı stratejileri daha sık kullandığını ortaya koymuştur. Benzer şekilde, Matud (2004) yaptığı çalışmada, erkeklerin daha fazla odaklanmış baş etme sergilediğini bulgulamıştır. Olff ve meslektaşları (2007), geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinin erkeklerden daha çok 'çözüm üreten', 'kontrollü' ve 'mantıklı' davranmalarını beklediğini, bu sosyalleşme sürecinin de onların duygularını düzenlemek için daha çok bilişsel stratejiler geliştirmesine yol açtığını belirtmektedir.

Ancak, bu bulgu kadınların daha az etkin baş ettiği şeklinde yorumlanmamalıdır. Sadece her iki cinsiyetin de stres karşısında farklı ancak kendi içinde işlevsel olan stratejiler geliştirdiğini göstermektedir. Sonuç olarak, bu bulgu, afet sonrası ruh sağlığı müdahalelerinin toplumsal cinsiyete duyarlı bir şekilde tasarlanması gerektiğinin önemli bir göstergesidir. Erkeklere yönelik müdahaleler, onların doğal eğilimleri olan bu bilişsel stratejileri güçlendirmeye odaklanabilir.

Depreme Doğrudan Maruziyet

Araştırmada, depremi doğrudan yaşayanların, yaşamayanlara göre hem travma belirtilerinin hem de stresle başa çıkma stratejilerinin daha yüksek olduğu saptanmıştır. Bu durum, Lazarus ve Folkman’ın (1984) stres ve başa çıkma kuramında da öngörüldüğü üzere, tehdit algısı arttıkça başa çıkma stratejilerinin daha sık kullanılabileceği fikrini destekler. Doğrudan depreme maruz kalan bireylerde hem travmanın hem de baş etme becerilerinin yüksek çıkması bir paradoks gibi görünse de aslında bu durum

travmaya verilen akut bir psikolojik ve kültürel tepkinin sonucu olabilir. Bu paradoksun temel nedeni, Hobfoll'un (1989) Koruma Kaynakları Teorisi ile açıklanabilir. Teoriye göre, bireyler ciddi bir kayıp tehdidi altında kalan kaynaklarını (sosyal, psikolojik, maddi) korumak ve yenilerini elde etmek için aktif bir seferberlik başlatır. Türkiye bağlamında bu seferberlik, kolektif dayanışmalarla ve dini baş etme (Pargament, 2001) gibi kültürel stratejilerle gerçekleşir. Bu süreç, bireye geçici bir kontrol, anlam ve aidiyet duygusu kazandırarak baş etme puanlarını yükseltir. Ancak bu görünüm yanıltıcı olabilir. Makwana (2019), afetlerden sonra bu tür kolektif dayanışma ağlarının zamanla aşındığını ve tükendiğini belirtir. Destek sistemleri çözülmeye başladığında, ertelenen travmatik belirtiler daha da şiddetlenerek ortaya çıkabilir. Bu nedenle, ilk dönemdeki yüksek baş etme puanları, ileride travma sonrası stres bozukluğu, majör depresyon veya tükenmişlik gibi daha ağır tabloların habercisi olabilir (Hobfoll, 2001).

Bu paradoks, afet müdahale planlarında doğrudan maruz kalan bireylerin ilk dönemdeki "direnci" görünümüne aldanılmaması gerektiğini gösterir. Bu grubun, yüksek risk grubu olarak işaretlenerek kolektif dayanışmanın çözüldüğü 2-3 aydan sonraki dönemde daha yoğun ve uzun vadeli ruh sağlığı desteği için proaktif olarak izlenmesi önemli görünmektedir.

Depremde Yakın Kaybı

Yakınlarını kaybedenlerin travma belirti düzeylerinin, kayıp yaşamayanlara göre daha yüksek bulunması beklenen bir sonuçtur. Afet sonrası yas sürecinin travma belirtilerini şiddetlendirdiği; kayıpların çoklu olduğu durumlarda "karma yas ve travma tepkileri"nin daha sık görüldüğü bilinmektedir (Neria, Nandi & Galea, 2008). Türkiye'de de 6 Şubat depremlerinde yaygın kayıplar yaşanmış, bu durum bireylerde yas ve travmatik stresin iç içe geçmesine yol açmıştır (Çağatay, 2024). Bulgu bu çerçevede değerlendirildiğinde, kayıp yaşayan gruplara yönelik özel yas destek programlarının gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Sosyal Medya Kullanımı

Araştırmada, sosyal medyayı 6 saat ve üzeri kullananların, 0-2 saat kullananlara kıyasla stresle başa çıkma düzeylerinin daha düşük olduğu bulunmuştur. Bu bulgu, sosyal medyanın afet dönemlerindeki ikili rolünü anlamak açısından kritik öneme sahiptir. Bu bulgu, sosyal medya maruziyetinin psikolojik yükü artırabileceğini gösteren literatürle örtüşmektedir. Garfin ve diğerleri (2020), yoğun medya maruziyetinin ikincil travmatizasyon ve kaygı düzeylerini artırabileceğini, bu durumun bireylerin sağlıklı başa çıkma repertuarlarını zayıflattığını belirtmiştir.

Sosyal medya platformları, algoritmaları sayesinde en çok etkileşim alan (genellikle en trajik) içerikleri öne çıkarır. Kramer ve arkadaşlarının (2014) deneysel olarak gösterdiği üzere, bu tür bir içeriğe sürekli maruz

kalma, duygusal bulaşma yoluyla kolektif bir çaresizlik, umutsuzluk ve korku duygusunu yayar. Bu durum, bireyin afetle baş edebileceğine dair inancını (öz-yeterlilik) zayıflatabilir ve öğrenilmiş çaresizlik geliştirmesine zemin hazırlayabilir.

Türkiye bağlamında 6 Şubat depremleri sırasında sosyal medyanın hem dayanışmayı artırıcı hem de travmatik içeriklere sürekli maruziyet nedeniyle olumsuz etkiler yaratıcı işlev gördüğü gözlemlenmiştir. Bu bulgu, sosyal medya, bilgiye erişim ve sosyal destek için hayati bir araç olsa da, kullanım süresinin sınırlandırılması ve içeriklerin düzenlenmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır. Afet yönetiminin protokolleri, bireylere "dijital hijyen" stratejileri (örneğin, haberleri belirli zamanlarda güvenilir kaynaklardan kontrol etmek, algoritmaları olumlu içeriklerle beslemek) konusunda rehberlik etmesi kritik öneme sahip görünmektedir. Ayrıca sosyal medya platformlarının, travmayı tetikleyici içeriklerin yayılımını sınırlamak üzere "travma filtresi" gibi mekanizmalar geliştirmeye teşvik edilmesi önerilebilir.

Korelasyon Bulguları

Korelasyon analizinde, toplam travma belirtileri ile toplam stresle başa çıkma puanları arasında anlamlı ilişki bulunmamıştır. Ancak alt boyut analizleri, daha incelikli ilişkiler ortaya koymuştur. “Olumlu yeniden değerlendirme” alt boyutunun, travma belirtilerinin “heyecansal sınırlılık” ve “bilişsel yapılandırma” alt boyutlarıyla negatif yönde ilişkili bulunması, işlevsel bilişsel başa çıkma biçimlerinin belirtileri hafifletici rol oynadığını düşündürmektedir. Bu bulgu, olumlu yeniden değerlendirmenin travma sonrası büyüme ve psikolojik iyileşme süreçlerinde kritik olduğunu gösteren çalışmalarla tutarlıdır (Tedeschi ve Calhoun, 2004). Diğer yandan, “dini başa çıkma” ile travma belirtilerinin “duyuşsal” alt boyutu arasında pozitif ilişki bulunması, dini başa çıkmanın çift yönlü işlevine işaret etmektedir. Literatürde dini başa çıkmanın umut, anlam ve dayanıklılık sağladığı (Ayten vd., 2012) ancak bazı durumlarda pasif kabullenme ve suçluluk duygularını da artırabileceği rapor edilmiştir (Pargament, 2001). Bu nedenle dini başa çıkmanın bireysel ve bağlamsal farklılıklar ışığında değerlendirilmesi gerekmektedir.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Bu araştırma, 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş depremlerinin bireylerde travma belirtilerini ve deprem stresiyle baş etme stratejilerini bazı değişkenlerle incelemiştir. Her bir bulgu, afet psikolojisi alanında bilinen risk ve koruyucu faktörlerle uyumlu görünmektedir. Çalışma, özellikle cinsiyet, doğrudan maruziyet, kayıp ve sosyal medya kullanımı gibi demografik ve çevresel faktörlerin travma sonrası uyum süreçlerinde belirleyici olduğunu göstermektedir.

Öneriler

Bu araştırmanın bulguları, depremden etkilenen gruplar arasında özellikle kadınlar, depreme doğrudan maruz kalanlar ve yakınına kaybedenler için özel müdahalelerin geliştirilmesinin önemine işaret etmektedir. Deprem stresi ile baş etme mekanizmalarından olan olumlu yeniden değerlendirme ve dini başa çıkma stratejilerinin kullanımını destekleyen psiko-eğitim programları ve danışmanlık hizmetleri sunulabilir. Ayrıca, sosyal destek arama stratejilerinin önemini vurgulayan toplum temelli programların hayata geçirilmesi, bireylerin dayanışma ve paylaşım yoluyla psikolojik iyileşme süreçlerine katkı sağlayabilir. Sosyal medya kullanım süresinin travma belirtileri üzerindeki olumsuz etkileri dikkate alındığında, medya tüketiminin sağlıklı sınırlar içinde tutulmasına yönelik bilinçlendirme çalışmaları da önerilmektedir. Gelecek araştırmalarda ise depremin uzun vadeli psikolojik etkilerinin boylamsal olarak incelenmesi ve farklı demografik gruplar arasında karşılaştırmalar yapılması, alana önemli katkılar sağlayacaktır.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Bu çalışmanın bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Öncelikle, çalışmada 295 katılımcı yer almış olup bu sayı depremden etkilenen geniş nüfus düşünüldüğünde sınırlı kalmaktadır. Örneklemin %78.6'sını kadınların oluşturması cinsiyet dağılımında dengesizliğe yol açmıştır. Uygun örnekleme yönteminin kullanılması sonuçların genellenebilirliğini sınırlandırmaktadır. Araştırmanın diğer bir sınırlılığı, verilerin depremden hemen sonraki bir aylık süreçte toplanmış olması akut stres tepkilerini yansıtmakla birlikte uzun vadeli etkileri değerlendirmede yetersiz kalmaktadır. Kullanılan ölçeklerin öz bildirim yöntemine dayanması ise sosyal beğenirlik yanlılığı riski taşımaktadır. Araştırmanın kesitsel desen olması nedeniyle nedensellik ilişkisi kurulamaması da bir kısıt oluşturmaktadır.

Bu sınırlılıklar göz önüne alındığında, gelecek çalışmalarda daha geniş ve temsili örneklemelerin kullanılması, uzun vadeli etkilerin incelenmesi, nitel yöntemlerin eklenmesi ve sosyoekonomik faktörlerin dahil

edilmesi önerilmektedir. Bu tür iyileştirmeler, deprem sonrası ruh sağlığı çalışmalarının daha kapsamlı sonuçlar üretmesine katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

AFAD. (2023). 06 Şubat 2023 Pazarcık-Elbistan (Kahramanmaraş) Mw: 7.7 – Mw: 7.6 Depremleri Raporu. 140 s. https://deprem.afad.gov.tr/assets/pdf/Kahramanmara%C5%9F%20Depremi%20%20Raporu_02.06.2023.pdf

Altıok, B., Arici, A., ve Özüçelik, D. N. (2025). 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş depremlerinin kadınlar ve çocuklar üzerindeki etkileri ve sosyal hizmet müdahaleleri. *Socrates Journal of Interdisciplinary Social Researches*, 11(52), 1-28. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15244885>

Ayten, A. (2012). *Tanrı'ya sığınmak: Dini başa çıkma üzerine psiko-sosyal bir araştırma*. İz Yayıncılık.

Ayten, A., Göçen, G., Sevinç, K., ve Öztürk, E. (2012). Dini başa çıkma, şükür ve hayat memnuniyeti ilişkisi: Hastalar, hasta yakınları ve hastane çalışanları üzerine bir araştırma. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12(2), 45–79.

Başoğlu, M. (2006). *A mental health model for mass trauma survivors: Control-focused behavioral treatment of earthquake, war, and torture trauma*. Cambridge University Press.

Bonanno, G. A., Brewin, C. R., Kaniasty, K., ve La Greca, A. M. (2010). Weighing the costs of disaster: Consequences, risks, and resilience in individuals, families, and communities. *Psychological Science in the Public Interest*, 11(1), 1–49.

Creswell, J. W. (2017). *Eğitim araştırmaları: Nicel ve nitel araştırmanın planlanması, yürütülmesi ve değerlendirilmesi* (H. Ekşi, Çev. Ed.). EDAM.

Çağatay, A. (2024). Deprem sonrası travma, tükenmişlik ve yaşam doyumu üzerine bir araştırma. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 15(1), 724-745.

Çokluk, Ö., Şekercioğlu, G., ve Büyüköztürk, Ş. (2012). *Sosyal bilimler için çok değişkenli istatistik: SPSS ve LISREL uygulamaları* (Vol. 2). Pegem Akademi.

Demirci, K., ve Avcu, T. (2021). Afet süreçlerinde kadın bireylerin yaşadığı sorunlar ve çözüm önerileri: İzmir ili örneği. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 11(1), 86-105.

Doğru, S., Orzan, M., ve Coşkun, Z. (2024). *Sosyal medyanın afetlerdeki rolü [The role of social media in disasters]*. ResearchGate. <https://www.researchgate.net/publication/387455955>

Galea, S., Nandi, A., ve Vlahov, D. (2005). The epidemiology of post-traumatic stress disorder after disasters. *Epidemiologic Reviews*, 27(1), 78–91. <https://doi.org/10.1093/epirev/mxi003>

Garfin, D. R., Silver, R. C., ve Holman, E. A. (2020). The novel coronavirus (COVID-2019) outbreak: Amplification of public health consequences

by media exposure. *Health Psychology*, 39(5), 355–357. <https://doi.org/10.1037/hea0000875>

Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., ve Anderson, R. E. (2019). *Multivariate data analysis* (8th ed.). Cengage Learning.

Hobfoll, S. E. (2001). The influence of culture, community, and the nested-self in the stress process: Advancing Conservation of Resources theory. *Applied Psychology: An International Review*, 50(3), 337–370. <https://doi.org/10.1111/1464-0597.00062>

Houston, J. B., Hawthorne, J., Perreault, M. F., Park, E. H., Goldstein Hode, M., Halliwell, M. R., Turner McGowen, S. E., Davis, R., Vaid, S., McElderry, J. A., ve Griffith, S. A. (2015). Social media and disasters: A functional framework for social media use in disaster planning, response, and research. *Disasters*, 39(1), 1–22. <https://doi.org/10.1111/disa.12092>

Kafes, A. Y., Çiller, A., ve Şakiroğlu, M. (2024). Deprem yaşamış bireylerin travma belirtilerine yönelik sanal gerçeklik destekli müdahale programı: Bir etkililik çalışması. *Archives of Neuropsychiatry*, 61(1), 15–23. <https://doi.org/10.29399/npa.28568>

Karabacak Çelik, A. (2023). Deprem sonrası travma belirtileri, umut ve iyi oluş arasındaki ilişkinin incelenmesi. *TRT Akademi*, 8(18), 574-591. <https://doi.org/10.37679/trta.1275268>

Kirman, F. (2023). Deprem Sonrası Travmatik Stres Tepkileri ve Sosyal Medyada Yansımaları, *Antakiyat*, 6(1), 14-29.

Kramer, A. D., Guillory, J. E., & Hancock, J. T. (2014). Experimental evidence of massive-scale emotional contagion through social networks. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111(24), 8788-8790.

Lazarus, R. S., ve Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. Springer.

Makwana, N. (2019). Disaster and its impact on mental health: A narrative review. *Journal of Family Medicine and Primary Care*, 8(10), 3090–3095.

Matud, M. P. (2004). Gender differences in stress and coping styles. *Personality and Individual Differences*, 37(7), 1401-1415.

Norris, F. H., Friedman, M. J., Watson, P. J., Byrne, C. M., Diaz, E., ve Kaniasty, K. (2002). 60,000 Disaster Victims Speak: Part I. An Empirical Review of the Empirical Literature, 1981—2001. *Psychiatry*, 65(3), 207–239. <https://doi.org/10.1521/psyc.65.3.207.20173>

Olff, M., Langeland, W., Draijer, N., ve Gersons, B. P. (2007). Gender differences in posttraumatic stress disorder. *Psychological Bulletin*, 133(2), 183–204.

Pargament, K. I. (2001). *The psychology of religion and coping: Theory, research, practice*. Guilford press.

Tabachnick, B. G. ve Fidell, L. S. (2012). *Using multivariate statistics* (6th ed.). Pearson.

Tamres, L. K., Janicki, D., ve Helgeson, V. S. (2002). Sex differences in coping behavior: A meta-analytic review. *Personality and Social Psychology Review*, 6(1), 2-30.

Tanhan, F. ve Kayrı, M. (2013). Deprem Sonrası Travma Düzeyini Belirleme Ölçeğinin geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 13(2), 1013-1025.

Tedeschi, R. G., ve Calhoun, L. G. (2004). A clinical approach to posttraumatic growth. *Positive Psychology in Practice*, 405-419.

Tüccar, E., ve Yavuz, E. (2023). Kahramanmaraş Pazarcık depreminin (6 Şubat 2023) bireyler üzerindeki etkilerinin psikososyal yönden incelenmesi. *Journal of Migration and Political Studies*, 1(1), 54-77.

Yöndem, Z.D. ve Eren, A. (2008). Deprem Stresi ile Baş Etme Stratejileri Ölçeğinin geçerlik ve güvenirlik çalışmaları. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 3(30), 60-75.

Orhan Pamuk'un *Kara Kitap* Adlı Romanında Bellek Temsilleri

Emrah IŞIK¹

Adnan KARADAĞ²

- 1- Dr. Öğr. Üyesi.; Batman University, Fen-Edebiyat Fakültesi, Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü
isik@batman.edu.tr ORCID No: 0000-0003-4417-4304
- 2- Karşılaştırmalı Edebiyat Yüksek Lisans Programı Öğrencisi, Milli Eğitim Bakanlığı.
karadagadnan31@gmail.com ORCID No: 009-0008-1858-4717

ÖZET

Bu çalışma, Orhan Pamuk'un *Kara Kitap* adlı romanını mekân, bellek ve travma ekseninde ele alarak, bireysel kimlik arayışının nasıl kolektif bir hafıza arayışına dönüştüğünü kapsamlı biçimde incelemeyi amaçlamaktadır. Roman, İstanbul'un tarihî ve kültürel mekânlarını salt anlatı fonu olarak kullanmakla kalmayıp, bu mekânları karakterlerin içsel yolculukları ve yaşadıkları travmatik deneyimlerin somut temsiline dönüştürür ve Pamuk'un İstanbul'u, aynı zamanda bir hafıza katmanı olarak, hem bireysel hem toplumsal belleğin zeminini oluşturur. Çalışmanın kuramsal çerçevesi, Pierre Nora'nın "hafıza mekânları" kavramı ile kolektif hafızanın maddi ve manevi izlerini tanımlama çabasına dayanmaktadır. Aleida Assmann'ın kültürel bellek teorisi ise bu hafızanın nesilden nesile aktarımı ve toplumsal kimlik oluşumundaki rolünü vurgulamaktadır. Galip'in Rüya'nın kayboluşuyla başlayan kişisel arayışı, sadece bireysel bir kriz değil; aynı zamanda İstanbul'un unutulmuş ve parçalanmış toplumsal hafızasıyla yüzleşme sürecine dönüşmektedir. Bu dönüşüm, kimlik arayışının kişisel sınırlarını aşarak tarihî ve kültürel bir boyut kazanmasına olanak sağlamaktadır. Romanın parçalı ve çokkatmanlı anlatı yapısı, anlatıcı kimliğinin belirsizliği, metinlerarasılık ve referans oyunları, travmatik belleğin dil ve anlatı üzerindeki yıkıcı etkilerini sergilemektedir.. Özellikle, dilin kırılmalı ve bellek travmasının bireysel ve toplumsal düzeydeki yansımaları, romanın anlatı estetiğinin merkezindedir. Bu bağlamda, *Kara Kitap*, çağdaş edebiyatta mekânı yalnızca fiziksel bir zemin olarak değil; travmanın, belleğin ve kimliğin aktif temsilcisi olarak konumlandırılan özgün bir yapıt olarak dikkat çekmektedir. Pamuk'un mekân, bellek ve kimlik temalarını katmanlı, çok boyutlu ve metakurgusal bir anlatı örgüsü içinde işlemesi, romanı hem bireysel hem de toplumsal düzeyde karmaşık bir hafıza anlatısına dönüştürür. Bu çok katmanlılık, aynı zamanda Türkiye'nin kültürel ve tarihî kimlik tartışmalarına dair eleştirel bir perspektif sunar.

Anahtar Kelimeler: Orhan Pamuk, *Kara Kitap*, bellek, travmatik bellek, mekân, kimlik.

GİRİŞ

Bellek, mekân ve kimlik kavramları, çağdaş edebiyatın temel ve birbirinden ayrılmaz meselelerinden biri hâline gelmiştir. Özellikle modern şehirlerin hızla değişen yapısı, anonimlik duygusu ve kültürel çeşitlilik, bireylerin geçmişle ilişkisini yeniden tanımlamış; bu durum, belleğin hem bireysel hem de toplumsal düzeyde kırılma ve parçalanmasına yol açmıştır. Maurice Halbwachs'ın (1992) toplumsal bellek kuramı, belleğin yalnızca bireysel bir süreç olmadığını, aksine toplumsal yapılar ve ilişkiler

içinde inşa edildiğini ortaya koyar. Halbwachs'a göre bireyler, hafızalarını içinde yaşadıkları mekânlar, topluluklar ve sosyal bağlamlar aracılığıyla oluşturur ve yeniden üretirler. Bu bağlamda mekân, sadece fiziksel bir arka plan olmanın ötesinde, hem bireysel hem de kolektif hafızanın somutlaşma alanı ve kimlik inşasının dinamik bir sahnesi olarak karşımıza çıkar (Halbwachs, 1992). Pierre Nora'nın "hafıza mekânları" (lieux de mémoire) kavramı ise bu süreci daha da derinleştirir; geçmişin maddi ve kültürel izlerinin belirli mekânlarda yoğunlaştığını ve bu mekânların zamanla kolektif hafızanın taşıyıcılarına dönüştüğünü vurgular (Nora, 1989). Tarihi mekânlar, yaşanmışlıkları, unutulmuşlukları ve mitolojik nitelikleriyle hem bireysel hem de toplumsal kimliklerin kurulmasında merkezi bir işlev görür. Ancak bu inşa süreci çoğu zaman travmatik deneyimlerle iç içe geçer. Özellikle toplumsal bellek, savaş, yıkım, göç ve siyasi baskı gibi travmatik tarihsel süreçlerden etkilendiğinde, mekânlar bastırılmış ya da yeniden kurgulanmış travmaların izlerini taşır (Caruth, 1996; Hirsch, 2008). Travma kuramı çerçevesinde Cathy Caruth (1996), travmatik deneyimin doğrudan değil, dolaylı ve kesintili bir biçimde anlatılabildiğini belirtir. Travmanın bu kırıklı anlatısı, özellikle edebi metinlerde mekânın parçalı ve labirentvari temsilleriyle görünür hale gelir. Caruth'a göre, travma, bireylerin hatırlamaktan kaçındığı, bilinçdışına ittiği ve yeniden inşa etmekte zorlandığı geçmişin derin yaralarıdır; bu yaraların dilde ve anlatıda oluşturduğu kırılmalar, belleğin travmatik doğasının edebiyattaki en belirgin göstergesidir (Caruth, 1996). Böylece mekân, travmatik hafızanın boşlukları, kimlik kaymaları ve belirsizlikleriyle iç içe geçen bir anlatı unsuru olarak işlev kazanır.

Bu çalışma, Orhan Pamuk'un *Kara Kitap* adlı romanında İstanbul'un tarihsel ve kültürel bir mekân olarak travmatik bir yeniden inşa sürecine sahne olduğunu ve bu süreçte karakterlerin bellek ile kimlik arayışlarının nasıl şekillendiğini irdelemeyi amaçlamaktadır. Pamuk'un romanında İstanbul, sadece bir şehir olarak değil; kaybolan geçmişlerin, çözölen kimliklerin ve bastırılan kolektif travmaların sahnesi olarak işlev görür (Pamuk, 1990). Galip'in eşi Rüya'yı arayış süreci, aynı zamanda geçmişin izlerini sürme ve bireysel kimliğini yeniden inşa etme çabasına dönüşür. Bu yolculuk, İstanbul'un sokaklarında, pasajlarında ve unutulmuş mekânlarında kaybolan bireysel ve toplumsal hafızanın yeniden sahnelenmesine imkân tanır. Böylece mekân, sadece anlatsal bir dekor olmaktan çıkarak, bellek ve kimlik mücadelelerinin merkezi bir aktörü haline gelir. Çalışmanın temel sorusu *Kara Kitap*'ta tarihsel mekânın travmatik yeniden inşasının, karakterlerin kimlik ve bellek arayışlarını nasıl biçimlendirdiğine odaklanmaktır. Bu bağlamda, Halbwachs'ın kolektif hafıza kuramı (1992), Nora'nın hafıza mekânı kavramı (1989) ve Caruth'un travmatik anlatı modeli (1996) temel teorik araçlar olarak kullanılacaktır. Ayrıca, Stuart Hall'un kimlik kuramı da çalışmanın önemli bir dayanağını oluşturmaktadır.

Hall (1990), kimliğin statik ve değişmez bir yapı olmadığını, aksine süreklilikten çok bir oluşum, dönüşüm ve yeniden şekillenme süreci olduğunu savunur. Bu perspektif, Pamuk'un karakterlerinin kırılğan, akışkan ve çok katmanlı kimlik yapılarını analiz etmek için kritik bir çerçeve sunar. Hall'un kimlik anlayışı, özellikle çok kültürlü ve tarihsel olarak çalkantılı toplumlarda kimlik inşasının dinamik ve belirsiz doğasını anlamada önemli bir katkı sağlar (Hall, 1990). Bu bağlamda, çalışma, mekânın yalnızca romanın arka planı olmadığını; aksine, bireysel ve toplumsal kimlik ve hafıza mücadelesinin aktif ve belirleyici bir bileşeni olduğunu göstermeyi amaçlamaktadır. Orhan Pamuk'un *Kara Kitap*'ı, postmodern anlatı teknikleriyle, bireysel ve toplumsal belleğin süreksizliğini, mekânsal hafızanın travmatik izlerini ve kimlik arayışının sancılarını ustalıkla yansıtır. Bu yönüyle roman, mekân, bellek ve travma ilişkisini çözümlemek için zengin ve çok katmanlı bir örnek sunmaktadır.

Kuramsal Çerçeve

Çağdaş edebiyat bağlamında, özellikle postmodern anlatı yapılarında bellek, travma ve kimlik kavramları giderek merkezi bir konuma yükselmiştir. Mekân ise, bu kavramların hem somutlaştığı hem de dönüşüme uğradığı kritik bir unsur olarak ele alınmaktadır. Orhan Pamuk'un *Kara Kitap* gibi metinlerinde, şehir anlatısı mekânın sadece fiziksel bir zemin olmaktan çıkarak, bireysel ve kolektif hafızanın çözülüp yeniden kurulduğu bir sahneye dönüştüğünü gözlemlemek mümkündür. Bu bölümde, çalışmanın teorik temellerini oluşturan bellek, travma ve kimlik kuramları incelenerek mekânın bellek ve travma süreçlerindeki işlevi tartışılacaktır.

Bellek ve Mekân İlişkisi

Bellek kavramı, bireysel hatıralardan toplumsal hafızaya doğru genişleyen çok katmanlı bir yapıya sahiptir. Maurice Halbwachs (1992), bireysel belleğin tamamen izole bir süreç olmadığını, anıların sosyal bağlamlar içinde yapılandırıldığını öne sürer. Halbwachs'a göre, mekânlar sadece hatırlamanın gerçekleştiği yerler değil, aynı zamanda bu hatırlama süreçlerini şekillendiren ve kolektif belleğin somutlaştığı alanlardır (Halbwachs, 1992, s. 128). Bu çerçevede, mekânın hafızayla olan yakın ilişkisi, onun anıların canlı tutulduğu ve yeniden üretilen bir ortam olmasıyla anlam kazanır.

Pierre Nora'nın (1989) "hafıza mekânları" (lieux de mémoire) kavramı ise modern zamanlarda doğallığını yitiren hafızanın, belirli yerlerde ve nesnelerde yoğunlaşarak hafıza taşıyıcılarına dönüştüğünü savunur. Nora'ya göre, geleneksel ve organik hafıza biçimleri kaybolurken, tarihsel mekânlar kolektif belleğin sürekliliğini sağlamada hayati rol oynar (Nora,

1989, s. 7). *Kara Kitap*'ta İstanbul, bu bağlamda yalnızca fiziksel bir şehir olmaktan öte, çok katmanlı hafıza izlerini barındıran bir “hafıza mekânı”dır. Romanın mekânsal anlatımı, bastırılmış tarihlerin ve unutulmuş anıların tekrar ortaya çıktığı, kimliklerin ve travmaların taşıyıcısı olan bir alanı ifade eder. Böylece İstanbul’un tarihsel yoğunluğu, hem geçmişle yüzleşmenin hem de kimlik krizlerinin derinleşmesinin zemini haline gelir. Bu yönüyle mekân, edebi anlatılarda hafıza ile kimlik arasındaki etkileşimin kavranmasında vazgeçilmez bir araçtır (Assmann, 2011).

Travma

Travma, bireysel psikolojik bir yara olmanın ötesinde, anlatı biçimlerini de şekillendiren karmaşık bir olgudur. Cathy Caruth (1996), travmanın doğrudan anlatılamadığını, ancak dolaylı, kesintili ve gecikmeli biçimlerde dile geldiğini belirtir. Travmatik deneyim, yaşandığı anda tam kavranamadığından, anlatıda boşluklar, tekrarlar ve zaman atlamaları şeklinde görünür olur (Caruth, 1996, s. 4). Edebiyat metinlerinde travma, genellikle parçalı anlatılar, mekânsal labirentler ve kimlik kaymaları yoluyla temsil edilir. *Kara Kitap*'ta Galip'in İstanbul sokaklarındaki kayboluşu, doğrudan bir anlatıdan çok, bu travmatik deneyimin dolaylı ifadesi olarak okunabilir. Rüya'nın kaybı ve geçmişin izlerinin şehre sinmesi, romanın travmatik yapısını güçlendiren önemli unsurlardır. Dominick LaCapra (2001) ise travmayı yalnızca bireysel bir yara olarak değil, kültürel bir süreç olarak değerlendirir. Ona göre travma, “yeniden anlatılabilir” ve “tekrar yaşanabilir” bir alan açar; böylece bireysel deneyim ile kolektif tarih arasındaki sınırlar bulanıklaşır (LaCapra, 2001, s. 89). Bu perspektifle *Kara Kitap*, sadece kişisel bir yas anlatısı değil, aynı zamanda kültürel bellek kaybı ve kimlik çözülmesinin metinsel yeniden inşasıdır.

Kimlik

Postmodern anlatılarda kimlik, özsel ve sabit bir yapı olmaktan çıkar; bunun yerine sürekli müzakere edilen, değişen ve parçalanmış bir süreç olarak görülür. Stuart Hall (1996), modern kimlik anlayışının geçerliliğini yitirdiğini ve kimliğin bir “oluşum süreci” (process of becoming) olarak ele alınması gerektiğini vurgular. Hall'a göre kimlikler, tarihsel ve kültürel bağlamlar içinde sürekli yeniden şekillenen temsillerdir ve bu nedenle sabit bir öz taşımaktan çok değişkenlik gösterir (Hall, 1996, s. 4). Bu görüş bağlamında, *Kara Kitap*'ta Galip'in kimlik arayışı, eksiklik ya da kayıp olarak değil, dönüşüme açık, sürekli bir yeniden inşa süreci olarak yorumlanabilir. Galip'in Rüya'nın ardından İstanbul'un labirentvari sokaklarında kendini tanımlama çabası, kimliğin tamamlanamaz, sürekli ertelenen ve başkalarının izleriyle şekillenen doğasını ortaya koyar.

Romanın ilerleyen bölümlerinde Galip'in üvey kardeşi Celâl'in yerine geçmesi, kimliğin performatif ve akışkan doğasının somut örneğidir. Judith Butler'ın (1990) kimlik kavramını “tekrarlayan performanslar” üzerinden açıklaması, burada özellikle anlamlıdır. Butler'a göre kimlik, sabit bir gerçeklik değil, tekrar eden performatif eylemlerle inşa edilir (Butler, 1990, s. 25). Galip'in Celâl'in yazı dilini benimsemesi ve onun sesini içselleştirmesi, kimliğin toplumsal ve dilsel temsillerin sürekli tekrarıyla yaratıldığını gösterir. Bu süreç, roman içinde “Galiba artık ben Celâl oldum” ifadesiyle özetlenir (*Kara Kitap*, s. 378). Bu ifade, kimlik sınırlarının ne denli bulanıklaşabileceğini ve başkalarının kimlik anlatılarına sızmanın bireysel kimliği nasıl dönüştürdüğünü vurgular. Galip'in İstanbul sokaklarındaki gezintileri sırasında kendine yönelttiği “Ben kimim?” sorusu (*Kara Kitap*, s. 185), kimliğin sürekliliğinin ne denli kırılgan olduğunu ve kimlik arayışının çok katmanlı doğasını anlamak için anahtar bir sorudur. Bu süreçte kimlik, statik bir öz değil, parçalı anlatılar ve başkalarının kimlik izleriyle örülmüş akışkan bir yapı olarak ortaya çıkar. Edward Soja'nın (1996) mekânın “üçüncü mekân” kavramı, gerçeklik ile kurgu arasındaki geçirgen sınırı tanımlayarak, İstanbul'un Galip'in kimlik dönüşümündeki merkezi rolünü somutlaştırır. İstanbul'un pasajları, karanlık ara sokakları ve tarihi yapıları, sadece fiziksel bir ortam değil, Galip'in kimliğini yeniden kurguladığı sembolik bir haritadır. Böylelikle *Kara Kitap*, kimliğin özsel bir varlık değil, performatif eylemler, temsiller ve süregelen arayışlar neticesinde ortaya çıkan bir oluş olduğunu gösteren güçlü bir postmodern metindir.

Orhan Pamuk ve Kara Kitap

Orhan Pamuk, çağdaş Türk edebiyatının en özgün seslerinden biri olarak, eserlerinde kimlik, hafıza, aidiyet ve Doğu-Batı eksenli kültürel çatışmalar gibi temaları hem bireysel hem de toplumsal düzeyde sorgular. Pamuk'un anlatı evreni, tarihsel ve kültürel mekânları estetik ve eleştirel bir perspektifle yeniden kurgularken, bireysel kimlik krizlerini geniş tarihsel ve sosyokültürel bağlamlara yerleştirerek çok katmanlı, çoğu zaman da metinlerarası göndermelerle zenginleşmiş anlatılar oluşturur. 1990 yılında yayımlanan *Kara Kitap*, bu edebi perspektifin en özgün, karmaşık ve derinlikli örneklerinden biridir. Roman, aynı zamanda modern bireyin kimlik arayışının yanı sıra kolektif hafızanın yitirilmesi ve yeniden inşasının alegorik bir tasviridir.

Pamuk'un romanlarında kimlik ve bellek temaları, özellikle modernleşme ve geleneksellik arasındaki gerilim ile kültürel yabancılaşma çerçevesinde şekillenir. Bu bağlamda, bireysel kimlik, durağan ve sabit bir varlık olarak değil, Stuart Hall'un (1990) vurguladığı gibi, sürekli müzakere edilen, çoklu ve bazen çelişkili kimlikler bütünü olarak ele alınır. Hall'un “kimlik, bir ‘olma süreci’dir” tanımı, Pamuk'un karakterlerinin kendi

geçmişleri, kültürel kodlar ve toplumsal travmalar arasında şekillenen çok katmanlı kimlik arayışlarını anlamak için önemli bir kuramsal zemindir (Hall, 1990, s. 225-230). Pamuk'un eserlerinde, bireysel bellek ve kolektif hafıza arasındaki ilişki de merkezi bir konudur. Maurice Halbwachs'ın (1992) kolektif bellek kavramı, bireysel anıların toplumsal ve kültürel hafızayla etkileşim içinde şekillendiğini vurgulamaktadır. Bu durum da Pamuk'un İstanbul'u ve Türk kimliğini anlatırken kullandığı temel bir kavramsal çerçeve oluşturmaktadır (Halbwachs, 1992, s. 35-40). *Kara Kitap* romanında İstanbul'un kaybolmuş imgesi ve şehrin geçmişine yapılan sürekli göndermeler, bireysel ve toplumsal bellek arasındaki bu kırılgan ilişkiyi yansıtmaktadır. Şehrin sokakları, tarihi mekânları ve pasajları, sadece fiziksel mekânlar değil, aynı zamanda yitirilmiş kimliklerin ve hafızaların sembolik alanlarıdır. Bu bağlamda hafıza, bir yandan kimliğin inşasında temel bir unsur iken, diğer yandan kayboluş ve yabancılaşmanın da kaynağıdır.

Kara Kitap Romanında Travmatik Bellek ve Kimlik Arayışı

Kara Kitap, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde travmatik bir bellek ve kimlik arayışının romanıdır. Galip'in kaybolan eşi Rüya'yı ve aynı zamanda kayıp olduğu düşünülen Celâl'i arayışı, yalnızca fiziksel bir arama değil; daha derin bir anlamda, geçmişin, aidiyetin ve kimliğin yitirilmesine karşı yürütülen bir mücadeledir. Cathy Caruth'un (1996) travma kuramına göre travma, anlatılamayan, bilinçdışına itilen ve sürekli tekrar eden bir boşluk yaratır; *Kara Kitap*'ın yapısı da bu boşluğu ve travmatik anlatının kesintili doğasını yansıtır (Caruth, 1996, s. 3-6). Galip'in yolculuğu, belirgin sona ulaşmaktan ziyade, sürekli bir kayboluş, arayış ve kimlik bulanımı deneyimini sunmaktadır. Pierre Nora'nın (1989) "hafıza mekânları" (lieux de mémoire) kavramı, *Kara Kitap* romanında İstanbul'un tarihsel ve kültürel mekânlarının işlevini anlamaya rehberlik etmektedir. Nora'ya göre, belleğin canlı kalması için fiziksel ve sembolik mekânlara ihtiyaç vardır; ancak modernleşme ve tarihsel dönüşümlerle bu mekânlar işlevsizleşip, nostaljik simgeler haline gelir (Nora, 1989, s. 7-9). İstanbul, roman boyunca yaşayan bir tarih alanı olmaktan çıkar; parçalanmış, kaybolmuş ve yeniden anlamlandırılması gereken bir geçmişin izlerini taşır. Galip'in İstanbul sokaklarında mekânlar arasında gidip gelmesi, sadece fiziksel değil aynı zamanda zihinsel ve duygusal bir yolculuktur. Mekân ve bellek arasındaki bu karşılıklı ilişki, bireysel kimlik çözülmesinin de metaforu halini alır. Dominick LaCapra'nın (2001) travma kuramı, travmatik anlatıların geçmişi "doğrudan temsil etmekten" ziyade onu "yeniden yaşamak" (re-experiencing) yoluyla yapılandırdığını ileri sürer (LaCapra, 2001, s. 85-90). Bu bağlamda, *Kara Kitap*'ta Galip'in arayışı sadece kayıp nesnelerin peşinden gitmek değil, aynı zamanda kimliğin parçalanmış ve travmatik belleğinin içinde yeniden yaşanmasıdır. Şehrin tarihî yapıları ve dar

sokakları, travmatik anıların ve kimlik krizlerinin sahneleri olarak romanın anlatısal dokusunu oluşturmaktadır.

Kara Kitap'ta Mekan, Bellek ve Travma

Orhan Pamuk'un *Kara Kitap* romanında İstanbul, salt bir anlatı mekânı olmaktan öte, bireysel ve toplumsal belleğin, kimlik krizlerinin ve travmatik deneyimlerin çok katmanlı bir sahnesi olarak işlev görür. Roman boyunca şehir, hem fiziksel hem de sembolik düzeyde, kimlik arayışlarının ve unutulmuşluk hissinin mekânsal izdüşümü haline gelir. Bu bölümde, İstanbul'un bir "bellek mekânı" olarak işlevi, travmanın bireysel ve mekânsal boyutları ile karakterlerin şehirle kurdukları yabancılaşmış ilişkiler kuramsal çerçeveler ışığında ele alınacaktır. *Kara Kitap'ta* İstanbul, Maurice Halbwachs'ın (1992) kolektif bellek teorisinde ifade ettiği gibi, bireysel anıların toplumsal hafıza içinde şekillendiği ve yeniden üretildiği bir kolektif bellek mekânı olarak tasvir edilir. Halbwachs'ın kavramsallaştırmasına göre, "Bireysel hafıza, ancak toplumsal bağlam içinde var olabilir ve anlam kazanır" (Halbwachs, 1992, s. 38). Romanın mekânsal dokusunu oluşturan Beyoğlu, Galata ve Kapalıçarşı gibi tarihî semtler, sadece fiziksel mekânlar değil; kişisel geçmişlerle, toplumsal hafıza ve kültürel kodlarla örülmüş sembolik alanlar haline gelir. Galip'in İstanbul sokaklarındaki yolculuğu, sadece eşini arama meselesi değil, aynı zamanda bireysel kimliğinin ve unutulmuş geçmişinin peşine düşülen bir hafıza seferidir. Pierre Nora'nın (1989) "lieux de mémoire" (hafıza mekânları) kavramı, *Kara Kitap'ta* şehir mekânlarının işlevini anlamak için kritik bir araçtır. Nora, "Modern çağda hafıza, somut mekânlar ve nesneler aracılığıyla dışa vurulur, çünkü canlı hafıza zayıflamış ve yerini bu simgesel temsil alanlarına bırakmıştır" (Nora, 1989, s. 12). Pamuk'un İstanbul'u, tarihsel katmanlarıyla birlikte bir "hafıza coğrafyası"dır; burada mekânlar, geçmişle şimdinin ve bireysel anlatılarla kolektif hafızanın iç içe geçtiği dinamik alanlar olarak kurulur. Jan Assmann'ın kültürel bellek kuramı, bireysel psikoloji ve toplumsal hafıza arasındaki köprüyü kurar. Assmann'a göre, kültürel bellek, bir toplumun kimliğini sürdüren, semboller, ritüeller ve mekânlar aracılığıyla nesiller boyunca aktarılan yapılandırılmış bilgi birikimidir (Assmann, 2011, s. 26-27). İstanbul'un fiziksel dokusu ve tarihî katmanları, bu kültürel belleğin taşıyıcısı olarak bireyin kimlik inşasında merkezi bir rol oynar. Pamuk, bu yapıyı kullanarak İstanbul'un tarihî ve kültürel katmanları ile bireyin içsel dünyası arasında geçişli, çok katmanlı bir anlatı örmektedir.

Travmanın Şehre ve Karakterlere Etkisi

Romanın temel dinamiğini oluşturan kayıp ve travma temaları, hem bireysel hafızada hem de şehrin somut ve sembolik yapısında derin izler bırakır. Rüya'nın ortadan kaybolması, Galip'in yaşadığı kimlik

parçalanmasının ve bütünlük kaybının metaforu olarak okunabilir. Cathy Caruth'un (1996) travma kuramı, travmanın doğrudan anlatılamayan, temsil edilmesi zor bir deneyim olduğunu vurgular: "Travmatik deneyim, anlatılamayan bir bilinçdışıdır ve ancak dolaylı olarak, tekrar eden imgeler ve anılar aracılığıyla kendini gösterir" (Caruth, 1996, s. 4). Galip'in İstanbul sokaklarında amaçsızca sürüklenmesi, bu travmanın mekânsal bir dışavurumudur. Dominick LaCapra'nın (2001) "acting out" (tekrar oynama) kavramı, travmatik deneyimin bilinçli biçimde tekrar yaşanmasını ifade eder. LaCapra, travmanın doğrudan kavranamaması durumunda bireyin "acting out" yoluyla travmatik olayı tekrar yaşadığını belirtir (LaCapra, 2001, s. 85). Galip'in İstanbul'un labirentvari sokaklarında kayboluşu, hem kimlik krizinin hem de unutulmuş geçmişin mekânsal bir dışavurumudur. Şehrin karmaşık mimarisi, bireysel kimlik çözülmesinin mekânsal izdüşümü olur; İstanbul, hem fiziksel hem psikolojik travmanın sahnesine dönüşür. Bu durum, özellikle Henri Lefebvre'nin mekânın sosyal üretimi yaklaşımıyla açıklanabilir. Lefebvre'ye göre mekân, sadece fiziksel bir yer değil, sosyal ilişkilerin ve güç dinamiklerinin sürekli üretildiği ve dönüştüğü bir yapıdır (Lefebvre, 1991, s. 38-39). İstanbul'un labirentvari yapısı, bireylerin kimlik mücadelelerini ve travmalarını yansıtan toplumsal bir mekân olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mekânsal Yabancılaşma ve Kimlik Arayışı

Edward Relph'in (1976) mekânsal yabancılaşma kavramı, *Kara Kitap*'ta İstanbul'un birey üzerindeki etkisini analiz etmek için elverişli bir çerçeveye sunar. Relph, modernleşme ve kentleşmenin mekân algısını değiştirdiğini, bireyin yerle kurduğu aidiyet bağlarının zayıflayarak yabancılaşma hislerinin arttığını belirtir (Relph, 1976, s. 53). Galip'in şehirle olan ilişkisi, nostalji veya aidiyet duygusundan ziyade yabancılaşma ve kaybolmuşluk temalarına yaslanır. Beyoğlu ve Taksim gibi mekânlar, geçmişin nostaljik kalıntıları olmaktan çıkarak, zaman içinde anlamları bulanıklaşmış, aidiyetin kırıldığı yabancılaşmış alanlara dönüşmüştür. Bu noktada Stuart Hall'un (1990) kimlik kuramı, kimliğin sabit ve statik değil; tarihsel, sosyal ve kültürel bağlamlarda sürekli yeniden inşa edilen ve müzakere edilen bir süreç olduğunu vurgular (Hall, 1990, s. 225-230). Galip'in İstanbul sokaklarındaki sürüklenişi, kimliklerin parçalanmış, kaygan ve sürekli değişen doğasının temsili olarak okunabilir. Sonuç olarak, *Kara Kitap*'ta mekân, bireysel boşlukların, travmaların ve kimlik krizlerinin alegorik izdüşümüne dönüşür. İstanbul'un değişen yüzü, karakterlerin kimlikleriyle paralel bir seyir izlerken, bireyler geçmişlerine, kendilerine ve yaşadıkları mekâna yabancılaşırlar. Pamuk, şehri yalnızca fiziksel bir mekân değil, çok katmanlı, travmatik ve kimlik mücadelesine sahne olan bir kültürel alan olarak kurgular. Böylece mekân, bellek ve travma arasındaki dinamik ilişki, romanın yapısal ve tematik temelini oluşturur.

Anlatı Teknikleri ve Travmatik Bellek Temsili

Orhan Pamuk'un *Kara Kitap* romanı, sadece tematik olarak değil, aynı zamanda anlatısal yapısının özgün teknikleri aracılığıyla da travmatik belleğin çok katmanlı bir temsilini sunar. Romanın metinlerarasılık, parçalı anlatı yapısı ve anlatıcı kimliğindeki kırılmalar gibi anlatısal yöntemleri, bellek, kimlik ve travma temalarını derinlemesine işleyerek, çağdaş anlatı ve bellek kuramları ışığında değerlendirildiğinde romanın anlatısal stratejilerinin travmatik deneyimin doğasına ne ölçüde sadık kaldığı ortaya çıkar. Bu bölümde, söz konusu tekniklerin işlevi ve anlamı kapsamlı biçimde incelenecektir.

Kara Kitap'ta görülen metinlerarasılık, Julia Kristeva'nın (1980) ortaya koyduğu gibi, metinlerin birbirleriyle diyalog içinde olduğu, anlamın çok katmanlı ve çoğulcu biçimde üretildiği bir yapısal özelliktir. Roman boyunca masallar, gazete yazıları, ansiklopedik pasajlar ve eski hikâyeler gibi farklı metin türlerinin yan yana getirilmesi, bireysel ve kültürel belleğin katmanlı doğasının metin içinde temsiline olanak sağlar (Kristeva, 1980, s. 66-67). Bu çok katmanlı yapı, Cathy Caruth'un travma teorisiyle de örtüşür; Caruth'a göre travmatik deneyimler, lineer ve kesintisiz anlatılarla doğrudan ifade edilemez, ancak kesintili, parçalı ve atlamalı biçimlerde yüzeye çıkarlar (Caruth, 1996, s. 4-5). Pamuk'un anlatısında bu parçalı yapı, özellikle Galip'in Celal'in köşe yazıları arasında kayboluşunda belirginleşir. Bu durum, sadece fiziksel bir arayış değil, aynı zamanda bireysel belleğin ve kimliğin parçalanmasını temsil eder. Wolfgang Iser'in (1978) "boşluklar teorisi" bu anlatı tekniğinin okur üzerindeki etkisini anlamak açısından önemlidir. Iser, metnin okuyucuya bilinçli olarak boşluklar bırakarak aktif katılımını sağladığını ve okurun bu boşlukları kendi deneyim ve belleğiyle tamamladığını belirtir (Iser, 1978, s. 279). *Kara Kitap*'ın parçalı ve kesintili anlatısı, okurun travmatik deneyimin parçalanmış yapısını bizzat metin içinde deneyimlemesini mümkün kılar; böylece okur, hem metnin hem de travmanın açık bıraktığı alanları kendi zihninde doldurur.

Kara Kitap'ta anlatıcının kimliği sabit değildir; anlatıcı konumları arasında sürekli geçişler yaşanır ve zaman zaman belirsizleşir. Bu anlatıcı kaymaları, Paul Ricoeur'ün (1991) "anlatı kimliği" (narrative identity) kavramıyla açıklanabilir. Ricoeur'e göre kimlik, değişmeyen sabit bir öz değil, bireyin hayatını anlamlandırdığı ve sürekli yeniden kurduğu bir anlatılar bütünüdür (Ricoeur, 1991, s. 188-191). Roman boyunca Galip'in Celal'in kimliğine bürünme çabaları, anlatıcı sesinin giderek bulanıklaşması ve zaman zaman iç içe geçmesi, bireysel kimliğin kırılma ve parçalanma sürecini estetik olarak yansıtır. Bu durum, Shoshana Felman'ın (1992) travma anlatısına ilişkin vurgusuyla paraleldir: Travmatik deneyimler doğrudan ve tam olarak anlatılamaz; bunun yerine anlatıda boşluklar,

kırılmalar ve çoklu sesler olarak kendini gösterir (Felman, 1992, s. 8). Galip'in kimlik sınırlarının silinmesiyle oluşan anlatıcı kaymaları, öznel benliğin dağılması ve travmanın kişisel kimlik üzerindeki yıkıcı etkisinin göstergesidir. Dominick LaCapra'nın (2001) "travmanın yeniden yaşanması" (acting out) kavramı da bu anlatı stratejisini anlamak için önemlidir. LaCapra, travmatik deneyimlerin bilinçli biçimde tekrarlanması, bireyin travmayla baş etme ve anlamlandırma çabası olduğunu belirtir (LaCapra, 2001, s. 21). Galip'in Celal'in kimliğiyle örtüşme ve anlatıcı konumunda yaşanan radikal kaymalar, travmatik belleğin sürekli tekrar eden doğasını, yani travmanın birey üzerinde bıraktığı süreklilik kaybını temsil eder. Roman boyunca zaman, mekân ve anlatı perspektiflerinin sürekli yer değiştirmesi, *Kara Kitap*'ı sadece tematik olarak değil, yapısal olarak da travmatik deneyimin kesintili, parçalı ve dağılmış doğasına uygun kılar. Pamuk, bu anlatısal tekniklerle bireysel ve kolektif bellekte travmanın yol açtığı kimlik çözülmesini, zaman-mekân algısındaki kırılmaları ve anlatıdaki çoklukları güçlü biçimde yansıtır.

SONUÇ

Orhan Pamuk'un *Kara Kitap* adlı romanı, bireysel hafıza ile toplumsal bellek arasındaki hassas sınırları mekân merkezli bir anlatı kurgusu aracılığıyla ustalıkla ele alarak, çağdaş edebiyatta travmatik deneyimlerin temsiline özgün ve etkileyici bir katkı sunmaktadır. Roman boyunca İstanbul, salt fiziksel bir arka plan olmaktan öte, karakterlerin yaşadığı kayıpların, kimlik bunalımlarının ve travmatik hatırlamaların aktif bir taşıyıcısı ve temsilcisi olarak işlev görür. Pamuk, şehrin tarihi semtlerini, sokaklarını ve unutulmuş köşelerini, Pierre Nora'nın (1989) hafıza mekânları (lieux de mémoire) kavramı çerçevesinde, bireysel ve kolektif geçmişin somutlaşmış alanları olarak yapılandırır; böylece mekân, hem geçmişin hem de unutuluşun simgesi haline gelir (Nora, 1989, s. 7). Galip'in Rüya'nın kayboluşuyla başlayan arayışı, sadece bireysel bir kimlik inşası değil, aynı zamanda İstanbul'un kayıp belleği içinde sürüklenen, zamansal ve mekânsal bir yolculuğa dönüşür. Bu yolculuk, Aleida Assmann'ın (2006) kültürel bellek kuramında ortaya koyduğu gibi, bireysel hafıza ile toplumsal bellek arasındaki sınırların bulanıklaştığı, kişisel travmanın kolektif hafızaya dokunduğu bir alanı görünür kılar (Assmann, 2006, s. 213). Böylece Galip'in kişisel kaybı, İstanbul'un değişen ve unutulan kimliğiyle bütünleşerek bireysel travmaların toplumsal boyutta da sorgulanabileceğini gösterir. Mekânın anlatıdaki işlevi, Marc Augé'nin (1995) "yersizlik" (non-lieux) kavramı bağlamında değerlendirildiğinde daha da anlam kazanır. İstanbul'un modernleşme süreciyle yaşadığı dönüşüm, hem aidiyet duygusunun zayıflamasına hem de mekânın hafıza taşıyıcı işlevinin travmatik biçimde aşınmasına işaret eder (Augé, 1995, s. 78). Bu bağlamda, romanın İstanbul'u geçmişin izlerini taşımaktan ziyade, bu izlerin silinmeye

yüz tuttuğu, unutulmuş ve unutma sürecine terk edilmiş bir “unutma mekânı”na dönüşür.

Anlatısal düzlemde ise Pamuk, kimlik kaymaları ve anlatıcı kimliğinin parçalanmasını, travmatik deneyimlerin temsilinde bilinçli ve estetik bir strateji olarak kullanır. Galip’in Celal’in kimliğine bürünmesi ve anlatıcı sesinin giderek bulanıklaşması, Shoshana Felman’ın (1992) vurguladığı üzere, travmatik hafızanın dil ve anlatı üzerindeki yıkıcı etkisini somutlaştırır (Felman, 1992, s. 8). Romanın bu anlatı yapısındaki belirsizlik ve çoklu anlatıcı perspektifleri, okuyucuyu sürekli bir kimlik, anlam ve gerçeklik arayışına sevk eder. Ayrıca Linda Hutcheon’ın (1988) tarih yazımı kurmacası (historiographic metafiction) kavramı ışığında bakıldığında, *Kara Kitap* hem tarihsel söylemin güvenilmezliğini hem de bireysel kimliğin kurgusal doğasını etkili biçimde problematize eder. Pamuk, tarih ile kurgu arasındaki sınırları muğlaklaştırarak, geçmişin ve kimliğin anlatılar yoluyla inşa edildiğini gözler önüne serer (Hutcheon, 1988, s. 105). Sonuç olarak, *Kara Kitap* bireysel ve toplumsal kimliklerin, bellek kayıplarının ve travmaların çok katmanlı ve derinlemesine bir sorgulamasını sunar. Mekân, bellek ve kimlik temaları sadece içerik düzeyinde değil, aynı zamanda anlatının yapısal örgüsünde de birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. Pamuk’un İstanbul’u tarihi ve kültürel bir hafıza aracı olarak kullanması, çağdaş edebiyatta travmatik deneyimlerin temsiline yönelik özgün ve etkileyici bir estetik model ortaya koyar. Bu yönüyle *Kara Kitap*, yalnızca bireysel bir kayıp ve kimlik arayışının romanı olmakla kalmayıp, aynı zamanda kolektif bir unutulmuş ve yeniden hatırlama sürecinin edebi bir yansımasıdır.

REFERANSLAR

- Assmann, A. (2006). *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. C.H. Beck.
- Assmann, J. (2011). *Kültürel bellek: Eski yüksek kültürlerde yazı, hatırlama ve politik kimlik* (A. Tekin, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Augé, M. (1995). *Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity* (J. Howe, Trans.). Verso.
- Butler, J. (1990). *Gender trouble: Feminism and the subversion of identity*. Routledge.
- Caruth, C. (1996). *Unclaimed experience: Trauma, narrative, and history*. Johns Hopkins University Press.
- Felman, S. (1992). *Testimony: Crises of witnessing in literature, psychoanalysis and history* (S. Felman & D. Laub, Eds.). Routledge.
- Hall, S. (1990). Cultural identity and diaspora. In J. Rutherford (Ed.), *Identity: Community, culture, difference* (pp. 222–237). Lawrence & Wishart.
- Hall, S. (1996). Introduction: Who needs “identity”? In S. Hall & P. du Gay (Eds.), *Questions of cultural identity* (pp. 1–17). Sage.
- Halbwachs, M. (1992). *On collective memory* (L. A. Coser, Trans. & Ed.). University of Chicago Press.
- Hirsch, M. (2008). The Generation of Postmemory. *Poetics Today*, 29(1), 103–128.

- Hutcheon, L. (1988). *A poetics of postmodernism: History, theory, fiction*. Routledge.
- Iser, W. (1978). *The act of reading: A theory of aesthetic response*. Johns Hopkins University Press.
- Kristeva, J. (1980). *Desire in language: A semiotic approach to literature and art* (T. Gora, A. Jardine & L. Roudiez, Trans.). Columbia University Press.
- LaCapra, D. (2001). *Writing history, writing trauma*. Johns Hopkins University Press.
- Lefebvre, H. (1991). *The production of space* (D. Nicholson-Smith, Trans.). Blackwell.
- Liotard, J.-F. (1979). *La condition postmoderne: Rapport sur le savoir*. Les Éditions de Minuit.
- Nora, P. (1989). Between memory and history: Les lieux de mémoire. *Representations*, (26), 7–24.
- Pamuk, O. (1990). *Kara Kitap*. İletişim Yayınları.
- Relph, E. (1976). *Place and placelessness*. Pion Limited.
- Ricoeur, P. (1991). *Narrative identity*. In D. Wood (Ed.), *On Paul Ricoeur: Narrative and interpretation* (pp. 188–199). Routledge.
- Said, E. W. (1978). *Orientalism*. Pantheon Books.
- Soja, E. W. (1996). *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*. Blackwell.

İşletmelerde Kriz Yönetimi

İnan KAYNAK¹

Erman AKILLIBAŞ²

¹ Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, i.kaynak@alparslan.edu.tr., ORCID: 0000-0001-9944-1540

² Dr., sinopeerman@gmail.com., ORCID: 0000-0001-8869-8746

GİRİŞ

Günümüzün yaşam şartları teknolojik ilerlemeye bağlı olarak değişmektedir. Bu değişimlere ya da gelişmelere uyum sağlamak işletmelerin gelecekte de var olmaları bakımından hayati öneme sahiptir. İşletmelerin varlıklarını sürdürmelerinin önündeki en büyük engel olarak ta krizler görülmektedir (Akgemci, Çelik & Aydın, 2020). Siyasetten eğitime, sağlık sektöründen evliliğe kadar hayatın her alanında yaşanması muhtemel olan krizler, krizin yaşandığı her kurum ya da durum için önemli olduğu gibi işletmeler açısından da önemlidir (Aslan & Yılmaz, 2021). Kriz; beklenmeyen zamanda ortaya çıkan, örgütlerin varlığını tehdit eden, hızlıca müdahale edilmesi gereken, yıkıma sebep olduğu gibi zaferle de sonuçlanabilen, algılanışı ve yönetiliş tarzına göre işletmelerin yok olmasına sebep olabileceği gibi gelişimini de sağlayabilen bir durumdur (Akım, 2020). Tanımda da anlaşıldığı üzere krizlerin kaynağı ne olursa olsun işletmeler açısından hem ciddi bir tehdit hem de bir fırsat olabilmektedir. Yalnızca günümüze özgü bir kavram olmayan kriz, insanlığın var oluşundan beri çeşitli şekillerde ortaya çıkmıştır. Fakat günümüzde küreselleşme ve gelişen iletişim teknolojilerinden dolayı daha fazla görünür olmuştur (Güden, 2019). Globalleşen dünyada ekonomik entegrasyonun ve yoğun rekabetin sebep olduğu zorlayıcı durumlarla baş edebilmek için, tehditleri bertaraf eden ve muhtemel fırsatları değerlendiren örgütler, kriz durumlarını daha iyi yönetmiş ve geleceğe kalma adına başarılı olmuş işletmeler iken, değişimler ve belirsizlikleri anlamada, yorumlamada ve harekete geçmede başarısız olanlar ise krizlere karşı daha savunmasız kalabilmektedirler (Uyan, 2016). İşletmeler var oldukları süreler boyunca az ya da çok sayıda krizlere maruz kalmakta ve bu beklenmedik durumda onları olumlu ya da olumsuz olarak etkileyebilmektedir. Zorlu iş yaşamında işletmelerin ayakta kalmaları karşılaştıkları krizleri başarıyla yönetmelerine bağlıdır. Krizlerle baş edebilmek etkin ve kararlı bir kriz yönetim modelini gerektirmesine ve hatta işletme yöneticilerinin kriz yönetim çalışmalarının gerekli olduğuna inanmalarına rağmen, örgütlerin çoğunda planlı ve sürekli kriz yönetim çalışmalarının bulunmadığı görülmektedir (Soysal, Karasoy & Alıcı, 2009). Bu sebeple bu çalışmanın amacı tüm kurumlar için önemli olduğu gibi işletmeler içinde önemli olan kriz kavramını ve kriz yönetimini tüm yönleriyle ele almak ve krizlerle başa çıkmada bazı öneriler sunmaktır. Kriz ve kriz yönetimini detaylı bir şekilde ele almasından dolayı bu çalışmanın alan yazınına katkı sunması beklenmektedir.

1. Kriz Kavramı

Etimolojik olarak kriz kelimesi Yunanca “*karar*”, “*ayrılmak*” anlamına gelen “*krisis*” (Khodarahmi, 2009) ve yargılamak, ayırmak, karar vermek’ anlamına gelen “*krinein*” kelimesinden gelmektedir. İngilizcede “*crisis*” olarak kullanılan kelime Türkçeye kriz olarak geçmiş ve “*birçok insanı etkileyen, sıkıntıya, güçlüğü ve ölüme neden olabilen ciddi ve tehlikeli bir durum*” olarak ifade edilmektedir (Baltaş, 2002). Kelimenin ilk olarak askeri ve tıbbi alanlarda kullanıldığı bilinmekte olup 17. Yüzyıldan itibaren sosyal bilimler alanında yaygınlaştığı görülmektedir. 1929 ekonomik buhranı ile ekonomi alanında kullanımının arttığı gözlemlenen kriz kavramı, günümüzde işletme yönetiminde de yoğun olarak kullanılmakta ve araştırmalara konu olmaktadır. Birçok bilim dalında kullanımı her geçen gün artan kriz kavramı bu denli geniş kullanımına rağmen ortak bir tanıma sahip değildir (Uyan, 2016). Kriz; etkisinde kalan örgütlerin varlığını potansiyel bir şekilde tehdit eden (Reilly, 1987), istikrarsızlık dönemlerinde ya da bu döneme yakın zamanlarda değişime sebep olan (Keown-McMullan, 1997), örgütün rekabet gücünü azaltan ya da ortadan kaldıran ve bu nedenle uzun dönemli karlılığı ve büyümeyi olumsuz etkileyen (Stafford, Yu & Armoo, 2010), önceden sezilemeyen ve beklenmedik bir anda ortaya çıkan, hızlı cevap verilmesi gereken, örgütün değerleri, amaçları ve iş görme yöntemlerini tehdit eden gerilim durumu (Dinçer, 2013) olarak tanımlanabilir. Krizler kaotik ve bir o kadar da dinamik süreçlerdir. Ayrıca krizler doğrusal bir zaman düzleminde varlığını sürdürmezler. Çünkü bir kriz varlığını hissettirmeksizin yavaşça gelişebildiği gibi bir anda da ortaya çıkabilmektedir. Hatta gerilemeye ya da yavaşlamaya başlayan kriz bazı faktörlerin ortaya çıkmasıyla birlikte yeniden alevlenebilmektedir (Boin & Hart, 2003). Krizle ilgili çalışmaları derleyen Faulkner (2001), krizin temel unsurlarını aşağıdaki gibi sıralamıştır. Krizler;

- Örgütün öngörme ve önleme mekanizmalarını yetersiz bırakır.
- Beklenmeyen bir zamanda ve aniden ortaya çıkar
- Karar vericilerde gerilim oluşturur.
- Örgüt içinde genel bir panik ve korkuya yol açar.
- Zaman baskısı yaratarak acil müdahale gerektirir.
- Örgütün amaç ve hedeflerini tehdit eden bir yapıya sahiptir.
- Kontrol altına alınması zordur.
- Örgütün imajıyla birlikte örgütsel fonksiyonlarını tehdit eder.
- Örgütün yaşamında bir dönüm noktası olabilir.

- Alt sistemler dahil örgütün tüm sistemlerinin mevcut durumunu ve gelecekteki durumunu psikolojik, fiziksel ya da varlıksal olarak etkileme gücüne sahiptir.

Genel olarak kriz kavramı olumsuz bir durum olarak nitelendirilse de her kriz işletmeler için negatif bir duruma işaret etmeyebilir. Kriz kavramı Çince “*fırsat*” ve “*tehdit*” anlamına gelen Wei-ji sembolleriyle anlatılmaktadır. Kriz yaşayan işletmenin yönetiminin sergileyeceği tutumlara bağlı olarak kriz örgüt için bir dönüm noktası olarak başarıya ulaşmayı sağlayabilir (Pira & Sohodol, 2012). Çünkü “*Her kriz başarısızlığın kökleri kadar başarının tohumlarını da kendi içinde taşır*” (Augustine, 2000). Krizler belli bazı faktörlerden kaynaklanmaktadır. Örgütün bir krizle karşılaşması örgüt kaynaklı olabildiği gibi örgüt dışı sebeplerden de olabilmekte, bazen her iki durum birlikte krizin oluşmasına sebebiyet verebilmektedir. Böyle olmasına rağmen yine de genel olarak kriz faktörleri dış çevre ve örgüt içi faktörler olarak iki başlık altında incelenmektedir (Ataman, 2009).

2. Kriz Oluşumuna Neden Olan Faktörler

1.1 Dış Çevre Faktörleri

Örgütlerin kontrolü dışında ortaya çıkan faktörler dış çevre faktörleri olarak nitelendirilmektedir. Dış çevrenin sürekli olarak değişmesi daha da belirsizleşmesine ve karmaşıklaşmasına neden olduğundan olayları önceden tahmin edebilmek daha zor bir hale gelmekte ve neredeyse imkansızlaşmaktadır. Karmaşa ve belirsizliğin artması örgütlerin uyumunu zorlaştırmakta ve krizlerle karşılaşma olasılıklarını arttırmaktadır. Krizlerin dinamik yapısından dolayı hızlı cevap verilmesi gerekliliği yerine getirilemediğinde krizin şiddetinin artması ihtimali güçlenmektedir. Örgütlerde krize sebep olan bazı dışsal faktörler vardır (Balcı, Nohutçu, Öztürk & Coşkun, 2003). Bunlar; Dünyanın sosyal yapısının sürekli olarak değişmesi, küreselleşmeye bağlı zincirleme problemler, dünyanın jeolojik yapısının neden olduğu felaketler, devletler arası siyasi gerilimler, savaşlar ve bunların ülke politikalarına yansımaları gibi makro ölçekte meydana gelen olaylar olarak sıralanabilir. Bir örgütün dış çevreye olan bağlılık seviyesi örgütün krizlerden etkilenme derecesini de belirleyecektir (Tutar, 2000). Hemen her örgütün dış çevrede yaşanan krizlerden az ya da çok etkileneceği bilinmektedir. Çünkü örgütlerin krize sürüklenmesinin en önemli nedeni dış çevre faktörleridir. Örgütlerin açık sistemler olmalarından dolayı dış çevreleri ile olan etkileşimi dinamikdir. Diğer bir ifadeyle sürekli olarak değişim

halindedir. Bu değişim hali örgüt içinde belirsizliklere ve karmaşıya neden olabilmektedir (Güvendi, 2016).

1.2 İç Çevre Faktörleri

İşletmeler faaliyette bulundukları çevreye uyum sağlayabildikleri ölçüde başarılı olabilirler (Ertürk, 2013). Dış çevre faktörlerinin örgütlerde krize sebep olmasının nedeni örgütlerin değişken olan bu faktörlere yeterli uyumu sağlayamamalarıdır. Tüm örgütler dış çevrede meydana gelen değişikliklerden etkilenirken bazılarının kriz yaşamaması örgüt-çevre arasındaki ilişkinin güçlü olmasıyla açıklanabilir. Bu sebeple örgütlerin krizlerle karşılaşmasının ya da karşılaşmamasının altında yatan sebep, örgütlerin dış çevrede oluşan değişimlere verdiği tepki ya da bu tepkinin niteliği olduğu söylenebilir (Meydan, 2005). Krizlerin örgütlerin iç yapısından kaynaklanan iç çevre faktörleri arasında örgütün optimum büyüklükten uzaklaşmış olması, hiyerarşik ve merkezi bir organizasyon yapısının varlığı, etkin olmayan mali yönetim ve liderlik ya da çağdaş yönetim tekniklerinin uygulanmaması, iç çatışmalar, yenilik ve yatırım politikaları ve üretim organizasyonundaki eksiklikler sayılabilir (Aktan & Şen, 2001). Buraya kadar yapılan açıklamalardan da anlaşılacağı üzere örgütlerde krizlerin sezilmesi, karşılanması, hızlı cevap verilmesi ve en az hasarla atlatılması hatta fırsata dönüştürülmesi örgüt yönetiminin uhdesinde olan bir olgudur. Bu sebeple örgütlerin karşılaştıkları krizleri bertaraf etmeleri iyi bir kriz yönetimi ile mümkün olabilir.

2 KRİZ YÖNETİMİ

Kriz kavramı birçok bilim dalında sıklıkla kullanılan bir kavramdır. En genel haliyle kriz yönetimi; *“kriz olarak nitelenen durumu ortadan kaldırmak için yapılan planlı, sistematik, ve rasyonel bir şekilde uygulanan faaliyetler topluluğu”* (TDK, 2020) olarak tanımlanmaktadır. İşletmeler açısından ise kriz yönetimi; örgütün normal faaliyetini sürdürölme ve paydaşların zararlarını en aza indirmek için yürütölun sistematik bir süreç (Pearson & Clair, 2008) olarak nitelendirilmektedir. Kriz yönetimi yönetim sürecinin özel bir türü olarak örgütün varlığını sürekli kılmak amacıyla krizlere karşı ya da kriz durumunda gerekli önlemlerin planlanmasını, en uygun yapıyı örgütlemeyi, koordinasyonu, denetimi ve tüm sonuçların değerlendirilmesi sürecini ifade etmektedir (Ataman, 2009). Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere kriz yönetimi olağan dönemlerden farklı özellikleri bünyesinde barındıran bir

süreç ve yönetim modelidir (Şen, 2011). Kriz yönetimin de temel amaç örgütü krizlere karşı hazır hale getirmek (Akat, Budak & Budak, 1999), tehdit altındaki örgütü korumak ve kayıpları en aza indirmektir (Koronis & Ponis, 2018). Kısaca kriz yönetimi, işletmenin her hangi bir zamanda ortaya çıkan krizlere karşı uygulanacak kriz önleme ve krizi fırsata çevirme stratejileridir (Ertürk, 2013). Kriz yönetimi kriz öncesi ve sonrasında mümkün olduğunca belirsizlikleri ve riskleri ortadan kaldırmak ya da muhtemel risklerin sebep olabileceği belirsizliği azaltmak için çaba sarfetmektir (Simola, 2005). Örgütlerin krizleri bertaraf etmelerinde örgütün büyüklüğü ve piyasa şartları önemli bir etken olmakla birlikte iyi bir yönetimde son derece etkili olabilmektedir (Mitroff & Pearson, 1993). Bu sebeple krizin aşamalara ayrılarak incelemeye tabi tutulması sürecin daha iyi anlaşılmasına, kavranmasına ve her aşamada gerekli olan tedbirlerin belirlenmesine yardımcı olacaktır (Gültekin & Aba, 2011). Kriz yönetim süreci kriz sinyallerinin alınması, krize hazırlık ve önleme, krizin denetim altına alınması, kriz sonrası rehabilitasyon, öğrenme ve değerlendirme şeklinde beş aşama altında incelenebilir (Can, 1994). Fakat bu aşamalar krizlerin artık belirmeye başladığı ve önlemlerin alınmaya çalışıldığı aşamalardır. Bu beş aşamadan önce ise potansiyel krizden bahsedilebilir. Krizlerin ilk aşaması olan potansiyel kriz aşamasında henüz kriz ile karşılaşılmamıştır. Fakat örgüt ile çevresi arasında bir açıklık oluşmaya başlamıştır. Bu stratejik açıklık genel anlamda küresel yönelimlerin etkisinden, dış çevrenin sürekli değişmesinden ve örgütün bu değişimleri takip etmede zorlanmasından meydana gelir (Yılmaz, 2010). Örgütün bu açıklığın farkına varması ve önlemeye çalışması krizin ortaya çıkmasını engelleyebilir. Krizlerin kontrol edilebilmesinin en yüksek olduğu aşama bu aşamadır (Haşit, 2000).

2.1 Kriz Sinyallerinin Alınması

Krize sebep olabilecek her türden belirti, gösterge, olay, ölçü ve gelişmelere kriz sinyali denilmektedir (Akgemci vd., 2020). Doğal afetler dışındaki diğer tüm krizler öncesinde muhakkak uyarı sinyalleri gönderme özelliğine sahiptirler (Uzun, 2021). Bu sinyallerin örgüt içi faktörlerden kaynaklanabildiği gibi örgüt dışı bazı faktörlerden de kaynaklanabilmektedir (Soysal vd., 2009). Bu aşamada krizin oluşumuna dair birtakım problemler olsa da henüz maddi anlamda bir zarar veya kayıp oluşmamıştır. Fakat krize işaret edebilecek bazı sorunlar belirmeye başlamıştır. Çalışan sayısında artış, yönetim süreçlerinin modernlikten uzak olması, şekil ile içerik arasında meydana gelen yer değişikliği, örgüt amaçlarının açıkça tanımlanamamış olması, amaçlar yerine araçların ön plana çıkması, sabit kararlar almayı

sağlayan kriterlerin azlığı, çatışma korkusu, yeterli iletişim olmaması ve organizasyon yapısındaki bozulmalar bu sorunlardan bazıları olarak sıralanabilir (Weitzel & Jonsson, 1989). Örgüt yöneticilerinin kriz anında oluşması muhtemel sorunları ya da gelişen tehditleri fark etmesine rağmen bu problemleri tam olarak algılayamaması ya da teşhis edememesi ile bu aşama başlar. Yönetimin sorunları fark edememesinin temel nedeni kriz öncesi örgütün genel durumunun iyi olmasından kaynaklanabilmektedir. Örgütün iyi gidişatından dolayı yöneticilerde bir körlük oluşabilir (Tağraf & Arslan, 2003). Örgüt ya da yöneticiler problemleri bir kriz belirtisi olarak göremediğinden her hangi bir değişim ihtiyacı da hissetmez (Vergiliel Tüz, 2008).

2.2 Kriz Ortamına Hazırlık ve Korunma

Yöneticiler kriz durumlarında yapılacak her hangi bir değişikliğin örgüt açısından daha pahalıya mal olacağını, var olan dengeleri bozacağını, elde edilen başarıların eski yöntemler sayesinde kazanıldığını, her hangi bir şey yapmayıp beklemenin elde edilecek fırsatlardan ya da katlanılacak zararlardan daha iyi olacağını düşündükleri için örgütün rutin düzenini genellikle bozmak istemezler (Baran, 2004). Fakat bu aşama, örgütü ya da çevresini meydana gelebilecek zarardan korumaya dönük faaliyetlerin yapılması gerektiği aşamadır. Krizi kontrol altına almanın en etkili yöntemlerinden biri krize hazırlık ve önleme mekanizmalarının sürekli olarak test edilmesidir. Bu sayede örgüt içinde var olan herhangi bir zayıflık ortaya çıkarılabilir. Bu aşama hazırlık ve korunmayı içermekle birlikte krizi denetim altına alma ve krizin yönünü başka tarafa çevirmeyi içermektedir. Erken uyarı sistemleri düzenli olarak izlenmezse krize hazırlık ve korunma mekanizmaları da verimli çalışmayacak ve krizi yönetmek zorlaşacaktır (Güvendi, 2016). Krize hazırlık ve korunma aşaması potansiyel krizlerden kaçınmakla mümkün olur. Örgütün dış ve iç çevresi sürekli olarak takip edilmeli ve belirtiler analiz edilmelidir. Bu da değişen çevre şartlarına örgütün kaynaklarıyla ne kadar uyum sağlanabileceğinin tespiti ile mümkün olabilir (Tutar, 2000).

2.3 Kriz Ortamı

Krizin ortaya çıktığı ilk aşama olan kriz ortamında işletmenin ve çevresinin hissedeceği fiziksel, psikolojik ve mali sorunlar son noktalara kadar dayanır. Gerilim ve karmaşa artar. Rutin işlere ağırlık verildiğinden örgüt içi yaratıcılıktan uzaklaşılır. Çok çalışılmasına rağmen performans düşüklüğünün önüne geçilemez (Vergiliel Tüz, 2008). Kriz dönemi aşamasında hiçbir şey sıradan yöntem ve uygulamalara sadık kalınarak yapılamamaktadır. Çünkü

kriz ortamının kendine özgü bazı dinamikleri ve özellikleri bulunmaktadır. Bu dönem işletmelerde belirsizliğin en üst safhaya çıktığı dönemdir. Çalışanlar kendi yönlerini belirleyememe, gelecekle ilgili amaçlarını gerçekleştiremeyecekleri kaygısı ve örgütteki pozisyonlarını kaybetme korkusu gibi bireysel belirsizlikler yaşayabilmektedirler. Belirsizlik ortamı krizin şiddetlenmesine ve çalışanların daha fazla baskı altında kalmasına neden olmaktadır (Pira & Sohodol, 2012). Yaşanan değişimlere ayak uyduramamaktan kaynaklanan olumsuzluklar ve krizin etkin bir şekilde yönetilememesi örgüt içi panik havasının oluşmasına ve artmasına neden olur. Tüm bu olumsuzluklar ise yönetimde öfke ve telaş hali doğurur. Bu safhada krizin denetim altına alınamaması büyük oran yanlış kararlara ve faaliyetlere bağlıdır. Sermaye yetersizliği, karlılığın azalması, pazar payında düşme ve nitelikli eleman kayıpları gibi bazı problemler ortaya çıkmaya başlar. Bu çözümler örgütün çevresine bağlı olmaksızın artma eğilimindedir (Yılmaz, 2010).

Krizin derinleştiği bu aşamada krizin etkilerini azaltmak için başvurulacak yöntemlerden biri karar vericilerin yani yöneticilerin herkesin iyi bildiği ve uygun gördüğü çözüm ve alternatifler konusunda ikna edilmeleridir (Yılmaz, 2010). Bu sayede ortak hareket edilmiş olacağından krizden çıkma adına tüm çalışanlar daha fazla gayret gösterebilmektedirler. Krizin etkilerini azaltmada kullanılan bir diğer yöntem ise üst yönetimin tamamıyla değiştirilmesidir. Bu yönde atılacak bir adım yetersiz olan yöneticilerin örgüt dışına çıkarılarak yeniden bir sinerji ortamının oluşmasını temin edebilir (Tutar, 2000). Burada dikkat edilmesi gereken husus değişim için ayrıntılı bir analiz yapıp yapılmadığıdır. Zira yeni gelecek yönetim örgütün yapısını ve dinamiklerini anlamak için harcadığı sürede örgütte krizin etkileri daha da derinleşebilecektir. Bu zaman kaybı geri dönüşü zor zararlara sebebiyet verebilecektir. Kriz ortamında hemen her kademedede yapılacak olan yeniden yapılanma kararları zaman unsuru göz önüne alınarak yapılması, krizden çıkmada daha başarılı olmayı sağlayabilecektir.

Kriz denilince ilk akla gelen kriz ortamı yani diğer bir ifadeyle akut dönemdir. Bu dönem bitince krizin şiddetinin azaldığı bir sonraki aşamaya geçilir. Başarılı bir kriz yönetimi, akut dönemin kısılmasını ve hızlıca sona ermesini sağlamakla mümkündür (Vergiliel Tüz, 2008).

2.4 Krizin Yarattığı Zararı Denetim Altına Alma

Krizin ilk aşamasında gerçekleştirilmesi gereken tüm eylem ve uygulamalar yerine getirilmediğinde örgütler krize girmiş ve krizin tüm etkilerini şiddetli

bir şekilde hissetmiş olur. Bu aşamadan sonra yöneticiler krizi ortadan kaldırmaya veya sebep olduğu zararları en aza indirmeye çabalarlar (Yılmaz, 2010). Bu aşama bazı örgütlerin krizi başarılı bir şekilde yönetip iyileşmeye başladığı dönem iken krizi yönetmede başarısız olmuş diğer bazı örgütler için ise bitiş, yok oluş anlamına gelebilmektedir (Kash & Darling, 1998). Krizi kontrol altına almak için yönetimin ve tüm çalışanların kurumsal ve bireysel olarak üç tutumu benimsemesi ve uygulanması konusunda iş birliği yapması gerekmektedir. Bu aşamada ilk olarak sahip olunan düzenin sürdürülmesi gerekmektedir. Bu sayede krizin atlatılmasındaki süreçlerde bilgi sahibi olmayan örgüte yabancı birilerinin süreci bozmasının önüne geçilmiş olunur. İkinci olarak krizin etkilerinin tamamıyla atlatılabilmesi için zaman ve mali kayıplar göz önüne alınmalı ve detaylı bir analize tabi tutulmalıdır. Son olarak ise krizin getirebileceği fırsatlar incelenmeli ve örgüt için değer yaratabilecek tüm durumlar gözden geçirilmelidir (Aslan & Yılmaz, 2021).

2.5 Normal Durumuna Dönüş

Normale dönüş dönemi, krizin büyümesini engellemek adına alınan tedbirlerin faydalarının görülmeye başlandığı krizin olumsuz etkilerinin azalamaya başladığı dönemdir. Bu dönemde krizlerin sebep olduğu stres, panik, baskı, moral bozukluğu gibi etkiler azalmakta ve karar alma süreçlerindeki bozulmalar ortadan kalmaya başlamaktadır (Demirtaş, 2000). Kriz bütünüyle kontrol altına alınıp ve tamamıyla atlatıldıktan sonra örgütün tüm kademeleri istikrara kavuşturulmalıdır. Çünkü kriz döneminde örgüt alt sistemleriyle olan bağlarında zayıflık oluşmuş ve çalışma düzeni bozulmuş olabilir. Örgüt yeniden yapılanmaya giderek kriz sonrası değişmiş olan çevre şartlarına uygun hale getirilmeli ve krizin sebep olduğu olumsuzluklar ortadan kaldırılmalıdır (Can, 1994). Normal duruma geçiş için örgütün bütün yapısı süreçleri ve işleyişlerinde rehabilitasyon ve reorganizasyonla krizin sebep olduğu bütün olumsuzluklar ortadan kaldırılabilir (Tutar, 2000). Bu dönemde yöneticiler değişim, yeniden yapılanma ve uyum sağlama ile kriz sonrası döneme geçiş sağlamalıdır. Kriz tamamen atlatıldıktan sonra bile ortaya çıkabilecek fırsatlar değerlendirilmeli ve yeni ve yaratıcı projeler geliştirilmelidir (Pira & Sohodol, 2012).

2.6 Öğrenme ve Değerlendirme

Kriz yönetimde son aşama olan öğrenme ve değerlendirme aşaması, krizin etkilerinin hissedildiği dönemde alınan kararların, uygulamaların ya da tedbirlerin yeniden gözden geçirilmesini ve kriz döneminden dersler çıkarılması safhasıdır. Krizin etkilerini ortadan kaldırmaya dönük çalışmalar

yapan yöneticiler bu aşamada örgütün yeni bir krize girmesini önlemeye çalışmalı, her yaşanan krizin muhtemel krizlerin provasası olarak kabul etmelidir (Aksu & Deveci, 2009). Öğrenme ve değerlendirme safhasında yöneticilerin krize olan yaklaşımı ne denli gerçekçi olursa krizlerden başarı ile çıkmak ve krizlerin sebep olduğu maliyetleri düşürmek daha mümkün olacaktır (Genç & Tutar, 2024).

SONUÇ ve ÖNERİLER

Kriz herhangi bir örgütün varlığı boyunca yaşaması muhtemel olağandışı durumlardır. Farklı sebeplerle ortaya çıkmasına rağmen, krizlerin oluşması örgüt iç ve dış çevresinde meydana gelen ve örgütün rutini bozan olaylardan kaynaklanmaktadır. Bu faktörlerin doğru bir şekilde tespiti ve analizi yaklaşmakta olan krizlerin tespitini veya yaşanmakta olan krizlerin ise atlatılmasını sağlayabilir. Diğer bir ifadeyle krizleri öngörmek ya da yaşanan krizi en az hasarla atlatmak parçalardan bütünü görmekle mümkün olabilir (Özcan, 2021). Krize ya da krizlere hazırlıklı olma örgütlerin en değerli kaynağı olan insan kaynağının hazırlığı ile mümkün olabilir. İnsan kaynağının çevre şartlarına uyum sağlayacak yetenek ve donanımda olmasının yanı sıra, duygusal ve davranışsal açıdan da eğitilmeleri krizle mücadelede etkili olabilmektedir. Krizlere karşı proaktif bir yaklaşım benimsenmesi kriz anında çalışanların duygu, düşünce, tutum ve davranışlarının belirlenmesini sağlayabilir (Polat, 2021).

Krizlerin olumsuzluklarıyla baş etme de öğrenen örgüt yapısının oluşturulmasına önem verilmelidir. Öğrenme yoluyla yaşanan her krizden yöneticilerle birlikte tüm çalışanlar dersler çıkarmalı kriz anında yaptıkları hataları veya yanlışları bir öğrenme kaynağı olarak kullanmalıdırlar. Krizlerin birer öğrenme aracı olarak kullanılması sebep olacağı zararların azalmasını, muhtemel hasarların en aza indirilmesini, krizlerin fırsata dönüştürülmesini sağlayarak yeni pazarlara açılma imkanı sunacaktır (Seeger, Sellnow & Ulmer, 2003). Krizlerde işletmelerin hayatta kalmasının sağlayan önemli bir etken de pazarlama uygulamalarıdır. İşletmeler krizlerle başa çıkabilmek adına mutlaka birden fazla pazarlama stratejisi geliştirmelidirler. İşletmelerin yeni müşteri kazanmaları ve yeni pazarlara açılmaları yüksek maliyetlere katlanmalarını gerektirebilmektedir. Bu sebeple pazarlama stratejisini belirlerken sürekli müşterilerine de odaklanmalı onların beklenti ve görüşlerini yakından takip etmeli, bağlılıklarını arttırmaya çalışılmalıdır. Tüm bu pazarlama stratejileri kriz yönetimi için gerekli olan kriz yönetim planları çerçevesinde belirlenmelidir (Scott, Laws & Prideaux, 2008). Örgütler kriz

öncesi sırası ve sonrasında bulundukları piyasa ve coğrafi konuma göre sürekli olarak kriz yönetim planları hazırlamalı ve revize etmelidirler. Kriz anında panik yaşanmaması için bu plan dahilinde kriz yönetim takımı kurulmalı, eğitimler verilmeli, önceden hazırlanmış olan rehberler doğrultusunda özelde kriz yönetim takımının genelde ise tüm örgüt üyelerinin görev tanımları ve sorumlulukları belirlenmelidir. Hazırlanan bu planlar muhakkak surette işletmenin kriz öncesi, kriz sırası ve sonrasını açıkça belirleyen süreçleri içermelidir (Çiftçi, 2015).

Kriz dönemlerinde işletmeler de ilk akla maliyetleri minimuma indirmedir. Bu kapsamda da ilk yapılan uygulama ise personel azaltımına gitme yani eleman çıkarmadır. Diğer uygulamalar ise reklam ve promosyonları azaltma veya ürün kalitesini düşürme şeklinde gerçekleşmektedir. Personel azaltma uygulaması diğer çalışanlarında sıranın kendilerine de geleceği düşüncesine kapılmalarına sebep olabileceğinden çalışan motivasyonunda azalma, işten ayrılma niyetinin oluşması ve verimlilik kaybına neden olabilmektedir. Bu sebeple işten çıkarmaların bu hassasiyet gözetilerek yapılması gerekmektedir. Reklam ve promosyonların tasarruf adına azaltılması ise örgütün dış çevre ile olan bağımlı azaltacak ve belki de örgütün imajının zedelenmesine sebep olabilecektir (Yiğitoğlu, 2003). Kriz ortamlarında hızlı karar alma adına yöneticiler yönetim yapısını daha merkezi bir hale dönüştürebilmektedir. Bu durum karar almada etkinliği sağlasa bile çalışanların görüşlerinin kararlarda etkili olamayacağından dolayı bir motivasyon kaybına sebep olabilir. Ayrıca kriz anında yenilikçi ve yaratıcı düşüncelerin ortaya çıkmasına da engel olacaktır. Bu sebeple merkezi karar alma sistemleri çalışanların görüşlerini iletebileceği sistemlerin sürdürülmesiyle daha etki olabilir.

KAYNAKÇA

- Akat, İ., Budak, G., & Budak, G. (1999). *İşletme Yönetimi*. İzmir: Barış Yayınları.
- Akgemci, T., Çelik, A., & Aydın, U. A. (2020). *Kriz yönetimi, yönetimde değişen çevreye uyum mekanizmaları* (M. Sağır, Ed.). Konya: Eğitim Yayınevi.
- Akım. (2020). Türkiye’de kriz yönetimi alanında yazılan lisansüstü tezlerin içerik analizi yöntemiyle incelenmesi. *Global Media Journal: Turkish Edition*, 11(21), 234-250.
- Aksu, A., & Deveci, S. (2009). İlköğretim okulu müdürlerinin kriz yönetimi becerileri. *Education Science*, 4(2), 448-464.
- Aktan, C. C., & Şen, H. (2001). Ekonomik kriz: Nedenler ve çözüm önerileri. *Yeni Türkiye, Ekonomik Kriz Özel Sayısı*, 2(42), 1125-1230.
- Aslan, M., & Yılmaz, O. (Ed.). (2021). *Kriz ve Yönetimi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Ataman, G. (2009). *İşletme Yönetimi*. İstanbul: Türkmen Kitapevi.

- Augustine, N. (2000). *Önlemeye Çalıştığınız Krizi Yönetmek. Kriz Yönetimi*. (S. Atay, Çev.). BZD Yayıncılık.
- Balcı, A., Nohutçu, A., Öztürk, N. K., & Coşkun, B. (2003). *Kamu yönetiminde çağdaş yaklaşımlar: Sorunlar, tartışmalar, çözüm önerileri, modeller, dünya ve Türkiye yansımaları* (1. Baskı). Seçkin Yayıncılık.
- Baltaş, Z. (2002). *Krizde fırsatları görmek, yöneticiler için krizde yönetim el kitabı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Baran, H. (2004). İşletmelerde kriz yönetimi. *İzmir Ticaret Odası AR-GE Bülten*, 26-33.
- Boin, A., & Hart, P. 'T. (2003). Public Leadership in Times of Crisis: Mission Impossible? *Public Administration Review*, 63(5), 544-553. <https://doi.org/10.1111/1540-6210.00318>
- Can, H. (1994). *Organizasyon ve Yönetim*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Çiftçi, G. (2015). *Turizm işletmelerinde kriz yönetimi uygulamalarının örgütsel öğrenme ve işletme performansı açısından ampirik olarak analizi* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Hatay Namık Kemal Üniversitesi.
- Demirtaş, H. (2000). Kriz yönetimi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 6(3), 353-373.
- Dinçer, Ö. (2013). *Örgüt Geliştirme*. İstanbul: Alfa Basım Yayım.
- Ertürk, M. (2013). *İşletmelerde Yönetim ve Organizasyon*. İstanbul: Beta Basım Yayım.
- Faulkner, B. (2001). Towards a framework for tourism disaster management. *Tourism Management*, 22(2), 135-147. [https://doi.org/10.1016/S0261-5177\(00\)00048-0](https://doi.org/10.1016/S0261-5177(00)00048-0)
- Genç, N., & Tutar, H. (2024). *Yönetim ve Organizasyon Çağdaş Sistemler – Yaklaşımlar – Kuramlar*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Güden, O. (2019). Küresel kuruluşların kriz yönetimi ve iletişimi süreçlerine yönelik bir değerlendirme: Facebook & cambridge analytica veri skandalının retoriksel arena kuramı bağlamında incelenmesi. *Galatasaray Üniversitesi İleti-ş-im Dergisi*, 31, 209-231. <https://doi.org/10.16878/gsuilet.656553>
- Gültekin, N., & Aba, E. (2011). Küçük ve orta ölçekli işletmelerde kriz yönetimi: Şanlıurfa örneği. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 6(2), 205-226.
- Güvendi, Y. (2016). *Kriz yönetiminde liderliğin önemi ve kriz liderliği* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Nişantaşı Üniversitesi.
- Haşit, G. (2000). *İşletmelerde Kriz Yönetimi ve Türkiye'nin Büyük Sanayi İşletmeleri Üzerine Yapılan Araştırma Çalışması*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Kash, T. J., & Darling, J. R. (1998). Crisis management: Prevention, diagnosis and intervention. *Leadership & Organization Development Journal*, 19(4), 179-186.
- Keown-McMullan, C. (1997). Crisis: When does a molehill become a mountain? *Disaster Prevention and Management: An International Journal*, 6(1), 4-10. <https://doi.org/10.1108/09653569710162406>
- Khodarahmi, E. (2009). Crisis management. *Disaster Prevention and Management: An International Journal*, 18(5), 523-528. <https://doi.org/10.1108/09653560911003714>
- Koronis, E., & Ponis, S. (2018). Better than before: The resilient organization in crisis mode. *Journal of Business Strategy*, 39(1), 32-42. <https://doi.org/10.1108/JBS-10-2016-0124>

- Meydan, M. (2005). *Kriz yönetimi ve muhtemel bir krize karşı işletmelerin hazırlıklarına yönelik alan araştırması* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Afyon Kocatepe Üniversitesi.
- Mitroff, I. I., & Pearson, C. M. (1993). *Crisis management: A diagnostic guide for improving your organization's crisis-preparedness* (1. ed). Jossey-Bass Publishers.
- Özcan, Ş. (2021). *Etkili kriz yönetimi*. Ankara: İksad Yayınevi.
- Pearson, M. C., & Clair, A. J. (2008). Reframing Crisis Management. İçinde A. Boin (Ed.), *Crisis management*. Los Angeles: SAGE Publications.
- Pira, A., & Sohodol, Ç. (2012). *Kriz yönetimi: Halkla ilişkiler açısından bir değerlendirme* (4. baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Polat, M. (2021). *Kriz yönetimi ve örgütsel değişim arasındaki ilişkiler*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Sosyal Bilimleri Enstitüsü.
- Reilly, A. H. (1987). Are organizations ready for crisis-a managerial scorecard. *Columbia Journal of World Business*, 22(1), 79-88.
- Scott, N., Laws, E., & Prideaux, B. (2008). Tourism Crises and Marketing Recovery Strategies. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 23(2-4), 1-13. https://doi.org/10.1300/J073v23n02_01
- Seeger, M. W., Sellnow, T. L., & Ulmer, R. R. (2003). *Communication and organizational crisis*. Praeger. <https://doi.org/10.5040/9798400629112>
- Simola, S. K. (2005). Organizational crisis management: Overview and opportunities. *Consulting Psychology Journal: Practice and Research*, 57(3), 180.
- Soysal, A., Karasoy, H. A., & Alici, S. (2009). Kobi'lerde kriz yönetimi: K.maraş'ta tekstil sektöründeki kobi'lerde bir uygulama. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 431-446.
- Stafford, G., Yu, L., & Armoo, A. K. (2010). Crisis Management and Recovery: How Washington, DC, Hotels Responded to Terrorism. İçinde Y. Mansfeld & A. Pizam (Ed.), *Tourism, Security and Safety: From Theory to Practice* (1st ed). Routledge.
- Şen, F. (2011). *Küçük ve orta ölçekli işletmelerde kriz yönetimi ve bir örnek olay analizi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi.
- Tağraf, H., & Arslan, N. T. (2003). Kriz Oluşum Süreci ve Kriz Yönetiminde Proaktif Yaklaşım. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 1, 149-159.
- TDK. (2020). Türk Dil Kurumu Sözlükleri. <https://sozluk.gov.tr/>
- Tutar, H. (2000). *Kriz ve stres ortamında yönetim*. İstanbul: Hayat Yayınları.
- Uyan, Ö. (2016). *Crisis management of organizations and the field research for the applications made before, meanwhile and after the crisis*. 691-700. <https://doi.org/10.36880/C07.01782>
- Uzun, D. (2021). *İşletme yöneticilerinin karar alma tarzlarının kriz yönetimine etkisi: Sanayi işletmelerinde bir araştırma* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Arel Üniversitesi.
- Vergiliel Tüz, M. (2008). *Kriz yönetimi: Uygulama için temel adımlar* (4.baskı). İstanbul: Alfa Aktüel Yayınları.
- Weitzel, W., & Jonsson, E. (1989). Decline in organizations: A literature integration and extension. *Administrative Science Quarterly*, 34(1), 91. <https://doi.org/10.2307/2392987>

- Yılmaz, G. A. (2010). *Kriz ve kriz yönetiminde liderin rolü* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Kocaeli Üniversitesi.
- Yiğitoğlu, G. (2003). *İşletmelerde kriz yönetimi uygulamaları ve Kayseri tekstil ve giyim işletmelerinde bir araştırma* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Finansal Krizler ve Finansal İstikrar¹

Lütfü Şimşek²

¹ Lütfü Şimşek “Finansal İstikrarın Sağlanması Merkez Bankalarının Rolü ve Türkiye Örneği” (2010) Doktora Tezinden üretilmiştir.

² Dr.Öğr. Üyesi Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, lsimsek@nku.edu.tr. ORCID : 0000-0002-8834-3440

ÖZET

Bu çalışma, finansal istikrarın kuramsal temellerini ve günümüz küresel ekonomi bağlamındaki kırılganlıklarını incelemektedir. Tarihsel kriz deneyimlerinden yola çıkarak, finansal istikrarın yalnızca fiyat istikrarı ile sınırlı olmadığı; aynı zamanda makro-ihtiyati politikalar, ödeme sistemleri ve kurumsal düzenlemelerle desteklenmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Küresel finansal döngünün (Rey, 2015) sermaye hareketleri, varlık fiyatları ve para politikası bağımsızlığı üzerindeki etkileri tartışılarak, ulusal politika araçlarının sınırlılıkları ortaya konmaktadır. Ayrıca finansal inovasyonların ve dijitalleşmenin (örneğin fintech ve kripto varlıklar) istikrar üzerindeki hem fırsat hem de risk boyutları ele alınmaktadır. Çalışma, güncel literatür ışığında, finansal krizlerin önlenmesi ve yönetiminde bütüncül bir yaklaşımın gerekli olduğunu ileri sürmektedir. Bu çerçevede, uluslararası işbirliği, güçlü düzenleyici çerçeveler ve etkin kriz yönetim mekanizmaları finansal istikrarın sürdürülebilirliği için temel koşullar olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Finansal Krizler, Finansal İstikrar

GİRİŞ

Finansal istikrar, 1990'lardan itibaren yaygınlaşmaya başlayan finansal krizler ve bunların ülke ekonomilerine getirdiği ağır maliyetler nedeniyle öne çıkmış bir sorundur. "Finansal istikrar konusuna karşı artan ilginin ana nedenleri; finansal krizlerin yüksek maliyetleri, artan sıklıkları, finansal işlemlerin devasa boyutlara ulaşan hacmi ve yeni finansal araçların artan karmaşıklığıdır." (Cihak, 2007: s.2) Finansal krizlerin maliyetlerine dikkat çeken, Hoggart ve diğerleri, kriz dönemlerinde meydana gelen kayıpların yıllık GSYH'nın %15-20'sine ulaşabildiğini belirtmektedir (2001: s. 5), 2007'de başlayan küresel krizde bu oranın Atlantığın iki yakasında %25'e yükselmesi (Trichet, 2010: s. 6) problemin 2000'li yıllardan itibaren ağırlaştığını ve yapısal bir özellik kazanmaya başladığını açıkça göstermektedir. Bordo ve diğerleri kriz görülme frekansı açısından içinde bulunduğumuz dönemin ancak 1920'ler ve 1930'larla karşılaştırılabileceğini söylemektedirler. "Yani, tarih yaşadığımız çağda farklı ve rahatsız edici bir şey olduğunu onaylamaktadır." (2000: s. 1)

Finansal krizler, istikrar kavramının anlaşılmasında temel taşlarıdır. Reinhart ve Rogoff'un (2009) uzun dönemli kriz analizlerine bakıldığında borç döngüleri ve finansal çöküşlerin tekrar eden ardışık

dinamikler ürettiğini göstermektedir. Schularick ve Taylor (2012) ise kredi/GSYH oranlarındaki artışların kriz olasılığını artırdığını ortaya koymuştur. Dolayısıyla makro düzeyde kredi dinamiklerinin ve borçluluk oranlarının dikkatle izlenmesi gerekmektedir.

90'lı yılların başında küresel finansal sistem, sunduğu yeni fırsatlarla ekonomide ihtiyaç duyulan kaynakları kolay ve güvenli bir şekilde temin eden bir yapı olarak görülüyordu. Finansal serbestleşme, bilişim ve iletişim teknolojilerinde meydana gelen ilerlemeler, sermaye hareketlerinin uluslararası dolaşımını kolaylaştıran yasal düzenlemeler gibi etkenlerle finansal sistem önemli bir büyüme gösterdi. Bu sürece yaygınlığı, sıklığı ve şiddeti artan ve nihayetinde sistemik bir özellik taşımaya başladıkları düşünülen krizlerin eşlik etmesi finansal küreselleşmenin getirdiği faydalar yanında yüksek maliyetlere de yol açabileceği kaygılarını ortaya çıkardı:

Finansal küreselleşme, finansal sistemin serbestleştirilmesi gibi olgular, gelişmekte olan ekonomilerin lehine birçok önemli sonuçlar doğurmuştur...Ancak, finansal küreselleşmenin zorunlu olarak daima faydalı olduğunu söyleyemeyiz. Tam aksine, son derece yıkıcı da olabilir. Finansal sistemi yabancı sermaye akımlarına açmak finansal istikrarsızlığa ve yıkıcı finansal krizlere yol açabilir ve açmıştır da. Bu krizler, şiddetli sorunlara, acılara ve hatta şiddete yol açmıştır(Frederic S. Mishkin, 2006: s. 215).

Finansal sistem mimarisi özellikle Asya Krizi'nin ardından açıkça sorgulanmaya başlandı. "1997-98 Asya Krizinin patlak vermesiyle birlikte uluslararası finansal sistemin reformasyonu ve güçlendirilmesi çabaları ivedilik kazandı."(B. Eichengreen, 2002: s. 10) Özetle, artan finansal krizler ve bunların ağır maliyetleri, ve son olarak Asya Krizinin ardından sistemin bir bütün olarak risk altında olduğu düşüncesi akademik ve resmi çevrelerde bu konuda yükselen seslerin gerekçesi oldu.

Son yıllarda finansal inovasyonlar (kripto varlıklar, blockchain teknolojisi, fintech uygulamaları) finansal sistemin dönüşümünde belirleyici olmuştur. Bu gelişmeler finansal kapsayıcılığı artırma potansiyeli taşıırken, aynı zamanda regülasyon boşlukları ve spekülatif hareketler nedeniyle yeni

istikrarsızlık riskleri doğurmaktadır. Örneğin, kripto varlık piyasalarının volatilitesi, geleneksel finansal piyasalarla bağlantılarının güçlenmesiyle sistemik riskleri tetikleyebilir (Turner, 2016). Platform kapitalizmi ve dijital ödeme sistemlerinin yaygınlaşması, finansal istikrar politikalarının kapsamını yeniden tanımlamayı gerektirmektedir.

2008’de başlayan krizle birlikte finansal istikrar konusu ağırlıklı olarak gelişmekte olan ülkelerin konusu olmaktan çıkarak bütün dünyanın problemi haline geldi. “Gelişmiş ekonomilerde baş gösteren finansal kargaşa, kamu ve özel sektörün politikalarını, iş modellerini ve risk yönetim tarzlarını yeniden gözden geçirmelerine yol açtı.”(Borio, 2008: s. iii) 2008 Küresel Finansal Krizi sonrasında finansal istikrarın korunmasında makro-ihiyati politikalar ön plana çıkmıştır. Basel III düzenlemeleri, sermaye yeterliliği, likidite rasyoları ve kaldıraç sınırlarıyla bankacılık sektörünü daha dayanıklı hale getirmeyi hedeflemiştir. Ayrıca stres testleri ve sistemik öneme sahip finansal kurumlara yönelik ek yükümlölükler, finansal sistemde bulaşıcılık riskini azaltmayı amaçlamaktadır (Adrian & Liang, 2018).

Bu geniş ilgiye rağmen finansal istikrar konusunda henüz genel kabul gören işlevsel bir tanıma ulaşılammış olması konunun problemli içeriğinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Henüz tanımına dahi ulaşılmadığı halde bu kavramın özellikle son on yılda böylesine yaygın bir şekilde tartışılması ve merkez bankalarının fiyat istikrarı ile birlikte temel amaçlarından biri haline gelmiş olması ise önemini göstermektedir. Kavramın tüketici bir tanımla mutlak olarak tanımlanamamasının nedeni, bir veya az sayıdaki faktörle açıklanamayacak kadar karmaşık ve çok boyutlu bir özellik taşımasından ileri gelmektedir.

Schinasi, finansal istikrar kavramının içerdığı güçlüklerle dikkat çekerken, bunun hem finansal sistemin işleyişini tehdit eden risklerin tespit edilmesi anlamında hem de para otoritelerinin katkısının niteliği anlamında gerekçelerini şöyle sıralamaktadır(2004: s. 11):

- Finansal istikrardaki gelişmeler tek bir niceliksel göstergede özetlenemez
- Finansal istikrardaki gelişmelerin tahmin edilmesi doğaları gereği güçtür.

- Finansal istikrar gelişmeleri ancak kısmi olarak kontrol edilebilir
- Finansal istikrarı hedefleyen politikalar genellikle dayanıklılık ve etkinlik arasında bir değiş tokuş gerektirir.
- Finansal istikrar için alınması gereken politika tedbirleri zaman tutarsızlığı problemi doğurabilir.

Ortak bir işlevsel tanıma ulaşılamamış olsa da finansal istikrar kavramı herkesin her şeyi söyleyebildiği ya da her söylenenin aksinin ispatlanabileceği bir anomali de değildir. Belirttiğimiz gibi teorik niteliğine rağmen krizler gibi somut problemler tarafından gündeme getirilmiş olması aynı zamanda bu kavramın genel çerçevesinin oluşturulması ve içeriğinin doldurulması konusunda önemli kolaylıklar sağlamaktadır. Öte yandan tezimiz açısından ele alındığında, finansal istikrar merkez bankası ilişkisinin en baştan kurulmuş olması, yani merkez bankasının finansal istikrarın odağında yer alması da finansal istikrar çözümlemesini kolaylaştıran unsurlardır.

Konunun zorluğunun ve kolaylığının nedeni, tekrar edelim, aynıdır. finansal istikrar sorunu pratik bir problemden, finansal krizlerden dolayı gündeme gelmiştir. Kolaydır; çünkü finansal istikrar 1980’lerden itibaren ortaya çıkan krizlerin 1997 Asya Krizi’nin ardından sistemik bir özellik kazandıkları kaygısıyla güncellik kazanmıştır. Bu açıdan bakıldığında, bu krizlerden ve bunları ortaya çıkaran problemlerden hareketle kolayca bir tanıma ulaşılabileceği düşünülebilir. Zordur; çünkü finansal istikrar kavramı, kendisi içinde değil, ancak finansal krize atıfla tanımlanabilmektedir. Belirttiğimiz gibi finansal istikrar sorununu gündeme getiren, finansal krizler ve bunların ortaya çıkardığı yüksek maliyetler olmuştur. Konunun güçlüğü de buradan ileri gelir, sağlıklı bir vücudun hastalığın olmadığı bir vücut olarak tanımlanması gibi finansal istikrar tanımları da finansal krizlere atıf yapar. Dolayısıyla finansal istikrar tanımları aslında finansal kriz tanımlarına dönüşme ve sayısız kriz türleri tanımları arasında kaybolma tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Bu tuzaktan kaçınmak için analitik bir yol izleyerek istikrar ve sistem kavramlarının anlamlarını, bunların etimolojik köklerinden hareketle inceleyeceğiz. Daha sonra çağdaş finansal sistemin temel karakteristikleri

üzerinde durarak, bu yapı içinde istikrarın neyi ifade ettiğini anlamaya çalışacağız.

İstikrar terimi Türk Dil Kurumu’nun Büyük Türkçe sözlüğünde “Aynı kararda, biçimde sürme, kararlılık, stabilizasyon” olarak tanımlanmaktadır. Stabilité sözcüğü (İng:stability; Alm: Stabilität; Fr: stabilité; İsp: estabilidad) Latince **stabilitās** sözcüğünden gelir. Sözcüğün birbirini çağrıştıran farklı anlamları vardır ve farklı disiplinlerde karşımıza çıkar. Kimya ve aeronotik (hava seyir bilimi) gibi bilimlerin yanı sıra Roma Katolik Kilisesi’nin bazı uygulamalarını tanımlamak için de kullanılmaktadır. Kimyada, kimyasal dönüşüme veya çözülmeye direnç gösterme derecesi anlamına gelen istikrar, aeronotikte beklenmedik bir sebeple rotasından çıkan bir hava aracının tekrar eski rotasına dönebilme yeteneği olarak tanımlanmaktadır. Roma Katolik Kilisesi’ne bağlı Benedikten bir rahip için ise istikrar ömür boyunca aynı manastıra bağlı kalacağına dair ettiği yemindir.*

Doğal olarak sözcüğün bütün bu farklı anlamları bir defada içerdiğini de söyleyebiliriz: Kimyada dönüşüme direnç; hava-seyir biliminde tekrar eski rotasına dönebilme yeteneği veya daima aynı kuruma bağlı kalma yemini. Dağıtılmış gibi görünen bu anlamlar bir araya getirildiğinde bir sistemin hem içsel bütünlüğünü sürdürmek hem de bu bütünlük bozulduğunda yeniden bütünlüğü sağlamak iradesi olarak istikrar sözcüğünün anlam içeriğine yaklaşıyoruz. Bu temellerden hareketle, istikrar kavramının iki temel özelliği olduğu söylenebilir; birincisi, süreklilik ve sürekliliği bozan şoklara direnebilme yeteneği. İkincisi, süreklilik bozulduğunda veya koptuğunda tekrar yeniden bunu sağlayabilme kapasitesidir.

Finansal sistem istikrarını ele alan bir tezde sistem kavramı da istikrar kavramı kadar önemlidir. Latince *systema*’dan gelen **sistem** sözcüğü, **birlikte bütünlük** oluşturan etkileşim içindeki parçaların bir aradalığı anlamına gelir. **Birlikte bütünlük** teriminin anlamı bütünü oluşturan parçaların bütün içindeki davranışlarının tek başlarına davranışlarından farklı olması, başka bir deyişle bütünün parçaları aşan bir niteliğe sahip olmasıdır. Sistemin yapısı kendisini oluşturan parçaların niteliği ve kompozisyonu tarafından belirlenir; ama onlardan farklıdır. Sistemler belirli davranış özellikleri gösterirler; sistemin içsel yapısı onu oluşturan parçaların karşılıklı

* “Stability”, Tanım, Oxford Dictionary of English Second Edition CD-ROM, 1989

bağlantısına dayanır. Sistemin parçaları birbirleriyle hem fonksiyonel hem yapısal bir ilişki halindedir ve bu sistemin temel niteliğidir.*

Bu durumda ilk sorulacak soru, finans sektörünü finansal sistem olarak tanımlamanın doğru olup olmadığıdır. Finansal sistem doğru bir tanımlama mıdır? Finansal yapıya sistem niteliği kazandıran hangi özelliğidir? Neden demir-çelik veya kimya sektörleri için sistem demediğimiz halde “finansal sistem” tanımını kullanırız?

Padoa-Schioppa, bu soruya şu yanıtı vermektedir: (2002: s. 12) Birincisi, bankalar ödemeler sistemiyle birbirine bağlıdır. Ödemeler sistemi tek bir para üzerine kuruludur. Bu aynı para bütün sistem içinde geçerlilik taşır. İkincisi, bankalar ortaklaşa olarak finansal sistemin diğer unsurlarına ve bir bütün olarak ekonomiye likidite enjekte ederler ve bu konuda merkez bankasına bağımlıdırlar. Üçüncüsü, sistemi bir arada tutan şey, sistemin çatısını oluşturan paraya duyulan güvendir. Kısacası, bankacılık sistemini sistem yapan temel özellik, tek bir para birimi veya kısacası merkez bankasıdır.

FİNANSAL SİSTEM VE KARMAŞIKLIK

Finansal sistemin amacı, tasarruf edenlerle yatırım yapanlar arasındaki akımın etkin ve verimli bir biçimde gerçekleştirilmesidir. Finansal sistemin etkinliği, kaynakları ve riskleri dağıtma kapasitesinde olduğu kadar işlemlerin maliyeti ve süratıyla da ilgilidir. Finansal sistemin etkinliğinden söz edebilmek için sistemin kuralları net olmalı ve şeffaf bir işleyişe sahip olmalıdır. Riskler ve primler doğru şekilde fiyatlanmalı ve yatırımcılar her konuda bilgiye rahatça ulaşabilmelidirler. Bu niteliğiyle finansal sistem bir anlamda paranın bireysel işlemlerdeki fonksiyonunu kurumlar düzeyinde yerine getirir ve karşılıklı takas ihtiyacını ortadan kaldırarak ekonominin gereksindiği kaynakları yaratır; tasarrufların atıl kalmasını önler. Finansal sistem birbiriyle bağlantılı üç bileşenden oluşan **karmaşık** bir yapı oluşturur.

Finansal Piyasalar, finansal sözleşmelerin yapıldığı, ödünç verenler ile ödünç alanların karşılaştığı ortamlardır. Günümüzde bilgi teknolojileri ve İnternet sayesinde bunların fiziksel mekanlar olması zorunluluğu da ortadan kalkmış durumdadır.

* “System”, Tanım, *Wikipedia, The Free Encyclopedia*. (2/12/2008)

Finansal Kurumlar, ödünç verenler ile ödünç alanlar arasında aracılık eden veya finansal hizmetler sunan kurumlardır.

Ödeme Sistemleri, kurumlar arası, piyasa ödemelerinin gerçekleştirilme mekanizmalarıdır ve günümüzdeki yapıları karmaşık ağlardır.

Finansal sistem günümüzde teknik altyapısıyla karmaşık bir sistem özelliği göstermektedir. Gelişen iletişim teknolojileri kullanan ve ağlarla birbirine bağlanmış piyasalardan oluşan küresel finansal sistem sürekli evrimleşerek, her safhada kendini yeniden oluşturmaktadır. Karmaşık sistemler deterministik davranmaz. Karmaşık sistemleri meydana getiren parçalar sisteme adapte olurken sistem de onlara adapte olur ve değişir.

Karmaşık sistemlerin bir özelliği de önceden öngörülemeyen ortaya çıkışlar (emergence) ile varolmalarıdır. Karmaşık sistem ortaya çıkışlara adapte olur ve böylece daha farklı ortaya çıkışların temelini atar. Finansal sistemde, finansal yenilikler bu anlamda ortaya çıkışlar olarak görülebilir. Bunlar finansal sistemin yapısı ve ihtiyaçlarına göre oluşurken, ortaya çıktıktan sonra sistemin yapısını belirlemeye başlarlar. “Nasıl ki finansal kurumlar kendilerine getirilen düzenlemelere cevap olarak yenilikler geliştirmişse, finansal yeniliklere cevap olarak da para otoriteleri düzenlemeleri değiştirmektedir.”(Parasız, 2009: s. 7).

Finansal yeniliklerin ortaya çıkmasında rol oynayan etkenlere bakıldığında bunların aynı zamanda kendi aralarında geçişlere olanak tanıdığı da görülür. **Finansal yeniliklerde rolü olan etkenler** tablosu bu anlamda hem yeniliklerin ortaya çıkış mekanizmalarını hem de bu yeniliklerin ortaya çıktıktan sonra sistem üzerindeki belirleyici rolünü göstermektedir.

Tablo 1: Finansal Yeniliklerde Rolü Olan Etkenler	
1.Müşteri Beklentilerindeki Değişimler Risk/Getiri Oranları Aracılık Maliyetleri Vergi Farklılıkları Finansman ölçeği Muhasebe Avantajları	4. Politika Değişiklikleri Düzenleme ve Denetim Çerçevesinde Değişikler
2.Arz Tarafında Oluşma Değişimler İşlem Maliyetleri Sermaye Gereksinimleri Faiz Oranları Fiyatlar ve Döviz Kurları	5. Teknoloji Teknolojik Etkenler Akademik Çalışmalar
3.Piyasa Değişimleri Faiz Oranları Fiyatlar ve Döviz Kurları	6. Piyasa Bütünlüğü Riskten Korunma Ülkelerarası Arbitraj

Kaynak: (Parasız, 2009:s.9)

Karmaşık sistemlerin karakteristik özellikleri

Dairesel nedensellik, geri besleme döngüleri

Başlangıç koşullarındaki küçük bir değişiklik devasa sonuçlara yol açabilir

Ortaya çıkış (emergence) ve öngörülemezlik (Érdi, 2008: s. 7)

Dairesel nedenselliği A, B'ye neden olur B, C'ye neden olur ve C, A'ya neden olur veya onu değiştirir gibi anlayabiliriz. Geri besleme ise süreçte elde edilen çıktının kısmen tekrar sisteme girdi olarak girişidir. İkinci madde kelebek etkisi adıyla haklı bir üne sahiptir ve dinamik sistemlerin başlangıç koşullarına hassasiyetini ifade eder. Öngörülemezlik ise belirttiğimiz gibi parçanın sisteme adapte olması ve daha sonra sistemin parçaya adapte olmasıyla ilgilidir.

Finansal sistemin karmaşık yapısı finansal istikrar tanımını ayrıca güçleştirmektedir. Çünkü bizzat sistemin kendisi sürekli bir değişimle varolmakta ve sürekli dönüşmektedir. Karmaşık sistemlerde olduğu gibi finansal sistem de sürekli evrimleşerek bir taraftan yeni ortaya çıkışlara sahne olurken diğer yandan bu yenilikler tarafından yeniden oluşturulur. Sistemin yapısıyla birlikte riskler de dönüşür ve sistem içsel işleyişiyle her an yeni istikrarsızlık gerekçeleri üretir.

Mutlak bir tanıma sığınmaktansa, kavramın içeriğini belirleyen koşullar üzerinde durmak bize bu içeriği oluşturan problemleri daha iyi anlamak olanağı sağlar. Her şey bir yana, bir kavramın içeriğinin bir kerede doldurulamıyor oluşunun her zaman bir eksiklik anlamına gelmediğini düşünüyoruz.

AKADEMİK YAZINDA FİNANSAL İSTİKRAR

Finansal istikrar sorununun akademik yazında tartışılması belirttiğimiz gibi 1990'ların sonlarından itibaren başlamıştır. Akademik istikrar tanımları bütün farklılıklarına karşın üç ortak noktada birleşmektedirler: Öncelikle, bu tanımların tamamı finansal sistemi entegre bir yapı olarak, bir bütün halinde ele alırlar. İkincisi, finansal sistem kendi başına yalıtık bir yapı gibi değil, reel ekonominin bir parçası kabul edilir ve son olarak bütün tanımlarda finansal istikrar kavramı finansal istikrarsızlığa gönderme ile açıklanır. (Borio & Drehman, 2009: s. 4).

Finansal sistemin dönüşümüne bağlı olarak merkez bankacılığının da dönüşümler yaşaması ve yeni stratejiler benimsemesi olağandır. Finansal çalkantılarla karakterize olan günümüzde finansal istikrara yoğunlaşan merkez bankaları **Bretton Woods** sisteminin çöküşü ardından 1970'lerde paranın değerindeki dalgalanmalar karşısında fiyat istikrarı sorunu üzerinde odaklanmış, stratejilerinin ana hedefi fiyat istikrarı olmuştur. “Tüm diğer kurumlar gibi, çok yavaş da olsa merkez bankaları da zamanla evrilirler. Seksenli yılların yüksek enflasyon ortamı, merkez bankalarının fiyat istikrarına odaklanmalarına ve para politikası stratejilerini ve araçlarını bu hedefe bağlı olarak oluşturmalarına yol açtı.” (Alicia Garcia-Herrero, 2007: s. 2)

Hélène Rey (2015), uluslararası finansal hareketlerin tek bir “küresel finansal döngü” tarafından yönlendirildiğini savunmuştur. Buna göre ABD merkez bankasının para politikaları, küresel likidite koşullarını ve

sermaye akımlarını doğrudan etkilemekte, böylece bağımsız para politikası uygulamaları sınırlanmaktadır. Bu bakış açısı, finansal istikrarın yalnızca ulusal düzeyde değil, küresel ölçekte ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Gelişmekte olan ülkeler için, küresel finansal dalgalanmalara karşı kırılganlık, istikrar politikalarının çok boyutlu tasarlanmasını zorunlu kılmaktadır.

Günümüzde merkez bankalarının ilgileri fiyat istikrarı dışında finansal istikrarı da içerecek şekilde genişlemiştir. Ancak, Alan ve Wood (2006: s. 153) bu noktada merkez bankalarının günümüzde konuya canlanan ilgisinin hiç de yeni olmadığını ve bu ilginin çok eskiye uzanan bir mazisi olduğunu belirtmektedir:

İkinci Dünya Savaşının ardından gündemden düşmeden önce, merkez bankaları uzun yıllar boyunca bankacılık sisteminin istikrarı ile ilgili oldular. Bank of England ve Banque de France bu sorumluluğu 19. yüzyıl bitmeden almışlardı. Banca d'Italia ise bu sorumluluğu 1905'de raporlarında kesin bir dille kabul etti. Dahası FED'in temel kuruluş gerekçesi, ABD bankacılık sisteminin istikrarıdır.

Bu alıntı, yukarıda yaptığımız değerlendirmeler ışığında merkez bankalarının konuyla ilgisinin kriz dönemlerinde yoğunlaştığını göstermektedir.

Oosterloo ve diğerleri de finansal istikrar tartışmalarının altında finansal krizlerin maliyet ve yıkıcı etkilerinden kaçınmak olduğunu belirterek, merkez bankalarının konuya ilgisine dikkat çekmektedirler: “Finansal istikrar amacı son yirmi yılda önem kazanmıştır...birçok merkez bankası, parasal istikrar yanında finansal istikrarı da yasal amaç olarak benimsemiştir.” (Oosterloo, de Haan, & Jong-A-Pin, 2007: s. 337). Finansal istikrarın krizler dışındaki belirleyicilerine göz atmak da bu çerçevede faydalı olacaktır. Alan ve Wood, kapsayıcı bir tanım yapmadan önce bu tanımın koşullarının ortaya konması gerektiği düşüncesiyle iyi bir finansal istikrar tanımının taşıması gereken özellikleri açıklamayı benimsemektedir (2006: s. 154).

- (a) İyi bir finansal istikrar tanımı, **refah** ile bağlantılı olmalı; yani, finansal istikrar toplumun refah içinde olduğu bir durum olmalıdır. Öyle olmazsa ekonomik bir hedef olarak belirlenemez. Aynı şekilde finansal istikrarsızlığın da toplumsal refaha önemli maliyetler yükleyeceği gösterilmelidir.
- (b) Finansal istikrar **gözlemlenebilir** bir durum olmalıdır ki finansal istikrarı sağlamakla sorumlu olanlar başarılı olup olmadıklarını anlayabilsinler...
- (c) Finansal istikrar kamu otoritesinin **etkisi altında olmalı veya kontrol edilmelidir**. Böyle olmadığı takdirde kamusal bir politika hedefi olması da anlamsız olurdu...
- (d) Finansal istikrar, **açıkça belirlenmiş, siyasal olarak önemli bir kamusal kurumun** sorumluluğu olmalıdır...
- (e) Finansal istikrarı tanımlarken, yalnızca finansal kurumların çöküşünün değil finans dışı şirketlerin iflasının da ekonomik hasara yol açabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Bu nedenle sadece finansal güçlük içindeki finansal kurumlara değil, finansal olmayan şirketlere ve hatta bazen ülkelere de acil durum desteği verilmelidir. **Finansal istikrar (veya istikrarsızlık) tanımı ve analizi tüm bu durumları içine alacak kadar kapsamlı olmalı, sorunun çözümüyle görevli kamusal kurumlar farklı da olsa bu bakış açısı muhafaza edilmelidir.**
- (f) Finansal istikrar tanımı **her türlü hareketliliği istikrarsızlık damgasını vuracak kadar abartılı olmamalıdır**. Özen iyidir, ama öldüren özen aşırı olabilir... (W. A. Allen & Wood, 2006)

Burada sistemin özündeki istikrarsızlığa ilave olarak, finansal istikrarın kamusal bir hedef olarak belirlenmesi gerektiğinden hareketle kamusal otorite tarafından yönetilmesi gerektiği teziyle karşılaşırız. Bu tez, finansal sisteminin doğasında istikrarsızlık taşıdığı yargısı üzerine kuruludur. Konuyu merkez bankaları açısından incelediğimiz için bu nokta bizim için özel olarak önemlidir. Merkez bankaları açısından, tanımdan hareket edildiğinde finansal sistemin denetimi, gözetimi ve kriz yönetimi gibi unsurların finansal istikrar açısından önemi belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Finansal istikrarı bir durum değil bir süreklilik (continuum) olarak görmenin daha doğru olacağını belirten Schinasi de benzer şekilde işlevsel bir finansal istikrar tanımı yapabilmek için önce bazı ilkeler belirlemek gerektiğini düşünmektedir(2004: s. 6). Schinasi bu ilkelerle finansal istikrarın kaynaklarına dikkat çekmektedir. Birinci ilke, finansal sistemin altyapı, kurumlar ve piyasalardan oluşan değişik unsurları yasal bir çerçeve içinde içerdiğini ve aralarındaki karşılıklı bağımlılık düşünüldüğünde sistemin herhangi bir parçasındaki dengesizliğin bütün sistem istikrarını tehlikeye düşürebileceğidir. İkinci ilke, finansal istikrar kaynakların ve risklerin doğru bir şekilde dağıtılması, tasarrufların yatırımlara yönlendirilmesi dışında ödeme sistemlerinin de düzgün bir şekilde işlemesini içerir. Bunun için merkez bankası parası ve ikamelerine güven duyulması gerekir. Başka bir ifadeyle finansal istikrar ve fiyat istikrarı birbirleriyle geniş ölçüde kesişirler. Üçüncü ilke, Finansal istikrar kavramı, sadece finansal krizlerin olmamasını değil, finansal sistemin ortaya çıkan dengesizlikleri bunlar sisteme ve ekonomiye bir tehdit oluşturmada önce kontrol altına alabilme yeteneğini de ifade eder. Dördüncü ilke ise, finansal istikrarın reel ekonomide yaratacağı potansiyel sonuçlar açısından değerlendirilmesidir. Dolayısıyla finansal piyasalarda meydana gelen dalgalanmalar veya bazı finansal kurumların sorunları bunlar reel ekonomiye bir zarar vermiyorsa finansal istikrara yönelik tehditler olarak kabul edilmez. Son olarak, finansal istikrarın oluş halindeki bir süreklilik olarak görülmesi gereğidir.

Finansal istikrar tanımının koşullarına ilişkin bu öneriler ışığında tanımlara baktığımızda daha iyi bir değerlendirme olanağına kavuştuğumuz görülecektir. İlk dikkati çeken bazı iktisatçıların geniş bir finansal istikrar tanımı yaptıklarıdır. Örneğin, (A. Haldane, Hoggarth, & Saporta, 2001: s. 138) finansal istikrarı ekonomide optimal yatırım-tasarruf ilişkisinin sürdürülmesi olarak tanımlamaktadırlar. Yine, Mishkin (1997: s. 62) finansal istikrarı, finansal sistemin önemli bir aksaklık olmadan tasarrufları yatırım fırsatlarına dönüştürebilmesi olarak tanımlar. Dolayısıyla her iki tanımda önemli olan etkin sermaye yönetimi ve tasarrufun yatırıma verimli bir biçimde yönlendirilmesidir. Bu geniş bir tanımlamadır ve son derece göreceli bir özellik taşımaktadır. Örneğin, 2007 krizine kadar finansal sistemin kaynakları en iyi biçimde dağıttığı ve risk yönetiminde başarılı olduğu kabul ediliyordu. Başka bir deyişle, finansal sistemin bu fonksiyonunu yerine getirip getirmediği bulunulan anda çok açık değerlendirilemeyebilir. Farklı bir tarihsel zamandan baktığımızda finansal sistemi bu yönüyle farklı değerlendirmek her zaman mümkündür. Dolayısıyla bu tanımlarda, finansal istikrarın

değerlendirilmesini sağlayacak gözlemlenebilir unsurlara yer verilmemiş olması gibi bir eksiklik bulunmaktadır. Mishkin'in tanımını değerlendiren Issing (2003: s. 16) ise, bu tanımın bütün olarak finansal sistem direnci üzerinde durmasının entelektüel açıdan ikna edici olduğunu belirtmektedir. Böylece bu tanımda her banka iflası ya da varlık fiyatlarında meydana gelen her sıçrama kendi başına bir kriz olarak değerlendirilmez ve sistem boyutunda değerlendirilir.

Finansal piyasalarda faaliyet gösteren kurumların istikrarının, finansal istikrar olarak kabul edilebileceğini belirten Schinasi (2003: s. 4), bunun anlamını, finansal kurumların sağlam oldukları, yani normal veya anormal dönemlerde oluşabilecek ani kayıpları emebilecek yeterli sermayeye sahip oldukları, normal dönemlerde ise günlük işlemlerini sürdürebilmek ve oynaklıkla başa çıkabilmek için yeterli miktarda likiditeye sahip oldukları şeklinde açıklar.

Padoa-Schioppa (2004: s. 20) genel olarak tasarrufların yatırıma kanalize edilmesi ve etkin, güvenilir bir ödeme sisteminin sağlanması gibi temel işlevlerini yerine getirebilen finansal sistemin, istikrarlı olduğunu söylemekte ve finansal istikrarı şöyle tanımlamaktadır:

Finansal istikrarı, finansal sistemin karşılaştığı şoklara, bunlar bir ekonomide tasarrufların yatırıma kanalize edilmesini bozacak birikimsel süreçlere yol açmadan ve ödemeler sistemine zarar vermeden direnebilmesi durumu olarak tanımlayabilirim.

İstikrarlı bir finansal sistem daha ortaya çıkmadan tasarruf-yatırım ilişkisini bozabilecek problemleri tespit ederek henüz başlangıç aşamasında bir piyasadan diğerine veya hatta ülke dışına yayılmadan kontrol altına alabilecek mekanizmalara sahip olmalıdır. Bu sorunların sistemik bir krize dönüşmesi böylece önlenabilir. “Bir finansal sistem bir ekonominin performansını kolaylaştırdığı ve endojen veya öngörülmedik ters finansal dengesizliklere bağlı olarak ortaya çıkan finansal dengesizlikleri dağıtma kapasitesine sahip olduğu ölçüde istikrar aralığındadır.”(G. J. Schinasi, 2004: s. 8)

Finansal istikrarı, finansal kurumların istikrarı ile ilişkilendirmek başlangıçta yaptığımız tanımlama açısından bakıldığında daraltıcı bir

yaklaşımıdır. Finansal kurumların işleyişinin ve şokları emebilme kapasitesinin, yani krizlere dayanıklı olmalarının finansal istikrar açısından önemi kuşkusuzdur. Ancak, finansal sistemin reel ekonominin sadece bir parçası olduğu düşünüldüğünde, sistem istikrarını tehlikeye atacak gelişmelerin pekala finans dışı kurumlardan da kaynaklanabileceğini söylemek gerekir. Bu nedenle, finansal istikrar açısından finans dışı kurumlar da son derece önemlidir. Nitekim, Alan ve Wood (2006: s.157), 2001’de 9/11 saldırılarının ardından hava yolları; 2003’de İngiliz Petrollerine yapılan yardımları örnek göstererek, hükümetlerin ekonomik krizleri önlemek için finans dışı kurumlara da acil finansal destek sağlayabileceğini ve bunun maliyet ve faydalarının, finansal bir kurumla özsel olarak aynı olduğunu belirtmektedirler.

Para politikası ve finansal istikrar arasındaki ilişkiye dikkat çeken Issing, finansal istikrar ve varlık fiyatları istikrarı arasındaki ilişki üzerinde durur. Finansal istikrarın sağlanması için varlık fiyatlarının da istikrarlı olması gerektiğini belirtir (2003: s. 17): “[finansal istikrar] tanımı, bir dereceye kadar para politikasının finansal istikrara katkı sağlamadaki rolünü önceden belirler ve değiş tokuş problemine verilen yanıtı dayanır.”. Issing, burada fiyat istikrarı ile finansal istikrar arasındaki değiş tokuş ilişkisini vurgulamaktadır. Temel kaygısı, finansal istikrar için varlık fiyatları istikrarının da gerekli olduğudur. Bu nedenle finansal istikrar için, fiyat istikrarının kısa dönemli değil, uzun vadeli gelişmeleri dikkate alması gerektiğini öne sürer.

Issing’e göre, merkez bankası fiyat istikrarının sürdürülmesi için orta vadeli bir zaman ufku belirler ve istikrar-odaklı, ileriye dönük bir yaklaşım taşıyan bir strateji benimserse, finansal dengesizlikler doğal olarak dikkat çekeceklerdir. Ona göre düşük enflasyonun finansal istikrarı bozduğunu öne süren yeni ortam hipotezi, fiyat istikrarının finansal istikrarı sağladığını kabul eden geleneksel görüşü ortadan kaldırmaz. Önemli olan fiyat istikrarı, finansal istikrar tanımları yapılırken bunların uygulanacağı zaman ufkunun da doğru belirlenmesidir.

Finansal istikrarsızlık tanımından hareket eden (W. A. Allen & Wood, 2006) finansal istikrarsızlığın karakteristiklerin tanımlayarak, finansal istikrarı bu koşulların oluşma ihtimalinin olmadığı bir durum olarak tarif ederler. Bu tanımlamada kriz senaryolarının olası ihtimallerinin belirlenerek bunlardan kaçınılmasıyla istikrarın sürdürülebilmesi amaçlanmaktadır.

Finansal istikrarın reel ekonomi açısından anlamı genel olarak ifade edildiğinde zaman veya doğal nedenlerden olumsuz etkilenmeden tasarruf edilen kaynaklarla yatırım projelerinin gerçekleştirilmesidir. finansal istikrarın temelinde tasarruf yatırım ilişkisi bulunduğuna göre, finansal istikrarsızlık nihayetinde bir ekonomide optimal tasarruf yatırım ilişkisinin bozulması olarak da görülebilir. Bu anlamda ifade edildiğinde finansal istikrar, ekonomik kararlar alınırken finansal istikrarsızlık korkusunun hesaba katılmadığı durumu ifade eder.

Bizce, finansal istikrarı, bir sistemin özsel bir niteliği gibi görmek en faydalı yöntem olacaktır. Finansal istikrara sahip bir ekonomi, bir dalgalanmayla karşılaştığında istikrarsızlığa düşmeyecek bir ekonomidir. Ekonomi söz konusu olduğunda, beklenmedik bir olay, teknoloji ya da müşteri zevklerinde öngörülmedik bir gelişme veya önemli bir şirketin çöküşü buna örnek olarak verilebilir. Finansal olarak istikrarlı bir sistem, bu tür şoklarını şiddetini yükseltmeyen, düşüren bir sistemdir.”(W. A. Allen & Wood, 2006: s. 160)

Akademik finansal istikrar tanımlarının istikrarın farklı unsurlarına ağırlık verdiğini görüyoruz. Ancak, bu tanımlar bir arada düşünüldüğünde genel bir finansal istikrar çerçevesi sundukları da kabul edilebilir. Özetlersek, finansal sistem esas olarak reel ekonominin bir parçası olarak anlaşılan bütünlüklü bir yapıdır ve tasarruf-yatırım akımını sağlar. Bu noktadan hareketle finansal sistemin sağlıklı işleyişini bozabilecek problemler yalnızca finansal kurumlardan değil finans dışı kurumlardan da kaynaklanabilir. Bu nedenle finansal istikrar analizleri finans dışı sektörleri de göz önüne almalıdırlar. Sistem terimi bütün unsurların esas olarak ödeme sistemleriyle birbirine bağlı ve karşılıklı etkileşim içinde olmalarını ifade eder. Bu bağlantılar iletişimi sağladıkları gibi problemleri de hızla yayabilirler; bu nedenle sirayet etkisi göz ardı edilmemeli küçük bir şokun bile bütün sistem için tehdit oluşturabileceğinden hareketle ödeme sistemlerinin oynadığı rolün önemi gözden kaçırılmamalıdır. Nitekim Laeven ve Valencia'nın (2020) güncellenmiş sistematik kriz veri tabanı, finansal krizlerin hem sıklığının hem de maliyetlerinin, küresel finansal döngü ve sermaye hareketleriyle yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. Belirttiğimiz gibi istikrar teriminin sözlük anlamı yalnızca sistemin düzgün işleyişindeki sürekliliği değil, bir krizle

yörüngeden çıktığında tekrar yörüngeye gelebilme özelliğini de içerir. Dolayısıyla istikrar hem krizleri önleme hem de krizler ortaya çıktığında bunlara müdahale edebilme kapasitesini ifade eder. Nihayet, Issing'in de belirttiği gibi finansal istikrar ile varlık fiyatları istikrarı arasında bir ilişki bulunmaktadır ve varlık fiyatlarının izlenmesi finansal istikrar faaliyetlerinin bir parçası haline getirilmelidir.

KAYNAKÇA

- Adrian, T., & Liang, N. (2018). Monetary policy, financial conditions, and financial stability. *International Journal of Central Banking*, 14(1), 73–131.
- Allen, W. A., & Wood, G. (2006). Defining and achieving financial stability. *Journal of Financial Stability*, 2(2), 152–172. <https://doi.org/10.1016/j.jfs.2005.10.001>
- Bordo, M., Eichengreen, B., Klingebiel, D., & Martinez-Peria, M. S. (2000). Is the crisis problem growing more severe? *Economic Policy*, 16(32), 53–82. <https://doi.org/10.1111/1468-0327.00057>
- Čihák, M. (2007). Systemic loss: A measure of financial stability. *Czech Journal of Economics and Finance*, 57(1–2), 5–26.
- Eichengreen, B. (2002). *Financial crises: And what to do about them*. Oxford University Press.
- Hoggarth, G., & Soussa, F. (2001). Crises management, lender of last resort and the changing nature of the banking industry. In J. Healey & P. Sinclair (Eds.), *Financial stability and central banks: A global perspective* (pp. 166–186). Routledge.
- Issing, O. (2003). Monetary and financial stability: Is there a trade-off? *BIS Papers*, 18, 16–23.
- Laeven, L., & Valencia, F. (2020). Systemic banking crises database II. *IMF Economic Review*, 68(2), 307–361. <https://doi.org/10.1057/s41308-020-00107-3>
- Mishkin, F. S. (2006). Financial stability and globalization: Getting it right. In Banco Central de España (Ed.), *Central banks in the 21st century* (pp. 213–253). Banco Central de España.
- Padoa-Schioppa, T., & BIS Committee on Payment and Settlement Systems. (2005). *Central bank oversight of payment and settlement systems*. Bank for International Settlements.
- Parasız, İ. (2009). *Para, banka ve finansal piyasalar*. Ezgi Kitabevi.
- Reinhart, C. M., & Rogoff, K. S. (2009). *This time is different: Eight centuries of financial folly*. Princeton University Press.
- Rey, H. (2015). Dilemma not trilemma: The global financial cycle and monetary policy independence (NBER Working Paper No. 21162). National Bureau of Economic Research. <https://doi.org/10.3386/w21162>
- Schinasi, G. J. (2006). *Safeguarding financial stability: Theory and practice*. International Monetary Fund.
- Trichet, J.-C. (2010). Global governance today. *BIS Review*, 56, 1–7.
- Turner, A. (2016). *Between debt and the devil: Money, credit, and fixing global finance*. Princeton University Press.

İşletmelerde Çok Kriterli Karar Verme Yaklaşımlarına Yönelik Araştırmaların Scopus Veritabanı Temelli Bibliyometrik İncelemesi

Melih Burak KOCA¹

1- Dr. Öğr. Üyesi; Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü. mbkoca@mehmetakif.edu.tr ORCID No: 0000-0003-2737-3643

ÖZET

Bu çalışma, işletmelerde Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) araştırmalarını Scopus veri tabanı üzerinden bibliyometrik olarak inceleyerek alanın dinamik ve çok boyutlu yapısını ortaya koymaktadır. Toplam 896 yayının analizi, ÇKKV araştırmalarının 2000’li yıllardan itibaren artış gösterdiğini ve özellikle 2017 sonrası hızlı bir büyüme sergilediğini göstermektedir. Metodolojik açıdan Analitik Hiyerarşi Süreci (AHP), TOPSIS ve Bulanık Mantık gibi temel yöntemler öne çıkmakta olup, araştırmalar sürdürülebilirlik, tedarikçi seçimi, risk yönetimi, Endüstri 4.0 ve döngüsel ekonomi gibi farklı işletme ve yönetim alanlarında uygulanmaktadır. Kavramsal ve tematik analizler, alanın disiplinlerarası ve uygulama odaklı doğasını doğrulamaktadır. Ülkeler düzeyinde Amerika Birleşik Devletleri (ABD) lider konumda bulunurken Çin, Hindistan ve Türkiye de önemli derecede üretkenlik ve katkı sağlayan ülkeler dikkat çekmektedir. Journal of Cleaner Production, çevresel ve sürdürülebilirlik odaklı yayınlarıyla öne çıkmaktadır. Elde edilen bulgular, gelecekte ÇKKV araştırmalarının hibrit yöntemler, yapay zekâ entegrasyonu ve yeni uygulama alanlarına yönelmesi gerektiğini göstermekte ve araştırmacılara alanın eğilimleri ile gelecek yönelimleri konusunda rehberlik sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler – Çok Kriterli Karar Verme, İşletmelerde Karar Verme Yöntemleri, AHP, TOPSIS, Sürdürülebilirlik, Bibliyometrik Analiz

GİRİŞ

Kurumsal karar alma yaklaşımları tarihsel süreç içerisinde köklü bir dönüşüm geçirmiştir. İlk dönemde işletmeler esas olarak hayatta kalma, üretim kapasitesini maksimize etme ve verimlilik kazanımları sağlama (Uygurtürk ve Korkmaz, 2012; Karaoğlu ve Şahin, 2018; Ulu ve Erden, 2025) gibi temel hedefler etrafında şekillenmiştir. Bu bağlamda maliyet minimizasyonu ve kâr maksimizasyonu, karar verme mekanizmalarının merkezinde yer almıştır. Sanayi Devrimi ile birlikte modernleşme, ölçek ekonomilerinin etkisi, verimlilik artışları ve rekabet gücü kazanma arzuları, karar alma süreçlerini daha sistematik ve yapılandırılmış bir hale getirmiştir. Günümüzde ise işletmeler için yalnızca ekonomik rasyonalitenin yeterli olmadığı bir gerçeklik ortaya çıkmıştır (Karaoğlu ve Şahin, 2018). Küreselleşme, teknolojik ilerlemeler, artan rekabet ve hızlı değişim gösteren pazar dinamikleri, işletmelerin çok katmanlı karar çerçeveleri geliştirmesini zorunlu kılmaktadır (Güner vd., 2005; Yıldız ve Deveci, 2013). Günümüzde işletmeler kararlarını şekillendirirken yalnızca kâr veya maliyet unsurlarını değil; aynı zamanda sürdürülebilirlik, çevresel etkiler, toplumsal sorumluluk, kurumsal itibar, risk yönetimi, dijital dönüşüm ve paydaş beklentileri gibi çok

sayıda kriteri eşzamanlı şekilde değerlendirmek durumundadır. Söz konusu evrim, karar verme süreçlerini tek boyutluluğun ilerisinde, çok boyutlu, karmaşık ve sıklıkla belirsizlik barındıran bir yapıya dönüştürmüştür. Bu perspektiften bakıldığında, farklı ölçütlerin eşzamanlı ve sistematik biçimde analiz edilebilmesini sağlayan ÇKKV yöntemleri, çağdaş işletmelerin etkin, dengeli ve sürdürülebilir kararlar alabilmesi açısından gittikçe daha kritik bir araç halini almıştır.

ÇKKV, birden fazla kriterin eşzamanlı olarak dikkate alındığı rasyonel karar verme ortamlarında yönetim amaçları ve mevcut kısıtlar çerçevesinde en uygun seçeneğin sistematik olarak belirlenmesini sağlayan bir süreçtir (Mendoza ve Prabhu, 2000). Triantaphyllou (2000) bu süreci üç temel adımda özetlemektedir: (1) ilgili kriterlerin ve alternatiflerin belirlenmesi, (2) kriterlerin görece önem derecelerine ve alternatiflerin bu kriterler üzerindeki etkilerine sayısal değerler atanması ve (3) elde edilen sayısal değerlerin işlenerek alternatiflerin sıralanması. Bu yaklaşım, karar vericilerin farklı boyutları aynı anda dikkate alarak daha rasyonel, dengeli ve nesnel tercihler yapmasına olanak tanımaktadır. Literatürde, bu yöntemlerin finansal performans değerlendirmesi (Uygurtürk ve Korkmaz, 2012; Aytekin ve Sakarya, 2013; Karaoğlu ve Şahin, 2018; Pineda vd., 2018; Abdel-Basset vd., 2020; Dağıstanlı, 2023; Çelik, 2025), tedarikçi seçimi (Önüt vd., 2009; Ghorabae vd., 2016; Adalı ve Tuş Işık, 2017; Supçiller ve Deligöz, 2018; Matic vd., 2019; Ulu ve Erden, 2025), depo yeri belirleme (Aktepe ve Ersöz, 2014; Cömert ve Yener, 2016; Dey vd., 2016; Özbek ve Erol, 2016; Kış vd., 2020; Ulutaş vd., 2021), personel seçimi (Liang ve Wang, 1994; Özgörmüş vd., 2005; Dursun ve Karsak, 2009; Kenger ve Organ, 2017; Ayçin, 2020), hedef pazar seçimi (Yavuz, 2016; Yılmaz vd., 2017; Çalık, 2020; Fidan, 2021; Atlı, 2024) ve pazarlama stratejisi belirleme (Tang vd., 1999; Wu vd., 2010; Mohaghar vd., 2012; Mahdiraji vd., 2019; Saçan ve Eren, 2022) gibi alanlarda uygulandığı görülmektedir. Bu çalışmalar, ÇKKV yöntemlerinin farklı kriterlerin eşzamanlı olarak değerlendirilmesini gerektiren karmaşık işletme problemlerinde etkin bir araç olarak benimsendiğini ortaya koymaktadır.

ÇKKV, işletmelerde olduğu kadar bu alanda çalışan akademisyenler ve araştırmacılar tarafından da oldukça ilgi duyulan bir konudur. Bu araştırma ile sosyal bilimler alanında yapılan çalışmaları barındıran en büyük veri tabanı olan Scopus'ta (Pehlivan, 2025: 94) ÇKKV alanında yayımlanmış çalışmaların ele alınması amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda, çalışmada ÇKKV alanındaki yayınların sistematik bir biçimde incelenmesi için bibliyometrik analiz yöntemi tercih edilmiştir.

YÖNTEM

Bibliyometrik analiz, bilimsel yayınların nicel olarak incelenmesini sağlayan bir yöntemdir (Derviş, 2019). Pritchard'ın (1969) kavramsallaştırdığı bu yaklaşım, araştırmacılara belirli bir araştırma alanının

genel resmini sunarak makaleleri, yazarları ve dergileri temel alan bir sınıflandırma imkânı verir (Merigo ve Yang, 2017). Bu yöntem, makaleler, yazarlar, dergiler, kurumlar ve ülkeler düzeyinde üretkenlik ve etkiyi ölçmenin yanı sıra araştırma alanlarının entelektüel yapısını, gelişen eğilimlerini ve iş birliği modellerini ortaya koyarak bilgi boşluklarını saptama, yeni araştırma yönlerini keşfetme, performans değerlendirmesi yapma ve geniş hacimli literatür üzerinde bütüncül bir perspektif geliştirme olanağı sağlamaktadır (Nunen vd., 2018; Donthu vd., 2021).

ÇKKV alanındaki araştırmaların bibliyometrik incelenmesi için Scopus veri tabanı kullanılmıştır. İlk aşamada makale başlığı, özet ve anahtar kelimeler içerisinde “multi criteria decision making” terimi taranmış ve toplamda 9197 dokümana ulaşılmıştır. Ancak söz konusu terimin birçok farklı akademik disiplinde yaygın biçimde kullanılması, analiz kapsamının daraltılmasını gerektirmiştir. Bu nedenle yalnızca “işletme, yönetim ve muhasebe” alanındaki çalışmalar seçilmiş ve çalışma sayısı 1159’a düşürülmüştür. Analiz kapsamının daha da netleştirilmesi amacıyla doküman türü filtresi uygulanmıştır. Sadece makalelerin seçilmesiyle doküman sayısı 918’e gerilemiş; makale ve bildirilerin birlikte değerlendirilmesiyle 911 dokümana ulaşılmıştır. Son aşamada, yalnızca İngilizce dilinde yayımlanan çalışmalar dikkate alınarak doküman sayısı 896 ile sınırlandırılmıştır. Bu süreç, analizin konuya özgü ve metodolojik olarak tutarlı bir çerçevede yürütülmesini sağlamıştır.

Elde edilen veriler CSV biçiminde dışa aktarılmış ve bibliyometrik analiz için güçlü bir araç olarak kabul edilen R yazılımı kullanılmıştır. Analizde bibliometrix (Aria ve Cuccurullo, 2017) paketi ve bu paket ile çalışan Biblioshiny arayüzü kullanılmıştır. Söz konusu paket araştırmacılara literatür taraması, bilimsel haritalama ve veri görselleştirme gibi işlemleri gerçekleştirme imkânı sunmaktadır (Alkın ve Pehlivan, 2024: 104).

Analiz sürecinde, “multi criteria decision making” kavramının çeşitli yazım biçimleri nedeniyle veri temizliği yapılmış ve ilgili tüm terimler “mcdm” şeklinde standartlaştırılmıştır. Bu standartlaştırma yazım farklılıklarının analiz sonuçlarını bozmasını önleyerek, elde edilen verilerin doğruluğunu ve tutarlılığını artırmıştır.

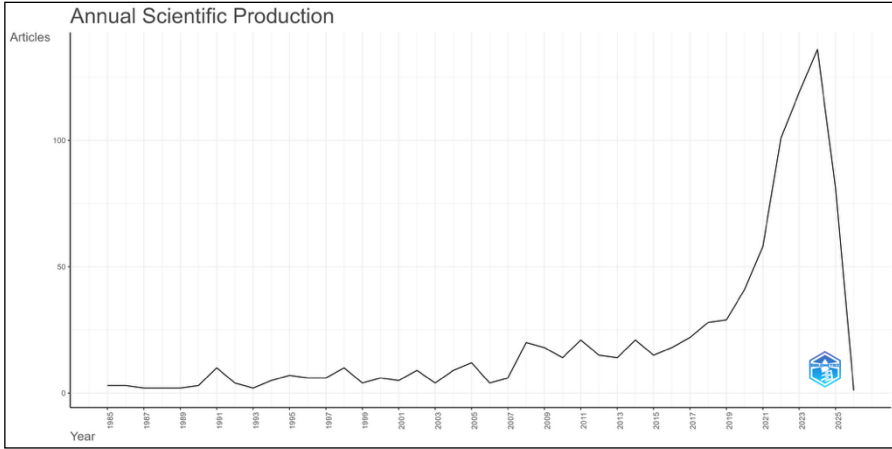
Bibliyometrik analiz sonucunda elde edilen bulgular ve bunların değerlendirilmesi, çalışmanın bir sonraki bölümünde ayrıntılı biçimde sunulacaktır. Bu yaklaşım, ÇKKV alanında literatür taraması ve trend analizi gerçekleştirmek isteyen araştırmacılar için metodolojik bir referans niteliği taşımaktadır.

BULGULAR VE DEĞERLENDİRME

İşletme alanında ÇKKV araştırmaları incelendiğinde, alandaki ilk çalışmanın 1985 yılında yayımlandığı gözlemlenmiştir. Değerlendirilen 896 çalışma toplamda 207 farklı dergide yayımlanmış olup bu araştırmalar 2.405

yazar tarafından gerçekleştirilmiştir. Söz konusu yazarların yalnızca 95'inin tek yazarlı çalışmalara imza atmış olması, alanda ortak yazarlığın oldukça yaygın olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu ortaklıkların %31,14'ünün uluslararası düzeyde gerçekleştiği belirlenmiştir. İncelenen yayınlarda toplam 46.820 kaynağa atıf yapılmış olup yayın başına atıf ortalaması 31,06 olarak hesaplanmıştır. Yazarlar tarafından belirlenen toplam 2.773 kavram, alanın araştırma konularındaki çeşitliliği ortaya koymaktadır.

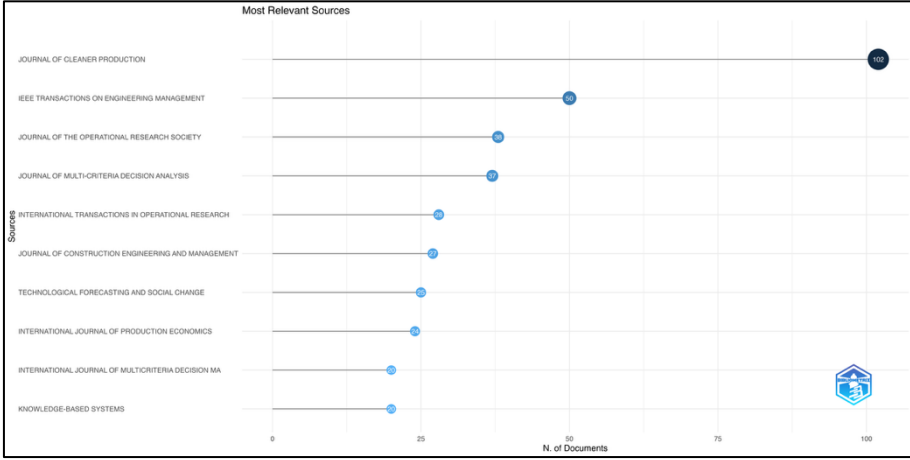
İşletme alanındaki ÇKKV araştırmalarının yıllara göre dağılımını incelemek amacıyla yayın trendi analizi gerçekleştirilmiş ve sonuçlar Şekil 1'de sunulmuştur. Kronolojik analizler, ÇKKV'nin uzun yıllar boyunca sınırlı sayıda çalışmada yer aldığını, 2015 yılı itibarıyla belirgin bir artış trendi sergilediğini ve özellikle 2017 sonrasında çalışma sayısında kayda değer bir yükseliş meydana geldiğini göstermektedir. Bu artış eğilimi, özellikle işletmelerde teknoloji entegrasyonunun yaygınlaşması, karar destek sistemlerinin etkin kullanımının artması ve son yıllarda yapay zekâ uygulamalarının hızla benimsenmesi ile doruk noktasına ulaşmıştır. Söz konusu gelişme, modern işletmelerin karar verme süreç ve mekanizmalarında giderek artan sayısallaşmanın bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Şekil 1: Yıllık Bilimsel Üretim

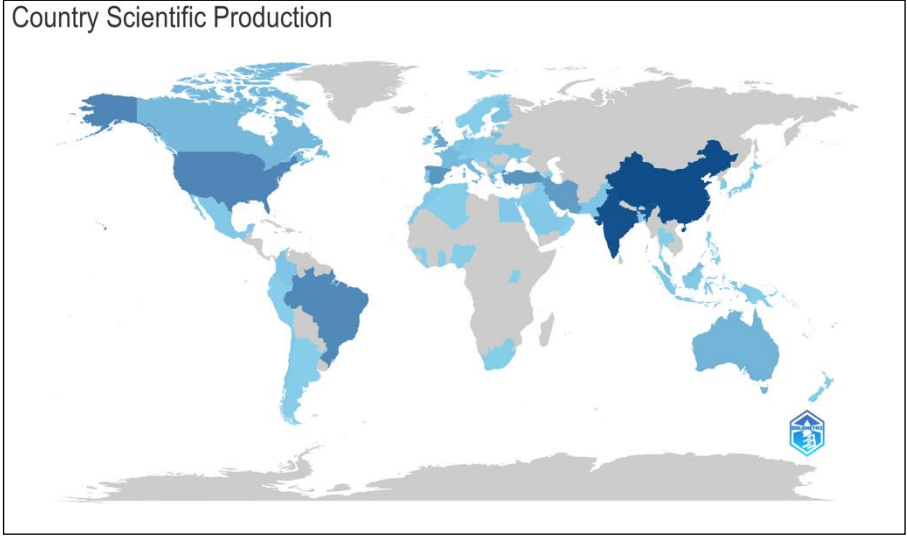
Alanla ilgili literatürü takip etmek ve araştırmacıların çalışmalarını yayımlayabilecekleri en uygun dergileri belirlemek amacıyla alanyazında etkili yayın organları tespit edilmiş ve sonuçlar Şekil 2'de gösterilmiştir. Şekil 2 incelendiğinde ÇKKV çalışmalarının en fazla yayımlandığı dergilerin Journal of Cleaner Production (102), IEEE Transactions on Engineering Management (50), Journal of the Operational Research Society (38) ve Journal of Multi-Criteria Decision Analysis olduğu görülmektedir. Dergilerin yıllar içindeki yayın sayıları incelendiğinde çoğu derginin yayın ivmesinin birbirine oldukça benzer olduğu görülmektedir. Ancak Journal of Cleaner

Production, 2020 yılından itibaren diğer dergilerden belirgin şekilde ayrılarak hızla artan bir yayın trendi sergilemiştir. Söz konusu dönemde yayımlanan çalışmalar toplam yayınların %75'inden fazlasını oluşturmaktadır. Bu durum, derginin alanyazındaki liderliğini gösterirken ÇKKV'de sürdürülebilirlik konusunun baskınlığını açıkça ortaya koymakta ve işletmelerde ÇKKV araştırmalarında önemli bir bölümün doğrudan çevresel ve sürdürülebilirlik sorunlarına yönelik olduğunu düşündürmektedir. Bununla birlikte, en fazla yayına sahip dergiler alanın bir yandan disiplinlerarası yönünü gösterirken diğer yandan ise araştırmaların uygulama odaklı yönüne vurgu yapmaktadır.

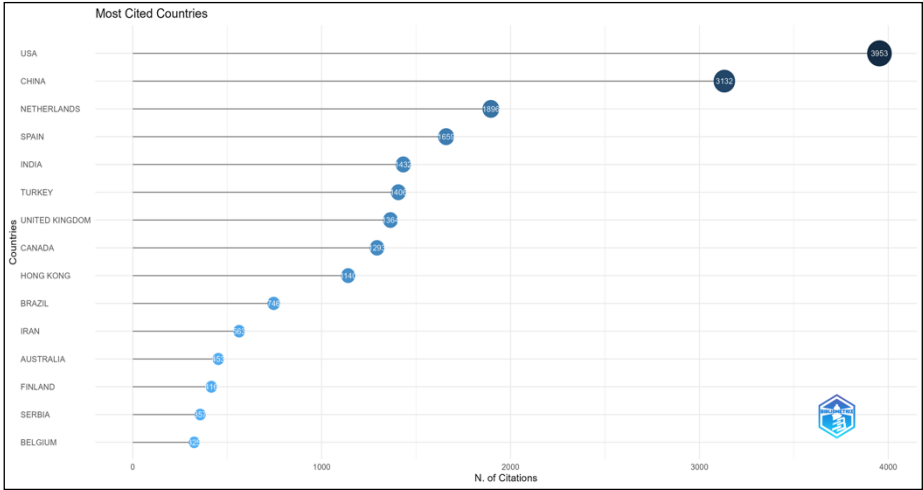
Şekil 2: ÇKKV Konularında En Fazla Yayına Sahip Dergilerin Listesi

ÇKKV alanında alanyazına yön veren yazarlar incelendiğinde, Muhammet Deveci (17 makale), Dragan Pamucar (16 makale) ve Alessio Ishizaka (10 makale) en çok yayına sahip üç isim olarak öne çıkmaktadır. Makalelerin sorumlu yazarlarının ülkelere göre dağılımı analiz edildiğinde ise uluslararası işbirliklerinin alandaki yaygınlığı göze çarpmaktadır. ÇKKV araştırmalarının en sık yapıldığı ülkeler sırasıyla Hindistan, Çin, ABD, Brezilya ve Türkiye olarak tespit edilmiştir. Ancak ülkelerin alanyazına etkisi, yalnızca yayın sayıları ile sınırlı değildir. Toplam atıf sayıları ülke bazında değerlendirildiğinde en etkili ülkeler sıralaması ile yayın sayısı sıralamasında farklılık olduğu dikkat çekmektedir. Buna göre, ABD (3.953 atıf) ve Çin (3.132 atıf) alanın önde gelen ülkeleri olarak öne çıkarken, Hollanda (1.896 atıf) ve İspanya (1.659 atıf) nispeten daha düşük yayın sayılarına sahip olmalarına rağmen alanyazına sağladıkları etki açısından önemli bir konumda bulunmaktadır. Ülkelerin yayın sayısı yoğunluğu dünya haritası üzerinde Şekil 3 ile görselleştirilmiştir.

Şekil 3: Ülkelerin Yayın Üretimi

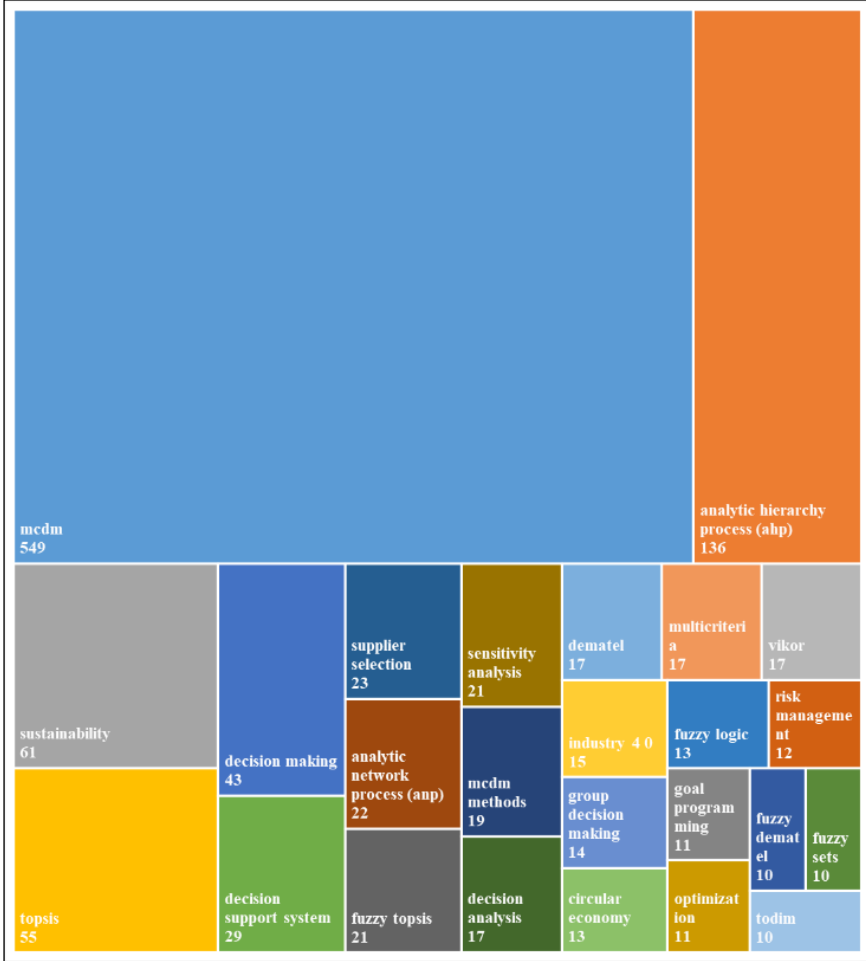
Şekil 4'te ise ülkelerin aldığı toplam atıf sayısı temelinde alanyazına etkilerini sıralayan bir liste sunulmaktadır.

Şekil 4. En Çok Atıf Alan Ülkeler

İşletmelerde ÇKKV alanında en sık kullanılan anahtar kelimeler ve kavramlar, alanın odak noktalarını, güncel eğilimlerini ve tematik yapısını belirlemek amacıyla detaylı bir analiz kapsamında incelenmiştir. Elde edilen bulgular Şekil 5'te sunulan bir ağaç haritası ile görselleştirilmiştir. Bu yaklaşım, ÇKKV ile ilişkilendirilen kavramların çalışma sıklıklarını ortaya koyarak alanyazının yapısı hakkında daha net ve sistematik bir bilgi

sunmaktadır. Böylece alanın temel kavramları, kullanılan metodolojiler ve incelenen uygulama alanları ile ÇKKV arasındaki bağlantılar açık bir biçimde görselleştirilmiştir. Çalışmanın doğası gereği ağaç haritasında en büyük kümenin “mcdm” olarak belirlenmesi beklenen bir durumdur.

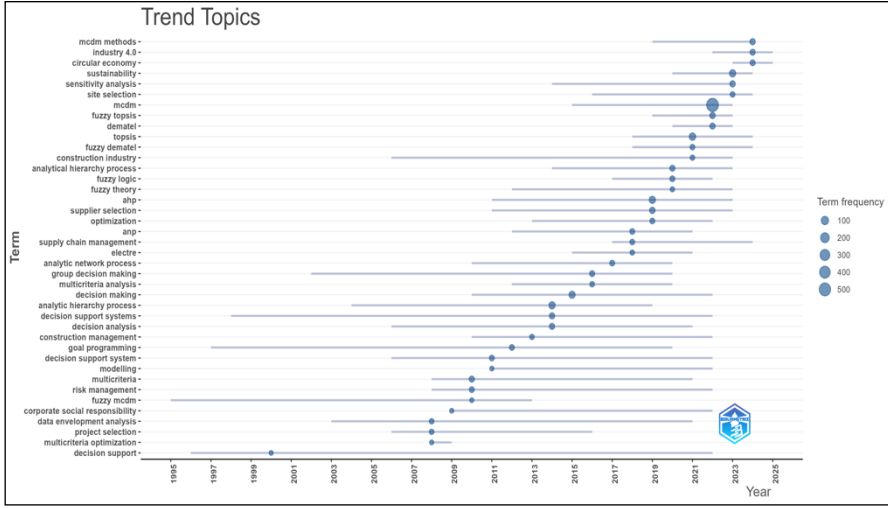

Şekil 5: Ağaç Haritası (Anahtar Kelimeler)

Grafik incelendiğinde, alanda en sık karşılaşılan ÇKKV yöntemlerinin AHP ve TOPSIS olduğu görülmektedir. Buradan hareketle söz konusu yöntemlerin ÇKKV literatürünün metodolojik omurgasını oluşturduğu söylenebilir. Uygulama alanları açısından, sustainability (sürdürülebilirlik), supplier selection (tedarikçi seçimi), Industry 4.0 (Endüstri 4.0), circular economy (döngüsel ekonomi) ve risk management (risk yönetimi) gibi kavramlar ön plana çıkmaktadır. Bu bulgular, ÇKKV yöntemlerinin akademik bir araç olmanın ötesinde, günümüz iş dünyasının karmaşık ve çok boyutlu

problemlerine yanıt verecek şekilde pratik uygulamalarla yönlendirildiğini göstermektedir. Aynı zamanda, alanın küresel trendlere duyarlı olduğunu ve modern endüstriyel ve çevresel zorlukların çözümünde önemli bir katkı sağlayabileceğini de göstermektedir.

Literatürdeki yeni ve yükselen araştırma alanlarını belirlemek, ilgi kaybeden konuları tespit etmek ve gelecekteki araştırma yönelimlerini değerlendirebilmek amacıyla, zaman içinde popülaritesi artan veya azalan anahtar kelimelerin eğilimleri analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular Şekil 6'da görselleştirilmiştir.

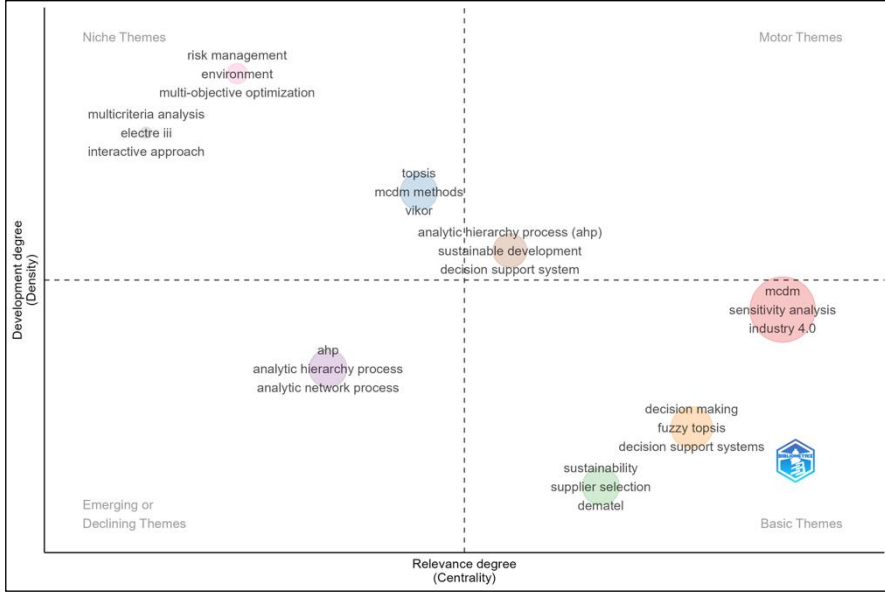

Şekil 6: Trend Konular Grafiği

Analiz sonuçları, Endüstri 4.0, döngüsel ekonomi ve sürdürülebilirlik gibi kavramların trend konular arasında üst sıralarda yer aldığını göstermektedir. Bu durum, ÇKKV alanının çağdaş küresel zorluklara ve teknolojik gelişmelere güçlü bir biçimde yanıt verecek şekilde evrildiğini ortaya koymaktadır. Söz konusu kavramlar yalnızca geçici moda terimler olmayıp, aynı zamanda karmaşık ve çok boyutlu karar verme süreçlerinin kritik öneme sahip olduğu alanları temsil etmektedir.

Metodolojik perspektiften bakıldığında, bulanık versiyonları dahil olmak üzere TOPSIS, AHP ve DEMATEL gibi temel yöntemlerin sürekli olarak literatürde yer alması, yeni uygulama alanlarının ortaya çıkmasına rağmen temel metodolojik araç setinin geçerliliğini koruduğunu ve uyarlanabilirliğini sürdürdüğünü göstermektedir. Aynı zamanda, bu durum ÇKKV araştırmalarının dinamik ve yüksek derecede uyarlanabilir bir yapıya sahip olduğunu; alanın sürekli olarak yeni kavramlarla bütünleştiğini ve mevcut yöntemlerin toplum ile endüstrilerin değişen taleplerine yanıt verecek biçimde uygulandığını da ortaya koymaktadır. Elde edilen bulgular, geleceğe

Araştırma temalarının yoğunlukları (her bir temaya ait belge sayısı) ve merkezilikleri (temaların diğer temalarla olan bağlantı gücü) temelinde bir tematik haritalama gerçekleştirilmiş ve sonuçlar Şekil 8’de görselleştirilmiştir. Bu analiz, alanın farklı temalarının gelişim düzeylerini ve literatürdeki etkileşimlerini ortaya koymaktadır.

Şekil 8: Tematik Harita

Analiz kapsamında yüksek yoğunluk ve yüksek merkeziliğe sahip motor temalar, hem iyi gelişmiş hem de araştırma alanının temelini oluşturan konuları temsil etmektedir. Beklenildiği üzere, ÇKKV ve karar verme bu kategoride yer almakta olup, alanın ana itici güçleri olarak sürekli olarak araştırıldıklarını göstermektedir. Ayrıca, sürdürülebilirlik ve tedarikçi seçimi gibi kavramlar, araştırmalarda önemli ve merkezi temalar olarak ön plana çıkmaktadır.

Metodolojik araçlar açısından, DEMATEL, bulanık TOPSIS, duyarlılık analizi ve karar destek sistemleri, ÇKKV araştırmalarında yaygın biçimde kullanılan ve iyi gelişmiş teknikler olarak dikkat çekmektedir. Bununla birlikte, nispeten yeni sayılabilecek bir konu olan Endüstri 4.0'ın motor temalar arasında yer alması, bu kavramın ÇKKV ile entegrasyonunun hızla geliştiğini ve alandaki merkezi araştırma odaklarından biri hâline geldiğini göstermektedir.

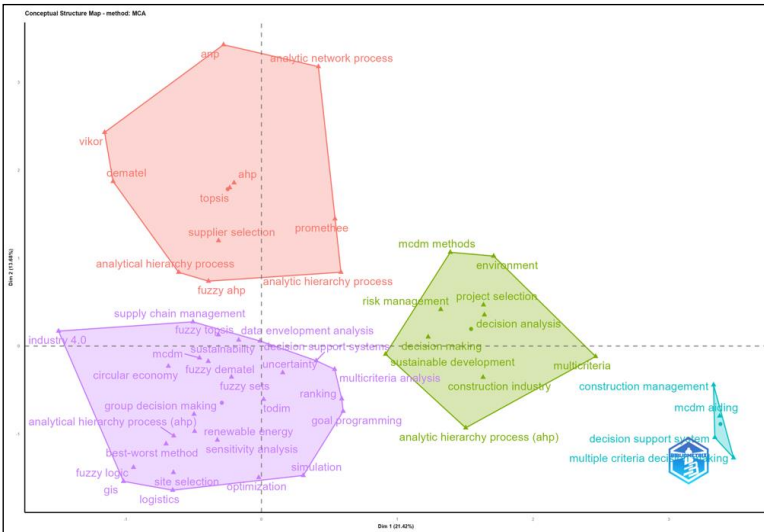
Yüksek yoğunluk ancak düşük merkeziliğe sahip niş temalar, iyi gelişmiş olmasına rağmen daha spesifik ve sınırlı araştırma kapsamına sahip alt alanları temsil etmektedir. Örneğin, risk yönetimi ve çevre konuları, literatürde belirli bir yoğunluğa ulaşmış ancak genel araştırma alanının

merkezinde konumlanmamıştır. Benzer şekilde, “multi-objective optimization”, “ELECTRE III” ve “interactive approach” gibi terimler, ÇKKV’nin daha spesifik yöntem veya yaklaşımları olarak belirli araştırmacılar tarafından yoğun biçimde incelenmiştir. Ancak bu konular, genel literatüre özgün katkılar sağlamakla birlikte sınırlı uygulama alanına sahiptir.

Öte yandan, merkezi ancak düşük yoğunluklu temalar, farklı alt alanları birbirine bağlayan ve temel kavram veya yöntemleri bir araya getiren konuları ifade etmektedir. Bu temalar, araştırma alanının temellerini oluşturmakla birlikte, henüz yeterince gelişmemiş veya yoğun biçimde ele alınmamış alanları göstermektedir. Örneğin, AHP, TOPSIS, VIKOR, MCDM ve ANP gibi ÇKKV’nin temel yöntemleri bu kategoride yer almakta olup, artık yeni veya gelişen araçlar olmaktan ziyade alanın standart ve merkezi yöntemleri haline gelmiştir. Araştırmacılar, bu yöntemlerin uygulamaları ve kombinasyonlarına daha yoğun bir şekilde odaklanmaktadır.

Aynı şekilde, sürdürülebilir kalkınma ve karar destek sistemi gibi kavramların bu bölgede konumlanması, söz konusu temaların ÇKKV’nin temelini oluşturduğunu ancak kendi başlarına sınırlı yenilikçi araştırma fırsatları sunduğunu; daha çok uygulama ve entegrasyon bağlamında ele alındığını göstermektedir.

Araştırmada son aşamada, alanın genel kavramsal yapısını daha net biçimde ortaya koymak ve araştırmacıların konuları nasıl gruplandığını değerlendirmek amacıyla çok uyumlu analiz (MCA) yöntemi ile faktör analizi gerçekleştirilmiş ve ortaya çıkan kümelerden oluşan kavramsal yapı haritası Şekil 9’da sunulmuştur. Bu analiz, ÇKKV araştırmalarının çok boyutlu doğasını ve disiplinlerarası karakterini görsel olarak doğrulamaktadır.

Şekil 9: Faktör Analizi Haritası

Analiz sonucunda, 50 anahtar kelime temel alınarak dört anlamlı küme belirlenmiştir:

- *Kırmızı küme:* TOPSIS, AHP, VIKOR ve PROMETHEE gibi kavramları içermekte olup, bu küme bir yöntem kümesi olarak diğerlerinden ayrılmaktadır. Söz konusu kavramlar, ÇKKV’de kullanılan farklı teknik ve yöntemleri temsil etmektedir.

- *Yeşil küme:* Çevre, sürdürülebilir kalkınma ve risk yönetimi gibi kavramları barındırmakta olup, bu küme uygulamaya yönelik bir küme olmakla birlikte özellikle sürdürülebilirlik teması olarak diğerlerinden belirgin şekilde ayrılmaktadır.

- *Mor küme:* Merkezde konumlanmakta olup, ÇKKV, karar verme, Endüstri 4.0, döngüsel ekonomi, bulanık TOPSIS ve DEMATEL gibi kavramları içermektedir. Bu durum, mor kümenin yöntemler ile uygulama alanları arasında bir köprü konumunda olduğunu göstermektedir.

- *Mavi küme:* Haritanın sağ alt köşesinde konumlanan mavi küme ÇKKV’nin teorik ve kavramsal temellerini, karar destek sistemleri ve çok kriterli karar verme bağlamında temsil eden bir “çekirdek kavramsal alan” olarak değerlendirilebilir. Mor küme gibi yöntem ve uygulama köprüsü görevi görmese de alanın temel kavramsal çerçevesini oluşturmaktadır.

Genel olarak, kavramsal yapı haritası, yöntemler kümesinin uygulama alanlarından açık biçimde ayrıştığını, ancak merkezi ÇKKV kavramına olan yakınlığı sayesinde alanın ikili yapısını yansıttığını ortaya koymaktadır. Bu bulgu, alanın hem metodolojik yenilikleri hem de çeşitli pratik uygulamaları canlı bir şekilde birleştirdiğini göstermektedir. Harita, başarılı ÇKKV araştırmalarının genellikle yerleşik teknikleri, belirli endüstriyel alanlardan veya ortaya çıkan teknolojik eğilimlerden elde edilen bilgilerle bütünleştirmeyi içerdiğini; ayrıca, disiplinlerarası işbirliğini ve karmaşık problem çözme süreçlerini teşvik ettiğini doğrulamaktadır.

SONUÇ

Bu araştırma, Scopus veritabanı üzerinden işletmelerde ÇKKV çalışmalarına dair kapsamlı bir bakış sunmakta ve bibliyometrik analiz ile alanın dinamik ve çok boyutlu yapısını ortaya koymaktadır. 2000’li yılların başından itibaren yayın üretiminde önemli bir artış gözlenmiştir. 2010’lu yılların ortalarında yayın sayısı zirveye ulaşmıştır. Son yıllarda ise yayınlarda olgunlaşma veya uzmanlaşma eğilimleri görülmektedir. Bu gelişmeler genel olarak ÇKKV kullanımında bir kayma olduğunu veya alanın daha spesifik alt disiplinlere entegre edildiğini göstermektedir.

Araştırma, küresel problemlere ortak çözümler geliştirmede bilgi paylaşımının önemini ortaya koymakta ve yüksek düzeyde uluslararası işbirliklerinin bu bulguyu desteklediğini göstermektedir. Bilimsel bilgi üretimi ve atıf verileri incelendiğinde, ABD’nin alanın lideri ve entelektüel gündem belirleyicisi konumunda olduğu görülmektedir. Çin, Hindistan ve

diğer gelişmekte olan ekonomiler, yayın hacimlerini hızla artırarak alana önemli katkılar sağlamıştır. Bununla birlikte, özellikle Çin için atıf etkilerinin üretim hacmine kıyasla daha düşük olması, küresel etki oluşturma zaman gerektirdiğini göstermektedir. Türkiye ise hem sorumlu yazar sayısı hem de bilimsel üretim açısından ilk beş ülke arasında yer alarak, alana aktif katkı sağlayan ülkelerden biri konumundadır.

ÇKKV araştırmalarında AHP, TOPSIS ve bulanık mantık gibi öne çıkan yöntemler alanın metodolojik çekirdeğini oluşturmaktadır. Bu yöntemler, sürdürülebilirlik, tedarikçi seçimi, risk yönetimi ve tedarik zinciri yönetimi gibi farklı işletme ve yönetim problemlerine yaygın olarak uygulanmaktadır. Analizler, alanın Endüstri 4.0 ve döngüsel ekonomi gibi küresel trendlere ve teknolojik gelişmelere güçlü bir şekilde yanıt verdiğini göstermektedir. Journal of Cleaner Production'ın en önemli yayın platformu olarak öne çıkması, ÇKKV araştırmalarının çevresel ve sürdürülebilirlik odaklı bir bağlamla güçlü şekilde ilişkili olduğunu doğrulamaktadır.

Elde edilen bulgular doğrultusunda, işletmelerde ÇKKV araştırmalarının gelecekteki yönelimleri için çeşitli öneriler geliştirilmiştir. Gelecek çalışmalar, makine öğrenimi, büyük veri analitiği ve özellikle yapay zeka ile entegre hibrit ÇKKV yöntemlerinin geliştirilmesine odaklanarak işletmelerin giderek karmaşıkleşan gerçek dünya problemlerine daha uyumlu, otomatik ve dinamik çözümler üretmesine katkı sağlayabilir. Sürdürülebilirlik ve döngüsel ekonomiye verilen önem artmaya devam etmektedir. Bununla birlikte, akıllı şehirler ve dayanıklı tedarik zincirleri gibi alanların yanı sıra, pandemi benzeri kriz dönemlerinde sağlık yönetimi gibi yeni uygulama alanlarında ÇKKV yöntemlerinin uygulanabilirliğinin araştırılması gerekmektedir.

REFERANSLAR

- Abdel-Basset, M., Ding, W., Mohamed, R. ve Metawa, N. (2020). An integrated plithogenic MCDM approach for financial performance evaluation of manufacturing industries. *Risk Management*, 22, 192-218.
- Adalı, E.A., ve Tuş Işık, A. (2017). Bir tedarikçi seçim problemi için SWARA ve WASPAS yöntemlerine dayanan karar verme yaklaşımı. *International Review of Economics and Management*, 5(4), 56-77.
- Aktepe, A., ve Ersöz, S. (2014). AHP-VIKOR ve MOORA yöntemlerinin depo yeri seçim probleminde uygulanması. *Endüstri Mühendisliği*, 25(1), 2-15.
- Alkın, M., & Pehlivan, D. (2024). Bibliometric analysis of studies on entrepreneurial resilience, entrepreneurial intentions and entrepreneurial self-efficacy. *Journal of Baku Engineering University*, 8(2), 99.
- Aria, M., ve Cuccurullo, C. (2017). bibliometrix: An R-tool for comprehensive science mapping analysis. *Journal of Informetrics*, 11(4), 959-975.
- Atlı, H.F. (2024). Target market selection for agricultural products in international markets using fuzzy AHP and fuzzy COPRAS MCDM techniques. *Journal of Anatolian Environmental and Animal Sciences*, 9(3), 369-382.

- Ayçin, E. (2020). Personel seçim sürecinde CRITIC ve MAIRCA yöntemlerinin kullanılması. *İşletme*, 1(1), 1-12.
- Aytekin, S., ve Sakarya, Ş. (2013). BIST’de işlem gören gıda işletmelerinin TOPSIS yöntemi ile finansal performanslarının değerlendirilmesi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 21, 30-47.
- Çalık, A. (2020). Hedef pazar seçimi için hibrit BWM-ARAS karar verme modeli. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(3), 196-210.
- Çelik, M. (2025). Türkiye’deki mevduat bankalarının BASEL kapsamında finansal istikrar performanslarının değerlendirilmesi: LOPCOW ve MAIRCA yöntemi bulguları. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 26(2), 361-379.
- Dagistanli, H.A. (2023). An integrated fuzzy MCDM and trend analysis approach for financial performance evaluation of energy companies in Borsa İstanbul Sustainability Index. *Journal of Soft Computing and Decision Analytics*, 1(1), 39-49.
- Derviş, H. (2019). Bibliometric analysis using Bibliometrix an R package. *Journal of Scientometric Res.*, 8(3), 156-160.
- Dey, B., Bairagi, B., Sarkar, B., ve Sanyal, S.K. (2016), Warehouse location selection by fuzzy multi-criteria decision making methodologies based on subjective and objective criteria. *International Journal of Management Science and Engineering Management*, 11(4), 262-278.
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., ve Lim, W.M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 133, 285-296.
- Dursun, M., ve Karsak, E.E. (2010). A fuzzy MCDM approach for personnel selection. *Expert Systems with Applications*, 37, 4324-4330.
- Ercan Cömert, S., ve Yener, F. (2016). Bir gıda firması için bulanık analitik hiyerarşi prosesi ile depo yeri seçimi. *Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2(2), 161-177.
- Fidan, H. (2021). CRITIC ve MAIRCA çok kriterli karar verme yöntemleri ile uluslararası hedef Pazar seçimi. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 23(41), 291-309.
- Ghorabae, M.K., Zavadskas, E.K., Amiri, M., ve Esmaeili, A. (2016). Multi-criteria evaluation of green suppliers using an extended WASPAS method with interval type-2 fuzzy sets. *Journal of Cleaner Production*, 137, 213-229.
- Karaoğlu, S., ve Şahin, S. (2018). BİST XKMYA işletmelerinin finansal performanslarının çok kriterli karar verme yöntemleri ile ölçümü ve yöntemlerin karşılaştırılması. *Ege Akademik Bakış*, 18(1), 63-80.
- Kenger, M.D., ve Organ, A. (2017). Banka personel seçiminin çok kriterli karar verme yöntemlerinden Entropi temelli ARAS yöntemi ile değerlendirilmesi. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(4), 152-170.
- Kış, Ö., Can, G.F., ve Toktaş, P. (2020). Warehouse location selection for an electricity distribution company by KEMIRA-M method. *Pamukkale Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 26(1), 227-240.
- Liang, G.S., ve Wang, M.J.J. (1994). Personnel selection using fuzzy MCDM algorithm. *Theory and Methodology*, 78, 22-33.
- Mahdiraji, H.A., Zavadskas, E.K., Kazemina, A., ve Kamardi, A.A. (2019). Marketing strategies evaluation based on big data analysis: a clustering-MCDM approach. *Economic Research*, 32(1), 2882-2898.

- Matić, B., Jovanović, S., Das, D.K., Zavadskas, E.K., Stević, Z., Sremac, S., ve Marinković, M. (2019). A new hybrid MCDM model: Sustainable supplier selection in a construction company. *Symmetry*, 11, 353.
- Mendoza, G.A., ve Prabhu, R. (2000). Multiple criteria decision making approaches to assessing forest sustainability using criteria and indicators: a case study. *Forest Ecology and Management*, 131(1-3), 107-126.
- Merigo, J.M., ve Yang, J.B. (2017). A bibliometric analysis of operations research and management science. *Omega*, 73, 37-48.
- Mohaghar, A., Fathi, M.R., Zarchi, M.K., ve Omidian, A. (2012). A combined VIKOR-fuzzy AHP approach to marketing strategy selection. *Business Management and Strategy*, 3(1), 13-27.
- Önüt, S., Kara, S.S., ve Işık, E. (2009). Long term supplier selection using a combined fuzzy MCDM approach: A case study for a telecommunication company. *Expert Systems with Application*, 36, 3887-3895.
- Özbek, A., ve Erol, E. (2016). COPRAS ve MOORA yöntemlerinin depo yeri seçim problemine uygulanması. *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 2(1), 23-42.
- Özgörmüş, E., Mutlu, Ö., ve Güner, H. (2005). Bulanık AHP ile personel seçimi. *V. Ulusal Üretim Araştırmaları Sempozyumu*, 111-115.
- Pehlivan, D. (2025). Yeşil insan kaynakları yönetimi araştırmaları üzerine bibliyometrik bir analiz. İçinde Ş. Karabulut (Ed.), *Akademik Perspektiften Yönetim ve Organizasyon*, (ss. 92-109). Yaz Yayınları.
- Pineda, P.J.G., Liou, J.J.H., Hsu, C.C., ve Chuang, Y.C. (2018). An integrated MCDM model for improving airline operational and financial performance. *Journal of Air Transport Management*, 68, 103-117.
- Pritchard, A. (1969) Statistical bibliography or bibliometrics. *Journal of Documentation*, 25, 348-349.
- Saçan, B.C., ve Eren, T. (2022). Dijital pazarlama strateji seçimi: SWOT analizi ve çok ölçütlü karar verme yöntemleri. *Politeknik Dergisi*, 25(4), 1411-1421.
- Supçiller, A.A., ve Deligöz, K. (2018). Tedarikçi seçim probleminin çok kriterli karar verme yöntemleriyle uzlaşık çözümü. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (18. EYİ Özel Sayısı), 355-368.
- Tang, M.T., Tzeng, G.H., ve Wang, S.W. (1999). A hierarchy fuzzy MCDM method for studying electronic marketing strategies in the information service industry. *Journal of International Information Management*, 8(1), 1-22.
- Triantaphyllou, E. (2000). Multi-Criteria Decision Making Methods. Editör: E. Triantaphyllou, *Multi-criteria Decision Making Methods: A Comparative Study. Applied Optimization*, vol 44. Springer, Boston, MA.
- Ulu, S. ve Erden, F. (2025). Bir gıda işletmesinde çok kriterli karar verme yöntemleri ile tedarikçi seçimi: Makarna sanayi örneği. *Verimlilik Dergisi*, 59(2), 267-288.
- Ulutaş, A., Balo, F., Sua, L., Demir, E., Topal, A., ve Jakovljevic, V. (2021). A new integrated grey MCDM model: Case of Warehouse location selection. *Facta Universitatis*, 19(3), 515-535.
- Uygurtürk, H., ve Korkmaz, T. (2012). Finansal performansın TOPSIS çok kriterli karar verme yöntemi ile belirlenmesi: Ana metal sanayi işletmeleri üzerine bir uygulama. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7(2), 95-115.
- van Nunen, K., Li, J., Reniers, G., ve Ponnet, K. (2018). Bibliometric analysis of safety culture research. *Safety Science*, 108, 248-258.

- Wu, C.S., Lin, C.T., ve Lee, C. (2010). Optimal marketing strategy: A decision-making with ANP and TOPSIS. *Int. J. Production Economics*, 127, 190-196.
- Yavuz, V.A. (2016). Coğrafi pazar seçiminde PROMETHEE ve Entropi yöntemlerine dayalı çok kriterli bir analiz: Mobilya sektöründe bir uygulama. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), 163-177.
- Yılmaz, K., Öztürk, Y., ve Burdurlu, E. (2017). Çok ölçütlü karar verme yaklaşımı ile mobilya işletmeleri için hedef pazar seçimi. *İleri Teknoloji Bilimleri Dergisi*, 6(3), 744-756.

Örgütlerde Sessiz İstifa Davranışı ile Kişilik Arasındaki İlişkinin Kavramsal ve Kuramsal Boyutta İncelenmesi

Oya Aytemiz SEYMEN¹

Sergen ÇAKIR²

Çağrı DURMAZ³

- 1- Prof. Dr. Oya Seymen- Balıkesir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü.
seymenoy@yahoo.com ORCID No: 000-0002-8922-665x
- 2- Bilim Uzmanı. sergencakir@yahoo.com ORCID No: 0000-0002-6081-065x
- 3- Bilim Uzmanı. durmazcagri@outlook.com ORCID No: 0000-0001-6747-6378

ÖZET

Bu çalışmada, örgütlerde işgörenler tarafından sergilenen sessiz istifa davranışı ile kişilik arasındaki ilişki, kavramsal ve kuramsal açılardan incelenmektedir. Sessiz istifa, en kısa anlatımla, çalışanların örgütlerinden resmi olarak ayrılmasalar da görev ve sorumluluklarını asgari düzeyde yerine getirmeleri ve sağladıkları katkıyı sınırlandırmaları olarak açıklanabilir. İnsan davranışlarında kişiliğin etkili olduğu varsayımından hareketle, bu tür bir davranışta da bu etkinin var olup olmadığı, bu çalışmanın ana sorunsalıdır. Bu nedenle çalışmada öncelikle sessiz istifa davranışı kavramı, öncülleri ve sonuçları bağlamında ele alınmakta, ardından kişiliğin bu davranış üzerindeki rolü tartışılmaktadır. Kişilik ile sessiz istifa davranışı arasındaki ilişkinin açıklanmasında, Erikson'un geliştirdiği Psikososyal Gelişim (Evreleri) Kuramı ve Beş Faktör Kişilik Özellikleri Modeli'nden yararlanılmıştır. Psikososyal Gelişim Kuramı'na göre, işgörenin yaşadığı krizlerle baş etme yeteneği ve kimlik oluşturma sürecindeki başarısı, sessiz istifa davranışını önleyici veya ona yönlendirici bir etmen olarak görülebilir. Beş Faktör Kişilik Modeli ise, işgörenlerin örgütsel ortamlardaki davranışlarının ve iş yaşamına yönelik tutumlarının anlaşılmasında güçlü bir zemin sunmakta ve bu bağlamda kişilik boyutlarının, çalışanların işten uzaklaşma eğilimleri ve sessiz istifa davranışları üzerinde de belirleyici bir rol oynayabileceği düşünülmektedir. Çalışmanın sonuç bölümünde, örgüt yönetimi ve insan kaynakları uygulamalarında sessiz istifayı önlemeye yönelik önerilere ve geleceğe dönük alanyazınsal öngörümlemelere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler – Sessiz istifa davranışı, Kişilik, Beş Faktör Kişilik Modeli, Psikososyal Gelişim Kuramı, Örgütsel davranış

GİRİŞ

Son yıllarda alanyazında giderek daha sık karşılaşılan “sessiz istifa” (quiet quitting) kavramı işgörenlerin resmi olarak işten ayrılmadan, sadece sözleşmesinde yer alan minimum görevleri yerine getirmesi ve fazladan çaba göstermemesi anlamına gelir. Buna; fazladan iş veya liderlik rolleri için gönüllü olmamak, mesai saatleri dışında e-postalara yanıt vermemek ve iş tanımının dışındaki görevleri geri çevirmek gibi davranışlar da dâhildir. Bu nedenle, sessiz istifa davranışı (SİD) sadece bireysel bir “geri çekilme” değil, işgörenin örgütüyle ve işiyle olan ilişkisini bir tür yeniden tanımlama biçimi olarak görülmektedir.

SİD'in bireysel ve örgütsel etkileri alanyazında oldukça geniş yer tutmaktadır. İşgören motivasyonunda azalma, takım çalışması ve üretkenlikte düşüş ve örgütsel bağlılıkta düşüş gibi etkiler örgütlerin sürdürülebilirliği açısından önemli riskler doğurabilir. Bu bağlamda sessiz istifanın nedenleri, dinamikleri ve sonuçları hakkında disiplinlerarası bir bakış açısı geliştirmek

gereklidir. Özellikle kişilik kuramları, işgörenlerin iş davranışlarını ve örgütlerle kurdukları ilişkiyi anlamada önemli bir analitik çerçeve sunar. Bu çalışmanın amacı, sessiz istifa kavramını kişilik ile olan ilişkisi bağlamında ele alarak, işgörenlerin hangi kişilik özellikleri ve gelişim süreçleri sonucu sessiz istifa davranışı sergilediklerini kavramsal düzeyde incelemektir. Böylece örgütlerde işgören bağlılığını artırmaya yönelik stratejiler geliştirilmesine ve alanyazında bu konuya yönelik olarak ileride yapılabilecek görgül ve kavramsal diğer araştırmalara katkı ve temel sağlanması hedeflenmektedir.

SESSİZ İSTİFA DAVRANIŞININ KAVRAMSAL İÇERİĞİ (SİD)

Son on yılda, işveren-işgören ilişkilerindeki değişimlere karşı direncin bir ifadesi olan *sessiz istifa (SİD)* olgusu, küresel açıdan tüm örgütlerde ciddi bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. İşverenlerin/yöneticilerin, işgörenlerin refahına ve uzun vadeli çıkarlarına olan taahhütlerindeki azalma, örgütsel güvenin azalmasına ve işgörenlerin iş tanımlarının ötesindeki sorumlulukları üstlenmeye ya da ekstra çaba göstermeye isteksizlik duymalarına yol açabilmektedir (Caldwell, 2023:36). Bu durum, iş dünyasında ciddi bir endişe kaynağıdır ve örgütlerin işgörenlerine daha fazla değer vermeleri, katılımlarını artırmaları ve iş tatminini sağlamaları gerektiğini göstermektedir. Günümüzün iş dünyasında önemli bir istihdam sorunu olan SİD konusunda, örgütlerin farkındalık ve çözüm bulma açısından yeterince hazırlıklı olmadıkları ya da bu konuda gerekli yetenek ve isteği göstermedikleri, yazınsal bir tartışma konusu haline gelmiştir. Bu nedenle sessiz ayrılan çalışanların sayısı giderek artış göstermektedir (Zieba, 2023:1517).

Yirmi birinci yüzyılın ilk çeyreğinde, örgütler ve tüm paydaşları için hiç olmadığı kadar büyük zorlukların art arda geldiği açıktır. 2008'deki küresel ekonomik kriz, 2019'da başlayıp kısa sürede küresel bir pandemiye dönüşen COVID-19 salgını ve buna bağlı olarak ortaya çıkan yüksek enflasyon (Yıldız, 2023:3180), doğal afetler, bölgesel savaşlar, hukuki ve siyasi sorunlar vb. bunlar arasında sayılabilir. Örgütler, değişen koşullara hızla uyum sağlayabilmek ve zorluklarla başa çıkabilmek için esnekliklerini artırmalıdır. Bu süreçte, nitelikli işgörenlerin rolü büyük önem taşır; onların motivasyonunu ve bağlılığını artırmak, duyarlı ve destekleyici bir ortam sunmak, örgütlerin bu tür karmaşık dönemlerde bile başarılı olabilmelerinin anahtarıdır (Yüce ve Kavak, 2017:315). SİD'in büyük bir titizlikle dikkate alınması, nedenlerinin ve sonuçlarının iyi değerlendirilmesi ve çözüm yollarının bulunması, bu açıdan ayrı bir önceliğe sahiptir.

SİD kavramının ne zaman ve nerede ortaya çıktığı tam olarak bilinmemekle birlikte, bu konuda bazı ipuçları bulunmaktadır. Kavram, önce Alman yönetim yazınında tespit edilmiş ve bir dizi araştırmacı tarafından detaylı bir şekilde incelenmiştir; ancak dönemi itibarıyla uluslararası düzeyde geniş çapta tartışılmamıştır. Bu alandaki önde gelen araştırmacı Höhn (1982) olup, kavramı ilk kez o tanımlamıştır. Höhn'e göre, SİD, işgörenin bilinçli bir

şekilde örgüt içinde sahip olduğu inisiyatifini kullanmaktan kaçınması, bağlılık ve sadakat duygularından uzaklaşması ve bazı görev ve sorumluluklarından kaçınması, anlamına gelmektedir (Tatlı, 2023:38). Aslında bu kavramın temel özellikleri, geçmiş yıllarda farklı terimlerle ifade edilen çeşitli olgularla benzerlik göstermektedir. Örneğin, Kahn (1990), milenyum çağına henüz girilmediği ve iş yaşamındaki karmaşanın günümüzdeki kadar yoğun olmadığı dönemlerde, işgörenlerin duygusal ve fiziksel sağlıklarını koruma içgüdüleriyle iş yerindeki rollerinden ayrıldıklarını ifade etmiş ve kendileri ile çalışma ortamları arasında psikolojik ve fiziksel mesafe oluşturma çabalarını, bir tür geri çekilme davranışı olarak tanımlanmıştır (Çalışkan, 2023:192).

Daha yakın bir zamanda ise SİD kavramı, işe karşı olan en düşük düzeyde bağlılığı ifade etmek amacıyla (Mahand ve Caldwell, 2023:9) Boldger tarafından 2009 yılında Texas Ekonomik Sempozyumu'nda ortaya atılmıştır (Boz vd., 2023:10). Aslında uzun süredir hayatımızda var olan bir davranışı tanımlayan bu kavramın popülerlik kazanması ise 25 Temmuz 2022'de sosyal medyada yayılan ve uzun çalışma saatlerine itirazı dile getiren Zaid Khan'ın TikTok videosu sonrasında gerçekleşmiştir (Galanis, 2023:513; Avcı, 2023:971). Khan, birçok kişiye ilham veren bu videoda şunları söylemiştir: "*SİD, işinizi bırakmak anlamına gelmez. Sadece işinizin hayatınızı ele geçirmesine engel olmak anlamına gelir. İşiniz, hayatınız değil! Değeriniz, ürettiklerinizle tanımlanmamalıdır.*" (Boz vd., 2023:10). Hitt (2022) tarafından yapılan çalışmada ise, "SİD, ilk olarak Venezuela'daki ekonomik süreçler bağlamında ortaya çıkmış ve burada "azalan başarı arzusunun" açıklamak için kullanılmıştır. Bu bakış açısına göre, SİD, "*kârın, girişimciliğin ve üretkenliğin olumsuz bir şekilde tasvir edilmesini*" ifade etmektedir (Çimen ve Yılmaz, 2023:27).

Wall Street Journal'da yayımlanan ve günümüz işgörenlerinin yaklaşık %50'sinin örgütlerine yaptıkları katkıyı sınırlandırdıklarını ortaya koyan makale, örgütsel davranış literatürüne getirdiği yeni kavram ve rekabetçi üstünlük üzerindeki etkileriyle dikkat çekmiştir (Mahand ve Caldwell, 2023:9). SİD, özellikle milenyum kuşağı ile Z kuşağı işgörenlerinin motivasyon eksikliklerini görünür kılmış; bu durum hem akademi dünyasının hem de medyanın gündeminde önemli bir tartışma alanı yaratmıştır (Mahand ve Caldwell, 2023:9). 2022 yazında, SİD kavramı Forbes, Bloomberg gibi önde gelen medya organlarında yoğun biçimde yer almış; McKinsey ve Gallup gibi düşünce kuruluşlarının araştırma gündemine girmiş ve Google'da sık aranan bir tema hâline gelmiştir (Johnson, 2023:1; Anand vd., 2023:1). Zamanla düşünce kuruluşlarının da artan ilgisini çeken SİD, yapılan araştırmalardan elde edilen bulgularla desteklenmiştir. Gallup'un 2022 yılında yayımladığı "Küresel İşgücünün Durumu" başlıklı raporda, işgörenlerin yalnızca %21'inin işlerine yüksek düzeyde bağlılık gösterdikleri, ABD işgücünde ise 18 yaş ve üstü çalışanların en az %50'sinin SİD eğiliminde oldukları saptanmıştır (Ratnatunga, 2022). Wall Street Journal'ın yakın tarihli

makalesinde de benzer biçimde, işgörenlerin %50'sinin işlerine yapacakları katkıyı bilinçli olarak kısıtlama eğilimi içinde oldukları belirtilmektedir (Mahand ve Caldwell, 2023:9). Genel değerlendirmeler, son yirmi yıl içinde işine bağlı/adanmış işgören oranının tarihsel olarak en düşük seviyelere gerilediğini göstermektedir (Formica ve Sfodera, 2022:900).

Her ne kadar SİD'in ortaya çıkışı ve yaygınlık kazanması ABD kökenli olsa da olgunun küresel ölçekte bir gerçekliğe işaret ettiği görülmektedir. İsveç gazetesi *Dagens Industri*, pandemiyle birlikte ortaya çıkan SİD'in kısa sürede yaygınlaşarak bir eğilim hâline geldiğini vurgulamış ve İsveç işgücü açısından önemine dikkat çekmiştir (Nordgren ve Björs, 2023:6). Türkiye'de ise Youthall'ın 2022 yılında 18–50 yaş aralığında 1002 işgören ile gerçekleştirdiği araştırmanın bulguları, beyaz yakalıları arasında SİD eğiliminin belirgin biçimde arttığını ortaya koymaktadır (Çalışkan, 2023:196). Satıl'ın (2022) aktardığı üzere, sosyal medyada ülke ayrımı olmaksızın dikkat çeken SİD'in, farklı kültürlerde benzer biçimlerde gözlemlenmesi kavramın küresel bir nitelik taşıdığını göstermektedir (Yıldız ve Özmenekşe, 2022:15).

Bu noktada, SİD ile birlikte sıklıkla karşılaştırmalı çalışmalara konu olan bazı kavramlara da değinmek gerekmektedir. Bunlardan ilki “Büyük İstifa” (Great Resignation) olgusudur. COVID-19 pandemisinin yol açtığı ekonomik ve sosyal dalgalanmalar sonucunda, 2021 yılı sonunda yalnızca ABD'de 47 milyondan fazla işgörenin gönüllü olarak işten ayrılmasıyla ortaya çıkan bu süreç, Anthony Klotz tarafından “Büyük İstifa” olarak adlandırılmıştır (Çalışkan, 2023:192). Bu gelişme, işte kalanların farklı tutum ve beklentiler geliştirmelerine neden olmuş ve SİD'in ortaya çıkışında önemli bir tetikleyici olarak değerlendirilmiştir (Çalışkan, 2023:192). Ancak, SİD mutlaka işten kesin ayrılma ile sonuçlanan bir davranış biçimi olmadığından, iki kavram arasında temel bir farklılık bulunmaktadır.

SİD ile karşılaştırılan diğer bir kavram ise “Sessiz İşten Çıkarma”dır (Quiet Firing). İşverenlerin, kasıtlı olarak olumsuz iş koşulları yaratarak işgörenleri istifaya yöneltmeleri şeklinde tanımlanan bu olgu, SİD'den önemli ölçüde farklıdır (Anand vd., 2023:2). Sessiz İşten Çıkarma'da işgörenler, çabalarının işverenlerce fark edilmediğini, iş akitlerinin dolaylı yollarla sonlandırılmaya çalışıldığını düşünmekte; işverenin ağır ve katı koşullar yaratarak (örneğin iş yükünü artırma, esnekliği tamamen kısıtlama, kaba ve düşüncesiz davranma) kendilerini istifaya zorladıklarına inanmaktadır (Anand vd., 2023:2).

Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere, SİD kavramı, birçok akademik çalışmada ele alınmış ve farklı bakış açılarıyla açıklanmıştır; ancak, kavramın tam olarak ne zaman ve nerede ortaya çıktığı konusunda akademisyenler

arasında ortak bir görüş birliği sağlanamamıştır. Bu durum, konunun karmaşıklığını ve çok yönlülüğünü yansıtmaktadır. Genel olarak, araştırmacıların neredeyse tümü, SİD'in işi veya örgütünü tamamen terk etmek anlamına gelmediğini, ancak iş çabalarını mümkün olan en aza indirme durumu olduğunu belirtmiştir (Bakotic, 2023:38). SİD, bir işgörenin, işverene/yönetime karşı herhangi bir resmi bildirimde bulunmadan veya resmi bir istifa dilekçesi sunmadan, aslında örgütsel faaliyetlere en düşük oranda katılımını ve örgütsel bağlılığını sonlandırdığı durumu ifade etmektedir. Bu durum, işgörenin nihai istifa kararını vermesinden çok önce gerçekleşir ve işi bırakmak anlamına da gelmez (Gözlü, 2023: 217-220); sadece işgörenlerin işlerine devam etmelerine rağmen ek görevlere veya vatandaşlık davranışlarına katkı sunmayı reddetmelerini ifade eder (Pevce, 2023:132).

Aslında, çalışma ilişkileri yazınında, aralıklı iş kesintileri/işi durdurma, fazla mesaiyi reddetme, sadece kurala bağlı çalışma vb. işgörenlerin, örgütsel çıktıları ve etkinliği düşürecek şekilde örgütsel iş tanımının ve iş kurallarının asgari gerekliliklerini ancak karşılayabilecek ölçüde çalışmaları, yüzyıllardır karşılaşılan bir durumdur (Anand vd., 2023:3). Ancak SİD, daha az kolektif hatta çoğunlukla bireysel bir eylemdir ve daha çok işgörenin çalışma koşullarını sessizce protesto etmek ve kendi ruh sağlığını korumak amacıyla ortaya çıkar (4). Kahn'ın (1990), önceki yüzyılda işten ayrılmayı konu edinen çalışmalarında da işgörenlerin örgütleri ile aralarında psikolojik ve fiziksel mesafe koyma eğilimi gösterdikleri, bunun bir tür “geri çekilme davranışı” olduğu ve iş-yaşam dengesini korumak amacıyla gerçekleştiği vurgulanmıştır (Çalışkan, 2023:192). Los Angeles Times'ın yazarlarından Michael Hiltzik'e göre, “SİD'in ardında yatan düşünce, işgörenlerin sürekli artan iş yükünden ve işveren taleplerinden, değerlerinin ve işe katkılarının yeterince anlaşılamamasından sıkıntı, tükenmişlik ve hayal kırıklığı duymalarıdır. Bu, yeni bir isim altında eski bir gerçekliği işaret eder.” (Johnson, 2023:2).

Yukarıdaki açıklamalardan da hareketle, SİD, işgörenin zihinsel ve duygusal olarak işinden uzaklaşmasını da ifade eder (Bakotic, 2023:38). SİD gösteren bir işgören, yüksek performans gösterme gayreti içinde değildir; yalnızca zorunlu görevleri yerine getirir, yeni fikirler ve uygulamalar önermez, fazla mesai yapmaz ve işe erken gelmez; amacı, işten çıkarılmamak için gerekli minimum düzeyde çalışmaktır (Galanis vd., 2023:3). Bu durum, artık mesai saatleri dışında çalışmayan, ofis dışında bulunduğu e-postalara ve mesajlara yanıt vermeyen veya ek iş veya fırsatlar için istekli bir şekilde gönüllü olmayan bir iş gücü yaratır (Morrison-Beedy, 2022:7). Dolayısıyla SİD, resmi bir ayrılma olarak değerlendirilmez; çalışanların maaşları doğrultusunda yalnızca zorunlu görevleri üstlenmesi, özel yaşamlarına zaman ayırması ve iş yükünün baskısına karşı iyi oluşlarını gözeterek tempolarını yavaşlatmaları biçiminde ortaya çıkar (1); (Mahand ve Caldwell, 2023:9).

Yapılan açıklamalardan anlaşılabileceği üzere, tarihsel süreçte değişik biçimlerde ortaya çıkan SİD, günümüzde daha belirgin ve yaygın bir sosyo-

ekonomik olgu olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle, olgunun öncülleri ile doğurabileceği sonuçların ayrıntılı biçimde ele alınması gerekmektedir.

Sessiz İstifa Davranışının (SİD) Dışavurumu

SİD davranışları genel olarak iki farklı biçimde ortaya çıkmaktadır: İlk grupta yer alan işgörenler, yaşadıkları olumsuz deneyimlerin etkisiyle tepkisel davranış sergileyen, yorgun, bıkkın ve örgütlerinden yabancılaşmış bireylerdir. İkinci gruptakiler ise, işin yaşamlarının merkezi olması gerektiği düşüncesini reddeden, bu nedenle kendilerini bütünüyle işe adamayan ve yoğun çalışma beklentilerine uyum göstermeyen kişilerdir (1). Ancak hangi nedenle ortaya çıkarsa çıksın, SİD gösteren çalışanlarda sıkça gözlenen ortak belirtiler, literatürde şu şekilde tanımlanmaktadır: toplantılara geç katılmak ya da hiç katılmamak, mesai saatlerini kısaltan bir döngüye girmek (örneğin geç gelmek ve erken ayrılmak), grup çalışmalarına veya ortak fikirlerin tartışıldığı toplantılara düşük düzeyde katkı sağlamak, yönetici ve iş arkadaşlarıyla iletişimden kaçınmak, iş arkadaşlarına yardım konusunda isteksizlik göstermek, düşük motivasyonla ve verimlilikten uzak çalışmak vb. davranışlar (Klotz ve Bolino, 2022'den akt. Çalışkan, 2023:195; Anand vd., 2023:5).

Daha bütüncül bir açıklama yapmak gerekirse, SİD sergileyen işgörenler aşağıdaki özelliklerle diğerlerinden ayrılmaktadır (Yıldız ve Özmenekşe, 2022:16; Boy ve Sürmeli, 2023:1; Johnson, 2023:2):

- İş tanımlarında yer alan görev ve sorumlulukların dışına çıkmazlar; burada temel ilke, iş tanımının kapsamını “ne eksik ne fazla” olacak şekilde uygulamaktır.
- İş süreçlerinde farklılık veya yenilik oluşturma çabasına girmezler.
- Sahip oldukları potansiyeli tam olarak kullanmazlar ya da yalnızca küçük bir kısmını kullanırlar.
- Çalışmalarını yalnızca resmi iş saatleriyle sınırlandırır, mesai saatleri dışında iş yapmaktan kaçınırlar.
- “Çalışmak için yaşamak” anlayışını reddeder, bunun yerine “yaşamak için çalışmak” ilkesini benimserler.
- İş yaşamı ile özel yaşamlarını kesin çizgilerle birbirinden ayırırlar.
- Çalışma yaşamı dışında kalan zamanlarını, düşünsel düzeyde dahi olsa işlerine dahil etmemeyi tercih ederler.

Sessiz İstifa Davranışının (SİD) Kuramsal Temelleri

SİD'in açıklanmasında Öz-Belirleme/Öz-Belirlenim Kuramı önemli bir çerçeve sunmaktadır. 1970'li yıllarda Edward Deci'nin öncülüğünde geliştirilen ve Richard Ryan'ın katkılarıyla ilerleyen bu kuram, bireylerin özünde tutarlı bir benliğe sahip, psikolojik gelişime eğilimli, yaşantılarını

bütünleştirme ve karşılaştıkları engelleri aşma yönünde çaba gösteren aktif varlıklar olduğunu vurgulamaktadır. Bu yaklaşım, davranışların dışsal faktörlerden ziyade bireyin kendi inançları ve değerleri tarafından belirlendiğini, kararların bireyin kendi iradesiyle alındığını ve kişinin davranışlarını başlatıp düzenlerken seçim duygusu yaşadığını öne sürmektedir (Çankaya, 2009:23). Kurama göre güdülenmenin en güçlü kaynağı, üç temel ve evrensel gereksinimin karşılanmasıyla ortaya çıkmaktadır: yeterlik, özerklik ve ilişkili olma. *Yeterlik*, bireyin çevresini etkileyebilme, hedeflere ulaşabilme ve çevresel sorunlarla başa çıkabilme konusunda kendisini yeterli hissetmesiyle ilgilidir. *Özerklik*, kişinin kendi eylemlerini başlatma, seçim yapma ve yönlendirme konusunda özgürlük algısını ifade eder. *İlişkili olma* ise, başkalarıyla anlamlı iletişim kurma, sosyal çevreye katılım sağlama ve ilişkilerde destek, saygı ve doyum deneyimleme gereksinimini karşılamaktadır. Bu ihtiyaçların karşılanmaması durumunda bireylerin kişisel gelişimlerini sürdürmeleri ve ruh sağlıklarını korumaları mümkün olmamaktadır.

SİD'in Öz-Belirlenim Kuramı ile olan bağlantısını anlamada, ters yönlü bir olgu olarak değerlendirilen *işe adanmışlık* kavramı yol gösterici olmaktadır. Kahn (1990) tarafından geliştirilen bu kavram, işgörenlerin rollerine, görev ve sorumluluklarına yoğun dikkat, yüksek bağlılık ve bütünleşmiş bir duygu ile yaklaşarak tüm varlıklarıyla işe katılım göstermeleri şeklinde tanımlanmaktadır. Bu bağlamda, güdülenme ile işe adanmışlık arasındaki ilişkiyi açıklamada kullanılan kuram, düşük düzeyde işe adanmışlığın SİD ile yakından bağlantılı olduğunu ileri sürmektedir (Nordgren ve Björs, 2023:7). Nitekim yapılan bazı araştırmalarda, özerklik ve yeterlik gereksinimlerinin karşılanması ile işe adanmışlık arasındaki ilişki istatistiksel olarak doğrulanmıştır (Ersoy vd., 2023:346). Bu açıdan değerlendirildiğinde, işe adanmışlığın azalması ya da ortadan kalkması, SİD'in artmasında önemli bir etken olarak görülmektedir.

SİD'in kuramsal açıklamalarında yararlanılan bir diğer yaklaşım ise *Sosyal Alışveriş Kuramı*dır. Bu kuram, bireyler arasındaki sosyal ilişkileri bir tür kaynak alışverişi olarak ele almakta ve tarafların ödüllendirilme beklentisi (saygı, onur, arkadaşlık, dikkate alınma vb.) ile ilişkiler kurup sürdürdüklerini varsaymaktadır (Lambe vd., 2001; Gefen ve Ridings, 2002). Kuramın gelişiminde Blau (1955; 1960; 1964), Emerson (1962) ve Homans (1958) gibi sosyologlar ile Thibaut ve Kelley (1959) gibi sosyal psikologların katkıları bulunmaktadır. Bu yaklaşıma göre bireyler, diğer kişiler, gruplar ya da örgütlerle arzuladıkları sonuçlara ulaşmak için iş birliği yapmakta; bu süreçte elde edilecek faydalar ile katlanılacak maliyetleri birlikte değerlendirmektedirler. Çalışanların örgütlere fiziksel ve zihinsel emeklerini, zamanlarını ve fikirlerini sunmaları karşılığında maddi ve manevi kazanımlar bekledikleri; bu beklentilerin karşılanmaması durumunda ise arzu edilen

örgütsel tutum ve davranışların gerçekleşmeyeceği açıktır (Gürbüz, 2006:53; Bolat vd., 2009:215). İşe adanmışlık, örgütsel bağlılık ve örgütsel vatandaşlık davranışlarının SİD'in tam tersi yönünde değerlendirildiği dikkate alındığında, bu kuram söz konusu ilişkinin açıklanmasına önemli katkılar sağlamaktadır.

Sessiz İstifa Davranışının Öncülleri

Alan yazında oldukça yeni bir kavram olan SİD'in kuramsal temelleri henüz kesin olarak ortaya konulamamıştır (Kumar, 2022:10'dan akt. Yıldız ve Özmenekşe, 2022:16). Bu durumun temelinde, kavramın özellikle dijital medyada öne çıkması, daha çok bu mecralarda tartışılması ve akademik çalışmalarda kuramsal ya da görgül bağlamda sınırlı biçimde ele alınması yatmaktadır (Çalışkan, 2023:191). Literatürde, SİD'e yol açan unsurlar ise genel olarak bireysel, örgütsel ve çevresel olmak üzere üç ana başlık altında sınıflandırılmaktadır (Yıldız ve Özmenekşe, 2022; (1)).

a) Bireysel Öncüller

SİD'e yol açan unsurlar arasında demografik özellikler, özellikle de “yaş” faktörü öne çıkmaktadır. Literatürde, Z kuşağı ve Milenyum kuşağına mensup genç çalışanlarda bu davranışın daha sık gözlemlendiğini ortaya koyan araştırmalar mevcuttur. Bunun temelinde, söz konusu kuşakların zihin dünyasında “çalışmanın anlamını sorgulama” eğiliminin etkili olduğu vurgulanmaktadır (Formica ve Sfodera, 2022:900). Nitekim GALLUP Araştırması da sessiz istifacıların büyük çoğunluğunu 35 yaş altındaki işgörenlerin oluşturduğunu göstermektedir (Ratnatunga, 2022:13). Araştırmaya katılan gençlerin %82'si en düşük düzeyde performansla çalışmayı tercih ettiklerini, kariyer hedeflerinin yaşamlarındaki diğer önceliklerin gerisinde kaldığını; aile ve arkadaşlarıyla vakit geçirme, sağlıklarına önem verme ve hobilerine zaman ayırma gibi konulara daha çok değer verdiklerini belirtmişlerdir (Çalışkan, 2023:195).

Günümüz gençleri, önceki kuşaklara kıyasla çalışma saatlerinin daha kısa olması gerektiğini düşünmektedirler (3). McKinsey (2022) tarafından yapılan araştırma, 25–45 yaş aralığındaki çalışanların serbest çalışma biçimleri veya yenilikçi iş modelleri arayışında olduklarını, 18–24 yaş grubundakilerin ise daha çok özerklik ve anlamlı iş beklentisi içinde bulunduklarını ortaya koymuştur. Genç işgörenler, işteki çabalarını kendi değerleri doğrultusunda şekillendirmek istediklerinde; daha fazla özerklik sağlayan, ailelerine zaman ayırabilecekleri ya da proje bazlı görev üstlenebilecekleri iş seçeneklerine yönelmektedirler. İşlerinin kendileri açısından anlamlı ve değerli olmadığına inandıklarında ise örgütlerine ve işlerine yönelik ilgilerini ve bağlılıklarını büyük ölçüde kaybetmektedirler (Anand vd., 2023:4).

Bireysel öncüller arasında SİD'i tetikleyen bir diğer unsur, kişilik özellikleridir. Daha açık ifade etmek gerekirse, bazı bireyler sahip oldukları kişilik özelliklerinin etkisiyle SİD davranışı sergilemektedir. Her bireyin kişilik yapısı farklı olduğundan, örgüte karşı gösterdikleri tutum ve davranışlar da kişisel farklılıklara bağlı olarak değişebilmektedir (Sarı, 2011:1). Bu ilişki, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ayrıntılı biçimde ele alınmaktadır.

b) Örgütsel Öncüller

SİD gösteren işgörenler, örgütlerine gerçek anlamda katkıda bulunmazlar ve memnuniyetsizliklerini ifade etmek için davranışlarını bir araç olarak kullanırlar (Zieba, 2023:1518). Bu davranış biçimi, genellikle bir örgütün işgörenleriyle anlamlı bir ilişki kuramaması sonucunda meydana gelen bir durumu tanımlar; böylece işgörenler, genellikle kişisel iş-yaşam dengesini sürdürmek veya yüksek baskı altındaki çalışma ortamında sağlığı ve iyilik halini korumak amacıyla işlerinde gösterecekleri çaba miktarını sınırlarlar (Mahand ve Caldwell, 2023: 9). Bu durum, bazı yöneticilerin çalışanlardan mevzuatta veya iş tanımlarında olmayan fazla mesai, özveri ve fedakârlık taleplerinde bulunması sonucunda da ortaya çıkabilir (Boz vd., 2023:6). Bunun sonucunda işgören, işini sürdürebilmesi için yapabileceği en az şeyi yapar; kurallara göre çalışır ve aldığı ücrete göre hareket eder (Johnson, 2023:2).

SİD farklı örgütsel nedenlerle de açıklanabilir. Bunun bir örneği, işgörenlerin kariyer gelişimi için uygun fırsatların olmamasıdır. Eğer bir örgüt, işgörenlerin mesleki gelişimine ve iş tatminine önem verirse, bu durum işgörenleri örgütlerinde tutabilir; ancak, örgütler bu tür imkanları sağlayamazsa, işgörenler gelecekteki kariyer olanaklarını kestiremezler ve mevcut işlerini bir tikanıklık olarak algılayabilirler. Bu durum, işgörenlerin örgüte olan bağlılığını azaltabilir (SİD) (Zieba, 2023:1518).

Yukarıda sözü edilen Gallup Araştırması, işgörenlerin örgütlerine sağladıkları katkının ve bağlılığın azalmasında ana nedenin, yöneticilerin temel liderlik sorumluluklarını yerine getirmede, onları güçlendirmede ve yaptıkları işe özendirip cesaretlendirmede gösterdikleri başarısızlık olduğunu göstermektedir (Mahand ve Caldwell 2023:9). Yöneticilerinin yetkinlikleri veya dürüstlükleri hakkında şüpheye düşen ya da kendilerini işlerinden/örgütlerinden bütünsel anlamda kopmuş/yabancılaşmış hisseden; yapılan toplantılar, konferanslar, proje geliştirme faaliyetleri vb. çalışmalar hakkında bilgilendirilmeyen işgörenler, fikirlerine yeterince değer verilmediğini düşünürler ve öz-değerlerine odaklanırlar. Bu da SİD'i artırır (Anand vd., 2023:5). Bu görüş, bir dizi araştırma tarafından desteklenmektedir. Örneğin, liderlere duyulan güvenin azalmasıyla ilgili olarak yapılan Harvard Business Review anketi, katılımcıların %58'inin işverenlerine güvenmek yerine bir yabancıya (lider ya da otoriter bir figür)

güvenmeyi tercih ettiği sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca, işgören bağlılığı ile liderlere duyulan güven arasında doğrudan bir ilişki tespit edilmiştir. Yapılan detaylı araştırmalar, güven eksikliğinin örgütün başarısını ciddi şekilde olumsuz etkileyen ana faktörlerden biri olduğunu göstermiştir (Mahand ve Caldwell, 2023: 11). Bu bulgular, liderlik alanında önemli bir meseleyi vurgularken, örgütlerin liderlere olan güveni artırmak için etkili stratejiler geliştirmeleri gerektiğini açıkça göstermektedir; çünkü genellikle SİD'in temel kaynağı, bir örgütün işgörenleriyle anlamlı bir bağ kuramamasından kaynaklanır. Bu bağ kurma sürecinde liderlik yaklaşımının büyük bir rol oynadığı bilinmektedir (Bakotic, 2023:38).

İşgörenlerin işten ayrılma niyetini etkileyen faktörler arasında, algılanan kariyer gelişim fırsatları ve performansa dayalı ödemenin daha yüksek seviyeleri de bulunmaktadır (Lu vd., 2023: 3). Bu durum, çalışanların örgütlerindeki kariyer olanaklarına ve elde ettikleri performansa dayalı ödemeye dair algılarının, işlerini sürdürme kararı üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olduğunu gösteren önemli bir ölçüt olarak ortaya çıkmaktadır. Gençler iş yerlerindeki eşitliksiz uygulamalardan ve ücret açıklarından giderek daha fazla rahatsızlık duymaktadır. İşgörenlerin, çalıştıkları örgütte yaptıkları işlerin kişisel gelişimlerine katkı sağlamayacağına inanmaları, iş ortamında önemsiz bir role sahip olduklarını düşünmeleri ve kendilerini değersiz hissetmeleri de SİD açısından önemli nedenler arasında düşünülebilir. Özellikle özgün yetenek ve becerilerinin görev tanımıyla örtüşmediğini düşünenlerde bu eğilim daha fazla görülmektedir (Boy ve Sürmeli, 2023:2). İşverenlerin işgörenlerin özel yaşamlarına müdahaleleri, izin günlerinde de cihazlarını açık tutmalarını önermeleri, çalışma saatleri dışında da e-postalarını kontrol etmeleri gerektiğini tembihlemeleri, hatta hafta sonları son dakika toplantılarına uygun olmalarını istemeleri vb. davranışlar da SİD'i tetikleyen önemli nedenler arasında sayılabilir (Youthall, 2022'den akt. Yıldız ve Özmenekşe, 2022:18).

SİD'e yol açan diğer örgütsel faktörler literatürde şu şekilde sıralanmaktadır (Boy ve Sürmeli, 2023:2; Mahand ve Caldwell, 2023:9; Lord, 2022:14; Kobal ve Batı'dan akt. Yıldız ve Özmenekşe, 2022:18; Formica ve Sfodera, 2022:900; Mahand ve Caldwell, 2023:11):

- İşgörenlerin, örgütten bekledikleri maddi ve manevi kazanımları elde edememeleri.
- İşgörenlerin, çabalarının karşılığını alamadıklarını düşünmeleri.
- Mutsuz işgörenlerin, işverenlerini veya yönetimi dolaylı biçimde cezalandırma eğiliminde olmaları.
- Örgütlerin kâr, verimlilik ve üretkenlik amacıyla işgörenler üzerinde aşırı baskı kurmaları.
- Yönetici, idareci ve işgörenler arasındaki ilişkilerin şeffaf biçimde yürütülmemesi.

- Örgüt içi güç mesafesinin yüksek olması.
- Astlarla üstler arasında organik bir iletişim ağının bulunmaması veya işgörenlerin yöneticilerine rahatlıkla ulaşamaması.
- İşgörenlerin, kişisel, ticari ve mesleki gelişimlerinde örgütlerinden yeterli destek ve takdir görmediklerini düşünmeleri.
- Katılımcı ve demokratik bir iş ortamının oluşturulmaması.
- İyi yapılandırılmış eylem planlarının bulunmaması; bu nedenle iş yükü, gelir ve koruyucu ekipman dağılımında adaletsizliklerin yaşanması.
- Örgüt içinde psikolojik şiddetin görünür hale gelmesi, toksik iş ortamlarının oluşması ve aşırı katı kuralların varlığı.
- İşgörenlerin sahip oldukları potansiyeli ortaya koymaları için teşvik edilmemeleri veya desteklenmemeleri.
- İşgörenlerin, değişen koşullara uyum sağlayamaması.
- Örgüt kültürünün zayıf olması ve değişen çalışma şartlarına göre şekillenmediği algısı.
- İşgörenlerin, yeterince ilgi görmediklerini düşünmeleri.
- Kariyer gelişimine ve yeni becerilerin kazanılmasına yönelik fırsatların sınırlı olması.
- Performans değerlendirmelerinde yapılan hatalar.
- İşgörenler arası sosyal ilişkilerin kısıtlanması veya engellenmesi.
- Örgütün değerlerine ve misyonuna yönelik inanç eksikliği.

c) Çevresel Öncüller

Son yıllarda COVID-19 pandemisi, ekonomik krizler, doğal afetler ve benzeri küresel ya da bölgesel sorunlar; yorgun, bezgin ve umutsuz bir işgören kitlesinin ortaya çıkmasında önemli bir etken olmuştur. Özellikle pandeminin, rutin iş-yaşam döngüsünü ve geleneksel çalışma biçimlerini dönüştürdüğü; evden çalışma veya hibrit çalışma modellerinin yaygınlaşmasıyla birlikte işgörenlerin hem ailelerine hem de kendilerine daha fazla zaman ayırarak “çalışmanın anlamı” üzerine düşüncelerine zemin hazırladığı görülmektedir.

Pandeminin yarattığı belirsizlik ve iş-yaşam dengesini sarsan hibrit ve sanal iş modelleri, çalışanları artan bir yorgunlukla baş başa bırakmakta ve istedikleri yaşam tarzı ile gerçekleştirebildikleri yaşam arasında sıkışıp kalmalarına yol açmaktadır. Bu durum, işgörenlerde sessiz bir çılgılık olarak ifade bulmuş ve alan yazına SİD olarak geçmiştir (Yıkılmaz, 2022:583). İşgörenlerin kişisel nedenlerle de SİD gösterdikleri görülebilir. Örneğin, bir işgören, istifa etmek istese bile borçları nedeniyle çalışmaya devam etmek zorunda kalabilir (Fildiş, 2023:160). Diğer yandan, pandemi sırasındaki evde kalma zorunluluklarının yarattığı ekonomik sıkıntılar, bu dönemde, bazı mesleklerde çalışanların iş değiştirmelerini ve istifa etmelerini oldukça

zorlaştırmış, hatta bazı durumlarda engellemiştir. Bundan dolayı, işgörenler, mevcut pozisyonlarında kalmayı tercih etseler de SİD’e yönelmişlerdir (Galanis vd., 2023:3). Ayrıca, pandemi döneminde bazı sağlık çalışanlarının, hayatlarını riske atarak çalışmalarına rağmen, CEO’ların %1’inden bile daha az maaş alıyor olmaları, SİD’i tetikleyen bir faktör olarak görülmüştür (Detert, 2023:1).

Son dört yılı temel alan sosyo-ekonomik araştırmalar ve değerlendirmeler, süreci “pandemi öncesi” ve “pandemi sonrası” olmak üzere iki ayrı dönemde ele almanın mümkün olduğunu göstermektedir. 2020 yılı öncesinde dünya ekonomisini şekillendiren birçok ilke ve paradigma, pandemiyle birlikte değişim göstermiş; akademik dünya da bu yeni dönemin dinamiklerine uyum sağlama sürecine girmiştir. Bu bağlamda, Büyük İstifa ve SİD olguları örgütler üzerinde önemli ölçüde etkili olmuş; özellikle insan kaynakları strateji ve uygulamalarının bu gelişmeler ışığında yeniden düşünülmesi gerektiği vurgulanmıştır. Akademik çevrelerde, pandemi ile Büyük İstifa ve SİD arasında belirli bir ilişki olduğu konusunda genel bir uzlaşma bulunmakla birlikte, bu paradigma değişimlerinin yalnızca COVID-19 kısıtlamalarının bir sonucu olduğuna dair güçlü kanıtlar mevcut değildir. Nitekim yüksek işgücü devri ve düşük bağlılıkla kendini gösteren iş tatminsizliğinin, pandemiden önce de düşük ücretler, zorlayıcı iş koşulları ve uzun çalışma saatleri gibi olumsuzluklarla ilişkili olduğu bilinmektedir. Pandemi ise bu sorunları hızlandıran bir katalizör işlevi görmüştür (Formica ve Sfodera, 2022:899-900).

Sessiz İstifa Davranışının Sonuçları

SİD’in sonuçları hem bireyi hem de örgütü aşağıda açıklandığı gibi ayrı ayrı etkileyebilir (Galanis vd., 2023:3).

a) Bireysel Sonuçları

Gerçek potansiyelini ortaya koymayan ve edilgin bir tutum sergileyen işgören, zamanla işine ve işyerine ruhsal anlamda yabancılaşmakta; bunun sonucunda da ilgisini kaybeden, sıkılan ve büyük ölçüde zamanını boşa harcayan bir konuma gelmektedir. Bu durumun, işgörenin kendini geliştirme, yeni bilgi ve beceriler edinme ile kariyerinde ilerleme fırsatlarını engellediği dikkate alındığında, bireysel düzeydeki kayıplar daha açık biçimde anlaşılabilir. Öte yandan, SİD’in, işgörenlerin iş-yaşam dengesini yeniden kazanmalarına ve zihinsel sağlıklarını iyileştirmelerine yardımcı olabileceği şeklinde görüşler de öne sürülmektedir; çünkü günümüzde, işgörenler artık tüm yaşamlarını işlerine adanmaları düşüncesini reddetmekte ve bu nedenle ailelerine ve kendilerine zaman ayırmaktadırlar. Diğer bir deyişle, uyku, yaşam ve aile, işkoliklik anlayışı yerine daha sağlıklı bir

çalışma-yaşam dengesine odaklanmaları gerektiği savunulmaktadır (Campton, Tham ve Ting, 2023:131).

b) Örgütsel Sonuçları

SİD, örgütler için ciddi tehditler oluşturan karmaşık durumları ifade eder. Bu tehditler arasında bozulmuş bilgi akışı, bilgi kaybı, verimlilik düşüşü, kaybedilmiş biçimsel olmayan ilişkiler ağları ve rekabetçi bilgi sızıntıları gibi sorunlar bulunmaktadır (Zieba, 2023:1516). Bu durumlar, örgütlerin etkili iletişim, veri bütünlüğü ve işgören ilişkileri açısından karşılaşabileceği risklerin yalnızca birkaç örneğini temsil etmektedir. Bu tür davranışlar, örgüt içindeki temel yapıları etkileyebilir, bu da uzun vadede örgütün başarısını olumsuz etkileyebilir. SİD, her şeyden önce örgütlerin etkinliği ve verimliliği açısından kritik bir tehdit oluşturmaktadır. İlk bakışta bu durum ciddi bir sorun gibi görünmeyebilir; zira işgörenler, temel görevlerini yerine getirmeye devam etmektedir. Ancak standart iş gerekliliklerinin ötesine geçerek rekabetçi üstünlük elde etmeyi hedefleyen örgütler açısından değerlendirildiğinde, bu tür davranışlar söz konusu hedeflere ulaşmayı engelleyici bir unsur haline gelmektedir (4). Yüksek işgören devrine sahip örgütlerde hata riskinin artması, ürün ve hizmet kalitesinin düşmesine yol açabilmektedir. Ayrıca boş pozisyonların doldurulması, örgütler açısından oldukça maliyetli bir süreçtir. Yeni işgörenlerin bulunması, işe alım ve eğitim süreçleri ile verimlilik kayıpları bu maliyetleri artıran başlıca etkenlerdir (Galanis vd., 2023:4). Dolayısıyla, SİD'in önlenmesi, örgütler için hem maliyetlerin sürdürülebilirliği hem de üretim standartlarının korunması bakımından kritik bir gereklilik olarak değerlendirilmektedir.

SİD'in bir diğer olumsuz yönü ise fark edilme ve yönetilme güçlüğüdür. Çoğu yönetici açısından, bu durumu yönetmek, gerçek istifaları yönetmekten daha karmaşık ve zordur (4). Çünkü SİD'in belirtileri kısa vadede kolaylıkla ortaya çıkmayabilmekte, nedenlerinin doğru biçimde anlaşılması ise yoğun bir çaba gerektirmektedir.

Bununla birlikte, SİD'in örgüt içinde yalnızca ilgili işgöreni değil, aynı zamanda diğerlerini de olumsuz etkileyebileceği, hatta çalışma koşullarından memnun olan kişileri bile bu sürece çekerek tüm iş ortamına yayılabileceği düşünülmektedir. Nitekim SİD, adeta bulaşıcı bir hastalık gibi değerlendirilmekte ve gerekli önlemler alınmadığında tüm çalışma ortamını etkisi altına alabilmektedir (Yıldız ve Özmenekşe, 2022:18).

ÖRGÜTSEL DAVRANIŞTA KİŞİLİK KAVRAMININ ANALİZİ,

Onlarca yıldır kişilik gelişimi üzerine yapılan çeşitli araştırmalar, psikolojinin köşe taşlarından birini oluşturmuştur. Bu araştırmalar bireylerin

davranışları, düşünce süreçleri ve duygusal tepkileri üzerindeki faktörleri anlamak, açıklamak ve öngörmek amacıyla yürütülmektedir. Böylece psikologlara ve araştırmacılara bireyler arasındaki farklılıkları, benzersizlikleri ve benlik algılarını anlamada önemli bir bakış açısı sunmaktadır (İnanç ve Yerlikaya, 2015:1-2). Kişilik kavramı, yalnızca psikoloji biliminde değil, aynı zamanda birçok farklı disiplinde de ele alındığı için, farklı bilim dallarında yapılan tanımlamalarda genellikle vurgulanan unsurlara odaklanmak daha anlamlı olabilir. Bu bağlamda, sıkça üzerinde durulan ortak unsurlar arasında özgünlük, süreklilik ve tutarlılık gibi faktörler bulunmaktadır. Bu unsurlar, kişiliği anlamlandırmak ve tanımlamak için genel bir temel oluşturur, ancak disiplinlerarası bir yaklaşıma sahip olarak bu unsurların çeşitli şekillerde vurgulanabileceği anlaşılmalıdır (Kurt ve Yıldız'dan akt. Çakır, 2022:5).

Kişilik, kelime anlamıyla incelendiğinde, Latince kökenli "Persona" kelimesiyle paralellik gösterir. Antik Roma tiyatrosundaki oyuncular, canlandırdıkları karakterlere bağlı olarak takındıkları maskelere "*persona*" adını vermişlerdir. Bu bağlamda, kişilik kavramı, bireyin dışa vurduğu roller, karakteristik özellikler ve toplumsal kimlik gibi unsurları içine alan zengin bir anlam yelpazesini ifade etmektedir (Yanbastı, 1990:9). TDK ise, kişilik ile ilgili üç farklı tanımlama yapmaktadır: Bunlardan ilki, "*Bir kimseye özgü belirgin özellik, manevi ve ruhsal niteliklerinin bütünü, şahsiyet*"; diğeri, "*insanlara yakışacak durum ve davranış*." ve sonuncu tanım ise, "*bireyin toplumsal hayatı içinde edindiği alışkanlıkların ve davranışların bütünü*", şeklindedir (TDK, 2019).

Alanyazın incelendiğinde, kişilik kuramcılarının kendi kuramsal yaklaşımlarını vurgulayarak kişiliği farklı şekillerde tanımlasalar da genel kişilik literatüründe kişiliğin çok yakın tanımları vardır. Kişilik, "bireyi diğerlerinden ayıran, bireye özgü, tutarlı ve yapılaşmış özellikler bütünü" olarak da tanımlanmaktadır (İnanç ve Yerlikaya, 2015:3). Bu tanım ile yine kişilik kavramı açıklanmaya çalışılırken kişiliğin, bireyin duygusal, düşünsel ve davranışsal özelliklerini bir araya getiren karmaşık bir yapıyı ifade ettiğinden bahsetmek yerinde olacaktır. Bu kavram, bireyin yaşam boyunca sergilediği tutumları, değerleri, dünya görüşünü, sosyal etkileşimlerdeki tepkilerini ve genel davranış kalıplarını içerir (Taymur ve Türkçapar, 2012:155). Aynı zamanda bireyin karakteristik özelliklerini, değerlerini, eğilimlerini ve sosyal etkileşimlerdeki tepkilerini içermekle kalmaz; bu unsurların zaman içinde nasıl şekillendiği ve değişebileceğini de kapsar (Özdemir vd., 2012:567). Böylece kişilik, genetik, kültür, sosyal grup ve sosyal sınıf, aile ve diğer faktörlerin etkileşiminden etkilenen bir dinamizmle karakterizedir (Sarıtaş, 1997:532).

İnsan deneyimi içinde kişiliğin önemi, hayatın çeşitli alanlarında derin bir etki yaratmasıyla belirginleşir. Bu önem, kişiliğin bireyin mesleki başarı, sosyal ilişkiler, duygusal iyi oluş hali ve genel yaşam memnuniyeti üzerindeki etkileyici rolü ile yakından ilişkilidir. Kritik bir belirleyici olarak kişilik

özellikleri, bireyin zorlukları aşma kapasitesini, etkili problem çözme becerilerini ve kendisi ile çevresi arasında uyumlu bir denge kurma yeteneğini etkiler. Sonuç olarak, kişilik, psikoloji ve sosyal bilimler alanında merkezi bir konumda bulunarak, geniş kapsamlı araştırmalara odak noktası işlevi görürken (Özsoy ve Yıldız, 2014:2-3), çok katmanlı psikolojik unsurları barındıran zengin bir kavramdır.

Kişilik Özellikleri ve Örgütsel Davranıştaki Yeri

Kişilik özelliklerinin bilinmesi bireysel açıdan olduğu gibi örgütsel açıdan da oldukça önem taşımaktadır (Özsoy ve Yıldız, 2013:2). İş dünyası giderek karmaşık ve rekabet dolu hale gelirken, örgütlerin başarısı, sadece stratejik planlamalara değil, aynı zamanda çalışanların kişilik özelliklerine de bağlı hale gelmiştir. Bu noktada çalışanların kişilik özelliklerinin değerlendirilmesi ve bu özelliklere uygun liderlik ve iş birliği stratejilerinin benimsenmesi, bir örgütün sürdürülebilir başarısı için kritik bir faktördür.

Örgütlerin rekabet gücü üzerinde etkili unsurlardan biri olan liderler, çalışanları etkileme, ikna etme, motive etme ve etkin iletişim kurma becerileriyle öne çıkabilmelidir. Ayrıca, değişime yönlendirme ve hazırlama konusundaki liderlikleriyle sinerji oluşturarak, örgütlerinde etkinlik ve rekabet avantajı elde edebilirler (Çağlar, 2004:91). Bunun yanı sıra takımlar, örgütlerin yapı taşlarını oluşturur. Günümüzün dinamik iş koşullarında, problemlerin çözümü ve verimliliğin artırılması amacıyla oluşturulan takımlarla birlikte iş birliği yeteneği de örgütlerin işleyişinde önemli olan bir diğer unsurdur (İlhan ve İnce, 2015:128). Takım içinde etkili iletişim, iş birliği ve uyum, kişilik özellikleriyle yakından ilişkilidir. Örgütlerin, işgörenleri arasında olumlu bir işbirliği ortamı oluşturmak için kişilik uyumunu gözetmeleri oldukça önemlidir (Becerikli, 2013:96-98).

Bazı kişilik özellikleri, karmaşık sorunları çözme ve yaratıcı çözümler üretme konusunda daha etkili olabilir. Bu özellikler, örgütlerin yenilikçilik ve sürekli iyileştirme çabalarına katkıda bulunabilir. İşgörenlerin kişilik özellikleri, karşılaştıkları çatışma durumlarına verdikleri tepkileri belirlemede de önemli bir rol oynar. Her bireyin farklı bir kişilik yapısına sahip olması, çatışmalara karşı benzersiz bir yaklaşım sergilemelerine neden olabilir. Bu noktada, çatışma çözme becerileri büyük bir öneme taşır (Çarman, 2015:4-5), çünkü çatışmaların uygun bir şekilde çözülmesi, işgörenler arasındaki güveni artırır, iş birliğini teşvik eder ve olumlu bir iş ortamını destekler.

Sonuç olarak, çatışma çözme becerileri, örgüt içindeki bireylerin etkileşimlerini ve iş birliğini güçlendirerek sağlıklı ve sürdürülebilir ilişkilerin temelini oluşturabilir. Bazı kişiler, yeni ve farklı düşüncelere, davranışlara karşı hoşgörülü, açık ve kabul edicidir. Bazıları ise, bunun tam tersi yapıya sahiptir. Bunun yanı sıra, kişilik özelliklerinin iletişim becerileri üzerindeki etkisi de bilinen bir gerçektir (Yiğit ve Deniz, 2012:69-70). Bu açıklamalar ışığında, iyi iletişim, örgüt içindeki etkileşimleri iyileştirebilir. Empatik kişilik

özellikleri ise liderlerin ve çalışanların birbirlerini daha iyi anlamalarına ve güven oluşturmalarına yardımcı olabilir.

İş hayatında, işe alım süreçlerinden başlayarak, bir işgörenin hangi pozisyonda daha verimli ve mutlu çalışabileceği, hangi ekip arkadaşıyla uyum içinde olacağı gibi konularda kişilik özellikleri önemli ipuçları sunmaktadır. Bu durum, yönetim kademesine onların güçlü yönlerini ve potansiyel zorluklarını daha iyi anlama fırsatı tanır. Doğru bir kişilik uyumu sağlandığında, işgörenler işlerinde daha tatmin olur, performansları artar ve ekip içindeki uyum güçlenir. Bu nedenle, kişilik analizi, iş hayatında etkili insan yönetimi için değerli bir araç olarak öne çıkar (Özsoy ve Yıldız, 2014:9-11).

KİŞİLİK İLE SESSİZ İSTİFA DAVRANIŞI İLİŞKİSİ

İşgörenlerin bireysel, örgütsel/yönetimsel ve çevresel etkenler sonucu olumsuz bir ruh haliyle iş ortamında bulunmalarına rağmen işten ayrılmak yerine örgütte kalmayı seçmeleri, ancak bu süreçte görevlerini en edilgin biçimde yerine getirmeleri, SİD kapsamında değerlendirilmektedir. Bu çalışmanın temel sorunsalı, SİD ile kişilik arasındaki ilişkinin ortaya konulması ve belirli kişilik özelliklerinin bu olguyu ne ölçüde tetikleyebileceğinin tartışılmasıdır. Bu bağlamda, iki kavram arasındaki ilişki, kuramsal bir çerçevede ele alınacak olup, incelemede Psikososyal Gelişim Kuramı ile Beş Faktör Kişilik Modeli temel alınmaktadır.

Kişilik ve SİD Arasındaki İlişkinin “Psikososyal Gelişim Kuramı” Çerçevesinde İncelenmesi

Psikososyal gelişim kuramı, 1902-1994 yılları arasında yaşamış olan ünlü psikolog Erik Erikson tarafından geliştirilmiştir. Erikson, bu kuramında bireyin ve toplumun kimlik kavramına odaklanır ve bunu psikososyal gelişim kuramı bağlamında açıklar. Kurama göre, kişilik gelişimi sadece bireyin doğuştan getirdiği biyolojik özelliklerle değil, aynı zamanda kültürel etkenler ve sosyal çevrenin etkisiyle birlikte şekillenir (Erikson, 1968; Orhan ve Ayan, 2018:529; Özer, 2022:1054). Bu kuram, bireyin yaşamı boyunca belirli dönemlerden geçtiğini ve bu dönemlerin kişilik oluşumunu etkilediğini savunur; birey, bu süreç içinde kimlik kazanır, kendisini anlar ve değerlendirir. Dolayısıyla kuram, kişilik ve SİD arasındaki ilişkiyi açıklamada önemli bir yol gösterici olabilir.

“İnsanın Sekiz Çağı” başlığını taşıyan kuramında Erikson, bireylerin yaşamları boyunca sekiz evreden geçerek kişiliklerini şekillendirdiklerini savunur. Ona göre kişilik oluşumu, doğumdan yaşlılığa dek süreklilik arz eden bir süreçtir. Hayat yolculuğumuz boyunca karşılaştığımız her evre, belirli psikososyal sınavlarla birlikte gelir; bu sınavların sonucunda kendimizi bir dönemeçte buluruz ve seçtiğimiz yön, kişiliğimizin gelişiminde kritik bir rol

oynar. Erikson'a göre bu krizleri ele alış biçimimiz, yalnızca o evredeki kişilik gelişimimizi değil, gelecek evrelerdeki çatışmaları çözme yöntemlerimizi de belirler (Burger, 2007:111). Erikson'un yaklaşımında, bireylerin yaşam döngüsü boyunca her evrede kendine özgü zorluk ve gerilimlerle yüzleştiği vurgulanır. Kurama göre, kişi o evreye özgü hedeflerini gerçekleştirebilmek ve sağlıklı bir gelişim gösterebilmek için bu çatışmaları başarıyla aşmalıdır (Gürses ve Kılavuz, 2011:155). Erikson'a (1963; 1968) göre, her birey yaşamı boyunca sekiz aşamalı psikososyal krizler yaşar (Munley, 1975:314). Erikson'un (1963) epigenetik¹ ilkelere dayanan bu kuramı, doğumdan (temel güven ve güvensizlik aşaması) başlayarak yaklaşık 65 yaşına kadar sekiz ayrı gelişim aşamasını içerir (Brown ve Lowis, 2003:418). Bu sekiz aşama, hiyerarşik bir sırada yer alan aşağıdaki sekiz farklı evreden oluşur (Arslan ve Arı, 2008:53; Özgüngör ve Kapıkıran, 2011:115):

Temel Güvene Karşı Güvensizlik (0-1 yaş); bu evre, Erikson'un kuramındaki ilk aşamayı temsil etmektedir. Bu dönemde çocuk, hayatının ilk yıllarında deneyimlediği sosyal olaylar sonucunda güven ya da güvensizlik duygularını geliştirmektedir (Elkind ve Dönmez, 2019:31). *Özerkliğe Karşı Utanç ve Şüphe (1-3 yaş)*; bu aşamada çocuk, kendi bedenine ait bazı yetenekleri keşfetmeye ve öğrenmeye başlar, örneğin tutma ve bırakma gibi davranışlar. Bu evrenin olumlu bir şekilde geçilmesi bireyde özgüven oluştururken, olumsuz bir geçiş ise utanç ve şüphe gibi davranışları beraberinde getirebilir (Yılmaz Aslan, 2016:86). *Girişimciliğe Karşı Suçluluk Duygusu (3-6 yaş)*; bu evre, kuramın üçüncü aşamasını temsil eder ve çocuk, sosyal çevresini fark etme ve keşfetme sürecine başlar. Bu dönemde birey, çeşitli girişimlerde bulunarak kendi kişilik özelliklerini anlamaya çalışır. Eğer bu evrede bireyin gelişimine destek sağlanırsa, liderlik gibi olumlu özellikler gelişebilir; ancak suçlanıp engellenirse, suçluluk duygusu gibi olumsuz kişilik özellikleri gelişebilir (Gürses ve Kılavuz, 2011:156). *Çalışkanlığa Karşı Yetersizlik Duygusu (6-12 yaş)*; bu evrede çocuk, ailesi dışındaki sosyal etkileşimlere katılarak gelişim gösterir. Kılıç'a (2021:932) göre, çocuk bu aşamada sosyal rol geliştirme potansiyeline sahip olabilir. Bu dönemde çocuk, çevresini, kendisini ve kendi yeteneklerini anlama çabası içindedir. Sorular sorar, çeşitli girişimlerde bulunur. Eğer bu süreçte ebeveynleri, öğretmenleri veya çevresindeki diğer kişilerden gerekli destekleri alırsa, çalışkanlık ve başarı özellikleri geliştirebilir. Ancak, bu destekleri yeterli düzeyde alamazsa, başarısızlık, suçluluk ve aşağılık duygularını deneyimleyebilir (Orhan ve Ayan, 2018:530). *Kimlik Kazanmaya Karşı Kimlik Karmaşası (12-18 yaş)*; bu

¹ Erikson'un epigenetik ilkesi ile biyolojik epigenetik kavramı birbirine karıştırılmamalıdır. Erikson'un epigenetik ilkesi, bireyin psikososyal gelişimini anlamaya yönelik bir kavramdır. Bu kavrama göre, birey yaşamı boyunca çeşitli evrelerden geçer ve bu evrelerde elde edilen sonuçlar bir sonraki evredeki gelişimi etkiler; dolayısıyla bireyin kişilik gelişimi de etkilenir (Erikson, 1968; 1980; 1998). Diğer taraftan, biyolojik epigenetik kavramı ise gen ifadesini düzenleyen biyolojik süreçleri inceleyen bir alandır (İnan, 2021).

dönemde birey, çocukluktan yetişkinliğe geçişin zorluğuyla karşı karşıya kalarak kendi kimliği hakkında sorular sormaya başlar; kendisini bulma ve anlama çabasına girer. Eğer bu evre başarılı bir şekilde atlatılırsa, birey kendine güvenen ve emin bir kişilik geliştirir (Gül ve Han, 2020:161).

Diğer bir yandan, kimlik karmaşası yaşayan bireyler çekingen, içine kapanık, duygularını ifade edemeyen ve sosyal ortamlara veya dış dünyaya karşı aşırı isyankâr davranışlar sergileyebilirler (Taşçı ve Bilge, 2021:142). *Yakınlığa Karşı Yalıtılmışlık (18-40 yaş)*; bu evrede birey, yetişkinlik dönemine adım atmıştır. Bu süreçte, çevresiyle sıkı ilişkiler kurmaya çalışır; olumsuz bir deneyim yaşanması durumunda, bireyin yalnızlık ve çevreden dışlanma eğilimleri gelişebilir ve yakın ilişkiler kurmakta zorlanabilir (Morsünbül ve Uçar, 2019:4). *Üretkenliğe Karşı Durağanlık (40-65 yaş)*; bu aşamada, birey genç yetişkinlik döneminden orta yaşlı yetişkinlik dönemine geçer. Bu evrede, bireyin belirli toplumsal rolleri, yetkileri ve sorumlulukları bulunmaktadır ve bu da topluma katkı sağlama fırsatı sunar. Ancak, bu aşamada gerçekleştirilen bazı girişimlerin başarısız olması durumunda, bireyde amaçsızlık ve başarısızlık duygularına dayalı yüzeysel ilişkiler gelişebilir. Bu durum, bireyin kişiliğini olumsuz etkileyebilir ve durağan bir yaşam tarzına yol açabilir (Gül ve Han, 2020:161). *Benlik Bütünlüğüne Karşı Umutsuzluk (65 yaş ve sonrası)*; bu evrede, birey orta yaşlılık dönemini geride bırakarak yaşlılık dönemine adım atmaktadır. Erikson (1982), biyopsikososyal gelişim aşamalarını bebeklik, çocukluk, ergenlik ve yetişkinlik olarak ele alırken, yaşlılık dönemini bir gerileme evresi olarak tanımlar. Fizyolojik gerilemenin yaşlılığı bir gerileme dönemi yapmadığını, aksine psikososyal gelişimin devam ettiğini vurgular (Çiftçioğlu, Polat ve Eren, 2016:166). Bu dönemde birey, yaşamının geçmiş aşamalarında edindiği deneyimlere anlam kazandırma ve ders çıkarma perspektifiyle bakar. Yaşamın anlamını sorgular, geçmiş deneyimlerini değerlendirir. Bu değerlendirmenin sonunda birey, yaşamındaki olayları kabullenip geçmişiyse barışabilir, bütünleşebilir veya aksine çaresizlik davranışları sergileyebilir.

Sosyal bir varlık olan insan, sosyalleşme sürecinde bu kişilik evrelerinin her birinde çeşitli sosyal etkileşimlerde bulunur (Bayram, 2020:1993) ve çeşitli düzeylerde psikolojik krizler yaşar. Kişilik gelişimine etki eden bu krizlerin temelinde ise bireyin benliğine ulaşma ve kimlik oluşturma çabası yatmaktadır (Özgüngör ve Kapıkıran, 2011:115). Erikson (1963), her bir aşamada bireyin yaşadığı kriz ve çatışmaların sonunda "derinlemesine bir bakış açısı değişikliği" yaşayabileceğini savunur (Brown ve Lowis, 2003:418). Bu evrelerde yer alan kriz ya da bunalım, bir felaket tehdidi değil, tam tersine "artan bir yararlanabilirlik" ve aynı zamanda "gizil gücün artması dönemi" anlamına gelmektedir (Özdamar, Ada ve Pehlivan, 2016:104). Kriz dönemlerindeki olumlu ilerleme, bireyin ego gücünü artırır; bu durum, Erikson'un (1961) kuramsal çerçevesinde belirttiği gibi kritik bir öneme sahiptir. Ayrıca, her kriz döneminin kendine özgü bir sonucu olan bir erdem veya temel güç bulunmaktadır (Cross ve Cross, 2017:16). Birey bu

dönemlerde hem içsel düzeyde hem de sosyal çevresiyle çatışma yaşayabilir ya da bu durumun tam aksine sakin bir süreç de geçirebilir. Bu krizlerin sonucunda, bireyin dünyaya bakışı şekillenir ve kişisel tutumları genişir (Erden, Akdur ve Kırılmaz, 2010:2).

Gelişim evrelerinin temel özelliği, her ayrı evrede bireyin kazandığı olumlu ve olumsuz özelliklerin hangisinin baskın olduğudur. Bu evreler, bireyin kişiliğini oluşturan temel yapı taşlarıdır ve bireyin yaşamını etkiler. Bu süreç, bireyin davranışları, değerleri ve sosyal ilişkileri üzerinde kalıcı bir etki bırakır (Arslan ve Arı, 2008:53). Farklı bir ifadeyle, bireyin bu süreçte karşılaştığı zorluklar, kişilik oluşumunu etkiler. Bu sekiz evrenin herhangi bir aşamasında meydana gelen sorunlar, bir sonraki aşamaya ve dolayısıyla bireyin tüm yaşamına yansır (Orhan ve Ayan, 2018:529; Dönmez vd., 2019:96). Bu süreçler, düşünce, duygu, davranış, değerler, diğer insanlar ve bireyin kendisiyle ilişki kurma becerilerindeki nitel değişimleri içermektedir. Bu kuram, bireyin kimlik gelişimi ve kimlik oluşturma sürecine odaklanır; kişilik gelişiminin yaşam boyu devam eden ve sosyal etkileşimlerle şekillenen bir yolculuk olduğunu vurgular (Gatten, 2004:157).

Erikson (1968) tarafından ifade edildiği üzere, bu dönemde bireyin hem fiziksel hem de zihinsel özelliklerinde değişiklikler meydana gelir ve aynı zamanda toplumun bireyden beklentileri de değişir. Bu nedenle, birey kendisine “Ben kimim ve kim olacağım?” ve “Başkalrı için kimim?” sorularına yeni yanıtlar bulma gereksinimi duyar. Bireyin bu süreçte kimliğini yeniden tanımlayarak toplum içinde yeni bir yer edinme gereksinimi, belirli bir kimlik krizi yaşamasına neden olabilir (Yücel ve Çevik, 2015:20). Kimlik bunalımı, olumlu bir kimlik duygusunun kazanılmasıyla sonuçlanarak bir sonraki aşamaya geçiş sağlayabilir. Ya da birey toplumsal engellerle karşılaşp kimlik bunalımı yaşayabilir; bu da kimlik dağınıklığı veya ters kimliğe yol açabilir. Bu aşamada birey, kendi değerleri, inançları, yetenekleri, hedefleri ve amaçları gibi konularda zorluklar yaşayabilir. Bu durum, bireyde içsel bir çatışmaya yol açabilir. Ayrıca, birey bu süreçte ters kimlik geliştirme eğilimindeyse, toplumun normlarına, beklentilerine ve genel kabul görmüş davranışlarına aykırı bir kimliği benimseyebilir.

Yukarıda açıklanan bu kriz noktaları, işgören için de önemli dönemeçlerdir. Bu noktalarda işgören, kişiliğiyle ilgili belirli durumları kabul edip reddedebilir. Bu krizleri etkili bir şekilde yönetebilirse, kişiliğine olumlu katkılarda bulunabilir (Arslan ve Arı, 2008:53). Aksine, uygun çözümler geliştirilmezse, SİD’e yönelerek geri çekilme eğilimi gösterebilir; zira bu kurama göre kişilik, bu gelişim evreleri üzerine kurulu hiyerarşik bir yapıda biçimlenir. Örgüte minimum düzeyde katkı sağlamayı, özel yaşamına odaklanmayı ve aslında genellikle edilgen bir karşı duruşu ifade eden (Seymen vd., 2023:1) SİD, içsel bir çatışma yaşadığını ve dış dünyaya bu şekilde tepki verdiğini gösterir. Kişilik değişkenleri ise bireyin çocukluk döneminde kazandığı deneyimlerin, ilişkilerin ve çevresel faktörlerin şekillendirdiği özellikleri yansıtır. Erikson'un psikososyal gelişim kuramına (1950;1968)

göre, ergenlik döneminde meslek seçimi, kimlik oluşumunun ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirilir. Başka bir deyişle, mesleki kimlik belirleme sürecinde başarısızlık, gençlerin en çok rahatsız olduğu ve yetişkin kimliğine ulaşmalarını engelleyen bir durumdur (Chavez, 2016:308). Bu kavramlar arasındaki ilişki, çocukluk döneminde yaşanan olumsuz deneyimlerin veya eksikliklerin, yetişkinlikte SİD'e neden olabileceği şeklinde açıklanabilir. Yetişkin kişilik ve SİD arasındaki ilişkisinde, psikososyal gelişim kuramı tam bu noktada önemli bir rol oynamaktadır. Çünkü SİD, kişinin içsel zorluklarına karşı baş edememe durumunda gelişebilir. Bu durum, psikososyal gelişim kuramı tarafından açıklanan aşamalardaki eksiklikler veya zorluklarla ilişkilendirilebilir. Örneğin, kimlik krizi yaşayan bir işgören, kendini bulma sürecinde güçlük çekiyorsa, ilerleyen yaşlarda SİD geliştirebilir.

Yine aynı kuram çerçevesinde kişinin içsel sıkıntılarını çözüm bulamamanın bir yansıması olarak da SİD ortaya çıkabilir. Örneğin, örgütünden yeterince destek alamadığını düşünen bir işgören, bir süre sonra sessizce geri çekilme eğilimi gösterebilir. Bu durum, bireyin kişilik gelişimi aşamasında kişisel zorluklarına yanıt olarak gelişen bir tepkisi olabilir.

SİD ile Kişilik Arasındaki İlişkinin İncelenmesinde Beş Faktör Kişilik Modeli

Bu çalışmada, kişilik ile sessiz istifa arasındaki ilişkiyi irdelemek amacıyla Beş Faktör Kişilik Modeli de incelenmiştir. Modelin tercih edilme nedeni, kişilik özelliklerini evrensel düzeyde kabul gören beş temel boyut altında sistematik bir biçimde açıklaması ve bireylerin örgütsel bağlamdaki davranışlarını anlamada sunduğu güçlü kuramsal çerçevedir. Beş Faktör Kişilik Modeli, yalnızca bireysel farklılıkları sınıflandırmakla kalmaz; aynı zamanda işgörenlerin iş yaşamındaki tutumlarını, iş-yaşam dengesi yaklaşımlarını ve örgütsel bağlılık düzeylerini öngörmeye de en işlevsel ve kapsamlı yaklaşımlardan biri olarak kabul edilmektedir (Costa ve McCrae, 1992:223-226).

Beş Faktör Kişilik Modeli, kişilik özelliklerini hiyerarşik bir yapı içinde ele alan bir yaklaşımdır. Bu modele göre, kişilik boyutları; bireylerin düşünce, duygu ve davranış örüntülerini süreklilik gösteren eğilimler olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca, modelin ortaya koyduğu kalıcı eğilimler sayesinde kişilik özellikleri, geçici ruh halleri ve duruma bağlı değişimlerden ayırt edilmektedir (Costa ve Thomas, 2002:3-14). Söz konusu model yalnızca kişilik özelliklerini sınıflandırmakla kalmamış, mesleki yönelimlerden psikoterapi süreçlerine kadar farklı alanlarda da kullanılabilirliği ve ölçülebilirliği sayesinde kişilik araştırmalarında güvenilir bir kuramsal çerçeve sunmuştur (İnanç ve Yerlikaya, 2018:284).

Bununla birlikte, Beş Faktör Kişilik Kuramı, bireyler arasındaki farklılıkların tüm dillerde belirli sözcüklerle ifade edilebileceği ve bu sözcüklerin dikkate alınmasıyla kişilik yapısını kapsayan sistematik bir sınıflandırma yapılabileceği varsayımına dayanmaktadır. Bu yaklaşım, son

yıllarda kişilik değerlendirmesinde ortak bir kavramsal çerçeve olarak kabul görmekte ve kişiliğin beş temel boyutunu hiyerarşik bir düzen içinde açıklamaktadır (Güney, 2020:33).

Beş Faktör Kişilik Modeli, kişiliği beş temel boyut üzerinden açıklamaktadır: nevrotiklik, dışadönüklük, gelişime açıklık, uyumluluk ve sorumluluk. *Nevrotiklik*, bireylerin kaygı, öfke ve korku gibi olumsuz duyguları yaşama eğilimini ifade ederken; *dışadönüklük*, sosyal ilişkilerin niteliğini, samimiyet ve atılganlık düzeylerini göstermektedir. *Gelişime açıklık*, yenilik ve farklılıklara yönelik ilgi ve istekliliği kapsarken; *uyumluluk*, kişilerarası ilişkilerin kalitesini ve alçakgönüllülük düzeylerini ortaya koymaktadır. *Sorumluluk* ise bireylerin davranışlarını planlama, sürdürme ve kontrol etme kapasiteleriyle ilişkilidir (Ewen, 1998:302-303). Bu çalışmada beş kişilik boyutu şu adlandırmalarla kullanılacaktır: Dışadönüklük, Gelişime Açıklık (Deneyime Açıklık), Uyumluluk, Sorumluluk (özdenetim/özdisiplin) ve Duygusal Dengelilik (nevrotikliğin tersi) (Costa ve McCrae, 1992:409).

a) Dışa Dönüklük

Sıklıkla sosyallikle özdeşleştirilen dışadönüklük, aslında bundan çok daha kapsamlı bir kişilik boyutunu ifade etmektedir. Dışadönükler, geniş sosyal çevrelerde etkileşim kurmaya ve topluluk ortamlarında yer almaya eğilimlidirler. İddialı, etkin ve konuşkan tutumlarıyla öne çıkan bu bireyler, aynı zamanda yenilik ve heyecan arayışına da açıktırlar. Araştırmalar, dışadönüklerin çoğunlukla neşeli bir mizaç sergilediklerini, enerjik ve iyimser bir tutumla yaşamı karşıladıklarını ortaya koymaktadır (Taylor, 1994:39). Örgütsel bağlamda dışadönük bireylerin sahip oldukları enerjiyi yönlendirme biçimleri, özellikle insan ilişkilerinin ön planda olduğu mesleki alanlarda dikkat çekici bir rol oynamaktadır. Nitekim iş yeterliliği, satış ve yönetim gibi yoğun etkileşim gerektiren görevlerde dışadönüklüğün, bireysel performansı öngörmede anlamlı bir değişken olarak ortaya çıktığı belirtilmektedir (Perry, 2003:7). Bu bağlamda, Dağlar'ın (2020:2498–2499) bulguları dışadönüklük düzeyi yüksek bireylerin örgütsel sessizlik davranışına daha az eğilim gösterdiğini ortaya koymaktadır. SİD ise benzer biçimde, bireylerin iş ortamında yaşadıkları memnuniyetsizlikleri açıkça ifade etmek yerine dolaylı yollardan yansıttıkları bir tutum olarak değerlendirildiğinde, bu bağlamda dışadönüklüğü yüksek çalışanların SİD'e yönelme olasılıklarının görece daha düşük olduğunu göstermektedir.

b) Uyumluluk

Uyumluluk, kişilerarası ilişkilerde iş birliğine yatkın olmayı, bireysel çıkarların ötesinde başkalarının yararını gözetmeyi ve güvenilir bir tutum sergilemeyi içeren temel bir kişilik boyutudur (Burger, 2006:254). Uyumluluk düzeyi yüksek bireyler, kişisel çıkar gözetmeksizin gönüllü yardım

davranışları sergilemekte; ayrıca başkalarının da benzer bir iş birliği yaklaşımı göstereceğine inanma eğilimi taşımaktadır (Taylor, 1994:41). Bu özellikler nedeniyle uyumluluk, özellikle müşteri ilişkilerinde empati ve güven unsurlarıyla ilişkilendirilmiş; hizmet kalitesinin artırılması ve müşteri memnuniyetinin sağlanmasında önemli bir değişken olarak değerlendirilmiştir (Perry, 2003:6). Kaptangil ve Korkmaz'ın turizm sektörü örnekleminde yaptığı çalışmada, uyumluluk ve dışadönüklüğün sessiz istifanın alt boyutlarıyla kurduğu bağların yalnızca zayıf düzeyde seyrettiği; buna karşılık psikolojik sermaye bileşenleri (özellikle umut, dayanıklılık ve iyimserlik) arttıkça sessiz istifa eğiliminin anlamlı biçimde azaldığı raporlanmıştır (Kaptangil ve Korkmaz, 2025:308–309). Bu bulgu, uyumluluğun iş birliği ve empatiyi güçlendiren niteliğine rağmen SİD'i doğrudan ve güçlü biçimde açıklamadığını; olası etkisinin daha çok örgütsel bağlılık ve iklim gibi dolaylı kanallar üzerinden ortaya çıkabileceğini düşündürmektedir. Karayaman'ın imalat sektörü bulguları, SİD ile kişi-örgüt uyumu arasında anlamlı ve olumsuz bir ilişki olduğunu göstermektedir (Karayaman, 2023:522). Kuramsal olarak uyumluluk (yumuşak başlılık) iş birliği ve çatışmadan kaçınmayı güçlendirerek kişi-örgüt uyumunu desteklediğinden, uyumluluğu yüksek çalışanlarda SİD eğiliminin dolaylı olarak daha düşük seyredeceği değerlendirilebilir; ancak söz konusu çalışmada uyumluluk doğrudan ölçülmemiştir.

c) *Gelişime Açıklık*

Gelişime açıklık, bireyin kapalı düşünce yapısına karşı duruşunu ve entelektüel özgürlüğünü temsil eden temel bir kişilik boyutu olarak tanımlanmaktadır. Bu boyut aynı zamanda, bireyin deneyimsel ve bilişsel yaşamının kapsamını, derinliğini ve çok boyutluluğunu ifade eden bir yapı olarak literatürde yer alır (Tamkins, 2007:17). Gelişime açıklık düzeyi yüksek bireyler, güçlü bir hayal gücüne sahip olup çok yönlü düşünme eğilimleriyle karakterize edilmektedir. Buna karşın, bu boyutta düşük puan alan bireyler, daha geleneksel eğilimler sergileyerek yenilik yerine alışılmış olanı tercih etme eğilimindedir (Burger, 2016:254). Gelişime açıklık düzeyinde yüksek puan alan bireyler, meraklı yapıları ve yüksek kültürel donanımlarıyla öne çıkar. Bu bireyler, kişilerarası ilişkilerde uyum sağlamakta güçlük çekmez; üstlendikleri görevlerde ise sorun çıkarmak yerine çözüm üretmeye yönelirler. Ayrıca iş ortamında şeffaflık ve paylaşımcılık sergilemeleri, bu kişilik boyutunun ayırt edici özellikleri arasında değerlendirilmektedir (Zel, 2011:26). Gelişime açık ve duyarlı bir yapıya sahip olan bireylerin, işlerini benimseme eğilimlerinin yüksek olması beklenmektedir. Bu bağlamda, söz konusu kişilik özelliğinin işe tutkunluk boyutlarından biri olan yoğunlaşma-diğer bir ifadeyle bilişsel bütünleşme- ile güçlü bir ilişki göstermesi olasıdır (Öngöre, 2016:43). Bu bağlamda, SİD ile ilgili olarak gelişime açıklığın koruyucu bir etkisi olduğu da öngörülebilir. Örneğin, Çalışkan (2023:197–

198), SİD’in örgütsel/bağlamsal belirleyicilerini öne çıkarır ve anlamlılık ile iyi oluşu artıran uygulamaların koruyucu olabileceğini belirtir. Kişilik boyutları doğrudan incelenmemekle birlikte, kuramsal açıdan gelişime açıklığın yenilik ve bilişsel bağlılıkla ilişkisi, bu tür uygulamalarla örtüşerek sessiz istifaya karşı dolaylı bir tampon işlevi görebileceğini düşündürmektedir.

d) Sorumluluk

Sorumluluk, bireyin görevleri planlama, örgütleme ve yerine getirme sürecinde sorumluluk sergileme kapasitesini ifade eden temel bir kişilik boyutudur. Bu özelliği yüksek olan bireyler, amaç sahibi, iradesi güçlü, kararlı, titiz, dakik ve güvenilir olmalarıyla tanımlanır. Literatürde sorumluluk hem akademik hem de mesleki başarıyla yakından ilişkilendirilmiştir. Buna karşın, bu boyutta düşük puan alan bireylerin ahlaki ilkeleri uygulamada daha az özen gösterdikleri ve hedeflere yönelik çalışmalarda daha yetersiz kaldıkları belirtilmektedir (Taylor, 1994:41–42). Sorumluluk, bireyin kendini adama eğilimini ve toplumsal normlar ve değerleri içselleştirmeye yönelik hazıroluşunu ifade eden bir kişilik boyutu olarak da tanımlanmaktadır. İdeal çalışan profiliyle sıklıkla ilişkilendirilen bu özellik, istihdam süreçlerinde yapılan değerlendirmeler ve verilen tavsiyelerde diğer kişilik faktörlerine kıyasla daha belirleyici bir konuma sahiptir (Perry, 2003:9). Nitekim Kaptangil ve Korkmaz’ın turizm sektörü örneğinde yaptığı çalışmada, düşük düzeyde sorumluluğun SİD’i artırıcı yönde etkide bulunabildiği raporlanmıştır (Kaptangil ve Korkmaz, 2025:308–309). Bu bulgu, yüksek sorumluluk düzeyine sahip bireylerin işlerini benimseme, görevlerini titizlikle yerine getirme ve örgütsel aidiyet geliştirme eğilimlerinin, SİD’e karşı koruyucu bir işlev görebileceğine işaret etmektedir.

e) Duygusal Dengelilik

Eysenck’in kişilik üzerine uzun soluklu çalışmaları sonrasında literatürde bu adlarla ele alınan bir boyuttur (Digman, 1990:422). Duygusal dengelilik düzeyi yüksek bireyler, duygusal kararlılık ve kişisel uyum açısından süreklilik gösteren bir yapıya sahiptir. Bu kişiler genellikle sakin, uyumlu ve aşırı duygusal tepkiler vermeye eğilimli olmayan bireyler olarak tanımlanmaktadır (Burger, 2016:254). Duygusal dengelilik düzeyi düşük bireyler, literatürde sıklıkla “nevrotik” olarak adlandırılır ve yüksek duygusal dengeliliğe sahip kişilerin özelliklerinin tersi nitelikler sergiler. Nevrotik bireyler: duygularında aşırı dalgalanma yaşayan, gündelik yaşamın sıradan olaylarında bile yoğun stres tepkisi gösteren ve sıklıkla üzüntü, öfke, kaygı ile suçluluk gibi olumsuz duygular deneyimleyen kişiler olarak betimlenir (Burger, 2016:253). Onaylanma arayışı ve kendini savunma ihtiyacını sürekli olarak sergileyen bu bireylerin sosyal ilişkilerinin dengeli olmadığına ilişkin

bulgular da mevcuttur (Sims, 2016:5). Araştırmacıların önemli bir bölümü, örgütlerde yönetim sorumluluğu üstlenecek bireyler için yüksek düzeyde duygusal dengeliğin kritik bir gereklilik olduğunu belirtmektedir. Duygusal istikrar, yalnızca yöneticilerin performansının sürdürülmesine değil, örgüt içinde sürdürülebilir bir iş ortamının oluşmasına da katkı sağlar (Zel, 2011:26). Nitekim Kaptangil ve Korkmaz'ın turizm sektörü örnekleminde yürüttüğü çalışmada nörotisizmin SİD gösterme eğilimini artırdığı bildirilmiştir (Kaptangil ve Korkmaz, 2025:309). Bu bulgu, karşıt yönden bakıldığında, yüksek duygusal dengelik düzeyinin SİD'e karşı koruyucu bir etki yaratabileceğine işaret etmektedir.

Yukarıda da belirtildiği üzere Beş Faktör Kişilik Modeli, bireylerin yalnızca kişisel eğilimlerini değil, aynı zamanda örgütsel bağlamdaki davranışlarını ve iş yaşamına yönelik tutumlarını anlamada güçlü bir kuramsal temel sunmaktadır. Modelin her bir boyutu, çalışanların motivasyonlarını, görev bilincini, örgütsel bağlılıklarını ve iş doyumlarını doğrudan etkilemekte; bu nedenle iş ortamında sergilenen performansın yanı sıra işten uzaklaşma eğilimlerinin ve SİD'in açıklanmasında da önemli bir belirleyici rol oynamaktadır. Örgütsel süreçlerin sürdürülebilirliği açısından değerlendirildiğinde, kişilik boyutlarının yalnızca bireysel farklılıkları anlamaya değil, aynı zamanda kurumların verimliliğini, çalışan bağlılığını ve uzun vadeli başarılarını desteklemeye hizmet ettiği söylenebilir.

Bu bağlamda, bazı kişilik özellikleri SİD eğilimini açıklamada öne çıkmaktadır. Düşük sorumluluk düzeyine sahip bireyler, tedbirsiz, dikkatsiz, plansız ve disiplinsiz davranışları nedeniyle yeni sorumluluklardan kaçınarak SİD'e yönelebilmektedir (Polatçı, 2020:15). Ayrıca bireyin içe dönük ya da dışa dönük kişilik yapısı da belirleyici bir etkidir. Dışa dönük bireyler sosyal, girişken ve aktif iken; içe dönük bireyler daha çekingen, asosyal ve kendi iç dünyalarına döndüktür (Ünsever ve Çetinkaya, 2021:2657; Yavaş, 2020:92; Çalık ve Yılmaz, 2019:30). Bu nedenle içe dönük bireyler örgütsel sorunlardan kaçınarak geri çekilmeyi tercih edebilir. Öte yandan, dışa dönük bireyler bağımsızlık ve özgürlüğe önem verdikleri için örgütsel kısıtlama ve baskılara direnç gösterebilmekte; bu durum da onları SİD'e yönlendirebilmektedir (Koçoğlu-Sazkaya ve Parlak, 2018:151; Apan ve Ercan, 2017:179).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada, bireylerin kişilik gelişimini açıklamada kullanılan iki önemli kuramsal yaklaşım – Erikson'un Psikososyal Gelişim Kuramı ve Beş Faktör Kişilik Modeli– ele alınarak SİD olgusu ile ilişkileri tartışılmıştır. Erikson'un yaklaşımı, kişilik oluşumunu yaşam boyu süregelen sekiz evre üzerinden açıklayarak, bireyin gelişim sürecinde karşılaştığı psikososyal

krizlerin iş yaşamına yansımalarını anlamada güçlü bir çerçeve sunmaktadır. Beş Faktör Kişilik Modeli ise, kişiliği beş temel boyut üzerinden sistematik biçimde ele almakta ve işgörenlerin davranış, tutum ve eğilimlerini öngörmede bilimsel olarak sınanmış bir temel sağlamaktadır.

Sonuç olarak, Erikson'un psikososyal gelişim kuramı bireyin yaşam boyu karşılaştığı krizlerin kişilik oluşumunda ne denli belirleyici olduğunu göstermektedir. Bu yaklaşım, kişiliğin yalnızca biyolojik temellerle değil, aynı zamanda sosyal, kültürel ve tarihsel koşulların etkisiyle de biçimlendiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Erikson'un kuramı, bireylerin farklı yaşam evrelerinde geliştirdikleri kişilik özelliklerinin, iş yaşamında sergiledikleri tutum ve davranışları anlamada önemli ipuçları sunduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, psikososyal gelişim sürecinde edinilen deneyimlerin, çalışanların örgütsel bağlamda SİD gibi tutumlara yönelmesinde dolaylı fakat etkili bir rol oynayabileceği değerlendirilmektedir.

Beş Faktör Kişilik Modeli ise, kişiliği nevroitiklik, dışadönüklük, gelişime açıklık, uyumluluk ve sorumluluk olmak üzere beş temel boyutta sistematik biçimde ele almakta ve bireylerin duygusal eğilimlerini, sosyal ilişkilerini, yeniliklere açıklık düzeylerini, kişilerarası uyumlarını ve davranış kontrol kapasitelerini açıklamaktadır. Örneğin, yüksek nevroitiklik düzeyine sahip bireyler iş stresine daha duyarlı olurken; dışadönüklük, uyumluluk ve sorumluluk gibi özellikler örgütsel bağlılık ve aktif katılım ile daha güçlü ilişkiler kurabilmektedir. Dolayısıyla kişilik boyutlarının çalışanların SİD'e yönelmesinde belirleyici bir değişken olduğu söylenebilir. Modelin sunduğu bu kapsamlı bakış açısı, yalnızca kişilik araştırmaları için değil, aynı zamanda iş yaşamındaki tutum ve davranışların anlaşılması açısından da güçlü bir kuramsal zemin sağlamaktadır. Bu bağlamda, söz konusu kişilik boyutlarının çalışanların iş ortamında sergiledikleri tutum ve SİD üzerinde de belirleyici bir etkiye sahip olabileceği değerlendirilmektedir.

Bu çalışmanın alan yazına temel katkısı, kişilik gelişimi ile iş yaşamındaki güncel bir sorun olan SİD arasındaki ilişkinin kuramsal olarak bütüncül bir bakışla ele alınmış olmasıdır. Alanyazında çoğunlukla örgütsel faktörler (liderlik tarzı, iş tatmini, tükenmişlik vb.) üzerinden açıklanan SİD kavramına, bireysel kişilik özellikleri bağlamında ışık tutulması, bu çalışmanın özgün yönünü oluşturmaktadır.

Bununla birlikte, çalışmanın kuramsal çerçeveye dayalı olması görgül araştırmalarla desteklenmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır. Gelecek çalışmaların, farklı sektör ve örneklemeler üzerinde yapılacak nicel araştırmalarla Beş Faktör Kişilik Modeli boyutlarının SİD eğilimleri üzerindeki etkilerini istatistiksel olarak sınanması faydalı olacaktır. Ayrıca kültürel farklılıkların, örgütsel bağlamın ve kuşaklar arası değişkenlerin de

sürece nasıl etki ettiğini ortaya koyacak nitel ve karma yöntemli çalışmalar literatüre önemli katkılar sağlayacaktır.

Sonuç olarak, kişilik özellikleri yalnızca bireylerin psikososyal gelişimini değil, aynı zamanda iş yaşamında karşılaştıkları zorluklara verdikleri tepkileri ve SİD gibi örgütsel davranış biçimlerini de şekillendirmektedir. Bu nedenle, örgütlerin çalışan bağlılığını artırmaya yönelik stratejiler geliştirirken kişilik farklılıklarını dikkate almaları hem bireysel refah hem de örgütsel sürdürülebilirlik açısından kritik bir öneme sahiptir.

Yukarıda ulaşılan sonuçlar doğrultusunda, örgütlerin SİD eğilimlerini önlemeye yönelik stratejiler geliştirirken bireysel kişilik farklılıklarını dikkate almaları kritik bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır. Özellikle insan kaynakları yönetimi uygulamalarında Beş Faktör Kişilik Modeli'nin işe alım, görev dağılımı ve kariyer planlama süreçleri ile bütünleştirilmesi, işgörenlerin kişilik özellikleri ile iş rolleri arasındaki uyumu artırarak örgütsel bağlılığı güçlendirebilir. Bunun yanında, çalışanların psikososyal ihtiyaçlarını merkeze alan destekleyici liderlik anlayışının benimsenmesi, işgörenlerin hem mesleki doyumlarını hem de örgüte olan aidiyetlerini pekiştirecektir. İşgörenlerin duygusal dengelilik ve uyumluluk gibi kişilik boyutlarını güçlendirmeye yönelik eğitim, mentorluk ve gelişim programlarının uygulanması da SİD'in azaltılmasında önemli bir araç olarak değerlendirilebilir. Gelecek araştırmalar açısından ise farklı sektörler, kültürel bağlamlar ve kuşak farklılıkları gözetilerek yapılacak nitel, nicel ve karma yöntemli çalışmalar; kişilik boyutlarının SİD üzerindeki etkilerini daha derinlikli bir şekilde inceleyerek hem alan yazına katkı sağlayacak hem de örgütlerce yol gösterici uygulama modelleri geliştirilmesine zemin hazırlayacaktır.

REFERANSLAR

Ada, E. N., Özdamar, G., ve Pehlivan, Z. (2016). Beden eğitimi öğretmen adaylarının Erik Erikson'un psiko-sosyal gelişim dönemlerine ait kazanımlarının incelenmesi. *Spor ve Performans Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 103–111.

Anand, A., Doll, J., ve Ray, P. (2023). Drowning in silence: A scale development and validation of quiet quitting and quiet firing. *International Journal of Organizational Analysis*.

Apan, M., ve Ercan, S. (2017). Beş faktör kişilik özelliklerinin finansal okuryazarlık üzerine etkisinin yol analizi ile belirlenmesi: Lisans düzeyindeki işletme öğrencileri üzerine bir araştırma. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(16), 177–202.

Arslan, E. (2008). Erikson'un psikososyal gelişim dönemleri ölçeğinin Türkçe'ye uyarlama, güvenirlik ve geçerlik çalışması. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19, 53–60.

Avcı, N. (2023). Örgütsel sinizm, örgütsel sessizlik, işte sözde var olma ve sessiz istifa arasındaki ilişkiler: İstanbul Maltepe Belediyesi örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 14(39), 968–989.

Bakotić, D. (2023, May). Relationship between quiet quitting and leadership orientation: The case of Croatian employees. In *DIEM: Dubrovnik International Economic Meeting*, 8(1), 38–45. Sveučilište u Dubrovniku.

Bayram, H. (2020). Psikososyal gelişim kuramının sosyal bilgiler dersi kapsamında incelenmesi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(6), 1993–2001.

Becerikli, Y. S. (2013). Takım çalışmaları ve verimlilik ilişkisi: Karar alma süreçlerinin etkinlik kazanmasında liderin rolü. *Verimlilik Dergisi*, (3), 93–116.

Bolat, O. İ., Bolat, T., ve Seymen, O. A. (2009). Güçlendirici lider davranışları ve örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişkinin sosyal mübadele kuramından hareketle incelenmesi. *BAÜ SBED*, 12(21), 215–239.

Boy, Y., ve Sürmeli, M. (2023). Quiet quitting: A significant risk for global healthcare. *Journal of Global Health*, 13, 1–4.

Boz, D., Duran, C., Karayaman, S., ve Deniz, A. (2023). *Sessiz istifa*. İstanbul: Eğitim Yayınevi.

Brown, C., ve Lowis, M. J. (2003). Psychosocial development in the elderly: An investigation into Erikson's ninth stage. *Journal of Aging Studies*, 17(4), 415–426.

Burger, J. M. (2006). *Kişilik* (İ. D. Erguvan Sarioğlu, Çev.). İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Burger, J. M. (2007). *Personality* (7th ed.). Belmont: Wadsworth Publishing.

Burger, J. M. (2016). *Kişilik* (İ. D. E. Sarioğlu, Çev.). İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Çağlar, İ. (2004). İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi öğrencileri ile Mühendislik Fakültesi öğrencilerinin liderlik tarzına ilişkin eğilimlerinin karşılaştırmalı analizi ve Çorum örneği. *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2004(2), 91–107.

Çakır, S. (2022). Kişilik özellikleri, evden çalışma ve örgütsel yalnızlık ilişkisi (Yüksek lisans tezi). Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Caldwell, C., Jamali, D. R., Elwin, P. B., ve Allard-Blaissdell, S. T. (2023). Quiet quitting and reasoned action. *Business and Management Research*, 12(1), 36–47.

Çalık, M., ve Yılmaz, S. (2019). Beş faktör kişilik kuramına göre muhasebe ve finansman öğretmenlerinin performansının kişilik özellikleriyle ilişkisinin incelenmesi ve bir uygulama. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 4(8), 27–44.

Çalışkan, K. (2023). Sessiz istifa: Sonun başlangıcı mı yeniden diriliş mi? *Journal of Organizational Behavior Review*, 5(2), 190–204.

Campton, J., Tham, A., ve Ting, H. (2023). Quiet quitting–implications for Asian businesses. *Asian Journal of Business Research*, 13(2), 128–134.

Çankaya, Z. C. (2009). Özerklik desteği, temel psikolojik ihtiyaçların doyumu ve özel iyi olma: Öz-belirleme kuramı. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 4(31), 23–31.

Çarman, K. (2015). Kişilerarası çatışma çözme yaklaşımlarının, psikolojik sağlamlık ve kişilik özellikleri açısından incelenmesi (Yüksek lisans tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi.

Chávez, R. (2016). Psychosocial development factors associated with occupational and vocational identity between infancy and adolescence. *Adolescent Research Review*, 1, 307–327.

Çiftçiöğlu, H., Polat, Ö. A., ve Eren, E. (2016). Kişilik gelişimi. *Uluslararası Sosyal İnsan Bilimleri Araştırma Dergisi*, 3(7), 166–177.

Çimen, A. İ., ve Yılmaz, T. (2023). Sessiz istifa ne kadar sessiz? *Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü Dergisi*, 5(1), 27–33.

Costa ve W. A. Thomas (Ed.), *Personality disorders and the five-factor model of personality* (2. baskı, ss. 3–14). American Psychological Association.

Costa, P. T., Jr., ve McCrae, R. R. (1992). The five-factor model of personality and its relevance to personality disorders. *Journal of Personality Disorders*, 6(4), 343–359.

Costa, P. T., ve McCrae, R. R. (1992, Ocak). The NEO inventories (ss. 223–256). FL: Psychological Assessment Resources.

Costa, P. T., ve Thomas, W. A. (2002). Introduction Personality disorders and the five-factor model of personality. In P. T.

Cross, T. L., ve Cross, J. R. (2017). Maximizing potential: A school-based conception of psychosocial development. *High Ability Studies*, 28(1), 43–58.

Dağlar, H. (2020). Beş faktör kişilik özelliklerinin örgütsel sessizlik üzerine etkisi: Öğretmenler üzerine bir araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(3), 2487–2500.

Detert, J. (2023). Let's call quiet quitting what it often is: Calibrated contributing. *MIT Sloan Management Review*, 64(2), 1–3.

Digman, J. M. (1990). Personality structure: Emergence of the five-factor model. *Annual Review of Psychology*, 41(1), 417–440.

Elkind, D., ve Dönmez, A. (2019). Erik Erikson: İnsanda gelişimin sekiz evresi. *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)*, 12(1), 27–38.

Erden, Z., Akdur, R., ve Yıldız Kırılmaz, A. (2010). İki lise ve iki ilköğretim okulu öğrencilerinde psikososyal gelişim ve ilişkili bazı faktörler. *Kriz Dergisi*, 18(1), 1–15.

Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and crisis* (No. 7). New York: W. W. Norton & Company.

Erikson, E. H. (1980). *Identity and life cycle*. New York: W. W. Norton & Company.

Erikson, E. H., ve Erikson, J. M. (1998). *The life cycle completed* (Extended version). New York: W. W. Norton & Company.

Ersoy, N. C., Peker, M., ve Giray, M. D. (2023). Exploring the association between calling and work engagement: The mediating role of psychological needs satisfaction and perception of meaningful work. *Studies in Psychology*, 43(2), 345–366.

Ewen, R. B. (1998). *An introduction to theories of personality*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.

Fildiş, B. (2023). Max Weber'in kavramlarıyla Franz Kafka'nın *Dönüşüm*'ünü anlamak. In *Știință, Educație, Cultură* (Vol. 3, ss. 158–162).

Formica, S., ve Sfodera, F. (2022). The great resignation and quiet quitting paradigm shifts: An overview of current situation and future research directions. *Journal of Hospitality Marketing and Management*, 31(8), 899–907.

Galanis, P., Katsiouroumpa, A., Vraha, I., Konstantakopoulou, O., Moisoglou, I., Gallos, P., ve Kaitelidou, D. (2023). Quiet quitting among employees: A proposed cut-off score for the “Quiet Quitting” Scale.

Gatten, J. N. (2004). Student psychosocial and cognitive development: Theory to practice in academic libraries. *Reference Services Review*, 32(2), 157–163.

Gefen, D., ve Ridings, C. M. (2002). Implementation team responsiveness and user evaluation of customer relationship management: A quasi-experimental design study of social exchange theory. *Journal of Management Information Systems*, 19(1), 47–69.

- Gözlü, K. (2023). Tükenmişlik bağlamında yeni bir kavram olarak sessiz istifa ve sağlık sektöründeki etkileri. *MEYAD Akademi*, 4(2), 213–241.
- Gül, M. E., ve Han, T. Ş. (2020). “Ben Daniel Blake” filminin bireyin yaşlılık dönemi çatışmaları bağlamında incelenmesi. *İmgelem*, 4(6), 157–176.
- Güney, S. (2020). *Asistanlık, yüksek lisans, doktora yeterlilik ve doçentlik sınavları için yönetim ve organizasyon el kitabı*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Gürbüz, S. (2006). Örgütsel vatandaşlık davranışı ile duygusal bağlılık arasındaki ilişkilerin belirlenmesine yönelik bir araştırma. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(2), 48-75.
- Gürses, İ., ve Kılavuz, M. A. (2011). Erikson’un psiko-sosyal gelişim dönemleri teorisi açısından kuşaklararası din eğitimi ve iletişiminin önemi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20(2), 153–166.
- <https://theconversation.com/thinking-about-quiet-quitting-heres-why-and-how-you-should-talk-to-your-boss-instead-189499>, 26 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- <https://www.valura.net/Web/En/ArticleQuietQuittingProfitLoss.pdf>, 26 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Ilhan, A., ve Ercan, İ. N. C. E. (2015). Takım çalışması ve takım etkinliğini belirleyen faktörlerin ölçülmesi: Gaziantep Üniversitesinde bir uygulama. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(1), 127–152.
- İnan, S. (2021). Genin ötesine geçmek: Biyoloji eğitiminde epigenetik. *İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 8(15), 74–89.
- İnanç, B. Y., ve Yerlikaya, E. E. (2015). *Kişilik kuramları* (16. baskı). Ankara: Pegem Akademik Yayıncılık.
- İnanç, B. Y., ve Yerlikaya, E. E. (2018). *Kişilik kuramları*. Ankara: Pegem Akademi.
- Johnson, J. R. (2023). What’s new about quiet quitting (and what’s not). *The Transdisciplinary Journal of Management*.
- Kaptangil, K., ve Korkmaz, Ö. (2025). Kişilik özellikleri ve psikolojik sermayenin sessiz istifa ile ilişkisel analizi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (69), 299–313.
- Karayaman, S. (2023). Sessiz istifanın kişi–örgüt uyumundaki etkisi: İmalat işletmesi çalışanlarına yönelik bir araştırma. *Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(85), 515–526.
- Kılıç, Ş. (2021). Orta Asya ve Orta Doğu topraklarından çocuk ve ergen temalı filmler: *Cengiz’in Çocukları* ve *Kefernahum*’un Erikson’un psikososyal kuramına göre incelenmesi. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 11(2), 930–943.
- Koçoğlu, M., ve Parlak, Ö. (2018). Beş faktör kişilik özelliklerinin iş yaşamında yalnızlık üzerine etkisinin incelenmesi. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 149–165.
- Lambe, C. J., vd. (2001). Social exchange theory and research on business-to-business relational exchange. *Journal of Contemporary Hospitality Management*, 7(1), 27–32.
- Lord, J. (2022). Quiet quitting is a new name for an old method of industrial action. https://www.researchgate.net/publication/363415148_Quiet_quitting_is_a_new_name_for_an_old_method_of_industrial_action 26 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Lu, M., Al Mamun, A., Chen, X., Yang, Q., ve Masukujjaman, M. (2023). Quiet quitting during COVID-19: The role of psychological empowerment. *Humanities and Social Sciences Communications*, 10(1), 1–16.

- Mahand, T., ve Caldwell, C. (2023). Quiet quitting—Causes and opportunities. *Business and Management Researches*, 12(1), 9–18.
- Morrison-Beedy, D. (2022). Are we addressing “quiet quitting” in faculty, staff, and students in academic settings? *Building Healthy Academic Communities Journal*, 6(2), 7–8.
- Morsünbül, Ü., ve Uçar, M. E. (2019). *Benjamin Button'ın Tuhaf Hikayesi* filminin Erikson'un yaşam boyu gelişim kuramı açısından analizi. [Türkçe makale].
- Munley, P. H. (1975). Erik Erikson's theory of psychosocial development and vocational behavior. *Journal of Counseling Psychology*, 22(4), 314.
- Nordgren, H., ve Björs, A. (2023). Quiet quitting, loud consequences – The role of management in employee engagement. *Företagsekonomiska Institutionen, Uppsala Universitet*.
- Öngöre, Ö. (2016). *Kişilik ve işle bütünleşme*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Orhan, R., ve Ayan, S. A. (2018). Psiko-motor ve gelişim kuramları açısından spor pedagojisi. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 523–540.
- Özdemir, O., Özdemir, P. G., Kadak, M. T., ve Nasiroğlu, S. (2012). Kişilik gelişimi. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 4(4), 566–589.
- Özer, E. (2022). Türk atasözlerinde Erikson'un psikososyal gelişim dönemleri. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi (Third Sector Social Economic Review)*, 57(2), 1054–1076.
- Özgüngör, S., ve Kapıkıran, N. A. (2011). Erikson'un Psikososyal Gelişim Dönemleri Ölçeklerinin Türk kültürüne uygunluğunun karşılaştırmalı olarak incelenmesi: Ön bulgular. *Turkish Psychological Counseling and Guidance Journal*, 4(36).
- Özsoy, E., ve Yıldız, G. (2013). Kişilik kavramının örgütler açısından önemi: Bir literatür taraması. *İşletme Bilimi Dergisi*, 1(2), 1–12.
- Özsoy, E., ve Yıldız, G. (2014). Kişilik kavramının örgütler açısından önemi: Bir literatür taraması. *İşletme Bilimi Dergisi*, 1(2), 1–12.
- Perry, S. R. (2003). Big five personality traits and work drive as predictors of adolescent academic performance (Doctoral dissertation). The University of Tennessee, Tennessee.
- Pevce, N. (2023). The concept of identifying factors of quiet quitting in organizations: An integrative literature review. *Challenges of the Future*, 2, 128–147.
- Polatçı, S., Sobacı, F., ve Kaban, İ. (2020). Kişilik özellikleri ve kişi-iş uyumunun iş tatmini üzerine etkileri: Taşeron çalışanlar üzerine bir araştırma. *Journal of Organizational Behavior Review*, 2(1), 12–30.
- Ratnatunga, J. (2022). Quiet quitting: The silent challenge of performance management, 20(2), 13–20. [Dergi adı eksik].
- Sarı, S. (2011). Çalışanların kişilik özellikleri ile iş doyumu arasındaki ilişkiler: Bankacılık sektörü Antalya örneği (Yüksek lisans tezi). Adnan Menderes Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Sarıtaş, Ö. G. M. (1997). Yönetimde kişilik faktörü. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 12(12), 527–548.
- Seymen, O. A., Durmaz, Ç., ve Çakır, S. (2023). Sessiz istifa davranışı, işten ayrılma niyetinin neresinde? Bütünleştirici bir kavramsal değerlendirme. In *Sosyal, İnsan ve İdari Bilimlerde Güncel Yaklaşımlar* (1, ss. 949–980).
- Sims, C. M. (2016). Do the Big-Five personality traits predict empathic listening and assertive communication? *International Journal of Listening*, 31(3), 163–188.

- Tamkins, M. M. (2007). The relation of personality to organization-based self-esteem: An application of the five-factor model of personality (Yayınlanmamış doktora tezi). Columbia University, New York.
- Taşçı, F., ve Bilge, Y. (2021). Psikososyal kişilik kuramı ve otantiklik çerçevesinden kimlik gelişimi. In *Güncel Psikoloji Araştırmaları II*.
- Tatlı, M. (2023). Etik iklimin işe angaje olma ve sessiz istifa üzerindeki etkisinde politik becerilerin rolü: Kamu çalışanları örneği (Doktora tezi). Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme ABD.
- Taylor, P. A. (1994). Tolerance of ambiguity and personality traits in registered nurses across specialty practice (Doctoral dissertation). Teachers College, Columbia University.
- Taymur, İ., ve Türkçapar, M. H. (2012). Kişilik: Tanımı, sınıflaması ve değerlendirmesi. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 4(2), 154–177.
- TDK. (2019, Aralık 9). *Türk Dil Kurumu Sözlükleri*. Aralık 9, 2019 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/?kelime=> adresinden alındı
- Türk Dil Kurumu. (2019, 9 Aralık). *Türk Dil Kurumu Sözlükleri*. Alınma tarihi: 9 Aralık 2019, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=>
- Ünsever, M. O., ve Çetinkaya, F. F. (2021). Kişilik özellikleri ile iş tatmini arasındaki ilişkide psikolojik sermayenin aracılık etkisi: Kırşehir ilindeki kamu çalışanları üzerine bir araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13(3), 2653–2677.
- Yanbastı, G. (1990). *Kişilik kuramları*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Yavaş, A. (2020). Beş faktör kişilik özelliklerinin ve örgütsel adalet algısının sosyal kaytarma davranışı üzerindeki etkisi. *Management and Political Sciences Review*, 2(1), 89–116.
- Yiğit, R., ve Deniz, M. E. (2012). Polislerin iletişim becerilerinin beş faktör kişilik özellikleri ve empatik eğilimlerine göre incelenmesi. *Polis Bilimleri Dergisi*, 14(3).
- Yıkılmaz, İ. (2022). Quiet quitting: A conceptual investigation (Conference paper).
- Yıldız, S. (2023). Quiet quitting: Causes, consequences and suggestions. *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal (SMART Journal)*.
- Yıldız, S., ve Özmenekşe, Y. O. (2022). Kaçınılmaz son: Sessiz istifa. *International Journal on Social Sciences*, 7(4), 14–25.
- Yılmaz, H. A. (2016). Bir derleme: Benlik kavramına ilişkin bazı yaklaşımlar ve tanımlamalar. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 48, 79–89.
- Yüce, A., ve Kavak, O. (2017). İçsel pazarlama faaliyetlerinin örgütsel bağlılık ve işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisi: Bir araştırma. *Cataloging-in-Publication Data*, 3(3), 79–96.
- Yücel, Ö. D., ve Çevik, A. (2015). Kimlik ifadesi olarak dövme. *Kriz Dergisi*, 23(1), 17–26.
- Zel, U. (2011). *Kişilik ve liderlik*. Ankara: Nobel Kitap.
- Zieba, K. (2023, Eylül). Bilgi yönetimine salgın sonrası tehlikeler olarak Büyük İstifa ve Sessizce Vazgeçme. In *Avrupa Bilgi Yönetimi Konferansı* (24(2), ss. 1516–1522).

İskitlerde Okçuluk Sanatı Üzerine Değerlendirmeler

Muzaffer DEMİR¹

¹ Prof. Dr.; Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. dmuzaffer@mu.edu.tr
ORCID No: 0000-0001-7270-2317

ÖZET

Ok ve yay kültürü İskit toplumunda öylesine bir yer edinmiştir ki neredeyse her İskitli erkek ve kadın bir yay ve oka sahip olmuştur. “İskit” kelimesinin “okçu” anlamına gelen Eski İranca bir kelimeden türediği ve yay için kullanılan Hellence *toxon* kelimesinin de İskitlerin dilinden ödünç alındığı önerilmiştir. İskitler özellikle atlı okçuluk tekniklerindeki üstünlükleriyle tarihe damgalarını vurmuşlardır. Okçularının ölümcül isabetliliği zamanla efsaneleşmiştir. İskitler bu kapsamda okçuluk silahları, yani yay, ok/ok uçları ve *gorytos* olarak bilinen ok kılıfı imalatında önemli gelişmelere imza atmışlardır. Pratik boyutları hala tartışma konusu olsa da geliştirdikleri İskit kompozit veya eğri yayı, farklı katmanların eklenmesiyle, ip serbest bırakıldığında çekme kuvvetlerini - ve dolayısıyla enerjiyi-arttığından benzer örneklerinden çok daha güçlü ve etkili hale getirilmiştir. İskitler, Tunç çağından itibaren işçiliklerinde usta oldukları bronz ve demirden ok uçları kullanmaya başlamışlardır. Arkeolojik buluntular sayesinde iki tip ok ucu kullandıkları tespit edilmiştir. Diğer yandan İskitlerin ok uçlarında öldürücü etkiyi artırmak için kullanılan zehiri keşfettikleri yazılı metinlerle doğrulanmaktadır. Ok uçlarına huş ağacı, söğüt, kavak, titrek kavak, gürgen, ıhlamur, akçağaç gibi çeşitli türlerden yapılan, bazıları boyalı ve desenli ok çubukları takmışlardır. Ayrıca *gorytos* adı verilen deriden, cepli ve bazıları altın plakalarla süslenmiş özel bir yay ve ok kılıfı kombinasyonunu icat etmişlerdir. Bu çalışmada öncelikle İskit yayları, ok/ok uçları ve *gorytos*larıyla ilgili teknik bilgiler verilecektir. Ardından şimdiye kadar başvurulmayan tümdengelsel bir mantıkla Hellen/Atina seramik resimleri ve geniş İskit coğrafyasında arkeolojik çalışmalarla gün yüzüne çıkarılan buluntular üzerindeki görsellerin yanında fiziksel buluntu örnekleri karşılaştırılarak analiz edilecektir. Böylelikle konuyla ilgili tutarlı ve geçerli çıkarımlara ulaşılabacaktır.

Anahtar kelimeler: İskitler, okçuluk, ok/ok uçları, yay, ok kılıfı.

GİRİŞ

Okçuluk, savaş ekonomisinin doğası gereği İskit toplumunun yaşamında önemli bir rol oynamıştır. Hatta İskit kelimesinin ‘okçu’ anlamına gelen Eski İranca bir kelimeden türediği, dahası, yay için kullanılan Hellence *toxon* kelimesinin İskitlerden ödünç alınan bir kelime olduğu öne sürülmüştür (Davis, 2013: 172-173). İskitler, erkek kadın ayırt etmeksizin, - esneklik, el becerisi ve çocukluktan itibaren eğitime dayalı - özellikle at üzerinde durmadan ok-yayla atış yapma tekniklerindeki ustalıklarıyla tarihe geçmişlerdir. İskitler, at üzerinden ok atışındaki uzmanlıklarından dolayı zaman zaman isimlerinin eşanlamlısı olarak kullanılan Hellence ‘atlı okçular’ adıyla da anılmışlardır (Hdt. IV.46; Sinor, 1981: 139). İskit atlı/atsız

okçularının ölümcül isabetliliği antik çağda hayranlık uyandırmıştır. Ok ve yay, MÖ V. ve IV. yy. itibarıyla, geniş İskitya bozkırlarında başlıca öldürme silahı haline dönüşmüştür (Daragan, 2016: 114). Arkeolojik kazılar sonucunda gün yüzüne çıkarılan hem insanların hem de hayvanların kemiklerine ve yumuşak dokularına gömülmüş çok sayıda ok ucu bulgusu, İskit yayının öldürme gücünü ortaya koymaktadır. Kemikler ve yaralanmalar üzerinde yapılan çalışmalar, silah kaynaklı tüm travmaların %90'ının oklarla yapıldığını göstermektedir (Daragan, 2016: 114; 2020a: 122). Modern paralellikler kurularak bir İskit okçusunun dakikada yaklaşık 15-20 ok atabileceği, attığı okun muhtemelen ortalama 150-180 metre mesafe kat edebileceği ve yaklaşık 60 metrede isabetliliğe ulaşabileceği tespit edilmiştir (Mayor, 2014: 210; Szabó vd., 2021: 48).

İskit konar-göçerlerinde sürekli hareketliliğe dayalı militarize edilmiş bir dünya görüşü savaş aletleri teknolojisinde sürekli olarak ilerlemeyi öncelikli kılmaktaydı (Shelekhan, 2020: 1). Bu sebeple İskitler muhtemelen, bronzdan ok uçlarının yanısıra demirden olanların geliştirilmesine katkı sağlayan ilk halktı. MÖ V. yy.'ın ortalarında yazan Hellanikos savaşta büyük üstünlük sağlayan “ilk demir silahların Kral Saneunon döneminde İskitler tarafından yapılarak kullanıldığını” yazmaktadır (*FGr Hist* 4 F 189; Penrose, 2016: 102). Bu bilgi, MÖ 2500'lü yıllara kadar tarihlenen İskit kurganlarında bol miktarda bulunan demirden silahlarla desteklenmektedir (Mayor, 2014: 63 vd., özellikle 70-72). Demir işçiliği Anadolu ve/veya Kafkasya'da ise MÖ 1600-1300 civarında kendisini göstermeye başlamıştır. Hitit yazıtlarının MÖ XIV. yy.'da ok uçları da dahil demir nesnelere olan talebi kaydettikleri bilinmektedir (Mayor, 2014: 209). MÖ I. binyılın başlarında, Yakın Doğu'da saplı olmaktan ziyade yuvalı ve genelde bronzdan yeni tip ok uçları ortaya çıkmış ve hızla Mezopotamya, Levant, Mısır, Anadolu, Hellas ve hatta Fransa'ya kadar yayılmıştır. En erken görünüşleri MÖ VIII. yy. Transkafkasya mezarlarından gelmektedir ve MÖ VII. yy.'ın ortalarına doğru pek çok mezarda rastlanmaktadır ki -bu da bir kısmı aşağıda tartışılacak olan yazılı kaynakların da teyit ettiği üzere - bu dönemde Pers (Med), Asur, Anadolu ve hatta Mısır coğrafyasına doğru genişleyen İskitlerin bu ok uçlarını ilk başta Persia (Medler) olmak üzere Yakın Doğu kültürlerine tanıttıkları varsayımını güçlendirmektedir (White, 2020: 29, 42-43; Yamauchi, 1983: 93-94).

Aşağıda açıklanacağı üzere, İskit ok uçları için demir kullanılsa da kurganlardan gün yüzüne çıkarılan çok sayıda ucu bronzdan döküldüğü anlaşılmaktadır. Az sayıda kemik ve ahşaptan ok uçları da günümüze kadar ulaşmıştır. Bu ok uçları farklı delme güçlerine sahiptir, çeşitli avlanma ve savaş durumlarında kullanılır. Arkeolojik kazılar sonucunda kki tip ok ucu tespit edilmiştir. İlk tip, şimdiye kadar keşfedilenlerin büyük bir kısmını oluşturmakta olup üçgen bir kesite ve üç bıçağa sahiptir, dikenli olarak

yapılmıştır, genellikle üç loblu olarak da adlandırılır ve özellikle atlı okçuların hafif yayları için uyarlanmıştır. Mükemmel bir işçilikle üç loblu başlardaki bıçakların bir pervane dönüşü ile ayarlandığı ve okun dönmesine ve böylece daha fazla aerodinamik verimliliğe sahip olmasına neden olduğu anlaşılmaktadır (Figür 1). İkinci tip ok uçları daha basit bir işçilikle iki bıçaklı ve yaprak şeklinde tasarlanmışlardır (Figür 2). Çeşitli kombinasyonlarda çarpılar, çizgiler ve açılar gibi sembollerle de işaretlendikleri görülen ok uçlarının uzunlukları 1,5-3,5 cm., ağırlıkları 1,5-4,0 gr. arasında değişmektedir, ortalama ağırlıkları ise yaklaşık 2,5 gr.'dır. Ok uçları ve çubuklarıyla birlikte tam donanımlı İskit okunun ortalama ağırlığı ise 6,0-10 gr. arasında değişmektedir. Yayın enerjisini oka iletme yeteneği, okun, dolayısıyla ok ucunun ağırlığına bağlıdır. Ağır bir ok ucu ve fren görevi gören bir kuyruk, okun istikrarlı uçuşu için gereklidir. Ok ucu ve çubuğunun ağırlığı dengeli olmalıdır. Yaylar daha sertse ok daha kısadır, ok ucunun ağırlığı daha hafiftir ve kuyruk daha küçüktür, çünkü frenleme ve dengeleyici bir bileşene olan ihtiyaç azalır. Böylesine bir ok daha hızlı uçar. Geliştirme süreçlerinde MÖ IV. yy. ok uçları MÖ VII. yy.'dakilerden iki veya üç kat daha hafif hale getirilmiştir. Yukarıda belirtilen küçük boyutlu ve üç yapraklı olan İskit ok uçları saplandığı hedefte daha derinlere girerek, daha fazla iç tahribata ve kanamaya sebep olması amacıyla özel olarak üretilmiştir. Bunlar, cerrahların “yıldız yarası” olarak adlandırdıkları iki doğrusal deri kanadını birbirine dikmekten daha zor olan yaralara neden olmaktaydı. Ya bir ya da iki yaprak üzerinde görülen kan akıtma deliği sayesinde kan akışının hızlanması sağlanmaktaydı. Bazı ok uçlarındaki çelik mahmuz ok ucunun çıkarılması esnasında iç organları parçalayacak şekilde tasarlanmıştı (Daragan, 2020a: 120-121; Reisinger, 2010: 42). Aşağıda açıklanacağı üzere, İskitlerin ok uçlarına zehir uyguladıkları da bilinmektedir. Ok uçları küçük boyutta olduğundan vuruşa ağırlık ve dolayısıyla enerji katan ön çubuklar nehir kamışı veya huş gibi sert bir ağaçtan üretilmekteydi. Aşağıda belirtileceği üzere, donmuş mezar koşulları sayesinde günümüze ulaşan ok çubuklarının ise huş, söğüt, titrek kavak, gürgen, ıhlamur, akçaağaç gibi çeşitli ağaç türlerinden yapıldıkları, uzunluklarının yaklaşık 30-52 cm. arasında değiştiği ve bazılarının boyandığı tespit edilmiştir (Daragan, 2020a: 120).

Avrasya'nın bozkır mezarlarından çıkarılan İskit yayı sayısı, ok çubukları gibi çabuk bozulan organik malzemelerden yapıldıklarından fazla değildir (Saparbayulu, 2020, 40-55). Bu durum, yayın maddi değerinden ve nesiller boyunca miras alınabilmesinden de kaynaklanabilir. Bir başka nedeni kaliteli yayların yerinin nadir doldurulabilmesidir. Kaliteli, ince işçiliğe dayalı bir İskit yayı yapmanın yaklaşık üç yıla kadar sürebilecek çok uzun bir zaman aldığı bilinmektedir. Yaylar genellikle basit (basit bir sert çubuktan yapılmış) ve karmaşık/çok bileşenli (birkaç çubuk ve kaplamadan yapılmış) olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. İskitler her iki yay türünü de kullanmışlardır. Muhtemelen, farklı yay türleri farklı muharebe koşullarından

kaynaklanmaktadır- basit olanlardan piyade, karmaşık olanlardan ise atlı birlikler faydalanmışlardır (Fialko, 2022: 78-79; Saporbayulu, 2020: 37).

İskit yayının kompozit veya eğri/eğimli yayların en eski gelişmiş türlerinden biri olduğu düşünülmektedir (Parlak, 2023: 37). Ok hızı iyileştirmelerini tespit etme, okları ve yaydaki malzemeleri doğru bir şekilde tartma süreçleri nesiller boyunca küçük iyileştirmelerle gerçekleştirilmiştir. Yaylar dağ keçisi (*ibex*) boynuzlarının şeklini takip edecek şekilde yapıldığından, Neolitik Dönem'den itibaren türünün ilk yaylarının yalnızca boynuz çıtalarından yapılmış, yeterli genişlik için yan yana lamine edilmiş ve ardından tamamen ahşap bir sapa oturtulmuş olduğu tahmin edilebilir. Gelişiminin en erken aşamasında İskit kompozit yayı da bu süreçten geçmiş olmalıdır (Selby ve Karpowicz 2010). İlk örnekler MÖ 3000-2500 civarına tarihlendirilen Sibiry'a Seroovo kültürüne atfedilmektedir; bunlar yuvalanmış plakalara sahip kompozit ahşap çekirdekli yay çıtalarından oluşmaktaydı. İkonografik ve maddi kanıtlar, uzunluğu kısa olan bu yayın evcilleştirilmiş atla birlikte, belki de komşu çobanları korumak veya onlara baskın yapmak için geliştirildiğini göstermektedir (Edinborough, 2005: 58-59).

İskit eğri yayı kısa olmasının yanı sıra kullanıcıdan uzağa doğru kıvrılan uçlara sahiptir (Figür 3 ve 4). Bu eğrilik bir yandan daha hızlı bir ok hızına dönüşen ek verimlilik, kısalığı ise at üzerinde daha iyi manevra kabiliyeti sağlamaktadır. Sadece aşırı derecede geriye doğru kıvrık profiliyle değil, aynı zamanda enine kesitiyle de tüm kompozit yayların en karmaşık tasarımına sahiptir. Ortada geri çekilmiş bir bölümü vardır, uzuvları genişliklerine oranla kalındır (Dwyer, 2003: 76). Zaman içinde daha da geliştirilerek kompakt ve hafif hale getirilen kompozit yay, sıkıştırma altında çok daha fazla enerji depolayarak oklara daha fazla kuvvet, doğruluk, mesafe ve hız kazandırmıştır. Son derece beceri gerektiren, zahmetli yay yapım süreci, bir ahşap çekirdeğin etrafına at kılı, huş ağacı kabuğu veya kas telinin (geyik, öküz) sarılmış boynuz parçalarının (*ibex*, keçi, koç) yerleştirilmesini ve bir ahşap çekirdeğine tutkallanmasını (hayvan veya balık tutkalı) içermiştir; yukarıda da belirtildiği üzere en sağlam yaylar için bu işlemlerin birkaç yıl sürdüğü örnekler bulunmaktadır (Mayor, 2014: 212-213; Loades, 2016: 5; Parlak, 2023: 36; Saporbayulu, 2020: 39). Tahta ve boynuzun katmanlar halinde bir araya getirilmesi, yay daha fazla güç vermektedir. Yay uzunluğu yaklaşık 76-90 (ham uzunluk 112-141 cm. arası) cm. arasında değişmektedir. Bir deneysel çalışmada İskit tasarımının mekaniğinin, yaklaşık 114 cm.'lik (gerilmiş) bir yay ile çok iyi çalıştığı ortaya konulmuştur. Yay, uzunluğunun çoğunda üç elemanlı bir çekirdeğe sahiptir: iki tahta çıtası arasına sıkıştırılmış merkezi bir boynuz çekirdeği. Çekirdekteki ahşap parçalar, yaklaşık 15 cm. uzunluğunda filetolardan oluşur ve yay boyunca iki paralel, yılan gibi şerit halinde birleştirilir. Enine kesitte, her şerit tepe noktası göbek tarafında olan yaklaşık bir üçgen oluşturur. Yay boyunca iki sert egride

gövde daralır ve aralarına iki yerine dört ahşap şerit oluşturan bir yan çıkıntı eklenir. Orijinal İskit yaylarının çoğunun uzuvları neredeyse düzdür ve sadece küçük bir geriye doğru kıvrılma vardır, bazı durumlarda sadece kirişi tutmak için bir kanca vardır. Geriye doğru kıvrılmış uçların tek belirgin işlevi, diğer kompozit yaylara benzer şekilde, uçlardaki ek sertliktir, bu da uzuvların kavramaya daha yakın bükülmesini zorlayarak enerji depolamasını artırmaya yardımcı olur (Selby ve Karpowicz 2010).

Diğer yandan İskitler, -Hellenlerin *pharetra* (φαρέτρα) ve muhtemelen İskit kökenli *gorytos* (γορϋτός) adlarını kullandıkları- okları dış etkenlerden korumak ve kolaylıkla taşımak amaçlı deriden yapılan özel bir yay ve ok kılıfı kombinasyonu icat etmişlerdir (Hom. *Odys.* IX.314; XXI.54; Hdt. I.216.1; IV.64.3; VI.61; Dwyer, 2003: 73-75; Loades, 2020: 259-261). *Gorytos*un biri yay ve diğeri sıkıca bir kapakla kapatılabilen oklar için iki ayrı cebi bulunmaktaydı (Mayor, 2014: 215). Aşağıda açıklanacak arkeolojik verilerin de doğruladığı üzere neredeyse her İskit cenaze törenine bir ve hatta bazı durumlarda birden fazla ok kılıfı takımının eşlik ettiği tespit edilmiştir. Tek bir gömütte sayının on altıya çıktığı durumlar gözlemlenmiştir. Sıradan İskitlerin ok kılıflarında genellikle 10-20'den fazla ok bulunmazken, seçkinlerinkinde 100'den fazla oka rastlanmıştır. Sadece okların taşındığı kılıflardaki ok sayıları ise 50-60 ve bazen 200-279'a kadar çıkmıştır (Salgaraev ve Zulpikharova, 2017: 262-263; L. Spindler vd., 2020: 552; Daragan, 2020a: 122; 2020b: 152; Simpson, 2017: 18; Figür 5). İskitli okçular genelde *gorytos*larını sol kalçalarına kemerle bağlamışlardır (Loades, 2020: 122). Tasarımı, her türlü avlanma veya savaş durumu için farklı boyutlarda, şekillerde ve malzemelerde yüzlerce okun el altında olması anlamına geliyordu, hatta dörtlüye koşarken bile ok uçlarını hissetmeyi ve okun üst kısmının elinizi delmesi riski olmadan geri çekmeyi kolaylaştıracak şekildeydi. Güvenlik kapağı jilet gibi keskindi, zehirli ok uçlarıyla teması önlemeye yardımcı oluyordu. Bu kapaklar genellikle İskit hayvan stilinde pullar, spiraller, grifonlar, geyikler, koçlar, yaban domuzları ve at görselleriyle süslenmiş kalın altın plakalarla güçlendirilmişti (Figür 6). Bazı ok kılıfları derindi, bu sayede şiddetli hareket sırasında düşmüyordu. Ok kılıfları takımlarının keçe astarlı kıvrımları da okların güvenli bir şekilde tutulmasını sağlamaktaydı. Derin olmayan ok kılıfları ise son derece kısıydı ve bir okun alttan üçte birlik kısmından fazlasını kaplamıyordu; bunlar özellikle atlı okçular tarafından tercih edilmekteydi, çünkü oklar bu sayede çok daha hızlı ve ergonomik olarak çekilip kullanılabilmekteydi. Kullanım sırasında ayrıca bir okçunun belirli bir ok ucu türünü hissederek seçmesine olanak sağlanmaktaydı (Loades, 2016: 68).

Bu genel değerlendirmeler sonucunda İskitlerin okçulukta döneminin diğer milletlerinin hepsinden üstün oldukları görüşü kabul görmektedir. Buna rağmen tümdengelimsel bir yöntemle konuyla ilgili çeşitli öncül ve

dayanakları ortaya koyan yazılı ve arkeolojik delillerin biraraya getirilerek bu görüşü destekleyen kapsamlı bir çalışmanın yapılmadığı görülmektedir. Tümdengelim, tarihsel araştırmada önemli bir rol oynar ve tarihçilerin tarihsel kaynakları yorumlamalarını, anlatılar oluşturmalarını ve olayları analiz etmelerini sağlar. Tümdengelimli akıl yürütme uygulanarak tarihsel olaylar arasındaki örüntüler ve ilişkiler belirlenebilir, mevcut kanıtlara dayanılarak bilinçli sonuçlar çıkarılabilir ve böylelikle geçmiş yüksek doğrulukla yeniden inşa edilebilir. Tümdengelimli akıl yürütmede, sonuç mutlaka öncüllerden çıkarılmalıdır. Öncüller doğru olmalı ve kanıtlar öncülleri desteklemek için kullanılmalıdır. Bu çalışmada öncelikli olarak Eski Yunan yazılı kaynakları ışığında İskit eğri okunun Hellen ve Med/Pers dünyasında etkin olmaya başlaması ve hatta İskitlerin okçuluk savaş aletlerinin yaygın kullanımı ve özellikle atlı okçuluktaki becerilerine dayalı eğitimleriyle bu kültürlerle örnek olmaları, ok uçlarında kullanılan zehiri icat etmeleri, *gorytos* yapımında insan derisi de kullanmaları ve ok/yayın kendi kültürlerinde ne kadar etkili olduğu meselerine vurgu yapılacaktır. Sonrasında yazılı kaynaklardaki bu verilerin ne kadar gerçeği yansıttığı problemi, Hellen/Atina vazo/keramik görselleri yanında geniş İskitya coğrafyasında gün yüzüne çıkarılan kaplar, taraklar, *gorytos* plakaları üzerlerindeki görsellerle karşılaştırılarak aydınlatılmaya çalışılacaktır. Son olarak İskit coğrafyasındaki kurganlardan büyük oranda sağlam çıkarılabilen özellikle ok uçları, yaylar, ok çubukları ve *gorytos* buluntuları dikkate alınarak yazılı ve arkeolojik görsel delillerle ortak yönleri ortaya öne çıkarılacaktır. Böylelikle konuyla ilgili yazılı, görsel ve fiziksel delillerin tamamı dikkate alınarak İskit okçuluğunun önemi hakkında bütüncül bir bakış açısı ortaya konulacaktır.

I. YAZILI VE NÜMİZMATİK KAYNAKLAR

İskitlerin geliştirdiği eğri yayı kırmadan gerdirmek kişi nasıl yapılacağını bilmediği sürece çok zordur; kaba kuvvetten daha özel bir teknik gerektirmektedir. Bu özel bilgi Homeros ve Herodotos'un metinleriyle desteklenmektedir. Odysseus'un Troia Savaşı'ndan geri döndükten sonra sarayını işgal ederek eşi Penelope'yi tutsak almış olan düşmanlarını caydırmak için kullandığı ok sahnesi bunlardan birisidir. O, beklenmedik şekilde yayı kaldırıp yay girişini çentikli ve bronz uçlu okuyla oturduğu sandalyeden zahmetsizce germektedir. Etrafını taradıktan sonra okunu baltalardan birinin sapının ucundan ıskalamadan geçirmeyi başarmaktadır (Hom. *Odys.* XXI.405-425). İlgili metinde sadece Odysseus'un bu yayı germe becerisine dayalı hileyi bildiğine ve aslında diğerlerinin onun bu özel yayını geremediğine vurgu yapılmaktadır. Kahramanın kullandığı yay bir İskit yayı olabilir. Bir İskit yayı genellikle oturma veya diz çökme pozisyonunda gerilirdi ve yayın göbeği sıkıca diz altında tutulurdu. Odysseus'un kullandığı yöntemle ilgili en iyi bilinen tasvir, pantolon, sivri şapka ve çizmeler giymiş bir İskit okçusunu, uzattığı bacağına altına bir eğri yayı gererken -diğer

yandan arkadaşları yayı gerememelerinden kaynaklanan yaralarını tedavi ederken- gösteren Kul Oba Kurganı'ndan çıkarılan altından bir kadeh üzerinden gelmektedir (Daragan, 2020a: 105; Balfour, 1921: 303-305; Figür 14). Dolayısıyla İskitlerin eğri yaylarının Ege dünyasında en geç Homeros'un yaşadığı MÖ VIII. yy.'dan itibaren bilindiği çıkarımında bulunmak mümkündür.

Antik Hellen kaynakları pek çok konuda olduğu gibi İskit okçuluğu hakkında da Troia Savaşı'ndan sonraki dönemle ilgili uzun süre sessizliğini korumaktadır. Hellenler ve 'barbarlar' (Persler) arasındaki kültürel farklılıklara dikkat çekmeye hevesli olan Atina tragedya yazarı Aiskhylos (MÖ V. yy. başları), 'geriye eğilmiş İskit yayı'ndan bahseden ilk yazar olarak karşımıza çıkmaktadır (Aisk. *Kh.* 160-163).² Onun bu aktarımından hareketle Atinalıların kesin olarak MÖ V. yy.'ın başlarından itibaren (Musbakhova 2018: 193-194), muhtemelen de MÖ VI. yy.'ın başlarında İskit kraliyet soyundan Anakharsis'in Atina ziyareti ve eğitimleri sonucunda İskit okçularının ve de kullandıkları ok ve yayın farkında oldukları önerilebilir (Demir, 2021: 165-169). Hatta Anakharsis'ten önce Hellence *toxon*, yay kelimesini ima eden Toxaris adlı önde gelen bir İskitlinin de muhtemelen öğrenim ve öğretim amaçlı olarak Atina'da bulunduğu bilinmektedir (Louk. *Skyth.* 1; Braund, 2004: 17). Aşağıda açıklanacak olan MÖ VI. yy.'ın ilk yarısından itibaren tarihlendirilen Atina vazoları üzerindeki İskit okçularının görselleri de Atina-İskit ilişkilerini teyit etmektedir.

Bir dönem Atina'da yaşayan ve yazan Herodotos İskitlerin atlı okçuluktaki becerileriyle tarihe geçtiklerine vurgu yapmıştır (Hdt. IV.46.3; ayrıca özellikle bkz. Chugunov vd., 2017: 192-255). İskit köken efsanesiyle ilgili bir anlatısında İskit eğri yayını germe becerisinin maharet gerektirdiğini aktarmaktadır. Efsaneye göre Herakles, İskit Yılan Kadını'ndan (*Meikso-parthenos/Ekhidna*) olan üç oğluna yay gerdirmeye ve kemer bağlama becerisi öğretmiş ve sadece Skythes bu beceriyi gösterdiğinden İskitlerin efsanevi kralı olmayı başarmıştır (Hdt. IV.9-10; Demir, 2022: 45-46; Wardman, 1959: 55). Herodotos, muhtemelen "İskit kralı tarafından gönderilen" İskit yayını gererek çekme maharetini gösteren bir diğer kişi olarak Pers kralı Kambyzes'in kardeşi Smerdis'i göstermektedir (Hdt. III.30.1; Wardman, 1959: 55). Aynı zamanda İskitlerin sadece Hellen değil Pers coğrafyasında da Medler döneminden itibaren okçuluk eğitimi verdiklerine dair deliller sunmaktadır. Med kralı Kyaxares'in dilini ve okçuluk sanatını öğrenmeleri için bazı çocukları egemenliği altındaki İskitlere eğitim amaçlı olarak gönderdiğinden bahsetmektedir (Hdt. I.73.3). Arkeolojik veriler de Medlerin İskit ok uçlarını kullandıklarını teyit etmektedir. Dolayısıyla Medler sadece İskit tarzında atlı okçuluk sanatı becerilerini öğrenip uygulamakla kalmayıp

² Pasajla ilgili ciddi şekilde okuma zorlukları çekildiğinden İskit yayı yerine İskit okçuşuna atıfta bulunulduğu önerisi için bkz. Musbakhova, 2018: 193.

aynı zamanda onlarınkine benzer veya onlardan aldıkları okçuluk silahlarını da kullanmışlardır. Kyaksares komutasındaki İskit-Med ordusu, MÖ 615 ile 609 yılları arasında gerçekleştirdiği askeri hareketlerle Asur İmparatorluğu'nu devirmeyi başarmıştır. Kralın bunu başarılmasında, pragmatik Orta Avrasya savaş düzeni de dahil olmak üzere, bozkır İskitlerinden miras aldığı atlı okçu birliklerinin ve de onlar örnek alınarak eğitilen kendi birliklerinin etkisinin önemli olduğu düşünülmektedir (Beckwith, 2023: 21).

Diğer yandan Herodotos'un eserinde ok ve yayın İskit kültüründe derin izlere sahip olduğuna dair başka metinler bulunmaktadır. Okların veya bronzdan ok uçlarının İskitlerin kendi aralarındaki antlaşmalar için yapılan yemin etme ritüellerinde ve hatta İskit kralı Ariantes tarafından İskit nüfusunun tespitinde kullanıldığını aktarmıştır (Hdt. IV.70 ve 81). Oklar aynı zamanda İskit kralları tarafından MÖ 513/2 yıllarında İskit topraklarını işgal eden Pers kralı I. Dareios'a (MÖ 522-486) gönderilen gerçek bir alegorik mesajın parçası olarak sunulmuştur. Mesajın içinde beş adet ok ta bulunmaktadır ve bunlar Pers kralının birliklerinin tamamının yok edileceğine dair bir ultimatoom olarak yorumlanmıştır (Hdt. IV.131-132). I. Dareios'a karşı savaş sırasında İskit okçuların ne kadar etkili olduklarına dair bir tehdide de atıfta bulunmaktadır (Hdt. IV.139.1).³ İskit kralı Ateas, Büyük İskender'in babası II. Philippos'a karşı da benzer bir tehditte bulunmuştur. II. Philippos (MÖ 359-336) Herakles'in bronzdan bir heykelini dikme bahanesiyle İskit topraklarına girmek istemiştir. Ateas, II. Philippos'un buna teşebbüs etmesi halinde İskit savaşçıların heykeli ele geçirip bronzdan ok uçları yapacaklarını ve silah güçlerinin daha da artacağını bildirmiş, dolayısıyla kralı bu yolla tehdit etmiştir (Iust. IX.2.10; Demir, 2023: 110-111).

Herodotos'un IV. kitabında İskitler hakkında verdiği bilgilerin doğruluğunu kanıtlayan iki modern çalışma özellikle dikkat çekicidir. Herodotos, İskit okçularının ölü düşmanlarının sağ kollarını yüzdüklerini ve deriyi ok kılıflarını kaplamak için kullandıklarını bildirmiştir, çünkü insan derisi kalındır ve diğer tüm deri türlerine oranla muazzam bir beyazlığa, dolayısıyla parlaklığa sahiptir.⁴ Herodotos'un, İskitlerin ok kılıfları için insan derisi kullandıklarına dair bu iddiasının, ilginç bulunan diğer bazı iddialarının da kanıtlandığı gibi, tamamen abartılmadığı, yazarın sunduğu raporların birçoğunun gerçek bir temelinin olduğu anlaşılmaktadır. İskitlerin insan derisi kullandıklarını gösteren *gorytos* parçası MÖ IV. yy.'ın üçüncü çeyreğinin

³ I. Dareios'a karşı savaşın kazanılmasında İskit okçularının başarısı konusunda ayrıca bkz. Ktes. *Pers.* XII.-XII, F13.

⁴ MÖ III. yy.'da yaşadığı düşünülen Phylarkhos'a ait Zenobios tarafından aktarılan bir fragmanda; İskitlerin kendi talihlerinin iyi ve mutlu olduğunu belirlemek için baş uçlarındaki ok kılıflarında biriktirdikleri beyaz taşları saydıkları ve hatta "ok kılıfından varoluş gelir" şeklinde bir atasözleri olduğu belirtilmektedir (Zen. VI.13). Bir İskitlinin içki içerken sık sık elini yayına götürüp telini çekmesi ve böylece içkinin etkisiyle kaybettiği duyularını yeniden canlandırması hakkında ilaveten bkz. Plut. *De Tuenda.* XX.1; *Demet.* XIX.6. Loades (2020: 104, Dipnot 8) *Demet.* XIX.6 ile ilgili 'Plutarch, *Lives*, 9.44' şeklinde yanlış bir atıfta bulunmuştur.

başlarına tarihlenen Ilyinka Kurgan 4 Gömüt 2'den gün yüzüne çıkarılmıştır. Seçkin bir bireye ait olduğu anlaşılan mezar envanterinde içlerinde 656 ok bulunan dokuz ok kılıfı da yer almaktadır. Taramalı Elektron Mikroskobu (SEM) ve Kütle Spektrometrisiyle Zooarkeoloji (ZooMS) kullanılarak yapılan testler sonucunda; İskitlerin deri üretim teknolojilerinde ileri seviyede olduklarını gösteren koyun ve keçi derisinden dokuz ok kılıfından birisinin insan derisinden yapılmış bir öge içerdiği sonucuna ulaşılmıştır (Spindler *et al.* 2020). Benzer konudaki bir diğer çalışma sonucunda; Güney Ukrayna'da on dört farklı İskit gömüt alanındaki on sekiz gömütten gün yüzüne çıkarılan koyun, keçi büyükbaş hayvan ve at deri parçaları arasında iki insan derisi tespit edilmiştir (Brandt vd., 2023: 17).

Muhtemelen Herodotos'un da şahit olduğu MÖ V. yy.'dan itibaren Atina'da aktif olarak görev yapan İskit okçuları, biyolojik savaş yoluyla psikolojik terör yaratabilecek olan ok uçlarında zehir kullanma pratiğini Atinalılara öğretmiş olmalıydılar. Pseudo-Aristoteles'in MÖ IV. yy.'a tarihlendirilen *De Mirabilibus Auscultationibus* (*Duyulan Harika Şeyler Üzerine*) adlı eserinde İskitlerin oklarına sürdükleri zehirden (*skythikon*) ve bu zehrin nasıl elde edildiğinden bahsedilmektedir. Buna göre İskitler zehirli engerekleri muhtemelen uyuşuk ve daha kolay yakalanabildikleri için yeni doğum yaptıkları sırada öldürmekteydiler ve sonrasında onları alıp birkaç gün çürümeye ve böylelikle ayrışmaya bırakmaktaydılar. İkinci adım şamanların uzmanlık alanına giren birkaç bileşenden oluşan karmaşık bir hazırlama yöntemiydi. Bileşenlerden biri insandan alınmaktaydı. Bir adamın kanı küçük bir kaba dökülmekte ve bir gübre yığınının gömülüp üzeri örtülmekteydi. Bu da ayrıştığında, kanın üzerinde duran sulu kısmı yılandan elde edilen özle küçük bir kap içinde karıştırılmakta ve böylece nörotoksik özelliğiyle daha ölümcül bir zehir elde edilmekteydi (Ps. Arist. *De Mir.* 141 = 845 a 5; Loades, 2020: 264-265; Bingöl ve Karageçi, 2023: 365-366). İlgili açıklamada belirtildiği üzere İskitler kanı çalkalayarak plazmayı, yani bir şekilde kanın yüzeyine çıkan sulu salgıyı ayırmanın yolunu biliyorlardı. MS II. yy. başlarında yazan Aelianus (*De Nat.* IX.15), -MÖ IV. yy.'ın ikinci yarısında yazan Theophrastos'a atıfta bulunarak- benzer şekilde İskitlerin oklarına sürdükleri zehiri insan vücudundan elde ettikleri serum ile karıştırdıklarını, bu serumun bir şekilde kanın üzerinde dalgalandığını ve İskitlerin bunu ayırma yöntemini bildiklerini açıklamaktadır.⁵ Dolayısıyla İskitlerin, kan-plazma ayırma teknolojisinin dikkat çeken öncüleri oldukları görülmektedir.

İlgili metinlerden anlaşılabacağı üzere İskitlerin oklarına sürdükleri zehrin en kan donduran bileşeni engerek zehriydi, çünkü kurutulmuş yılan

⁵ Pedanus Dioscorides'in de (I.106; II.79), İskitlerin '*toxicon pharmakon*'una atıfta bulunduğu belirtilse de (Mayor, 2009), ilgili referanslar bu çalışmanın yazarı tarafından teyit edilememiştir, dolayısıyla şüphelidir. Plinius (*Nat.* XVI.50-51), bazı insanların zehirlerden bahsederken "taksik" kelimesini kullandığını (*taxus* > porsuk ağacından), ancak kendi zamanında "toksik" kelimesinin kullanıldığını (Yunanca "ok zehiri" anlamına gelen *toxikon pharmakon* kelimelerinden türetilmiştir) iddia etmiştir.

zehri bile nörotoksik etkisini uzun süre koruyabilmektedir. İskit toprakları birkaç zehirli yılan türüne evsahipliği yapmaktaydı: bozkır engereği, *Vipera ursinii renardi*; Kafkas engereği, *Vipera kasnakovi*; Avrupa engereği, *Vipera berus* ve uzun burunlu veya kum engereği, *Vipera ammodytes transcaucasiana* (Mayor, 2009). Bu türden yılan zehirleri ve insan plazması bileşenlerinden elde edilen daha etkin zehirli ok uçları kan dolaşımına girdiğinde öldürücü etkisini göstermektedir. Ok uçlarını vücuttan çıkarmak genellikle zordu: oklar ıslandıklarında uzayan ince hayvan sinirleriyle tutturulmuştu, böylece çubukları çekildiklerinde ok uçları kolayca ayrılıyordu. Aşağıda değinilecek olan Pazırık kurganlarından gün yüzüne nispeten korunmuş halde çıkarılan ok çubuklarının bozkır engereklerindeki desenleri taklit eden kırmızı ve siyah dalgalı çizgiler ve zikzaklarla boyandığı görülmektedir (Mayor, 2014: 216).

Romalı şair Publius Ovidius Naso, İskitlerin zehirli oklar kullandıklarına dair birebir gözlemlerine dayalı gerçek bir tablo ortaya koymuştur. Ovidius, Augustus'un fermanı ile MS 8 yılının Aralık ayında 51 yaşındayken Karadeniz'in batı sahilindeki Tomis (Constantza/Dobrogea) kentine sürgün edilmiştir. Sürgündeyken yazdığı *Tristia*/Ağtlar, *Epistulae ex Ponto*/Karadeniz'den Mektuplar ve *Ibis* başlıklı üç eserinde Tomis kentinin çevresinde göçebe hayat tarzlarını devam ettiren Getae, Sarmatae ve İskitler (Scythae) gibi kabile toplulukları hakkındaki gözlemlerini de şiirselleştirmiştir. Şairin gözlemlerine göre; Sarmatae, Getae ve İskitler Pontus stepleri ve Karpathia Dağları'nın ötesinden göç hâlinde sık sık yollar boyunca gidip gelmektedirler ve hemen hemen hepsi ok ve yay kılıflarında uçlarına engerek yılanı zehri sürülmüş oklar ve ciritler taşımaktadırlar; hatta hızla uçan “çelik” uçlu, çengelli ok uçlarına sahiptirler ve bunlara sürülmüş yılan zehirleriyle köylüleri yaralayarak bile öldürebilmektedirler, dolayısıyla zehirli ok uçlarıyla korku ve dehşet saçmaktadırlar.⁶

Diğer yandan İskit okçuluğu hakkında çok fazla bir epigrafik kayıt günümüze kadar ulaşmamıştır. MÖ IV. yy.'a tarihlendirilen Kuzey Karadeniz'de Olbia'da bulunan bir yazıt, bir okçuyu yaklaşık 521,6 m. mesafeden ok atabildiği için onurlandırmıştır. İskit yayının uzun mesafeli atışlarda da etkili olduğunu gösteren bu delil inanılmaz bulunabilir. Ancak 2010 yılında 14 yaşındaki bir çocuk, İskitlerinkine benzer modern replika bir eğri yay kullanarak 487,68 m.'nin hemen altında bir rekora imza atmıştır. Benzer şekilde 1995 yılında bir okçu, keten bir iple doğal malzemelerden (boynuz, sinir ve ahşap) oluşan bir kompozit/eğri yay kullanarak yaklaşık 548,64 m.'lik bir mesafeye ulaşmayı başarmıştır (Mayor, 2014: 210-212;

⁶ Ovidius ilgili eserlerinde birkaç yerde bu göçebelerin kullandıkları zehirli oklara değinmektedir. Bk. Ovid. *Tri.* III. 10. 23-24; IV. 1. 78 ve 85; *Pont.* IV. 7. 35-36, 9. 83-84. Ayrıca bk. Ovid. *Tri.* V. 7.15-16; *Pont.* I. 2. 45-46, 3. 60-61, 5. 51; *Ib.* 638. Ovidius ayrıca (*Met.* VII.407), Kolkhis kraliçesi Medea'nın Theseus'u yok etmeye kararlı olduğunu ve “uzun zaman önce İskit kıyılarından getirdiği bir zehirli bir bardağa karıştırdığını” yazmıştır.

McLeod, 1965: 4). Dolayısıyla yazıtta bahsi geçen ok mesafe verisinin modern replikaları yapılan İskit oklarıyla yapılan denemeler sonucunda teyit edildiği görülmektedir.⁷

Ayrıca Hellenler İskit tipi eğri yayını zihinlerinde sık sık Karadeniz (Euxine/Pontos)'in kıyı şeritlerine benzetmişlerdir ki bu durum onların İskitleri Karadeniz coğrafyası ve yayla ne kadar çok özdeşleştirdiklerinin bir kanıtıdır. MÖ I. yy.'da yazan Sallustius, Karadeniz'in İskit yayı görüntüsü oluşturduğunu bildirmektedir (Sallust. *Hist.* III.3; Dan, 2013: 40). Daha detaylı bir benzetme ve bu benzetme bağlamında fiziksel arkeolojik verilerle de örtüşen İskit eğri yayının tanımlanması MS IV. yy.'ın ortalarında yazan ve Doğu'da Perslere karşı savaşan bir asker olduğundan birebir gözlemlere sahip olan Ammianus Marcellinus'un *Res Gestae*'sinden şöyle gelmektedir: “[10] (Karadeniz) Kıyıları boyunca, bir adayı çevreleyecekmiş gibi tam bir yolculuk...tüm coğrafyacıların tanıklığına göre çizilmiş bir İskit yayı biçimindedir...[13] Şimdi her iki taraftaki yayın uçları, birbirine karşı uzanan Trakya ve Kimmeria *Bosporiisi* tarafından temsil edilmektedir...[37]...diğer tüm ırkların yayları, çitaları kavisli olarak bükülürken, sadece İskitlerinkinde veya Partlarinkinde, ortada düz ve yuvarlak bir sap onları böldüğünden, uçlar her iki tarafta aşağıya doğru ve birbirinden uzakta bükülür, küçülen bir ayın şeklini sunar” (Am. Marc. XXII.8.10-13, 37).⁸ Bu tanımlamaya göre; İskit yayının sigma (Σ) harfine benzeyen göbeğini Kırım'da Trakya ve Kimmeria *Bosporiisi*, girişini ise Türkiye kıyısı temsil etmekteydi.

Nümizmatik delillere gelince; İskit tarzı tasarımlara sahip *gorytoslar* birçok antik sikke üzerinde de resmedilmiştir. Kilikya'daki Soloi kentinden gelen bazı olağanüstü ayrıntılı gümüş sikkeler (MÖ 480-386) üzerinde, yayını yeni bitirmiş, ipin ve uzuvların düzgün bir şekilde hizalandığından emin olmak için üst kancayı ayarlayan diz çökmüş bir İskit Amazon'u tasvir edilmektedir (Mayor, 2014: 213-214). Ayrıca, özellikle Kuzeybatı Karadeniz bölgesinde İonialı Hellenler ve İskitler de dahil bölgenin yerel halkları arasında MÖ II. yy. boyunca sikke olarak değerlendirilen ok uçlarına veya ‘ok sikkesi’ne dikkat çekilmektedir. Bu sikkelerin Karadeniz’de Apollonia’dan Kerkinitis’e kadarki geniş alanda (Hellen kentlerinden *khoraî*lerine ve daha sonra iç kesimlerdeki nüfusa) çeşitli yollarla geniş çaplı dolaşımda olması, tüm bölgenin tek bir birleşik pazara sahip olduğu varsayımına yol açmaktadır. Sonuçta İonialı Hellenlerin, yerel halklara karşı sömürgeleştirmeye çalıştıkları topraklardaki geçici anlaşma arayışlarında, ok uçları biçiminde bölge

⁷ Ovidius da (*Met.* X.588; VII.407) İskit okunun hızlı ve etkili olduğunu belirtmektedir. Eserin ilgili metninin (*Met.* X.588) bir İngilizce çeviri versiyonunda ‘İskit’ yerine ‘Türk’ oku ibaresi tercih edilmiştir. Bkz. <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3>.

⁸ Strabon da (II.5.22) aynı benzetmeyi yapmaktadır. Pomponius Mela (MS I. yy.'ın ilk yarısı); Plinius (MS I. yy.'ın ortalarından sonra); Dionysius Periegetes (MS II. yy.'ın ilk yarısı); Manilius (MS I. yy.); Valerius Flaccus (MS I. yy.); Avienus (MS IV. yy.); Priscianus (MS VI. yy.) gibi diğer yazarların metinlerinde İskit yayı benzetmesiyle ilgili çeviriler ve yorumlar için bkz. Dan, 2013: 47-52.

halklarının kültürüne uygun etkili bir değişim aracını keşfettikleri anlaşılmaktadır (Cojocar, 2021: 29-48; Figür 7).

II. HELLEN/ATİNA VAZO VE DİĞER SANAT ESERLERİ GÖRSELLERİ

İskit okçuları, MÖ VI. yy.'ın ilk yarısından itibaren (MÖ ca. 570- ca. 476) diğer silahları yanında ok-yay ve *gorytos*larıyla birlikte çeşitli milletlerden vazo ressamlarının imal ettiği Atina kırmızı ve siyah figür vazo ikonografisinde görülmeye başlamıştır. İskit kıyafetleri giymiş (uzun ve sivri veya yuvarlak bir başlık, uzun elbise ve pantolon) okçular şimdiye kadar tespit edilen çeşitli temalardaki 10.498 adet vazo görsellerinin %5'inde etkileyici ve detaylı bir şekilde tasvir edilmiştir.⁹ Yaklaşık yedi yüz okçu kataloglanarak bunlardan %93'ünün İskitli veya İskit görünümlü görselle bağlantısı olduğu önerilmiştir (Lissarrague, 1990: 247-293; Ivantchik 2006: 199). Bu görsellerin büyük kısmının MÖ 530-490 arasında büyük bir artış gösterdiği (%86) ve MÖ 476 yılından itibaren ise varlıklarının neredeyse tamamen sonlandığı belirlenmiştir (Ivantchik, 2006: 197; Musbakhova, 2018: 189, 193). İskit okçularının gerçek anlamda Atina'daki varlıkları tartışma konusu olmaya devam etse de (Todd, 2013: 168 vd.; Loades, 2019: 221-222; Ivantchik, 2006: 197 vd.; Musbakhova 2018: 189-190) ilgili görsellerin tasarımlarının önemli kısmının aşağıda belirtilecek olan İskitya topraklarındaki kurganlardan gün yüzüne çıkarılan sanat eserleri üzerindekiyle ve de fiziksel olarak çıkarılan eğri/eğimli yay ve büyük ok/yay kılıflarının yaratıcı tasarımlarıyla neredeyse eşleştikleri ve gerçeği yansıttıkları görülmektedir. Özellikle Atina'da, yukarıda da açıklandığı üzere İskitler ve okçuluk arasındaki ilişkinin kesin olduğu ortadadır. Bu bağlamda Atinalıların İskit paralı askerleri aracılığıyla okçulukla aşına oldukları, onlardan okçuluk eğitimi aldıkları ve hatta MÖ 560-510 yılları arasında -gerçekçi vazo görsellerinin de teyit ettiği üzere- Peisistratos tiranlık döneminden itibaren paralı askerler olarak Atina safında savaflara katıldıkları düşüncesi öne çıkmaya başlamıştır. İskit okçularının en geç MÖ V. yy.'dan itibaren polis teşkilatı olarak Atina'da görev aldıkları zaten kesinlik kazanmıştır (Bowyer, 2017; Braund, 2004: 17-23; 1997: 48-56; Osborne, 2004: 50; Demir, 2021).

İskitli okçular nadiren tek başlarına olmak üzere çeşitli at arabası, *hoplites*, savaş, atlı adam, iç organ falı bakma ve mitoloji sahnelerinde görülmektedirler (Iancu, 2016, 57; Minesyan, 2016: 49-54, Figürler 16-22). MÖ 570 civarına tarihlendirilen İskit kıyafetleri giymiş okçuları tasvir eden ünlü Attika siyah figür *krateros* (François Vazosu) belki de en erken örnektir. Burada üç İskit okçusu net bir şekilde eğri yay ve *gorytos*ları ile birlikte

⁹ İskit veya Sakaların Persepolis kabartmalarındaki benzer tasvirleri (dik, sert ve uca doğru incelen uzun, sivri başlıklar, sağ kalçada açılı bir şekilde sarkan *akinakes* ve sol kalçanın üzerinde asılı duran *gorytos*) için bkz. Beckwith, 2023: 289, 293.

Kalydonia yaban domuzu avı sırasında ok çekerken gösterilmektedir. Ayırt edici İskit eğri yayını kullanmalarının yanı sıra İskitlere özgü kulak kapaklı uzun sivri başlıklar takmaktadırlar; dolayısıyla görseldeki eğri yay ve başlık veya onun bir versiyonu İskit kostümünün tek önemli ayırt edici özelliğidir (Bu ve benzer örnekler için bkz. Ivantchick, 2006: 211-213; Figür 8). Herodotos (VII.64.2), bu tarzda şapkanın yanında pantolon ve eğri yayın İskitlere özgü olduğunu vurgulamıştır. Etruria'da Cerveteri'den bir Attika siyah figür Nikosthenes amforası (MÖ ca.550-ca.500) üzerindeki bir savaş sahnesinde yine bir İskit kostümlü okçu tasvir edilmektedir; bir yay ayakta durarken omuzundan sarmakta ve kemer takılı belinin sol kalçasından ayaklarına kadar uzanmaktadır. Yay ortalamadan daha büyük tasvir edilmiş izlenimi verse de bu durum sembolik olabilir (Bu ve benzer örnekler için bkz. Ivantchick 2006: 203-204, Figür 1-2; Bowyer, 2017; Todd, 2013: 15). Vulci'den bir Attika kırmızı figür Epiktetos tabağı (MÖ ca.520-ca.500) üzerindeki görselde İskit kostümü (sivri şapka, pantolon ve uzun elbise) giydiği belirgin olan bir okçu hem koşmakta hem de elinde bir yay ve kapaklı *gorytos*undan ok çekerek geriye doğru bakmaktadır (Rothe, 2017: 121-122; Figür 9). *Gorytosu* omuzlarından uzanan uzun bir kayışa tutturulmuştur ve diğer İskit görsellerinde yaygın olduğu üzere belinden sarmaktadır. Kapak kısmı ve üzerindeki plaka benzeri desenler İskit *gorytos* tasarımını andırmaktadır. Okçunun ayaklarından uyluğunun tepesine kadar uzanan daha küçük boyuttaki eğri yay İskit eğri yayına benzemektedir (Bowyer, 2017; Epiktetos ressamının benzer bir örneği için ayrıca bkz. Ivantchick, 2006: 227). Bir diğer örnek olan Attika kırmızı figür *kylix*i (MÖ V. yy. başları) üzerindeki görselde bir İskit atlısı oklarını kontrol etmektedir (Curry, 2016: 29; Figür 10). En çarpıcı örnek yine yaklaşık olarak MÖ V. yy.'ın başlarına tarihlendirilen Etruria'dan Attika kırmızı figür amforasından gelmektedir; burada İskit kostümü (süslü dar pantolon, uzun kollu gömlek, yuvarlak tepeli ve uzun boyun ve yanak parçaları olan başlık) giymiş iki okçu zırhını takmakta olan genç bir *hoplites*in korsesinin giydirilmesine yardım ederken tasvir edilmiştir. Kompozisyonun solundaki sakalsız genç profilden sağa dönük olarak gösterilmektedir. Belinde *gorytosu* takılıdır. Sol elinde bir yay tutmaktadır. Sağ taraftaki genç ise sağ elinde İskitlere özgü baltasıyla, sol elinde yay ve kapaklı *gorytosu* ile birlikte tasvir edilmektedir (Ivantchick, 2006: 211, 214; Figür 11).

Vazo görsellerinde yaygın olan bir diğer unsur Hellenlerin ilahi kahramanı ve de yukarıda belirtildiği üzere İskit köken mitlerinden birinin baş rolündeki Herakles'in İskit yayı ile tasvir edilmesidir. MÖ VI. yy.'ın ortalarına tarihlenen bir Korinθος *krateros*unda, Herakles çok kalın bir ipli eğri bir yayla gösterilmektedir. Yayın alt uzuğu daha incedir ve üst uzuğunda olduğu gibi uzaklaşmak yerine, sapın yakınında Herakles'e doğru hafifçe eğilim göstermektedir (Bowyer, 2017). Biri Berlin diğeri Atina'da bulunan iki Byrgos *kylix*esi (MÖ V. yy. başları) üzerindeki *gigantomakhia* sahnesinde

İskit kostümü giyen Herakles, yayından bir ok fırlatmaktadır (Ivantchick, 2006: 208, Figür 4). Amazonlarla bağlantılı tanrıça Artemis de İskit yayı ile görselleştirilmiştir. Örneğin, bir Korinthos kupası (MÖ V. yy. ortaları) üzerinde bir sunağa yaklaşırken İskit tarzı geriye doğru kıvrılmış bir yayı elinde tutmaktadır. Yayın alt kısmı üst kısmından biraz daha kısadır (Bu ve diğer örnekler için bkz. Bowyer, 2017). Diomedes ile Hektor arasındaki bir diğer mitolojik çatışma sahnesinde, belinde *gorytos*uyla yere serili halde boynu bağlı, sivri bir şapka ve *khiton* giymiş İskitli gösterilmektedir; görselinin üstüne İskitlere özgü ‘SCYTHES’ ismi kazınmıştır (Ivantchick, 2006: 221-222, Figür 9).

Diğer yandan Hellen vazo görsellerinde küçük eğri yaylar ve büyük ok kılıfları İskit Amazon okçuları için de standart hale getirilmiştir. Çok sayıda İskit Amazonu ok kılıfları veya ön kollarından sarkan eğimli yayları ve oklarıyla vazo resimlerinde gösterselleştirilmiştir; yaylarını test etmekte, nişan almakta ve atış yapmaktadırlar (Mayor, 2014: 214).¹⁰ Örnek olarak MÖ VI. yy. ’a ait bir şarap sürahisi üzerinde pantolon giymiş, ok kılıfıyla ve hançeri kınında duran bir İskit Amazonu gösterilmektedir. Tek ayak üzerinde durmakta ve Kul Oba kabı üzerindeki görsele benzer şekilde diğer bükülmüş dizinin altına dayayarak İskit yayını gerdirmektedir (Mayor, 2014: 213, Figür 13.3). Atina kralı Theseus tarafından Amazon kraliçesi Antiope’nin kaçırılmasını tasvir eden iki Oltos vazosu (MÖ ca. 525-ca. 500) üzerindeki resimde, Antiope bir İskit yayını elinde tutmaktadır. İki Oltos vazosu daha, bir İskit yayı tutan Amazon Lykopolis’i ve bir ok atan Amazon Andromakhe’yi göstermektedir. Ayrıca Euphronios ressamının (MÖ ca. 510) şiddetli bir savaş sahnesinde birkaç Amazon okçusu görünmektedir; bunlardan biri, Teisipyle olarak etiketlenmiştir, göğsünden oldukça uzakta tuttuğu İskit yayını başparmağıyla çekerek dikkatlice nişan almaktadır (Mayor, 2014: 214-215). Bir diğer örnekte; parfüm kabı (MÖ ca.500-ca.480) üzerindeki görsele bir Amazon okçusu elinde birkaç okla geriye doğru eğilerek göklere nişan almış olarak resmedilmektedir. Muhtemelen uzun mesafeli ok atma ile ilgili bir yarış sahnesinde doğru pozisyonu almaya çalışmaktadır; her oku sarkaçtan çekmek yerine, diz çöküp geriye doğru dönerek, yayı çeken elinde birkaç ok tutmaktadır (Mayor, 2014: 210 *vd.*, özellikle 211, Figür 13.1; Figür 12).¹¹ Sonuçta Atina kırmızı ve siyah figür vazo görsellerinde İskit eğri yayı tek tür olmasa da açık ara en yaygın örnektir. Bu bağlamda vazo ressamlarının yayın şekli konusunda hemfikir oldukları, tipik olarak merkezde içe doğru ve uçları dışa doğru kıvrılan İskit eğri yayını son derece doğru bir şekilde tasvir ettikleri yönündeki görüşün dikkate alınması gerekmektedir (Bowyer, 2017). Aşağıda açıklanacak arkeolojik buluntularla gün yüzüne çıkarılan İskit eğri yayları ve

¹⁰ İskit Amazonlarının mezarlarında bulunan başta ok uçları (%95) ve yaylar (%1,4) olmak üzere silah dağılımı için bkz. Fialko, 2022: 77.

¹¹ Amazon kraliçesi Penthesilea’nın yay ve oklu görselleri ve diğer örnekler için ayrıca bkz Mayor, 2014: 221, Figür 8.2; Bowyer, 2017.

gorytos örneklerini teyit eden vazo görselleri için de benzer bir çıkarımda bulunmak mümkündür.

III. ÖNE ÇIKAN ARKEOLOJİK BULUNTULAR

III.1. *Yanghai ve Subeishi Kurganları (Sincan Uygur Özerk Bölgesi)*

XXI. yy.'ın ilk on yılında Çin'in Sincan Uygur Özerk Bölgesi'ndeki (Shanshan İlçesi, Sincan Uygur Özerk Bölgesi) Yanghai'de bulunan tüm erkek gömütlerindeki mezar eşyaları, yaylar, ok uçları ve *gorytos* tasarımları İskit kökenine işaret etmektedir. Gömütlerden birinden neredeyse sağlam olarak gelen bir İskit yayı yaklaşık 3.000 yaşındadır ve yukarıda değinilen vazo görsellerinde temsil edilen eğri yay türünün benzer hatlarına sahiptir. Bu Yanghai yayının 2009 yılında bir replika çalışması gerçekleştirilmiştir. Yay, her bir dalda sürekli bir boynuz şeridinden oluşan merkezi bir çekirdeğe sahiptir, her biri yaklaşık 15 cm. uzunluğunda ve diğeriyle birleştirilmiş ahşap çitalar arasına sıkıştırılmıştır. Lamine edilmiş çekirdek, tepesi yayın göbeğine bakan üçgen bir kesite sahiptir. Daha sonra, kiriş tabakasını yayın arkasına uygulamadan önce, yayın uzunluğu boyunca inşa etmek için ahşap filetolar uygulanmıştır ve biraz daha yuvarlak bir kesit oluşturulmuştur. Ardından tamamı kirişe sarılmış ve kirişi dış etkenlerden koruyan huş ağacı kabuğundan koruyucu bir tabaka ile kaplanmıştır. İskit yayına kendine özgü şeklini veren tasarımın İskit hayvan sanatında yaygın olarak kullanılan şamanik Sibirya dağ keçisinin güçlü boynuzunun doğal kıvrımından kaynaklandığı ileri sürülmüştür (Selby ve Karpowicz, 2010; Loades, 2016: 10; Figür 3. Ok ve yay buluntularının değerlendirilmesi için ayrıca bkz. Ren vd., 2022: 733-751). Yine Sincan Uygur Özerk Bölgesi Subeishi mezarlık alanından çıkarılan ve Urumqi müzesinde sergilenen MÖ VI. yy. civarına tarihlendirilen birisi *gorytos* içinde iki yay, Batı İskitlerinin mezarlarından çıkanları anımsatmaktadır (Dwyer, 2003: 72-75).

III.2. *Arzhan II Kurganı (Sibirya Tuva Özerk Bölgesi)*

İskit kültür tarihi hakkında önemli bilgiler edinmemizi sağlayan Arzhan II (MÖ 650-600) kurgan kompleksi, ilk olarak 2000-2004 yılları arasında Alman ve Rus ortak arkeolojik keşif gezisi tarafından keşfedilmiştir. 5 numaralı gömüt odasında yapılan kazı çalışmaları neticesinde İskit kadın-erkek çiftinin cesetlerinin yanı sıra çeşitli silahlar da bulunmuştur: bir eğri yay, üzerinde altın ve gümüş kakmalı spiraller bulunan *gorytos* parçaları, çok sayıda kırmızı ve siyah boyalı ahşap ok çubukları, restore edilmesi zor olsa da büyük olasılıkla üç veya dört loblu/kanatlı ok uçları (Mayor, 2014: 80, 215-216; Chugunov, 2020: 95). Gömüt odasının duvarında asılı olabileceği tahmin edilen *gorytos*, arka kutusundaki altından kesilmiş ince şeritlerin üzerine açılan çentiklerin birleştirilmesiyle ve üzeri huş ağacı kabukları sarılarak

yapılmıştır, zaman içerisinde parçalara ayrılmış olsa da orijinal şeklini korumuştur. *Gorytosun* tabanı, taban tahtasının veya kaplamasının yakınında özel bir çıkıntıyla desteklenmiştir; tahta levha, tıpkı Bulgakovo ok kılıfında olduğu gibi, alttan tahta çivilerle deri bir torbayla bağlanmıştır (Daragan, 2020b: 164, 172). Arzhan II'deki buluntuların en büyük kategorisini çeşitli tipolojideki ok uçları temsil etmektedir. 5 numaralı gömüt odasında elliden fazla demirden ok ucu haricinde Tuva'daki mezar kompleksinin genelindeki kazılarda toplamda seksen iki ok ucu gün yüzüne çıkarılmıştır: on dört boynuz, bir tahta, yirmi yedi demir ve kırk bronz (Chugunov, 2020: 95-96, Figür 23; Parzinger, 2017: 336 vd.). Gez ve başak adı verilen uç kısımları demirden olan ok uçları üç kanatlı şekilde yapılmış ve kanatların alt kısımları birbirine paralel, üst uçları ise bükülü olarak tasarlanmıştır. Okun, gezinin üst kısmında iki kanata benzer bir tasvirin aşağı doğru çekildiği görülmektedir. Hem gez hem de okun başak kısmı çubuğa yapıştırıcıyla bağlanmıştır (Narşap, 2023: 372).

III.3. Pazırık Kurganları (*Ukok/Ükek Yaylası, Rusya Federasyonu Altay Cumhuriyeti*)

Pazırık kurganları ilk olarak 1947-1949 yılları arasında Sergei Rudenko tarafından kazılmıştır. Pazırık Ak-Alakha I mezarlık alanında savaşçı oldukları öngörülen erkek-kadın çiftinin cesetlerinin her biri ellerinde tam takım savaş silahlarıyla birlikte bulunmuştur: sivri uçlu savaş baltaları, yaylar, ok kılıfları içinde oklar ve kalkanlar (Mayor, 2014: 77-78; Pilipenko vd., 2015: 145). Ayrıca 2009 yılında, MÖ V. yy. Pazırık kültürüne ait mezarlarda bulunan yedi erkek (16-65 yaş) ve bir kadın (25-30 yaş) iskeletinin adli incelemesi, her birinin bir çatışmada veya pusuda vahşice öldüğünü, bronz ok uçları, hançerler ve savaş baltaları gibi silahlarla yaralandıklarını ortaya koymuştur (Mayor, 2014: 77-79, Figür 4.2). Yukarıda belirtildiği üzere Pazırık kurganlarında kırmızı ve siyah dalgalı çizgiler ve zikzaklarla boyanmış ok çubukları da bulunmuştur.

III.4. Linevsky Kurganı Gömüt 2, Shumayevski I Kurgan 7 Gömüt 3, Akoba Kurganı Gömüt 1 (*Ural Bozkırları, Rusya/Kazakistan*)

MÖ V.-IV. yy.'lar arasında benzer boyutlarda ve tasarımlardaki yayların Ural bozkırlarında kullanıldığı görülmektedir. Linevsky Kurganı Gömüt 2'de ahşaptan bir yay *gorytosun* arka cebinde yatar halde bulunmuştur. Ancak bu yaydan sadece yaklaşık 45 cm. uzunluğunda kavisli bir şekil parçası korunarak günümüze kadar ulaşmıştır. Kare bir kesite, düz orta kısma ve S şeklinde kavisli omuzlara sahiptir. Benzer şekilde Shumayevski I Kurgan 7 Gömüt 3'te karaağaçtan yapılmış bütün bir ahşap yay özel bir *gorytos* cebinde keşfedilmiştir. Alt kısmı korunmuştur. Yay, yün ve deriden yapılmış bantlarla sarılmıştır. Akoba Kurganı Gömüt 1'de bulunan *gorytosun* arka cebinde iki

yay parçası bulunmuştur. Yay, deri bantlarla spiral şeklinde sarılmış iki adet birbirine bağlanmış ahşap plakadan oluşmaktadır. Yine karaağaçtan bir yay Filippovka I Kurgan 4 Gömüt 5'ten gün yüzüne çıkarılmıştır. Yay, S biçiminde kıvrımlı ve sapının orta kısmı kavisli, içbükey şeklindedir. Uçları biçimlendirilmiş ve yuvarlatılmıştır (Daragan, 2020a: 119).

III.5. Kolbino Köyü Kurgan 5 Gömüt 1 (Don Bölgesi, Rusya)

Kolbino Köyü Kurgan 5 Gömüt 1'deki on altı mezarın sekizinde birden otuz beşe birisinde ise seksen dörde kadar demirden ok uçlarına rastlanmıştır (Fialko, 2022: 85). Orta Don Bölgesi'nde Voronezh yakınında Chastye Kurganı'ndan çıkarılan MÖ IV. yy.'a ait bronzdan kap üzerinde bir İskit okçusu tasvir edilmiştir (Smirnov, 2020: 544-545, Figür 1; Daragan, 2020a: 105, Figür 1; Figür 13).

III.6. Ryzhanovka Kurganı (Orman Step Bölgesi, Ukrayna)

MÖ 270 yılı civarına tarihlendirilen Kiev'in 150 km. güneyindeki Ryzhanovka Kurganı'ndaki gömüt 45-50 yaşlarındaki bir adama aittir. Bu kişiye çok zengin ve çeşitli mezar eşyası envanterine ek olarak bir yay ve üç ok kılıfı eşlik ettiği görülmüştür. Bu kılıflardan ilki, doksan dört ok içermektedir ve vücudunun soluna ipi gerilmiş şekilde ateşleme pozisyonunda üstünde bir yayla yerleştirilmiştir. Yay, tamamen meşe ağacından, asimetrik ve S biçiminde kıvrımlara sahiptir. İkinci ok kılıfı, cesedin başının yanına konulmuş ve seksen beş ok içermektedir. İçinde seksen yedi okun bulunduğu üçüncü ok kılıfı cesedinin ayaklarının dibine konmuştur (Daragan, 2020a: 116. Ayrıca bkz. Chochorowski, 2000: 41-46).¹² Diğer yandan Transnistria'daki mezarlarda demirden ok uçlarına otuz bir gömüde rastlanmıştır. Tüm bu mezarlar Glynoe Köyü yakınlarındaki bir nekropolde keşfedilmiştir. Kurgan 104 Gömüt 1'de 55 cm. uzunluğunda huş ağacı kabuğundan yapılmış bir ok kılıfı da gün yüzüne çıkarılmıştır (Fialko, 2022: 79).

III.7. Vodoslavka Köyü Kurgan 6 Gömütler 1-2 ve Kurgan 8 Gömüt 4, Brilyovka Yakınında Kurgan 22 Gömüt 2, Liubymivka Köyü Kurgan 3 Gömüt 38 (Kherson Bölgesi, Ukrayna)

¹² Kiev'in güney doğusuna doğru Cherkasy Bölgesi'nde Tyasmyne Nehir Havzası (Orta Dinyeper) üzerindeki MÖ VI. yy.'ın ikinci yarısına tarihlendirilen Gulyai-Gorod (Kurgan 38) ve Zhurovka (Kurgan 432) kurganları; MÖ VII. (Erken İskit Dönemi), MÖ VI. yy.'ın ikinci yarısı-MÖ V.yy. başları ve MÖ V.-IV. yy.'lara tarihlendirilen Zhurovka (Kurgan 448), Volkovtsy (Kurgan 478) ve Basovka (Kurgan 482) kurganlarındaki ok kılıfı setleri ve uçları buluntuları hakkındaki detaylı çalışma için ayrıca bkz. Daragan ve Didenko, 2021: özellikle 182. Ukrayna Poltova Bölgesi'nde Bilsk'teki bir savaşçı mezarından çıkarılan ve MÖ VI. yy.'ın ortalarına tarihlendirilen ok kılıfı setleri ve ok uçları için ayrıca bkz. Grechko, 2024: 53-67.

MÖ IV. yy.'ın ikinci veya üçüncü çeyreğine tarihlendirilen Vodoslavka Köyü Kurgan 6 Gömütler 1 ve 2'de bir kadın ve erkeğin iskeletleri keşfedilmiştir. Erkeğin askeri statüsü, sadece beraberindeki at iskeletleriyle değil aynı zamanda saldırı silahları seti (bir yay, ok uçları, en az sekiz mızrak ve kısa hançer) ve koruyucu zırh parçalarıyla (demir pullarla kaplı çapraz kemer ve bronz zırhlar) da açıkça kanıtlanmıştır (Polin ve Daragan, 2023: 3). Kurgan 8 Gömüt 4'te ise ahşap platform üzerindeki muhtemelen genç bir erkek cesedinin üzerine bir yay ve soluna oklar içeren deriden bir ok kılıfı yerleştirilmiştir. Ok kılıfından sadece birkaç ahşap taban ve kapak parçaları sağlam kalmıştır. Kılıfın üst kısmındaki deri parçalarından birinde bir grifon resmi korunmuştur. Kılıfın içinde iki tipte seksen sekiz bronzdan ok ucu bulunmuştur. Birinci tip (toplam 41 örnek), uçlarında çentik bulunan üç loblu baş ve çıkıntılı yuvadan ayrılmış kavisli loblardan oluşmaktadır; ikinci tip ise (47 örnek) dikdörtgen piramit başlı üçgenden, 0,4 cm. çapında gizli bir yuvadan, yüzlerin tabanında 0,6 cm. yüksekliğinde küçük bir II şeklinde çentik ve yuvanın kesik noktasının altında yüzlerin hafifçe sarkan noktalarından oluşmaktadır. Yay neredeyse tamamen korunmuş halde bulunmuştur. Binici için ideal ve kısadır. Yayın geometrisini ve tasarımını ayrıntılı olarak incelemek için X-ışını uygulaması ve bilgisayarlı tomografi (BT) taramaları yapılmıştır. İnceleme sonucunda asimetrik şekildeki yayın uçlarının ve her iki omuzunun, -çekilmiş haldekine zıt yönde- kuvvetlice büküldükleri tespit edilmiştir. Yayın parçaları farklı kalınlıklara ve farklı kesit şekillerine sahiptir. Yay kirişinin bağlanma noktasında, yayın omuzları düzleşmiştir ve yuvarlak üçgen bir kesite sahiptir. Yaya daha fazla elastikiyet ve mukavemet kazandırmak için göbeğe ince bir tahta veya meyve ağacı kabuğu- büyük olasılıkla yabani elma veya armut - tutturulmuştur. Yay tamamen ahşaptan ve meşeden yapıldığı için serttir, ancak büküldüğünde tendonlar gerilir ve böylece yayın kırılmasını önler. Yayın tasarımında kullanılan çeşitli esnek ve dayanıklı malzemelerin birleşimi sayesinde oka daha fazla enerji aktarılması sağlanmıştır (Daragan, 2020a: 106-111).

MÖ IV. yy.'ın ilk yarısına tarihlendirilen Brilyovka yakınında Kurgan 22 Gömüt 2 yetişkin bir adama aittir. Sol tarafına iki ok kılıfı ve bir yay konmuştur: ilk ok kılıfı omzunun yanına, ikincisi elinin yanına ve yay alttaki ok kılıfının üstüne kirişi gerilmiş ateşleme pozisyonunda yerleştirilmiştir. Tamamıyla ahşaptan olan yay asimetrik ve S biçiminde kıvrımlıdır. İlk ok kılıfının içinde on sekiz kemikten ok ucu ve altı tipte elli bir bronzdan üçgen ok ucu, ikinci ok kılıfı setinde ise hem üç loblu hem de üç yüzlü olmak üzere dokuz tipte yüz on dokuz bronzdan ok ucu bulunmuştur (Daragan, 2020a: 112-116). Liubymivka Köyü yakınlarındaki Kurgan 3 Gömüt 38'de bulunan ok kılıfı diğerlerinden daha iyi korunmuştur. 62 x 15 cm. ölçütlerinde deri kaplı ahşap bir çerçeveye sahiptir ve alt kısmı ince elektron plakalarla dekore edilmiştir. İçinde bronz uçlu yüz otuz beş oka rastlanmıştır (Daragan, 2016: 113; Fialko, 2022: 83).

III.8. Soboleva Mogila Kurganı Gümüt 2 ve Bulgakovo Kurganı Gümüt 2 (Kursk Bölgesi, Ukrayna)

MÖ IV. yy.'ın üçüncü çeyreğine tarihlendirilen Soboleva Mogila Kurganı Gümüt 2'de erkek cesedinin sol elinin alt kısmının altından ve uyluğu boyunca uzanan kompozit altın kaplama plakaları korunarak günümüze kadar gelen bir *gorytosa* ve beş ok kılıfına rastlanmıştır. Kaplama plakalar organik bir alt tabakaya doğrudan tutturulmuştur.¹³ *Gorytosun* alt kısmındaki özel bir cepte kırk altı bronzdan ok ucu paketlenmiş olarak bulunmuştur: hepsi tek tiptir, uca doğru çentikleriyle uzatılmış üç lobludurlar, yuvanın seviyesinde veya hafifçe aşağı doğru alçaltılmış olarak lobların keskinleştirilmiş uçlarıyla hafifçe çıkıntılı bir yuvaya sahiptirler. Bir çentikte şerit şeklinde kısa bir tamga tespit edilmiştir. Bazı ok çubukları üzerinde kırmızı ve siyah boya kalıntıları kalmıştır. Tamamı korunmamış yay sapının kapağı, bir tüpe katlanmış altın dikdörtgen süslemeli kafesli bir plakadan oluşmaktadır ve altından süsleme geleneğine işaret etmektedir. Plaka, beş delikten geçirilen gümüşten çivilerle sapına tutturulmuştur (Daragan, 2020a: 117; 2016: 113, Dipnot 60).

Bulgakovo Köyü yakınlarındaki Kurgan 5 Gümüt 2'de kadın-erkek çiftine ait neredeyse tamamı korunmuş deriden ok kılıfının elemanları, iki bölmeli cepten ve dayanıklı bitkisel tabaklanmış deri ile birlikte dikilmiş bir kapaktan oluşmaktadır. Ana dış parçalar ön ve arka duvarlardan, ok kılıfının tabanından, yan duvarının ve tabanının güçlendirici plakalarından ve kapaktan ibarettir. Ön duvar basittir ve genellikle tek parça deriden oluşur; buna karşılık, arka duvar kompozittir, çeşitli dekoratif elemanlara sahiptir. Ön ve arka duvarlar arasındaki bağlantı bir plaka ile güçlendirilmiştir ve ok kılıfının tabanını oluşturmaktadır. Ok kılıfı içinde 42-53 cm. arasında farklı uzunluklarda oklar bulunmuştur. Korunarak gelebilen ok çubuklarının tamamı kırmızı, siyah, sarı ve mavi desenlerle boyanmıştır (Daragan 2020a: 120; detaylar için ayrıca bkz. Daragan, 2020b, 156-170; Spindler vd., 2020: 552).

III.9. Vladimirovka Köyü Kurgan 1 Gümütler 1, 4 ve Nove Köyü Kurgan 5 Gümüt 1 (Donets Bölgesi, Ukrayna)

MÖ IV. yy.'ın ikinci çeyreğine tarihlendirilen Azak Denizi Batı Sivash Bölgesi'nin Doğu kısmındaki Vladimirovka Köyü yakınlarında Kurgan 3 Gümüt 1'de ölen kişinin bel omurları arasına bronzdan bir ok ucu yerleştirilmiştir. 2,7 cm. uzunluktaki ok ucu, yuvalı ve gizli bir yuvaya sahip üç kanatlıdır (Daragan, 2016: 109). Gümüt 4'e 10-12 yaşlarında bir gencin cesedi yerleştirilmiştir. Cesedin sol yanı boyunca çürümekte olan bir ok kılıfı,

¹³ Spindler vd., 2020, 553, Figür 3. Ukrayna ve Makedonya'da gün yüzüne çıkarılan törensel *gorytoinin* metal kaplama elemanlarına örnekler için ayrıca bkz. Loades, 2020: 259-260; Daragan, 2020b: 152.

yay ve yaklaşık 40 cm. uzunluğunda üçgen ve yaprak ok uçlu beş ahşap ok yerleştirilmiştir. Yay, okların yanına yerleştirilmiştir. Tamamen ahşaptan, asimetrik ve S biçiminde kavislidir. Kirişini tutmak için bir oluk, yayın korunarak gelen ucuna kesilmiştir. Spiral sarma, yay çevresi boyunca parçalar halinde korunmuş ve deriden yapılmıştır. Bu yayın tahta sapı değişken bir kesite sahiptir. Bir omuz oval-düzleştirilmiş halde diğeri yuvarlaktır. Yay, yay kirişi çıkarılmış şekilde yerleştirilmiştir (Daragan, 2020a: 111-112). Nove Köyü yakınları Kurgan 5 Gömüt 1’de seksen iki bronzdan ve iki adet yuvarlak kesitli, küçük, çivili ve sivri uçlu ahşaptan ok ucu bulunmuştur. Aynı mezar alanı Kurgan 6 Gömüt 2’de yirmi dört bronz uç ve biraz daha kısa bir ahşap örnek korunarak günümüze kadar ulaşmıştır (Fialko, 2022: 85). Ayrıca Azak Bölgesi Vishniovka’daki gömütte MÖ VI. yy.’ın ikinci yarısına tarihlenen bir ok kılıfının alt sağ tarafında yaya işaret eden birkaç meşe parçası keşfedilmiştir (Daragan, 2020a: 116).

III.10. Üç Kardeşler Grubu Kurgan 2 Gömüt 3 ve Kul-Oba Kurganı (Kırım’da Kerç Bölgesi, Ukrayna)

MÖ IV. yy.’ın ikinci çeyreğine tarihlendirilen Üç Kardeşler Grubu Kurgan 2 Gömüt 3’ten gün yüzüne çıkarılan yayın düz olduğu ancak kurutulduktan sonra hafifçe kavisli bir şekil aldığı belirlenmiştir. Bu yay, çift cesetli mezarda bulunmuş ve bir kadın iskeletinin soluna yerleştirilmiştir. Yayın ve ölen kişinin uyluğunun yanında, dördü kemikten ve kalanı bakır alaşımından olmak üzere elli iki ok ucu içeren bir ok kılıfı bulunmuştur. 30-32 cm. uzunluklarındaki ok çubukları korunmuş olsalar da hepsi uçlarına yakın bir yerden kırılmıştır. Çubukların uçları kırmızı, siyah, beyaz ve bir durumda sarı boya ile boyanmıştır. Bir erkeğe ait olduğu varsayılan ikinci iskeletin sağ tarafında ise yüz seksen bronzdan ok ucu ve bir ok kılıfı bulunmuştur (Daragan, 2020a: 104).

1830 yılında kazı çalışmaları başlatılan ve MÖ IV. yy.’a tarihlendirilen Kul-Oba, ilk büyük İskit kurganı olarak bilinmektedir. Kurgan buluntuları arasında elbise süs plakaları, bilezikler, mitsel hayvanlarla süslenmiş savaş aletleri, İskit sanat figürlerini içeren başlıklar ve gösterişli vazolar bulunmaktadır (Çalış, 2017: 48). Kurgandan gelen altından kap üzerindeki plakalarda; İskitlerde ok ve okçuluk sanatı hakkında net tasvirler yer verilmiştir (Figür 14). Bu tasvirler göre yaylar okçunun boyunun üçte birinden daha az boyutta kısadır, S biçiminde kıvrımlı (kıvrımlı uzuvları ve kıvrık uçları olan belirgin) tiptedir ve görünüşte kompakttır. Asimetri ayrıca daha belirgin şekilde daha kavisli kısa bir üst kısım ve daha az kavisli uzun bir alt kısım olduğu için açıkça kendisini göstermektedir (Daragan, 2020a: 104-105; Selby ve Karpowicz, 2010). Kabı yapan zanaatkar, kabartmalı görselinde yayı çekmek için gereken büyük beceriyi göstermeye çabalamıştır, çünkü kap üzerindeki figürlerin güçlü bir yay germek için meydan okumayla

ilgili bir İskit yaratılış mitini temsil ettiği düşünülmektedir (Lincoln, 2014: 26; Demir, 2022: 47). Bu durumda İskit savaşçısı sağ bacağının üzerine çömelmiştir, yayının alt ucunu uyluğuna yaslamıştır, düz sol bacağı yayın alt omzunu sabitlemiştir ve sağ elinde bir ilmekle biten yay girişini tutmaktadır. Yay girişinin bir ucu yayda sabitlenmiş olduğundan, adam ilmeği diğer uca takmak için eğilmek zorunda kalmaktadır. Yayın çok sıkı olduğu ve sadece güç değil, aynı zamanda ateşleme pozisyonuna getirmek için belli bir beceri gerektirdiği anlaşılmaktadır. Yukarı bahsedilen Atina vazolarında tasvir edilen yayların metrik parametrelerinin, bu kurgandan gelen görsellerle örtüştüğünü vurgulamak gerekmektedir (Daragan, 2020a: 105, Figür 2). Kap üzerindeki *gorytos* görselinde askı modu açıktan gözükmemektedir ve sol kalçaya oturmaktadır. Burada yarışmacılardan birinin, muhtemelen yayı gererken yüzüne çarpmasından dişini kırdığı ve hatta bitişik panelde bir diğerinin kaval kemiğinin kırıldığı görülmektedir. Ayrıca sırt sırta ellerinde küçük yay ve oklarla iki okçuyu tasvir eden küçük bir altından plaketa, dekorasyon parçası bulunmuştur; büyük olasılıkla sembolik son derece kısa yaylarıyla gösterilmektedirler (Loades, 2020: 258-260, Figürler 3-4; Figür 15).

III.11. Velyka Znamyanka Köyü/Mamay Gora (Mamai Hora) Kurgan 10 Gömüt 3, Gaimanova Mogila (Zaporijya Bölgesi)

Kuzey Pontik Bölgesi'ndeki en büyük kurgan mezarlığı Velyka Znamyanka Köyü yakınlarındaki Mamay Gora'dadır. Kazılan üç yüz on yedi İskit mezarından on ikisinin kadınlara ait olduğu tespit edilmiştir. Kurgan 10 Gömüt 3'den çıkarılan deriden bir ok kılıfı (45x13 cm.) kürk astarlıdır. İki demirden ok ucu beş bronzla birlikte Kurgan 40 Gömüt 2'den elde edilmiştir (Fialko, 2022: 79-80, 85). Gaimanova Mogila Kurganı'ndan MÖ IV. yy.'a tarihlendirilen bir kapın her iki tarafındaki görselde simetrik bir ziyafetçi çifti vazo görselleriyle ilişkilendirilen bir duruşla rustik bir ortamda uzanmaktadır; İskitlinin üzerindeki *gorytos* görseli Bulgakovo'dan gün yüzüne çıkarılan ok kılıfı ile benzerlik göstermektedir (Daragan, 2020b: 172, Figür 20; Meyer, 2013: 218-219, Figür 79).¹⁴

III.12. Volodymyrivka Köyü Kurgan 1 Gömüt 2, Ogonki Köyü Kurgan 2 Gömüt 3 (Kırım)

Volodymyrivka Köyü Kurgan 1 Gömüt 2'de nadir olarak günümüze kadar ulaşan beş ahşap ve beş kemik uca sahip bir ok seti bulunmuştur; kemik uçların avlanmak için tasarlandığına inanılmaktadır. Aynı kurgan Gömüt 4'te

¹⁴ Perederieva Mohyla/Perederieva Mogila Kurganı'ndan altından bir koni veya miğfer üzerinde benzer bir *gorytos* görseli için bkz. Daragan, 2020b: 172, Figür 20; Klochko, 2018: 102, Figür 3a; Figür 16. Doğu Avrupa'nın güneyinden erken dönem İskit ok kılıfları üzerine çalışma için ayrıca bkz. Makhortykh, 2021: 176-186.

ok kılıfı seti, ahşaptan yay kalıntısı ve renkli ok çubukları da keşfedilmiştir. Ogonki Köyü Kurgan 2 Gömüt 3'ten kompleks segment yayı gün yüzüne çıkarılmıştır. Bunların dışında atmış iki bronz yanında bir demirden ok ucu Ukrayna Kharkiv Bölgesi Staryi Merchyk Köyü yakınlarındaki Kurgan 2 Gömüt 9'da tespit edilmiştir (Fialko, 2022: 78-79, 81, 85).

III.13. Chortomlyk, Solokha ve Ternivka Kasabası Yakınlarında Kurgan 8 Gömüt 2 (Dnipropetrovsk Bölgesi, Ukrayna)

Arkeolojik kazıların 1862'de başlatıldığı Nikopol'a 22 km. uzaklıktaki Chertomlyk Kurganı'ndan çok sayıda altın mücevher ile birlikte bronzdan ok uçları, ok kılıfı, kılıç, mızrak gibi savaş aletleri gün yüzüne çıkarılmıştır (Çalış, 2017: 49). Burada bulunan ok kılıfı plakası üzerinde bir İskit savaşı yayıyla birlikte tasvir edilmektedir (Shelekhan, 2020: 4-6; Shcheglov vd., 1991: 97). On altı bronz yanında demirden bir ok ucu da (Kurgan 10 Gömüt 6) tespit edilmiştir (Fialko, 2022: 85). Nikopol'un 21 km. güneyinde yer alan ve MÖ 420-375 yıllarına tarihlendirilen Solokha Kurganı'ndaki kazı çalışmaları 1911-1913 yılları arasında N. I. Veselovskiy tarafından başlatılmış ve Pazırık'takilere benzer İskit metal işçiliğinin görkemini gösteren birçok İskit savaş aleti gün yüzüne çıkarılmıştır (Çalış, 2017: 49). Altın elbiseli erkek hükümdar bronzdan baldır zırhları ve miğfer, kını altın levhalarla kaplı bir kılıç ve seksen bronzdan ok ucu barındıran gümüş kaplı bir *gorytos* ile silahlanmıştır. Solokha Kurganı'ndan çıkarılan gümüşten bir kap üzerinde beş savaşı çatışması tasvir edilmektedir, iki yaşlı İskit atlısı ok ve yaylarıyla üç genç piyadeye karşı koymaktadırlar (Daragan, 2020a: 105, Figür 3, 124). Aynı kurgandan çıkarılan altından bir tarak üzerinde de *gorytosu* ile birlikte iki İskit savaşı tasvir edilmiştir (Pankova ve Simpson, 2020: 673; Piotrovsky vd., 1974: 30; Figür 17). Bunların yanında Ternivka Kasabası yakınlarındaki Kurgan 8 Gömüt 2'de üç adet demirden ok ucu keşfedilmiştir (Fialko, 2022: 85).

SONUÇ

Arkeoloji, sanat ve antik yazılı kaynaklardan elde edilen kanıtlar, erken kültürlerle ilişkin tüm bilginin temelini oluşturur. Ancak, tablo genellikle eksiktir, bazen çelişkilidir ve her zaman yorum gerektirir. İşte bu noktada, yapılan replika eserler İskitlerin ok ve okçuluk sanatı yanında ok ve yay üretmede de antik tarihin en usta ve becerikli halkları olduğunu ve bu sanatı zaman içinde en mükemmel noktalara götürdüklerini ispatlamaktadır. Sadece yazılı kaynaklar ve Hellen vazo tasvirleri değil bize kültürel miras olarak bıraktıkları kurgan buluntularından gelen görseller ve fiziksel kanıtlar da bu olguyu kuşku götürmeyecek şekilde kabul etmemizi sağlamaktadır. Arkeolojik buluntuların da gösterdiği üzere, İskitler bronzdan ve demirden ok uçları dökmek, altından ve gümüşten plakalarla da süslü ok kılıfları imal

etmek için kaliteli malzemelere ve üretim merkezlerine sahip olmuşlardır. Askeri stratejileri atlı okçuluğa dayandığından oklara olan gereksinim çok büyük olmuş ve ok uçları sürekli üretilir hale gelmiştir. Kurgan buluntuları İskitlerin ok uçlarını ve oklarını yenilemek için sürekli ve işlevsel bir yeteneğe sahip olduklarını kanıtlamaktadır. Hatta ölümcül etkiyi artırmak için ölü insan kanından plazma ve yılan zehrini karıştırarak daha etkili bir zehir icat etmişler ve ok uçlarına sürerek düşmanlarına dehşet saçmışlardır. İskitlerin eyer ve üzengi yanında yay, ok/ok ucu ve ok kılıfı imalatları alanındaki ileri teknolojilerinden zaman içinde başta İran, Mezopotamya, Anadolu olmak üzere Yakın Doğu'daki ve Balkanlardaki pek çok halkın faydalandığı ve böylelikle İskitlerin geliştirdikleri teknolojiler sayesinde kültürel etki alanlarını genişlettikleri görülmektedir. Aynı zamanda at üstünde oku etkili kullanarak savaşmaya dayalı askeri stratejide çok üstün olmaları bu coğrafyadaki milletlerin İskitleri örnek almalarına ve hatta Ege dünyasında Atina gibi önemli metropollerde eğitim ve koruma amaçlı olarak görev almalarına yol açmıştır.

REFERANSLAR

Antik Kaynaklar

Ael. *De Nat.*

ζῳών ιδιότητος)

(= Aelianus, *De Natura Animalium*/Περὶ

Claudius Aelianus, On the Characteristics of Animals. Vols. I-III, Vol. II. Trans. by A. F. Scholfield, Cambridge/Massachusetts/London 1959
= <https://topostext.org/work/560>

Aisk. *Kh.*

(= Aiskhylos, *Khoephoroi*)

Aeschylus. Vols. I-II. Trans. by H. W. Smyth, Cambridge, Mass. Harvard University Press. 1926 =
<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.01.0008>

Am. Marc.

(= Ammianus Marcellinus)

Ammianus Marcellinus. Trans. by J. C. Rolfe. Cambridge/London 1939
=
<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a2007.01.0085>

<i>FGr Hist</i>	<i>Die Fragmente griechischer Historiker.</i> Ed. By F. Jacoby. Berlin/Leiden 1923-1958.
Hdt.	(= Herodotos) Herodotus, with an English translation by A. D. Godley. Cambridge. Harvard University Press. 1920 = https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.01.0126
Hom. <i>Odys.</i>	(= Homeros, <i>Odysseia</i>). <i>Homer. The Odyssey.</i> Vols I-II. Trans. by A. T. Murray. Cambridge/London 1919 = https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.01.0136
Ktes. <i>Pers.</i>	(Ktesias, <i>Persika</i>) <i>The Complete Fragments of Ctesias of Cnidus.</i> Trans. and Com. by A. Nichols. University of Florida 2008 (Phd Thesis).
Louk. <i>Skyth.</i>	(Loukianos, <i>Skytha</i>) The Works of Lucian of Samosata. Trans. by H. W. Fowler - F. G. Fowler. Oxford 1905 = https://lucianofsamosata.info/wiki/doku.php?id=home:texts_and_library:essays:the-scythian
Iust.	(= Marcus Iulianus Iustinus, <i>M. Iuliani Iustini Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi</i>) <i>Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus.</i> Trans. by J. C. Yardley. With introduction and explanatory notes by R. Develin. Atlanta 1994.
Plin. <i>Nat.</i>	(= Plinius, <i>Naturalis Historia</i>)

The Natural History. Pliny the Elder.
Trans. by J. Bostock, H. T. Riley.
London 1855

=

<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.02.0137>

Plut. *Demet.*

(= Plutarkhos, *Demetrius*)

Plutarch. Plutarch's Lives. Trans. by B. Perrin. Cambridge /London 1920 (9) =
<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a2008.01.0040>

Plut. *De Tuenda.*

(= Plutarkhos, *De Tuenda Sanitate Praecepta/Υγιεινὰ Παραγγέλματα*)

Plutarch. Moralia. Trans. by F. C. Babbitt. Cambridge/London 1928 (2) =
<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0177%3Asection%3D20>

Ps. Arist. *De Mir. Auscultationibus*)

(= Pseudo-Aristoteles, *De Mirabilibus*

The Works of Aristotle. Trans. by J. A. Smith - W. D. Ross, Oxford 1909 =
<https://ia601301.us.archive.org/26/items/demirabilibusaus00arisrich/demirabilibusaus00arisrich.pdf>

Sallust. *Hist.*

(= Sallustius, *Historiae*)

Sallustius ve Tarih Eserlerinde Konu Dışı Anlatımla. Çev. D. Arslan İstanbul 2011 (Yüksek Lisans Tezi).

Strab.

(= Strabon)

Strabo. The Geography of Strabo. Trans. and Ed. by H. L. Jones. Cambridge/London 1924

=

<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a2008.01.0040>

[xt?doc=Perseus%3atext%3a1999.01.0198](http://www.perseus.tufts.edu/hypertext/text/3a1999.01.0198)

Ovid. *Tri.*; *Pont.*; *Ib.*
Ibis)

(= Ovidius, *Tristia*, *Epistulae ex Ponto*,

Ovid: The Poems Of Exile (Tristia, Ex Ponto, Ibis). Trans. by A. S. Kline, 2003 =

http://uploads.worldlibrary.net/uploads/pdf/20121106192032ovidpoemsfromxilepdf_pdf.pdf

Ovid. *Met.*

(= Ovidius, *Metamorphoses*)

Ovid. Metamorphoses. Trans. by B. More. Boston 1922 =

<https://topostext.org/work/141>

Zen.

(= Zenobios)

<https://www.dfhg-project.org/DFHG/digger.php?what%5B%5D=author%7CPHYLARCHUS&onoffswitch=on>

Modern Kaynaklar

Arslan, D. (2011). *Sallustius ve Tarih Eserlerinde Konu Dışı Anlatımlar* (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.

Balfour, H. (1921). The Archer's Bow in the Homeric Poems. *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 51, 289-309.

Beckwith, C. I. (2023). *The Scythian Empire*. Princeton/Oxford.

Bingöl, A. ve D. Karageçi, D. (2023). Kars Müzesi'nde Yer Alan Urartu Ok Uçları/Urartu Arrowheads in the Kars Museum. *Akademik Bakış*, 16(32), 359-374.

Bowyer, E. (2017). *Bow Designs on Ancient Greek Vases*. University of California. Los Angeles Classical Civilizations Class = <https://escholarship.org/uc/item/3rh4f9jd>

Brandt, L. O. vd. (2023). Human and animal skin identified by paleoproteomics in Scythian leather objects from Ukraine. *Plos ONE*, 18(12), 1-21.

Braund, D. (2004). Scythians in the Ceraeicis: Lucian's Toxaris. Editör C. J. Tuplin, *Pontus and the Outside World* (ss. 17-23). Leiden/Boston.

Braund, D. (1997). Scythian Archers, Athenian Democracy and a Fragmentary Inscription from Erythrae. Editör V. Meshcheryakov, *Antichnyi mir i Vizantiya. A special volume in honour of the 70th birthday of Kadeyev V. I* (ss. 48-56). Kharkov.

Chochorowski, J. (2000). The Problems of Chronology of the Great Ryzhanovka Kurgan. *Geochronometria*, 19, 41-46.

Chugunov, K. V. vd. (2017). Mounted Warriors. Editörler J. Simpson ve S. Pankova, *Scythians, Warriors of Ancient Siberia* (ss. 192-255). London.

Chugunov, K. V. (2020). The Arzhan-2 'royal' funerary-commemorative complex: stages of function and internal chronology. Editörler J. Simpson ve S. Pankova, *Masters of the Steppe: The Impact of the Scythians and Later Nomad Societies of Eurasia*, Proceedings of a conference held at the British Museum, 27-29 October 2017 (ss. 79-102). Oxford.

Cojocaru, V. (2021). Arrow-Money and Scythian Coins as Medium of Exchanges Between Money and Prestige Economy in the North-Western Black Sea Area. *Arheologia Moldovei* 44: 29-48.

Curry, A. (2016). Rites of the Scythians. *Archaeology*, 69(4), 26-32.

Çalış, S. M. (2017). Karadeniz'in Kuzeyinde Yer Alan İskit Kurgan Buluntularındaki Savaş Betimlemeleri, *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(1), 42-60.

Dan, A. (2013). The Black Sea as a Scythian Bow. Editör M. Manoledakis, *Exploring the Hospitable Sea*, Proceedings of the International Workshop on the Black Sea in Antiquity held in Thessaloniki, 21-23 September 2012, BAR International Series 2498 (ss. 39-58). Oxford.

Daragan, M. N. (2016). Scythian Internecine Feuds. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 22, 96-140.

Daragan, M. N. (2020a). Scythian archers of the 4th century BC: a new archaeological study of excavated bows, arrows and quivers from the northern Black Sea region. Editörler S. V. Pankova ve J. Simpson, *Masters of the Steppe: The Impact of the Scythians and Later Nomad Societies of Eurasia*, Proceedings of a conference held at the British Museum, 27-29 October 2017 (ss. 103-124). Oxford.

Daragan, M. N. (2020b). Scythian Leather Quiver from Bulgakovo. *Ancient Civilisations from Scythia to Siberia*, 26, 151-178.

Daragan, M. ve Didenko, S. (2021). Scythian Quiver Sets of the Archaic Period: State of the Art and the Chronological Considerations. *Tyragetia*, 155 , s.n., 15 (30), nr. 1, 155-188.

Davis, T. A. (2013). *Archery in Archaic Greece*. (Phd Thesis). Columbia University.

Demir, M. (2021). MÖ VI. Yüzyılda İskit-Atina İlişkilerinin Başlangıcı Üzerine Değerlendirmeler, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3(6), 161-186.

Demir, M. (2022). Herodotos'ta İskit Herakles Hanedanlığı Kuruluş Miti Üzerine Değerlendirmeler. *Phaselis*, 8, 37-52.

Demir, M. (2023). İskit Kralı Ateas ve II. Philippos. *Archivum Anatolicum*, 17(1), 87-126.

Dwyer, B. (2003). Scythian-Style Bows Discovered in Xinjiang. *Journal of the Society of Archer-Antiquaries*, 46, 71-82.

Edinburgh, K. S. A. (2005). *Evolution of Bow-arrow Technology*. (PhD Thesis). University College London 2005.

Fialko, O. (2022). Weapons of Long Distance Combat in the Arsenal of Scythian Female Warriors. *Sprawozdania Archeologiczne*, 74(2), 75-91.

Grechko, D. S. (2024). On the Eve of the 'Scythian Invasion' to Central Europe: A New Warrior Grave in Bilsk. *Arheologia*, 2, 50-75.

Iancu, L. M. (2016). Scythian" Archers on Late Archaic Attic Pottery. A Reappraisal. *Revista Cicsa*, 2, 55-63.

Ivantchik, A. (2006). Scythian Archers on Archaic Attic Vases: Problems of Interpretation. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 12(3-4), 197-271.

Klochko, L./Клочко, Л. С. (2018). ОБРАЗИ СКІФІВ НА "ШОЛОМІ" З КУРГАНУ ПЕРЕДЕРІЄВА МОГИЛ /Images of Scythians on the 'Helmet' from the Perederieva Mohyla Kurgan. *Oriental Studies*, 82, 99-124.

Lincoln, B. (2014). Once Again 'The Scythian Myth of Origins' (Herodotus, 4.5-10). *Nordlit*, 33, 19-34.

Lissarrague, F. (1990). *L'autre guerrier. Archers, peltastes, cavaliers dans l'imagerie attique*. Paris/Rome.

Loades, M. (2016). *The Composite Bow*, Bloomsbury Publishing.

Loades, M. (2020). Scythian Archery. Editörler S. V. Pankova ve J. Simpson, *Masters of the Steppe: The Impact of the Scythians and Later Nomad Societies of Eurasia*, Proceedings of a conference held at the British Museum, 27-29 October 2017 (ss. 258-267). Oxford.

Makhortykh, S. V. (2021). Early Scythian Quiver Sets of the First Half of The 6 th Century BC in the South of Eastern Europe. *Археологія і давня історія України*, 4(41), 176-186.

McLeod, W. (1965). The Range of the Ancient Bow. *Phoenix*, 19(1), 1-14.

Mayor, A. (2009). *Greek Fire, Poison Arrows, and Scorpion Bombs, Biological and Chemical Warfare in the Ancient World*. New York/London. file:///C:/Users/aidatqa/Downloads/Greek_Fire%20(4).pdf sayfasından 10 Temmuz 2025 tarihinde alınmıştır.

Mayor, A. (2014). *The Amazons, Lives and Legends of Warrior Women Across the Ancient World*. Princeton/Oxford.

Meyer, C. (2013). *Greco-Scythian Art and the Birth of Eurasia: From Classical Antiquity to Russian Modernity*. Oxford.

Musbakhova, V. T. (2018). A Scythian Ares (Aesch. Ch. 161–162)?. *Hyperboreus, Studia Classica*, 24(2), 181-197.

Narşap, M. (2023). İskit kültür tarihinde Arzhan 2 kurganının yeri ve önemi, *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2), 366-376.

Osborne, R. (2004). Images of a Warrior. On a Group of Athenian Vases and their Public. Editör C. Marconi, *Greek Vases: Images, Contexts, and Controversies*. Proceeding of the conference sponsored by the Center for the Ancient Mediterranean at Columbia University, 23–24 March 2002 (ss. 41-54). Leiden/Boston.

Pankova, S. V. ve Simpson, J. (ed.). (2020). *Masters of the Steppe: The Impact of the Scythians and Later Nomad Societies of Eurasia*, Proceedings of a conference held at the British Museum, 27-29 October 2017, Oxford.

Parlak, S. (2023). Kompozit Yayları Kökeni ve Gelişim Aşamaları. *Ağaç ve Orman*, 4(2), 34-46.

Parzinger, H. (2017). Burial mounds of Scythian elites in the Eurasian steppe: New discoveries. *Journal of the British Academy*, 5, 331-355.

Penrose, W. D. (2016). *Postcolonial Amazons: Female masculinity and courage in Ancient Greek and Sanskrit Literature*. Oxford.

Pilipenko, A. S. vd. (2015). A Paleogenetic Study of Pazyryk People Buried At Ak-Alakha-I, The Altai Mountains. *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia* 43(4): 144-150.

Piotrovsky, B. vd. (1973/1974). Excavations and Discoveries in Scythian Lands. *Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 32 (5), 26-31.

Reisinger, M. (2010). New Evidence about Composite Bows and Their Arrows in Inner Asia. *Silk Road*, 8, 42-62.

Ren, X. vd. (2022). Revisiting the collective burial debate: a case-study of Yanghai cemetery, Xinjiang. *World Archaeology* 54(5): 733-751.

Rothe, U. (2017). Ethnicity. Editör M. Harlow, *A Cultural History of Dress and Fashion, Vol. I: Antiquity* (ss. 119-134), London.

Polin, S. ve Daragan, M. (2023). The Construction and Functional Technology of Scythian Greaves: A Recent Find from the Elite Kurgan 6 near the Village Vodoslavka, Southern Ukraine. *Arts*, 12(18), 1-27.

Salgaraev, M. T. ve Zulpikharova, E. U. (2017). Military Policy of the Scythians. *Journal of Slavic Military Studies*, 30(2), 248-265.

Saparbayulu, S. B. (2020). *Avrasya Bozkırlarında Yaşayan İskit ve Sarmat Kavimlerinin Silahları*. Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları.

Shcheglov, A. N. vd. (1991). A Fourth-Century B.C. Royal Kurgan in the Crimea. *Metropolitan Museum Journal*, 26, 97-122.

Selby, S. ve Karpowicz, A. (2010). Scythian Bow from Xinjiang. *Journal of the Society of Archer Antiquaries*, 53, 94-102. https://atarn.org/chinese/Yanghai/Scythian_bow_ATARN.pdf sitesinden 30 Temmuz 2025 tarihinde alınarak kullanılmıştır.

Shelekhan, O. (2020). *Swords and Daggers of the Scythian Forest-Steppe*. Oxford.

Simpson, J. (2017). The Scythians, Discovering the nomad-warriors of Siberia. *Current World Archaeology*, 84, 14-19.

Sinor, D. (1981). The Inner Asian Warriors. *Journal of the American Oriental Society*, 101(2), 133-144.

Smirnov, N. Y. (2020). In hoc signo vinces: the victory of the Scythians over the offspring of their slaves as a manifestation of divine providence (Herodotus, The Histories 4.1 [3], 3, 4). Editörler S. V. Pankova ve J. Simpson, *Masters of the Steppe: The Impact of the Scythians and Later Nomad Societies of Eurasia*, Proceedings of a conference held at the British Museum, 27-29 October 2017 (ss. 544-550). Oxford.

Spindler, L. vd. (2020). Testing Herodotus: leather species identification of Scythian quivers using new scientific methods. Editörler S. V. Pankova ve J. Simpson, *Masters of the Steppe: The Impact of the Scythians and Later Nomad Societies of Eurasia*, Proceedings of a conference held at the British Museum, 27-29 October 2017 (ss. 551-560). Oxford.

Szabó, G. V. vd. (2021). A shooting experiment with reconstructed scythian arrows and bows. New data to the iron age siege at Dédestapolcsány-Verebce-tető. *Hungarian Archeology*, 10(3), 43-52.

Vos, M. F. (1963). *Scythian Archers in Archaic Attic Vase Painting*. Groningen.

Wardman, A. E. (1959). Tactics and the Tradition of the Persian Wars. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 8(1), 49-60.

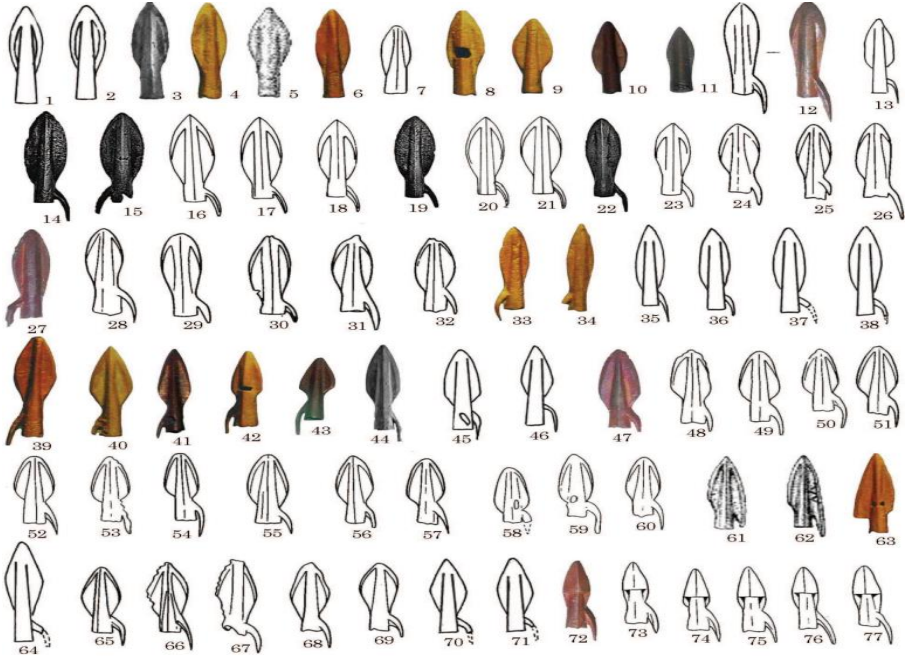
Wernicke, K. (1891). Die Polizeiwache auf der Burg von Athen. *Hermes*, 26, 51-75.

White, J. (2020). *Bows and Spears in Achaemenid Persia*. (Phd Thesis). University of California.

Yamauchi, E. (1983). The Scythians: Invading Hordes from the Russian Steppes. *Biblical Archaeologist*, 46(2), 90-99.

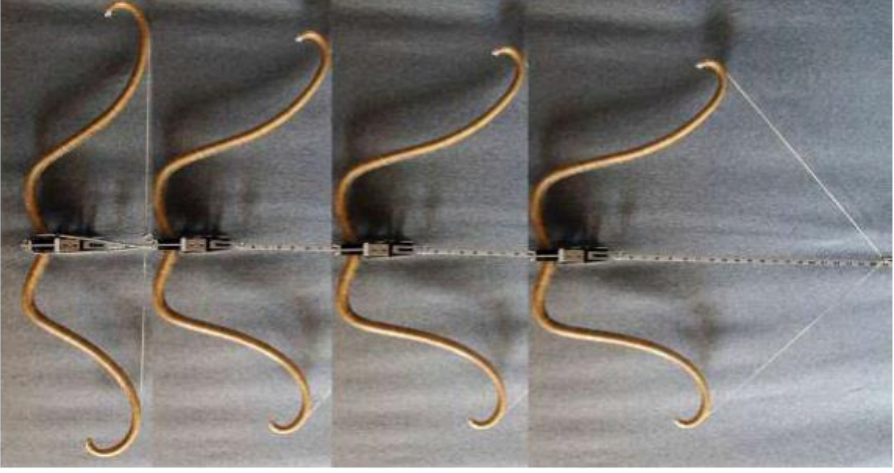
Figür 1. İskit boyalı üç loblu ok uçları (Daragan, 2020a: 121).

Figür 2. Bronzdan iki loblu ok uçları (Makhortykh, 2021: 179).

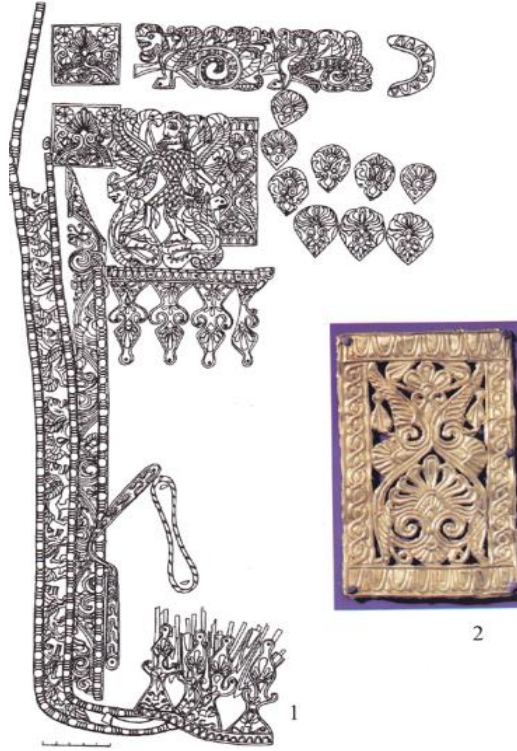
Figür 3. MÖ V.- III. yüzyıllara tarihlenen olağanüstü iyi durumdaki nadir bir İskit yayı (Loades, 2020: 259).

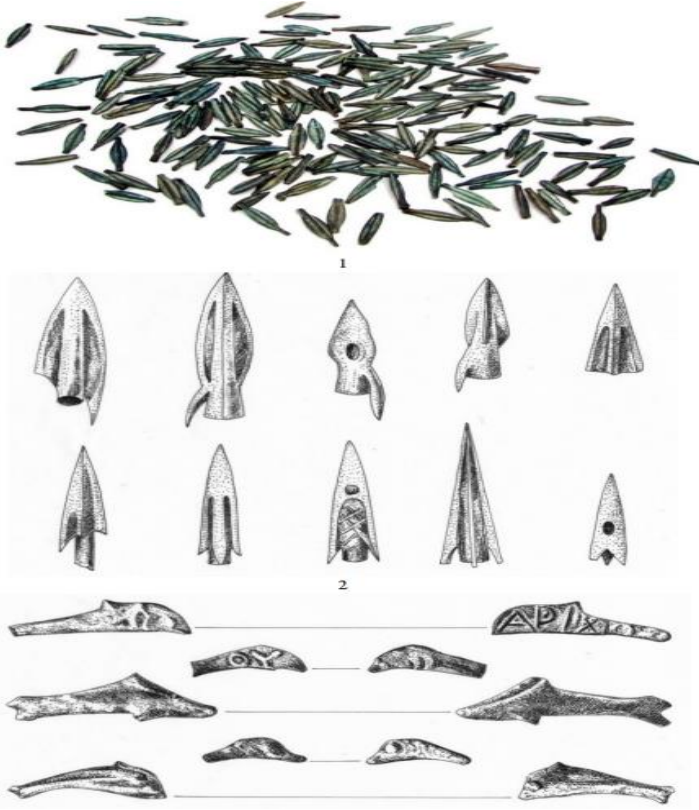
Figür 4. Yanghai Mezarlığı'nda bulunan (gerilmiş) bir İskit okunun replikası (Selby ve Karpowicz, 2010).

Figür 5. Bulgakovo'dan İskit deri ok kılıfı ve vazo görseli karşılaştırması (Daragan, 2020b, 155, 173).

Figür 6. Soboleva Mogila Gömüt 2: 1, *gorytos*; 2, yay plakası (Loades, 2020: 117).

Figür 7. Jurilovka'dan 'Ok sikkesi' hazinesi (Cojocaru, 2021: 45).

Figür 8. François Vazosu'undan bir kesit (Ivantchick, 2006: 212)

Figür 9. Epiktetos imzalı, pantolon, ceket ve şapka giymiş bir İskit okçusunu gösteren Attika kırmızı figürlü tabak (Rothe, 2017: 122).

Figür 10. MÖ V. yüzyılın başlarından kalma Attika kırmızı figürlü bir *kylix*s (içki bardağı), oklarını inceleyen bir İskit atlısını göstermektedir (Curry, 2016: 29).

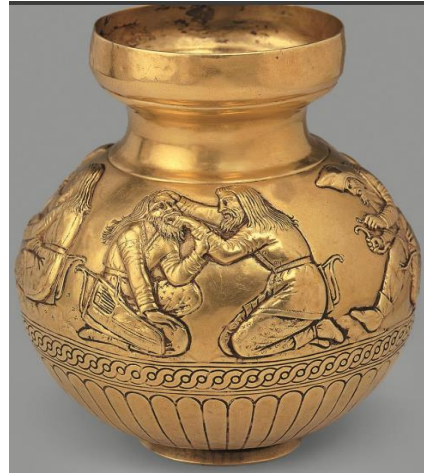
Figür 11. Attika kırmızı figür amforası (*ostrakon graffitosu*) (Ivantchick, 2006: 211).

Figür 12. Emporion Ressamı'na ait (MÖ ca. 500 - ca. 480) Attika siyah figürlü *alabastron* (parfüm kavanozu), bir Amazon okçusu tüylü kapaklı *gorytos*uyla hızlı ok atışı tekniği uygulamaktadır (Mayor, 2014: 211).

Figür 13. Voronej/Voronezh yakınlarındaki Chastye Kurganı 3'ten gümüş kap görseli (Smirnov, 2020: 545).

Figür 14. MÖ IV. yy.'a ait Kerç Yarımadası'nda Kul Oba Kurganı'ndan altın kap üzerindeki İskitli okçu görselleri (Lincoln, 2014: 29, 31).

Figür 15. Kul-Oba Kurganı'ndan sırt sırta duran iki İskit okçusunu tasvir eden küçük bir altın plakette (Loades, 2020: 259).

Figür 16. Ukrayna'nın Donetsk Bölgesi'nde Zrubne Köyü yakınlarındaki Peredriyeva Mogila Kurganı 2'de bulunan, MÖ IV. yy.'a tarihlenen, sol uyluğunun üzerinde altın miğferden sarkan bir ok kılıfı taşıyan bir savaşçı (Spindler vd., 2020: 552).

Figür 17. Solokha Kurganı'ndan MÖ V. yy. sonu veya MÖ IV. yy. başına ait bir altın tarak üzerindeki *gorytos* tasviri (Pankova ve Simpson, 2020: 673)

